พื้นฐานอารยธรรม

อารยธรรมไทยและอารยธรรมตะวันตกยุคใหม่

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ณรงค์ พ่วงพิศ
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

26 | พื้นฐานอารยธรรม : พื้นฐานอารยธรรมไทย อารยธรรมตะวันตกยุคใหม่ | ณรงค์ พ่วงพิศ. | ร.3 | 910.03 ณ212พ 2526

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท 23 วัฒนา กรุงเทพฯ 10110 โทร. 2584002-3

ส 65861

910.03
M212W
2526
ฉ.3

พื้นฐานอารยธรรม

- พื้นฐานอารยธรรมไทย
- อารยธรรมตะวันตกยุคใหม่

25 ต.ค. 2531

ผศ. ณรงค์ พ่วงพิศ

๒๕ บาท

166971

“คุณประโยชน์อันจะพึงบังเกิดมีขึ้นจาก
หนังสือเล่มนี้ ขออุทิศแด่บิดามารดา
และครูอาจารย์ผู้มีพระคุณ”

คำนำในการพิมพ์ครั้งที่สอง

หนังสือ "พื้นฐานอารยธรรม" เล่มนี้ พิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๕๒๓ เพื่อเป็นหนังสือประกอบคำบรรยายในวิชา "พื้นฐานอารยธรรม" ปรากฏว่าบัดนี้หนังสือได้หมดไปนานแล้ว ประกอบกับนักศึกษาที่กำลังเรียนวิชานี้ต้องการจะมีไว้อ่านทบทวนก่อนสอบ จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นมาใหม่ ในการพิมพ์ครั้งนี้ได้ปรับปรุงเนื้อหาในบางบทให้รัดกุมขึ้นกว่าเดิม ผู้เรียบเรียงหวังว่าจะยังประโยชน์ให้กับนักศึกษาและผู้สนใจโดยทั่วกัน

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ฉรงค์ พ่วงพิศ
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

คำนำในการพิมพ์ครั้งแรก

หนังสือเรื่อง "พื้นฐานอารยธรรม" นี้ผู้เขียนเรียบเรียงขึ้นมาเพื่อให้นักศึกษาได้ใช้อ่านประกอบในวิชา "พื้นฐานอารยธรรม" แต่เดิมวิชานี้แยกออกเป็นสองวิชาคือ "วิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย" กับ "อารยธรรมยุคใหม่" และสอนในสองภาคเรียน ภาคเรียนละหนึ่งวิชา แต่ต่อมาภายหลังได้มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรโดยยุบสองวิชามารวมกันเป็นวิชา "พื้นฐานอารยธรรม" และสอนในกำหนดเวลาเพียงหนึ่งภาคเรียนเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ผู้เรียบเรียงจึงจำเป็นต้องตัดทอนเนื้อหาให้น้อยและรวบรัดลงกว่าเดิมเพื่อสอดคล้องกับเวลาที่เปลี่ยนแปลงไป พร้อมกันนี้ก็แบ่งเนื้อหาวิชาออกเป็นสองส่วน ส่วนที่หนึ่งคือ "พื้นฐานอารยธรรมไทย" ส่วนที่สองคือ "อารยธรรมตะวันตกยุคใหม่" รวมทั้งสองส่วนแล้วมีทั้งหมดสิบสามบทด้วยกัน

อนึ่งเนื่องจากการพิมพ์ครั้งนี้เป็นการพิมพ์ครั้งแรก และต้องเร่งส่งต้นฉบับเรียงพิมพ์เพื่อให้ทันกับเวลาบรรยายในภาคเรียนนี้ การพิสูจน์ตัวอักษรบางแห่งอาจมีผิดพลาดบ้าง และสำนวนบางตอนอาจไม่สละสลวยเท่าที่ควรจะเป็นไปได้ ผู้เรียบเรียงจะได้ปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมในการพิมพ์ครั้งต่อไป ซึ่งคาดว่าจะมีเวลาเตรียมต้นฉบับให้ผู้เรียงพิมพ์ได้นานกว่านี้

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ฉรงค์ พ่วงพืช
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

สารบาญ

บทที่		หน้า
	ส่วนที่หนึ่ง : พื้นฐานอารยธรรมไทย	
๑.	พื้นฐานทางสังคมไทย	๑
	ความหมายของ "ศักดินา"	๑
	ระบบศักดินากับการปกครองและการเมือง	๔
	ระบบศักดินากับเศรษฐกิจ	๕
	ระบบศักดินากับสังคม	๖
	สถานภาพของบุคคลในสังคมศักดินา	๗
	สถาบันพระมหากษัตริย์	๗
	พระบรมวงศานุวงศ์	๑๒
	ขุนนางข้าราชการ	๑๔
	ไพร่	๑๖
	ทาส	๒๑
	ความเสื่อมของระบบศักดินา	๒๔
	เชิงอรรถ	๒๖
๒.	พื้นฐานทางการเมืองไทย	๒๙
	✓สาเหตุที่กระตุ้นให้เกิดความตื่นตัวทางการเมืองแบบตะวันตก	๒๙
	การแบ่งกลุ่มความเคลื่อนไหวทางการเมือง	๓๑
	การปรับตัวของรัฐในช่วงแรก (พ.ศ. ๒๔๑๑–๒๔๒๒)	๓๔
	การปฏิรูปสังคม	๓๕
	การปฏิรูปทางการเมือง	๓๖

บทที่ หน้า

การปฏิรูปภาษีอากร ๓๗
การปฏิรูปการศาล ๓๘
การปรับตัวของรัฐในช่วงที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๒๒–๒๔๕๓) ๓๘
คำกราบบังคมทูลของเจ้านายและข้าราชการ
ให้เปลี่ยนแปลงการปกครอง ร.ศ. ๑๐๓ ๓๘
การปรับปรุงการปกครองในส่วนกลาง ๔๐
การปรับปรุงการปกครองส่วนภูมิภาค ๔๐
การปรับปรุงการปกครองส่วนท้องถิ่น ๔๓
การปรับตัวของรัฐในช่วงที่ ๓ (พ.ศ. ๒๔๕๓–๒๔๖๓) ๔๔
การจัดตั้งคุลิตธานี ๔๕
การปรับปรุงการบริหารราชการส่วนกลาง ๔๖
การปรับปรุงการบริหารส่วนภูมิภาค ๔๖
การปรับตัวของรัฐในช่วงที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๖๘–๒๔๗๕) ๔๗
ผลสะท้อนอันเกิดจากการปรับตัวของรัฐบาล ๕๒
ทหารกับระบอบรัฐธรรมนูญของไทย ๕๔
วิวัฒนาการของระบอบรัฐธรรมนูญไทยโดยสังเขป ๕๔
สาเหตุที่ทำให้รัฐธรรมนูญมีความเบื่นประชาธิปไตยน้อยเกินไป ๕๘
ทหารกับระบอบรัฐธรรมนูญไทย ๖๐
สถานภาพของกองทัพบก ๖๐
สิ่งเร้าที่ทำให้ทหารทำรัฐประหาร ๖๔
วิธีการสงวนรักษาอำนาจของคณะทหาร ๖๕
อุปสรรคในการพัฒนาการปกครองในระบอบรัฐธรรมนูญ ๖๙
ข้อเสนอแนะสำหรับการแก้ไขอุปสรรคในการพัฒนาการเมือง
ในระบอบประชาธิปไตย ๗๑
เชิงอรรถ ๗๕

บทที่		หน้า
๓.	พื้นฐานทางเศรษฐกิจไทย	๗๘
	ลักษณะเศรษฐกิจของไทยสมัยโบราณก่อนมีระบบผูกขาดการค้า	๗๘
	ลักษณะเศรษฐกิจไทยสมัยที่มีระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้า	๘๑
	ลักษณะเศรษฐกิจภายหลังยกเลิกระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้า	๘๕
	ความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจยุคหลังการปฏิรูป	๙๐
	เชิงอรรถ	๙๕
๔.	พื้นฐานทางวัฒนธรรมไทย	๙๘
	ความหมายของคำว่า "วัฒนธรรม"	๙๘
	ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต	๙๘
	ประเพณีเนื่องในการเกิด	๙๘
	ประเพณีการบวชนาค	๑๐๑
	ประเพณีการแต่งงาน	๑๐๓
	ประเพณีการทำศพ	๑๐๕
	หลักอริยสัจจ์ ๔ ในพระพุทธศาสนา	๑๐๘
	พุทธศาสนากับสังคมไทย	๑๑๐
	พุทธศาสนากับการเมืองในประวัติศาสตร์ไทย	๑๑๕
	เชิงอรรถ	๑๒๘
	ส่วนที่สอง : อารยธรรมตะวันตกยุคใหม่	
๕.	การฟื้นฟูศิลปวิทยา	๑๓๓
	ความหมายของคำว่าฟื้นฟูศิลปวิทยา	๑๓๓
	สภาพทางเศรษฐกิจ	๑๓๔
	การค้าขาย	๑๓๔
	การอุตสาหกรรม	๑๓๔
	การธนาคาร	๑๓๕
	ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ	๑๓๖

บทที่ หน้า

สภาวะทางการเมือง ๑๓๗
รัฐต่าง ๆ ในแหลมอิตาลี ๑๓๗
ฝรั่งเศส ๑๓๙
อังกฤษ ๑๓๙
วรรณคดีและความคิด ๑๔๐
การกำเนิดของภาษาพื้นเมือง ๑๔๐
ลัทธิมนุษยธรรม (Humanism) ๑๔๐
ลัทธิมนุษยธรรมตอนปลาย ๑๔๒
ศิลป ๑๔๔
การวาดภาพ ๑๔๔
การแกะสลักและปั้น ๑๔๖
การก่อสร้าง ๑๔๖
ดนตรี ๑๔๘
วิทยาศาสตร์ ๑๔๙
ศาสนา ๑๕๒
ข้อสรุป ๑๕๓
เชิงอรรถ ๑๕๕
๖. การปฏิรูปศาสนาของศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนท์ ๑๕๖
มาร์ตินลูเธอร์กับความเป็นมาของการปฏิรูปศาสนา ๑๕๖
มาร์ตินลูเธอร์กับคำประท้วง ๙๕ ข้อ ๑๕๖
การปฏิวัติของลูเธอร์ ๑๕๘
เหตุผลในความสำเร็จของลูเธอร์ ๑๕๙
การคัดค้านลูเธอร์ ๑๖๐
จุดกำเนิดของลัทธิโปรเตสแตนท์นิกายอื่น ๆ ๑๖๑
สวิงลีกับการปฏิรูปศาสนา ๑๖๑

บทที่		หน้า
	แคลวินกับการปฏิรูปศาสนา	๑๖๒
	การปฏิรูปศาสนาของชาวอังกฤษ	๑๖๓
	ความเชื่อและการปฏิบัติของพวกโปรเตสแตนท์	๑๖๔
	นิกายอังกฤษ (Anglicanism)	๑๖๔
	นิกายลูเธอร์ (Lutheranism)	๑๖๕
	นิกายแคลวิน (Calvinnism)	๑๖๕
	การปฏิรูปศาสนาของพวกแคธอลิก	๑๖๕
	คณะพระเยซูอิท (The Jesuits)	๑๖๖
	ศาลศาสนา (The Inquistion)	๑๖๖
	การประชุมสังคายนาที่เมืองเทรนท์ (The Council of Trent)	๑๖๗
	ฐานะของนิกายโปรเตสแตนท์ในประวัติศาสตร์	๑๖๗
	ความก้าวหน้าของนิกายโปรเตสแตนท์	๑๖๗
	นิกายโปรเตสแตนท์และลัทธิชาตินิยม	๑๗๐
	เชิงอรรถ	๑๗๒
๗.	การขยายตัวของยุโรปในโพ้นทะเล	๑๗๓
	ลักษณะของความขัดแย้งระหว่าง	
	การขยายตัวของชาวยุโรปสมัยใหม่กับสมัยโบราณ	๑๗๓
	ธรรมชาติของการขยายตัวของชาวยุโรปสมัยใหม่	๑๗๔
	เจ้าชายเฮนรีกับการสำรวจของโปรตุเกส	๑๗๕
	จักรวรรดิของโปรตุเกส	๑๗๓
	โคลัมบัสกับการสำรวจเส้นทางเดินเรือไปอินเดียทางตะวันตก	๑๗๙
	การจัดตั้งจักรวรรดิของสเปน	๑๘๑
	บทบาทของอังกฤษ ฝรั่งเศส และฮอลันดา	๑๘๑
๘.	การปฏิวัติทางด้านสติปัญญา	๑๘๘
	ความนำ	๑๘๘
	ก้าวแรกของการปฏิวัติทางด้านสติปัญญา	๑๘๙

บทที่		หน้า
	วิทยาศาสตร์กับสังคม	๑๙๒
	ความคิดเกี่ยวกับศาสนาในยุครู้แจ้ง	๑๙๘
	เชิงอรรถ	๒๐๒
๙.	การปฏิวัติอุตสาหกรรม	๒๐๓
	ความหมายของคำคำว่า "การปฏิวัติอุตสาหกรรม" (industrial revolution)	๒๐๓
	สาเหตุของการปฏิวัติอุตสาหกรรม	๒๐๔
	การตลาด	๒๐๔
	ทุน	๒๐๕
	แรงงาน	๒๐๖
	วัตถุดิบ	๒๐๗
	ความสามารถทางด้านเทคนิค	๒๐๗
	ผลสะท้อนทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของการปฏิวัติอุตสาหกรรม	๒๐๗
	การปฏิวัติทางด้านเกษตรกรรม	๒๐๗
	การเปลี่ยนแปลงทางด้านประชากร	๒๐๘
	ความทะเยอทะยานของชนชั้นกลาง	๒๐๙
	ความทุกข์ยากของกรรมกร	๒๑๐
	การตอบสนองของพวกเสรีนิยม	๒๑๑
	นักเศรษฐศาสตร์กลุ่มคลาสสิค (The Classical Economists)	๒๑๑
	ลัทธิประโยชน์นิยม (Utilitarianism)	๒๑๓
	เสรีนิยมแบบประชาธิปไตย	๒๑๔
	การตอบสนองของนักสังคมนิยมในแบบยูโธเบีย	๒๑๖
	เซ็นท์ ไซมอน และฟูเรอร์	๒๑๗
	โรเบิร์ต โอเวน	๒๑๘
	คุณค่าของพวกยูโธเบียรุ่นแรก	๒๑๙
	การตอบสนองของนักสังคมนิยมแบบมาร์กซิสต์	๒๒๐

บทที่ หน้า

๑๐. การปฏิวัติในอเมริกาและฝรั่งเศส ๒๒๕

การปฏิวัติของชาวอเมริกัน ๒๒๕

ภูมิหลังของการปฏิวัติ ๒๒๕

ความเชื่อมโยงของการปฏิวัติ ๒๒๘

ผลจากการปฏิวัติของชาวอเมริกัน ๒๓๐

การปฏิวัติของชาวฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๗๘๙ ๒๓๒

สาเหตุของการปฏิวัติ ๒๓๓

กษัตริย์ฝรั่งเศส ๒๓๓

ฐานันดรที่ ๑ และ ๒ ๒๓๔

ฐานันดรที่ ๓ ๒๓๕

วิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ ๒๓๖

การประชุมสภาฐานันดร (Estates General) ๒๓๙

การประชุมสมัชชาแห่งชาติ (National Assembly) ๒๓๙

การทำลายคุกบาสติล (Bastile) ๒๓๙

การประกาศสิทธิมนุษยชนและการประกาศใช้รัฐธรรมนูญใน ค.ศ. ๑๗๘๙ ๒๔๐

เชิงอรรถ ๒๔๓

๑๑. ความเคลื่อนไหวของขบวนการชาตินิยมในยุโรป
ก่อนหน้าสงครามโลกครั้งที่ ๑ ๒๔๔

การรวมประเทศอิตาลี ๒๔๔

ขบวนการเสรีนิยมตอนต้นคริสศตวรรษที่ ๑๙ ๒๔๔

มาซซินีกับสมาคมอิตาเลียนหนุ่ม ๒๔๗

บทบาทของคาวัวร์ในการรวมประเทศอิตาลี ๒๔๙

สงครามระหว่างออสเตรียกับอิตาลี ๑๘๕๙ ๒๕๒

การิบอลดีกับกองทหารเสื้อแดง ๒๕๓

การรวมประเทศเยอรมัน ๒๕๖

บทที่ หน้า

การปฏิรูปในปรัสเซีย ๒๕๖
บทบาทของบิสมาร์กในการรวมประเทศ ๒๕๗
การสงครามในสมัยรวมประเทศ ๒๕๙
บทบาทของบิสมาร์กในฐานะอัครมหาเสนาบดี ๒๖๕
เชิงอรรถ ๒๗๐
๑๒. การเคลื่อนไหวของพวกชาตินิยมในยุโรปก่อนหน้าสงครามโลกครั้งที่ ๒ ๒๗๑
อิตาลี ๒๗๑
การจัดตั้งระบบฟาสซิสต์ในอิตาลี ๒๗๑
กำเนิดระบบฟาสซิสต์ ๒๗๒
การจัดตั้งพรรคฟาสซิสต์ ๒๗๒
ทฤษฎีของลัทธิฟาสซิสต์เกี่ยวกับรัฐ ๒๗๔
การต่อต้านเสรีนิยม ๒๗๕
Corporative Theory ๒๗๕
การปรับปรุงการปกครอง ๒๗๖
การจัดองค์การของรัฐ ๒๗๘
นโยบายทางด้านวัฒนธรรม ๒๗๙
นโยบายเกี่ยวกับศาสนา ๒๘๐
นโยบายต่างประเทศ ๒๘๒
อาณานิคมและเขตแดน ๒๘๒
เยอรมัน ๒๘๓
สาธารณรัฐไวมาร์แห่งเยอรมัน (Wiemar Republic) และรัฐธรรมนูญของเยอรมัน ๒๘๓
การใช้ค่าเสียหายแก่พันธมิตร ๒๘๕
การพัฒนาเศรษฐกิจของเยอรมัน ๒๘๗
การพัฒนาการเมือง ๒๘๘

บทที่		หน้า
	พรรคนาซีของเยอรมัน (National Socialist Germany : 1933–39)	๒๙๒
	องค์ประกอบที่เป็นสาเหตุสำคัญให้เกิดความแตกแยกใน สาธารณรัฐเยอรมัน	๒๙๒
	ทฤษฎีของพรรคสังคมนิยมแห่งชาติ	๒๙๓
	การโฆษณาชวนเชื่อและการจัดองค์การของนาซี	๒๙๔
	การปรับปรุงการปกครอง	๒๙๖
	การปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจ	๒๙๘
	ศาสนาและการศึกษา	๒๙๙
	นโยบายต่างประเทศ	๓๐๑
	เชิงอรรถ	๓๐๒
๑๓.	การปฏิวัติของพวกสังคมนิยมแบบคอมมิวนิสต์ในรุสเซีย	๓๐๓
	ภูมิหลังของลัทธิมาร์กซิสต์ในรุสเซีย	๓๐๓
	การปฏิวัติในปี ๑๙๑๗	๓๐๗
	การปฏิวัติในเดือนมีนาคม	๓๐๘
	รัฐบาลชั่วคราว	๓๐๙
	เลนินกับลัทธิบอลเชวิค	๓๑๑
	การปฏิวัติในเดือนพฤศจิกายน	๓๑๓
	สมัชชาร่างรัฐธรรมนูญ	๓๑๖
	สงครามลัทธิ	๓๑๗
	สหภาพแห่งสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียต	๓๑๙
	ระบบสหพันธ์ในสหภาพโซเวียต	๓๒๐
	รัฐบาลโซเวียตและพรรคคอมมิวนิสต์	๓๒๐
	ทฤษฎีเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญและการปฏิบัติ (๑๙๑๘–๑๙๒๔)	๓๒๐
	พรรคคอมมิวนิสต์	๓๒๑
	นโยบายเศรษฐกิจใหม่	๓๒๒

บทที่ หน้า

การก้าวขึ้นสู่อำนาจของสตาลิน ๓๒๔

แผนการ ๕ ปีแรก ๓๒๕

แผนการ ๕ ปีระยะที่ ๒ และ ๓ ๓๒๗

ระบบนารวม ๓๒๗

ความสัมพันธ์ระหว่างความเจริญเติบโตทางด้านอุตสาหกรรมและมูลค่า ๓๒๘

รัฐธรรมนูญปี ๑๙๓๖ ๓๒๘

สังคมเผด็จการของโซเวียต ๓๒๙

การศึกษา ๓๒๙

วัดและศาสนา ๓๓๐

การกวาดล้างศัตรูทางการเมือง (๑๙๓๓-๑๙๓๘) ๓๓๐

ข้อขัดแย้งในความคิดระหว่างสหภาพโซเวียตและกลุ่มประเทศตะวันตก ๓๓๑

เชิงอรรถ ๓๓๔

บรรณานุกรม ๓๓๕

ตอนที่ ๑ : พื้นฐานอารยธรรมไทย

บทที่ ๑
พื้นฐานทางสังคมไทย

๑. ความเป็นมาของสังคมศักดินาไทย

ถ้าจะกล่าวว่าสังคมไทยสมัยโบราณเป็นสังคมศักดินาก็เห็นจะไม่ผิด เพราะในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยาได้ทรงตราพระราชกำหนดศักดินาขึ้นมาใช้อย่างเป็นทางการใน พ.ศ. ๑๙๙๗[๑] กำหนดให้บุคคลทุกประเภทในสังคมไทยมีศักดินาด้วยกันแทบทั้งสิ้น นับตั้งแต่พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางผู้ใหญ่ลงไปจนถึงบรรดาไพร่ฟ้าและทาส ยกเว้นองค์พระมหากษัตริย์ซึ่งไม่ได้ระบุศักดินาเอาไว้ เพราะทรงเป็นเจ้าของศักดินาทั้งปวงนั่นเอง

อย่างไรก็ตามก่อนหน้านี้ไปจนถึงยุคสุโขทัย สังคมไทยก็น่าจะเป็นสังคมศักดินาแล้วดังที่จิต ภูมิศักดิ์ได้วิเคราะห์ไว้ในงานเขียนที่ชื่อว่าโฉมหน้าศักดินาไทย[๒] แต่ยังไม่มีการตรากฎหมายออกมารับรองเหมือนอย่างในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเท่านั้น

คำว่า ศักดินา หมายถึงนาแห่งศักดิ์เป็นการถือเอาศักดิ์ของคนเป็นเกณฑ์แต่อย่างเดียว ทุกคนมีข้อกำหนดศักดิ์ตามแต่ละบุคคลโดยถือเป็นเครื่องกำหนดสิทธิและหน้าที่ในสังคมของบุคคลอย่างแน่นอน[๓] ส่วนเรื่องการถือครองกรรมสิทธิในที่นานั้นก็ย่อมมากน้อยตามแต่ศักดินาของแต่ละบุคคล แต่มิได้หมายความว่าศักดินาจะเป็นข้อกำหนดตายตัวเกี่ยวกับกรรมสิทธิถือครองที่ดิน ทั้งนี้เพราะในกฎหมายตราสามดวงที่ระบุไว้ว่าเมื่อผู้ใดหักร้างถางพงเป็นไร่นาแล้วก็ให้ไปแจ้งแก่เจ้าหน้าที่เพื่อจะได้ไปตรวจดูและออกใบโฉนดไว้ให้กับผู้นั้นเป็นหลักฐาน[๔] กฎหมายอยุธยาก็ไม่ปรากฏข้อความใด ๆ ที่จะแสดงถึงการกำหนดจำนวนที่นาที่บุคคลจะพึงมีสิทธิเป็นเจ้าของได้เท่านั้นเท่านี้ไร่แต่ประการใด ประเด็นสำคัญอยู่ที่ว่าประมุขสูงสุดของราชอาณาจักรทรงเป็นเจ้าของที่ดินทั้งหมด และจะทรงพระราชทานให้กับผู้ใดก็ได้

คำว่า ศักดินา ถ้าพิจารณาดูแล้ว "ศักดิ์" เป็นคำสันสกฤต เป็นคำที่ทราบกันดีในลุ่มน้ำเจ้าพระยามานานแล้วจากพวกพราหมณ์ชาวปุโรหิตชาวอินเดีย และ "นา" เป็นคำไทยที่พัวพันกับการครองชีพของประชาชนไทยมาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา เมื่อมี

การตรากฎมณเฑียรบาลขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๐๑ คำศักดินาจึงถูกนำมาใช้รวมกันเป็นครั้งแรก กำหนดสิทธิและหน้าที่ของเจ้านาย ขุนนาง ตลอดจนไพร่ไว้อย่างทั่วถึง[๔] พวกพราหมณ์เป็นผู้ที่อยู่เบื้องหลังการออกกฎมณเฑียรบาลดังกล่าว[๕]

๒. ระบบศักดินากับการปกครองและการเมือง

รูปแบบของสังคมศักดินาทำให้สังคมไทยมีลักษณะโครงสร้างเป็นแบบรูปสามเหลี่ยม กล่าวคือตอนบนสุดยอดเป็นรูปสามเหลี่ยมซึ่งเป็นส่วนเล็กที่สุดของโครงสร้าง องค์ประกอบของโครงสร้างตอนบนก็ได้แก่พระมหากษัตริย์พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางข้าราชการเป็นชนชั้นปกครอง ส่วนองค์ประกอบของโครงสร้างที่เหลือซึ่งเป็นฐานรองรับส่วนยอดเป็นคนส่วนใหญ่ในสังคมล้วนแล้วแต่เป็นสามัญชนทั้งสิ้นได้แก่ไพร่ และทาส[๖] คนเหล่านี้อยู่ภายใต้การปกครองของชนชั้นแรก

การที่ชนชั้นปกครองประกาศใช้กฎหมายศักดินาก็เพื่อเป็นการสนับสนุนให้โครงสร้างที่เป็นแบบนี้ดำรงอยู่ได้ เพราะว่าฐานะขององค์พระมหากษัตริย์และผู้ปกครองก็อยู่ในระดับสูง และมีอำนาจอยู่แล้ว กฎหมายศักดินาจะช่วยส่งเสริมอำนาจของชนชั้นปกครองให้เด่นชัดเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น เพราะชนชั้นปกครองเท่านั้นที่มีศักดินาสูง ดังนั้นอำนาจและสิทธิในเรื่องต่าง ๆ ก็ย่อมจะต้องเพิ่มพูนมากขึ้นตามไปด้วย ประกอบกับอิทธิพลของลัทธิเทวราชที่เชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพซึ่งไทยรับเอาคตินี้มาจากเขมรอีกต่อหนึ่ง ก็ยิ่งจะทำให้ฐานอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์และชนชั้นปกครองอื่น ๆ ดำรงอยู่อย่างมั่นคงได้

อย่างไรก็ตามในระบบศักดินาของอยุธยา กษัตริย์มีฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็จริงอยู่ แต่ในทางปฏิบัติกษัตริย์มิได้เป็นเจ้าของโดยเด็ดขาด เพราะในกฎหมายได้ระบุถึงการอนุญาตให้ผู้ที่เข้ามาจับจองที่ดินที่ยังไม่ได้มีเจ้าของสำหรับทำไร่ทำนาให้เกิดประโยชน์ด้วยการขออนุมัติจากเจ้าหน้าที่ให้ออกโฉนดให้แล้วผู้นั้นก็มีสิทธิเป็นเจ้าของที่ดินได้[๗] ในลักษณะดังกล่าวเช่นนี้ กษัตริย์กับขุนนางต้องมีความผูกพันและเกี่ยวข้องกันอย่างมาก พระมหากษัตริย์ต้องทรงเอาใจพวกขุนนางและข้าราชการ เช่น ทรงพระราชทานที่ดินหรือมอบหมายให้ไปปกครองเมืองต่าง ๆ ต่างพระเนตรพระกรรณ การทำเช่นนี้เป็นการเสริมสร้างพระราชอำนาจให้กับพระมหากษัตริย์เอง พวกขุนนางเหล่านี้จึงมักจะมีที่ดินในครอบครองมาก และมีอภิสิทธิ์ต่าง ๆ ที่ได้จากการมีศักดินาและเพิ่มศักดินาด้วย

เกี่ยวกับการควบคุมผู้คนเพื่อผลประโยชน์ทางการเมือง กฎหมายศักดินาจะสามารถอำนวยประโยชน์ในการเกณฑ์ไพร่พลเข้ารับราชการในยามปรกติ เรียกคนเข้าประจำกองรบได้ในยามฉุกเฉิน การให้ชายฉกรรจ์เข้าสังกัดมูลนายทุกคนก็จะช่วยป้องกันมิให้ประชาชนธรรมดามีการจับกลุ่มชุมนุมเป็นหมู่เหล่าเพื่อคิดการกระด้างกระเดื่องได้ นอกจากนี้แล้วก็ยังอำนวยประโยชน์ในการควบคุมบังคับบัญชาผู้คนตามลำดับชั้นของศักดินา และการมอบหมายให้คนมีหน้าที่รับผิดชอบที่กำหนดไว้ด้วย เมื่อมีบุคคลทำผิดต่อกัน ก็สามารถใช้เป็นหลักในการปรับไหมได้ เช่น ผู้ใหญ่ทำผิดต่อผู้น้อย ก็ปรับไหมตามศักดินาของผู้ใหญ่ และถ้าผู้น้อยทำผิดต่อผู้ใหญ่ก็ปรับผู้น้อยตามศักดินาของผู้ใหญ่ เป็นต้น พอจะเป็นหลักการในการป้องกันมิให้ผู้ใหญ่รังแกผู้น้อย และมิให้ผู้น้อยละเมิดผู้ใหญ่เช่นเดียวกัน

๓. ระบบศักดินากับเศรษฐกิจ

สังคมไทยในสมัยโบราณ ที่ดินเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ รายได้ซึ่งเป็นผลประโยชน์ของแผ่นดินหรือของบุคคลส่วนใหญ่จึงขึ้นอยู่กับผลิตผลทางเกษตรในที่ดิน ผู้ใดมีศักดินาสูงก็ย่อมจะได้ผลประโยชน์มากกว่าผู้ที่มีศักดินาต่ำเป็นธรรมดา ในสมัยนั้นแรงงานมีความสำคัญมาก เมื่อเทียบกับที่ดินการทำสงครามรบพุ่งกับอาณาจักรใกล้เคียงมิใช่เป็นสงครามเพื่อแย่งชิงยึดครองที่ดิน แต่เป็นสงครามที่กวาดต้อนเชลยเอามาใช้แรงงานในอาณาจักรของผู้ชนะสงคราม ดังนั้นการที่มูลนายที่มีศักดินาสูงทั้งหลายมีอำนาจควบคุมไพร่ในสังกัดก็ดีหรือทาสก็ดี ย่อมจะอำนวยประโยชน์ในแง่เศรษฐกิจให้มูลนายได้มากไพร่อาจต้องทำการผลิตในที่ดินของมูลนายให้มูลนายเสาะแสวงหาของมีค่าให้มูลนาย ก็ย่อมแล้วแต่นายจะใช้ กษัตริย์ก็เรียกเก็บผลประโยชน์จากมูลนายอีกต่อหนึ่ง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือมูลนายมีหน้าที่เก็บผลประโยชน์ของแผ่นดินจากไพร่ทั้งหลายในท้องพระคลัง รายได้จากภาษีอากร จังกอบ ส่วย ค่าธรรมเนียมฤชา และค่าปรับไหมต่าง ๆ ล้วนไปจากแรงงานของไพร่เป็นส่วนใหญ่ทั้งสิ้น

ระบบศักดินาก่อให้เกิดการผูกขาดทางเศรษฐกิจ เป็นต้นว่าการส่งขุนนางไปปกครองเมืองต่าง ๆ จะช่วยให้มูลนายผูกขาดการแสวงหารายได้และผลประโยชน์ในเมืองนั้น ๆ ไว้อย่างเหนียวแน่นโดยอาศัยแรงงานของไพร่ เมื่อต่างชาติต้องการสินค้าซึ่งหายากในอาณาจักรอยุธยาเป็นจำนวนมาก ทำให้ราคาสินค้านั้น ๆ สูงมาก มูลนายซึ่งเป็นชนชั้นขุนนางและ

กษัตริย์ก็ผูกขาดการค้าขายสินค้าประเภทนั้น ๆ ได้โดยอาศัยแรงงานของไพร่ซึ่งอยู่ในความควบคุมเป็นผู้เสาะแสวงหาสิ่งของต้องห้ามมาให้ เป็นต้น

๔. ระบบศักดินากับสังคม

ระบบศักดินาก่อให้เกิดชนชั้นปกครองและชนชั้นผู้ถูกปกครอง หรืออีกนัยหนึ่งชนชั้นผู้ได้เปรียบและชนชั้นผู้เสียเปรียบ ถึงแม้ว่าไพร่คนใด "หากเป็นผู้ที่มีความสามารถในการปกครองการงานและมีสติปัญญาแล้วก็จะได้เพิ่มศักดินาขึ้นไปเรื่อย ๆ จนเป็นชนชั้นผู้ดีไปในที่สุด ส่วนผู้ที่มีอยู่แล้ว หากประพฤติผิดพลาดก็อาจถูกลดศักดินาลงเป็นไพร่ได้ก็ตาม...."[๘] แต่ในทางปฏิบัติเป็นไปได้ยาก กฎหมายอาจกำหนดหลักเกณฑ์ไว้ แต่เจ้าขุนมูลนายเป็นผู้ควบคุมไพร่การปกป้องผลประโยชน์ของมูลนาย จึงเป็นเรื่องของการปกป้องผลประโยชน์ของชนชั้น ดังนั้นในระดับชนชั้นปกครองก็อาจสามารถเลื่อนฐานะขึ้นลงได้ในชนชั้นเดิม ส่วนไพร่และทาสนั้น ไพร่อาจกลายเป็นทาสและทาสอาจกลายเป็นไพร่ได้ โดยการปฏิบัติแล้วย่อมทำได้ง่ายกว่า

ตามกฎหมายศักดินาย่อมมีผลกระทบต่อระบบราชการแผ่นดิน เพราะเมื่อขุนนางรับราชการในฐานะชนชั้นปกครอง ชื่อเสียงและเกียรติยศถูกกำหนดโดยบรรดาศักดิ์และราชทินนาม เพราะฉะนั้นมูลนายก็จะต้องพยายามรักษาอำนาจและผลประโยชน์ทางการเมืองเอาไว้เพื่อมิให้สูญเสียไป มีผลก่อให้เกิดความยึดถือตัวบุคคลมากกว่าหลักการ ก่อให้เกิดระบบที่ให้ชนชั้นปกครองที่เป็นขุนนางฉวยโอกาสพยายามดิ้นรนหาทางได้ตำแหน่งยศ ตลอดจนใช้ตำแหน่งหรือยศ ทำการแสวงหาประโยชน์ใส่ตน อันจะนำไปสู่การฉ้อราษฎร์บังหลวงในที่สุด ระบบศักดินาทำให้ราษฎรสามัญชนขาดความกระตือรือล้น เพราะชีวิตถูกควบคุมโดยมูลนาย และก่อให้เกิดความรู้สึกในการพึ่งมูลนายมากกว่าจะพึ่งตัวเอง

อย่างไรก็ตามระบบศักดินาก็ยังมีประโยชน์ต่อสังคมในยุคนั้นอยู่บ้าง กล่าวคือได้กำหนดสิทธิ หน้าที่ และความรับผิดชอบลดหลั่นกันตามยศ ฐานะ และศักดิ์ของแต่ละบุคคล เช่น มูลนายต้องให้ความคุ้มครองป้องกันไพร่พลของตนเมื่อขึ้นศาลพิจารณาคดี แต่ถ้าหากมูลนายผู้ใดที่ช่วยเหลือป้องกันมิให้ไพร่ถูกจับกุมจากขุนนางที่ปฏิบัติงานตามหน้าที่ในนามขององค์พระมหากษัตริย์ มูลนายคนนั้นจะต้องได้รับการลงโทษอย่างรุนแรง มูลนายต้องรับผิดชอบในการแบ่งผลิตผลให้แก่มูลนายที่เหนือกว่าขึ้นไปจนถึงขั้นสูงสุด คือ พระมหา-

กษัตริย์ ถ้าหากมูลนายเป็นขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์สูงก็จะมีขุนนางในระดับรองลงมาเป็นผู้จัดการ ส่วนไพร่ก็ต้องรับผิดชอบต่อการใช้แรงงานในยามสงบ ต้องรับราชการตามกำหนด ช่วยงานด้านโยธาเกี่ยวกับสาธารณะประโยชน์ด้วย ในยามสงครามต้องถูกเกณฑ์ไปทำศึก ให้ความช่วยเหลือมูลนายด้วยการจับกุมคนร้ายขึ้นศาล หากไพร่หลีกเลี่ยงสังกัดมูลนายก็มีความผิดจะไม่ได้รับการคุ้มครองจากกฎหมายของบ้านเมือง เป็นต้น

๕. สถานภาพของบุคคลในสังคมศักดินา

๕.๑ *สถาบันพระมหากษัตริย์*

ในสมัยที่สังคมไทยยังอยู่ในระบบศักดินานั้น ฐานะของพระมหากษัตริย์ก็แตกต่างกันไปในแต่ละยุคแต่ละสมัย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยอันเกิดจากสภาพแวดล้อมในสมัยนั้น ๆ

เมื่อครั้งที่ศูนย์กลางของชุมนุมชาวไทยอยู่ที่สุโขทัยนั้น ในยุคต้น ๆ ที่ไทยต้องทำสงครามกับเขมรเพื่อความเป็นอิสระของตนเองนั้น คนไทยเรียกพระมหากษัตริย์หรือพระเจ้าแผ่นดินของตนเองว่าพ่อขุน เช่น พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ พ่อขุนรามคำแหง ฯลฯ เป็นต้น แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ปกครองเป็นไปในลักษณะแบบพ่อกับลูก[๖]

อย่างไรก็ตามลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชนดังกล่าวแล้วนั้น ก็มิได้หมายถึงว่าจะทำให้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ลดน้อยลงไปได้แต่ประการใดไม่ พระมหากษัตริย์ยังคงเป็นผู้นำของชุมชนชาวไทยและมีหน้าที่ให้ความคุ้มครองดูแลทุกข์สุขของราษฎร และมีอำนาจที่จะลงพระราชอาญากับทุกคนที่ละเมิดพระราชอำนาจของพระองค์

นอกจากนั้น พระมหากษัตริย์ไทยในสมัยสุโขทัยตอนต้น ๆ ยังดำรงฐานะเป็นตุลาการที่จะพิจารณาตัดสินคดีความให้กับราษฎร เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งความยุติธรรมดังจะเห็นได้จากการที่พ่อขุนรามคำแหงโปรดให้แขวนกระดิ่งไว้ที่ประตูวัง เพื่อให้ราษฎรที่เดือดร้อนได้ไปสั่นกระดิ่งร้องทุกข์ แล้วพระองค์จะเสด็จออกรับเรื่องราวที่ราษฎรร้องทุกข์ไปพิจารณาด้วยพระองค์เอง หรือบางครั้งในวันธรรมสวนะพ่อขุนรามคำแหงจะทรงประทับบนพระแท่นมนังคศิลาอาสน์ เพื่อทรงอบรมสั่งสอนอาณาประชาราษฎร์ด้วยพระองค์เองอย่างใกล้ชิด

การที่ในสมัยสุโขทัยยุคต้น ๆ พระมหากษัตริย์ทรงดำรงฐานะของผู้มีอำนาจสูงสุด

ในแผ่นดิน แต่ก็ทรงมีความสัมพันธ์กับราษฎรประดุจดังบิดากับบุตรนั้นอาจสืบเนื่องมาจากเหตุผลบางประการ กล่าวคือ

ประการแรก ไทยเพิ่งประกาศอิสระภาพจากเขมร จำเป็นจะต้องรวบรวมผู้คนให้เป็นปึกแผ่นโดยเร็ว การที่ผู้นำมีความใกล้ชิดกับราษฎรเป็นพิเศษจะช่วยให้ผู้คนที่ได้ทราบกิตติศัพท์พากันอพยพมาพึ่งและอยู่ใต้บารมีของผู้นำสุโขทัยมากขึ้น

ประการที่สอง เนื่องจากชุมชนสุโขทัยยังเป็นชุมชนขนาดเล็ก พระราชอาณาเขตก็ยังไม่กว้างใหญ่มากนัก ผู้คนก็ยังมีจำนวนน้อยอยู่ สังคมยังไม่ยุ่งยากสลับซับซ้อนมากนัก ดังนั้นความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎรจึงเกิดขึ้นได้ง่าย

ต่อมาในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย ฐานะของพระมหากษัตริย์เริ่มเปลี่ยนไปจากเดิม จากหลักฐานจารึกสุโขทัยหลักที่ ๔ ปรากฏว่ามีคำว่า เสวยราชย์ไอศูรย์ธิบัตย์ พระราชบัญญัติ[๑๐] เป็นต้น แสดงให้เห็นว่าอิทธิพลของพราหมณ์ได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในสังคมไทย และถ้าสังเกตให้ดีจะพบว่าการเรียกชื่อของพระมหากษัตริย์นั้น คำนำหน้าพระนามแทนที่จะเป็นพ่อขุน กลับเป็น พญา หรือไม่ก็พระ เช่น พญาลิไท หรือพระมหาธรรมราชาลิไท เป็นต้น แสดงถึงฐานะที่พิเศษออกไปมิใช่พ่อกับลูกดังที่ปรากฏในตอนต้น ๆ อีกต่อไปแล้ว จากศิลาจารึกสุโขทัยตอนหนึ่งก็กล่าวถึงว่าก่อนที่พญาลิไทจะเสด็จขึ้นครองกรุงสุโขทัยนั้น ก็ต้องเสด็จมาจากเมืองศรีสัชนาลัย และใช้ชวานพ้นประตูเมืองสุโขทัยจึงเข้าเมืองได้" ในกรณีเช่นนี้การขึ้นครองราชย์ของพญาลิไทก็ต้องมีเงื่อนไข และต้องปราบปรามศัตรูทางการเมืองฝ่ายตรงข้ามการเสริมสร้างบารมีและพระราชอำนาจให้กับพระองค์เองเพื่อหาความชอบธรรมก็ย่อมเป็นเรื่องธรรมดา การมีความสัมพันธ์กับราษฎรในฐานะบิดากับบุตรดังเช่นแต่ก่อนมาย่อมอาจจะไม่เป็นการปลอดภัยแก่ตัวเองในขณะที่มีศัตรูทางการเมือง ฐานะของพระมหากษัตริย์สุโขทัยในยุคนั้นจึงเริ่มเปลี่ยนไป

ภายหลังการตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีแล้ว อิทธิพลทางด้านวัฒนธรรมต่างชาติก็เพิ่มมากขึ้น เมื่อไทยสามารถตีนครธมได้ใน พ.ศ. ๑๙๗๔ ได้กวาดต้อนบรรดาพราหมณ์และขุนนางเขมรเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาเป็นจำนวนมาก จึงทำให้ฐานะหน้าที่และบทบาทของพระมหากษัตริย์เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก

อย่างไรก็ตาม เราจะพบว่าภายหลังที่พระเจ้าอู่ทองได้ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีใน พ.ศ. ๑๘๙๓ แล้วนั้น พระองค์ได้ใช้พระนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดี หรือพระราชโอรสของพระองค์ก็ใช้พระนามว่าพระราเมศวร การออกพระนามพระมหากษัตริย์เสมือนหนึ่งพระนามของพระผู้เป็นเจ้าในศาสนาพราหมณ์ เช่น พระนารายณ์ พระศิวะ เป็นต้น แสดงให้เห็นถึงคตินิยมที่ถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประดุจดังเทพเจ้า การที่อยุธยารับเอาลัทธิเทวราชมาจากเขมรซึ่งเห็นว่าพระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้านั้น ทำให้ต้องมีวิธีการและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่จะทำให้คนนึกว่า พระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้าจริง วิธีการและกฎเกณฑ์ดังกล่าวมีอยู่หลายประการด้วยกัน

ประการแรก การตั้งที่ประทับของพระมหากษัตริย์จะต้องอยู่เหนือคนอื่น ๆ จะต้องประทับอยู่บนพระที่นั่ง ซึ่งบางครั้งอาจจะจำลองรูปแบบมาจากที่ประทับของพระศิวะบนยอดเขาไกรลาส ดังเช่น พระที่นั่งพุดตาลกาญจนสิงหาสน์ ส่วนบนสุดจะเป็นยอดพระนพปฎลมหาเศวตฉัตร ซึ่งเป็นฉัตรเก้าชั้นสีขาว แสดงถึงยอดเขาไกรลาสซึ่งมีเมฆขาวปกคลุม ต่อมาก็ถึงที่ประทับของพระมหากษัตริย์ซึ่งเปรียบได้กับที่ประทับของพระศิวะ รองลงมาใต้ที่ประทับก็ทำเป็นรูปเทพพนมอันเป็นสัญญลักษณ์แทนบรรดาทวยเทพต่าง ๆ ที่เฝ้าแหนพระศิวะอยู่ ใต้รูปเทพพนมลงมาก็เป็นรูปครุฑก็หมายถึงพวกกินนรและคนธรรพ์ ต่อมาก็ทำเป็นรูปฐานสิงห์ก็แทนพวกราชสีห์ที่พำนักอยู่เชิงเขาไกรลาส ส่วนต้นไม้เงินทองซึ่งตั้งอยู่บนพื้นใกล้พระที่นั่งก็แทนบ่าหิมพานต์ซึ่งอยู่เชิงเขาไกรลาส เป็นการแสดงให้เห็นถึงความเป็นเทวะขององค์พระมหากษัตริย์

ประการที่สอง องค์พระมหากษัตริย์ต้องมีที่ประทับอยู่ต่างหากไม่ปะปนกับผู้อื่น เพราะการเป็นเทพเจ้าจะมาคลุกคลีกับคนธรรมดาสามัญไม่ได้ จะทำให้ผู้คนขาดความเคารพเชื่อถือ ด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์จะต้องมีปราสาท พระราชวัง เป็นที่ประทับเป็นกรณีพิเศษ ผู้ใดจะผ่านเข้าออกโดยมิได้รับพระบรมราชานุญาตมิได้ การออกแบบปราสาทพระราชวังก็ต้องให้เหมือนกับปราสาทของพระผู้เป็นเจ้าตามคติความเชื่อที่รับมา

ประการที่สาม ในปราสาทพระราชวังจะต้องมีกฎเกณฑ์และพิธีการต่าง ๆ เหมือนกับที่ประทับของพระผู้เป็นเจ้า คล้าย ๆ กับในเทวสถานของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งพราหมณ์จะมีพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อเป็นการบูชาสรรเสริญพระผู้เป็นเจ้า

ประการที่สี่ เนื่องด้วยพระมหากษัตริย์มีฐานะประดุจดังเทพเจ้า ดังนั้นการกราบทูลเรื่องราวต่าง ๆ ต่อองค์พระมหากษัตริย์จึงต้องใช้ราชาศัพท์ซึ่งเป็นถ้อยคำภาษาที่ใช้เฉพาะกับพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์เท่านั้น คำราชาศัพท์ที่เรานำมาใช้ก็เป็นภาษาเขมรซึ่งเป็นต้นแบบของวัฒนธรรมดังกล่าวมาแล้ว

ประการที่ห้า มีการวางกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เกี่ยวกับองค์พระมหากษัตริย์ซึ่งผู้ใดจะละเมิดมิได้ ถ้าผู้ใดละเมิดจะมีความผิดถึงขั้นต้องอาญาแผ่นดินอย่างรุนแรง กฎเกณฑ์เหล่านี้ในสมัยโบราณจะเป็นกฎหมายอยู่ในกฎมณเฑียรบาลทั้งสิ้น[๖]

อย่างไรก็ตาม ความเป็นเทวราชของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาก็มิได้สมบูรณ์อย่างแท้จริง เพราะได้ผสมผสานเข้ากับลัทธิธรรมราชาซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากพุทธศาสนาและพระมหาธรรมราชาลิไทแห่งกรุงสุโขทัยได้นำเอามาใช้[๓] ทำให้พระมหากษัตริย์ถึงแม้จะมีฐานะเป็นเทวราชแต่ก็เป็นธรรมราชไปด้วย ทำให้พระมหากษัตริย์ไทยอยู่ในฐานะที่เป็นที่เคารพนับถือแต่ก็ไม่ห่างไกลกับประชาชนจนไม่สามารถจะสัมผัสได้ กล่าวคือไม่เป็นเทวดาอย่างเขมรและไม่เป็นคนธรรมดาอย่างสุโขทัย มีลักษณะปานกลางอย่างที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ ทั้งนี้ก็สืบเนื่องมาจากสาเหตุ ๒ ประการด้วยกัน

ประการแรก คนไทยเราถือครอบครัวเป็นหลักในการดำรงชีวิตจึงยังคงเห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำครอบครัวไทยอยู่นั่นเอง

ประการที่สอง ศาสนาพุทธเป็นปัจจัยสำคัญที่สุด คนไทยนับถือพระรัตนตรัยว่าเป็นสิ่งที่เคารพสูงสุด พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นเทวราชแต่ก็ยังต้องนับถือพระรัตนตรัยเหมือนคนทั้งปวง ดังนั้นความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันก็เกิดขึ้นได้[๔] นอกจากนี้ในศาสนาพุทธยังมีคำสั่งสอนสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งถือกันว่าเป็นศีลของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งจะทำให้พระเจ้าแผ่นดินต้องรับผิดชอบอยู่เสมอไม่กลายเป็นเทวราชอย่างจริงจังไปได้ ศีลดังกล่าวก็คือหลักธรรม ๑๐ ประการ[๕] นอกจากนี้ก็มีธรรมของพระมหากษัตริย์อีก ๕ อย่าง คือสังคหวัตถุ ๕ ประการ[๖] รวมทั้งจักรวรรดิวัตรอีก ๑๒ ประการ[๗]

เนื่องจากตำแหน่งพระมหากษัตริย์เป็นตำแหน่งที่สืบเชื้อสายโลหิต แต่เมื่อพิจารณาถึงความมั่นคงแล้ว แม้จะมีอำนาจสูงสุดแต่ก็เป็นอำนาจที่มีผู้ท้าทายอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้พระมหากษัตริย์จึงต้องมีกุศโลบายที่จะสงวนรักษาพระราชอำนาจและความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ด้วยวิธีหลายต่าง ๆ ประการด้วยกัน

ประการแรก การรับเอาวัฒนธรรมทางศาสนาพราหมณ์ที่มาใช้ นั่นคือการรับเอาลัทธิเทวราชตามคติพราหมณ์จากเขมรมาใช้ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ประการที่สอง การรับเอาวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาเข้ามาใช้ นั่นคือการรับเอาแนวคิดแบบธรรมราชา และทศพิธราชธรรมที่ปรากฏอยู่ในพุทธศาสนามายึดถือปฏิบัติ ถ้าพระมหากษัตริย์พระองค์ใดทรงประพฤติและปฏิบัติได้ครบถ้วนตามนี้ย่อมจะสามารถดำรงสถานภาพของตนไว้ได้

ประการที่สาม การกำหนดพระราชพิธีบางอย่างเกี่ยวกับการปกป้องสถานภาพของพระมหากษัตริย์ เช่น พระราชพิธีตรีสัจปานกาลหรือพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ข้าราชบริพารขุนนางใหญ่น้อยจะต้องดื่มน้ำพิพัฒน์สัตยาถวายแด่องค์พระมหากษัตริย์ จะเห็นได้ว่าพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาเป็นนโยบายที่จะคุมกำลังคนไม่ให้ทรยศ ซึ่งจะทำให้ผู้ที่ดื่มน้ำสาบานแล้วไม่กล้าคิดกบถต่อพระมหากษัตริย์ เป็นการรักษาสถานภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ได้อีกประการหนึ่ง พระราชพิธีอื่น ๆ นอกจากนี้ก็มี เช่นพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก็เป็นไปเพื่อเสริมสร้างพระราชอำนาจ และความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกัน

ประการที่สี่ การตรากฎมณเฑียรบาลขึ้นใช้บังคับ หลักใหญ่ใจความหรือจุดประสงค์ของกฎมณเฑียรบาลที่ตั้งขึ้นมาก็เพื่อพิทักษ์รักษาความปลอดภัยให้กับสถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นต้นว่าออกกฎขึ้นมาเพื่อป้องกันมิให้พระราชโอรสได้เข้ามาใกล้พระมหากษัตริย์โดยมิได้รับอนุญาต[๙] เพราะเกรงว่าจะมาทำร้ายเพื่อแย่งชิงราชสมบัติได้ หรืออาจจะออกกฎขึ้นมาเพื่อป้องกันมิให้ขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์สูง ๆ ซึ่งมีข้าทาสบริวารมากได้มีโอกาสร่วมมือให้การสนับสนุนพระราชโอรสพระราชนัดดาต่อต้านพระมหากษัตริย์ได้[๑๐] นอกจากนี้ก็อาจจะจัดลำดับฐานะพระราชโอรสให้สูงต่ำตามฐานะทางฝ่ายพระราชมารดา[๒๐] เพราะในสมัยนั้นพระมหากษัตริย์ทรงมีพระมเหสี และพระสนมหลายคน พระราชโอรสอาจแย่งชิงราชสมบัติกันได้ ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น

ประการที่ห้า การตราพระราชกำหนดศักดินาขึ้นใช้บังคับ ก็นับได้ว่าเป็นวิธีการรักษาสถานภาพขององค์พระมหากษัตริย์ได้อีกประการหนึ่งกล่าวคือแสดงให้เห็นถึงสถานภาพอันสูงส่งของพระมหากษัตริย์ เนื่องด้วยทรงอยู่เหนือศักดินาทั้งปวงในแผ่นดิน ในฐานะที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของที่ดิน ทรงพระราชทานที่ดินให้กับขุนนาง และราษฎรมาก

น้อยตามศักดินาที่แต่ละคนมีอยู่ตามกฎหมาย การใช้ที่ดินเป็นเครื่องต่อรองผลประโยชน์กับพระราชวงศ์ ขุนนาง และไพร่ทั้งหลายทำให้บุคคลเหล่านี้เกิดความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ และจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ที่ทรงอำนวยผลประโยชน์ให้กับตน[๖๑] นอกจากนี้การกำหนดให้พระราชวงศ์มีศักดินาพลเรือน[๖๒] ทำให้บรรดาพระราชวงศ์ถูกกีดกันออกไปจากฐานอำนาจทางทหาร ซึ่งทำให้อันตรายอันอาจเกิดจากพระราชวงศ์ที่คิดจะแย่งชิงราชบัลลังก์จากองค์พระมหากษัตริย์ลดน้อยลงไปด้วย

ประการที่หก การกำหนดบทลงโทษที่รุนแรงและน่าสะพรึงกลัวในกรณีที่กระทำความผิดต่อองค์พระมหากษัตริย์[๖๓] กฎหมายเหล่านี้ย่อมก่อให้เกิดความครั่นคร้ามแก่ผู้ที่คิดจะละเมิดต่อพระมหากษัตริย์ได้ไม่น้อยทีเดียว

ประการที่เจ็ด ความพยายามที่จะรักษาดุลย์อำนาจระหว่างพระมหากษัตริย์ และพระราชวงศ์รวมทั้งเสนาบดีผู้ใหญ่ เรื่องนี้อาจวิเคราะห์ได้จากการปรับปรุงการปกครองในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถที่โปรดให้ยกเลิกเมืองลูกหลวง[๖๔]และกรณีที่ได้ทรงตั้งตำแหน่งขุนนางผู้ใหญ่สมุนนายก และสมุหพระกลาโหม[๖๕] ระบบการมีเมืองลูกหลวงก่อให้เกิดการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองมาตั้งแต่ต้นๆ สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว การยกเลิกเมืองลูกหลวง จุดมุ่งหมายประการหนึ่งก็เพื่อลดกระแสการชิงอำนาจทางการเมืองระหว่างพระราชวงศ์ และการแบ่งแยกอำนาจระหว่างสมุหนายกและสมุหพระกลาโหมจะเกิดการดุลย์อำนาจระหว่างขุนนางทั้งสองตำแหน่ง พระมหากษัตริย์อาจจะใช้ประโยชน์จากดุลย์อำนาจของเสนาบดีผู้ใหญ่ทั้งสองรักษาอำนาจของตนเองได้

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าจะมีวิธีการหรือกุศโลบายต่าง ๆ ที่จะรักษาพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ดังที่ได้กล่าวมาแล้วก็ตาม แต่พระมหากษัตริย์บางพระองค์ก็ต้องสูญเสียพระราชอำนาจไปในที่สุด ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับองค์พระมหากษัตริย์เหล่านั้นว่าจะมีพระชนมายุน้อยหรือไม่มีผีมือเข้มแข็งในการรบหรือไม่ ถ้าพระชนมายุน้อย และมีผีมือที่อ่อนแอ ก็อาจถูกแย่งชิงอำนาจได้โดยง่ายได้เหมือนกัน

๕.๒ *พระบรมวงศานุวงศ์*

ชนชั้นสูงที่มีฐานะรองลงมาจากพระมหากษัตริย์ได้แก่ พระบรมวงศานุวงศ์ ทั้งนี้หมายถึงพระบรมวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์ ซึ่งครองราชย์อยู่ในขณะใดขณะหนึ่งเท่านั้น

หากเป็นพระราชวงศ์ของพระมหากษัตริย์ที่ถูกสำเร็จโทษไปแล้ว ถ้ายังมีชีวิตอยู่ก็คงจะอยู่ในฐานะต่ำต้อยไม่มีผู้ใดยกย่องนับถือ บรรดาเจ้านายในพระราชวงศ์นั้นทรงมีศักดินามาตั้งแต่แรกประสูติทั้งสิ้น ศักดินาของพระราชวงศ์เพิ่มขึ้นและลดลงได้ตามความชอบ และความผิดที่มีต่อแผ่นดิน แต่ศักดินาที่มีมาแต่แรกประสูตินั้น ถ้าจะถือตามเกณฑ์ที่ใช้อยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ชั้นเจ้าฟ้าทรงศักดินาตั้งแต่ ๑๕๐๐๐–๒๐๐๐๐ ไร่ ชั้นพระองค์เจ้าตั้งแต่ ๑๕๐๐–๗๐๐๐ ไร่ หม่อมเจ้ามีศักดินา ๑๐๐๐ ไร่ หม่อมราชวงศ์มีศักดินา ๕๐๐ ไร่ และหม่อมหลวงมีศักดินา ๒๐๐ ไร่[๒๖]

ในเรื่องตำแหน่งของเจ้านายหรือพระบรมวงศานุวงศ์นั้น ค่อย ๆ ลดหลั่นกันลงมาตามหลักการสืบสายราชสกุล ตำแหน่งของเจ้านายแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือสกุลยศและอิสสริยยศ สำหรับสกุลยศนั้นก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอยู่ ๓ ตำแหน่งด้วยกัน คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ชั้นหม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวงเพิ่งมีตั้งขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า[๒๗] และไม่นับอยู่ในฐานะว่าเป็นเจ้า[๒๘]

ในเรื่องอิสสริยยศนั้น เมื่อพระมหากษัตริย์ได้ทรงเลื่อนพระยศเจ้านายขึ้น พระยศที่ได้รับเลื่อนเรียกว่าอิสสริยยศ อิสสริยยศที่สำคัญที่สุดและสูงสุดก็ได้แก่ มหาอุปราช นอกจากนี้ก็มีการพระราชทานตำแหน่งกรมเหล่าเจ้านาย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ตำแหน่งกรมพระเป็นตำแหน่งที่พระราชทานแก่ มหาอุปราช เจ้าวังหน้า เจ้าวังหลัง และพระเชษฐภคินีในรัชกาลที่ ๑ ตำแหน่งกรมหลวง และกรมขุนเป็นตำแหน่งพระราชทานแก่เจ้าฟ้า พระองค์เจ้าได้รับพระราชทานตำแหน่งกรมหมื่น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้พระราชทานตำแหน่งกรมสมเด็จพระแต่พระราชชนนี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกตำแหน่งพระราชชนนีของพระเจ้าแผ่นดินให้มีอิสสริยยศเป็นกรมสมเด็จพระ ดังนั้นในรัชสมัยของพระองค์ ทั้งพระองค์เจ้าและเจ้าฟ้าจึงได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้ทรงกรมได้ ๕ ตำแหน่งด้วยกันได้แก่กรมหมื่น กรมขุน กรมหลวง กรมพระ กรมสมเด็จพระ[๒๙] ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ปรากฏว่าทรงพระราชทานเลื่อนพระอิสสริยยศเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ และเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธพระราชโอรส ขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารตามลำดับ

บรรดาเจ้านายหรือพระบรมวงศานุวงศ์เหล่านี้ ในสมัยโบราณจะได้รับส่วนแบ่งจากรายได้ภาษีอากรของแผ่นดิน ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงพระราชทานให้ ภาษีอากรประเภทต่าง ๆ ที่เก็บได้ บางประเภทจะมีบัญชีรายการส่งเงินถวายเจ้านายตามวังต่าง ๆ มากบ้างน้อยบ้าง แล้วแต่จะทรงพระราชทาน นับได้ว่าเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์ตามฐานะของชนชั้นเจ้านายพอสมควร

สิทธิตามกฎหมายของเจ้านายก็คือจะถูกพิจารณาคดีในศาลใด ๆ ไม่ได้นอกจากศาลของกรมวัง และจะนำเจ้านายไปขายเป็นทาสมิได้[๓๐] เพราะเจ้าหน้าที่จะไม่ยอมให้กระทำสัญญาซื้อขายเช่นนั้นได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย[๓๐]

โดยปรกติ เจ้านายจะมิทรงได้รับการแต่งตั้งให้ไปดำรงตำแหน่งบริหารที่สำคัญๆ เลย แต่พอมาถึงในรัชสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงแต่งตั้งเจ้านาย ๕ พระองค์ให้ดำรงตำแหน่งเป็นที่ปรึกษามหาดไทยและวัง มหาดไทยและกลาโหมกับเมือง เมือง และคลัง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านายสองพระองค์ทรงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งในฐานะที่ปรึกษาคลังและมหาดไทย วัง และสังฆการี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีเจ้านายสามพระองค์ที่ทรงดำรงตำแหน่งนี้ในฐานะเป็นที่ปรึกษา นา วัง และเมือง[๓๒] ตำแหน่งเหล่านี้เรียกว่า ผู้กำกับราชการคือเป็นที่ปรึกษาราชกิจนั่นเอง[๓๓] บางทีตำแหน่งนี้ก็เป็นตำแหน่งลอย ๆ มิได้มีอำนาจจริง ๆ เลย

๕.๓ *ขุนนางข้าราชการ*

ขุนนางในสมัยโบราณก็คือ บุคคลที่รับราชการ ขุนนางคงต้องมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่ไม่มีหลักฐานพอที่จะกล่าวถึงรายละเอียดได้ ในสมัยอยุธยาขุนนางมีฐานะตั้งอยู่บนเกณฑ์ ๔ ประการคือ ศักดินา ยศ ราชทินนาม และตำแหน่ง และเกณฑ์ดังกล่าวก็ยังคงใช้กันมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์[๓๔]

ในเรื่องศักดินานั้นสมัยอยุธยา ตำแหน่งสมุหพระกลาโหมมียศเป็นเจ้าพระยามหาเสนาบดี จะถือศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่[๓๕] ส่วนเจ้าพระยาจักรีสมุหนายกก็ถือศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่[๓๖] เช่นกัน พวกเสนาบดีทั้งหลายก็ถือศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่เช่นกัน ในสมัยรัตนโกสินทร์ พวกขุนนางที่มิใช่เจ้านาย ได้แก่ สมเด็จเจ้าพระยาถือศักดินา ๓๐,๐๐๐ ไร่ เจ้าพระยาที่เป็นเสนาบดีถือศักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่ ศักดินาจะลดหลั่นกันลงมาจนถึงพัน[๓๗] ถือศักดินาต่ำสุด

๑๐๐ ไร่[๓๘] ผู้ที่ถือศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไปจึงจะได้เป็นขุนนาง ยกเว้นพวกกรมมหาดเล็ก เพราะว่าพวกนี้ถือว่าเป็นขุนนาง[๓๙] ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่ามียศอยู่ ๘ ลำดับ นับตั้งแต่สูงสุดจนต่ำสุด ดังนี้ คือ สมเด็จเจ้าพระยา เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น และพัน[๔๐]

ขุนนางเหล่านี้มักจะมีหน้าที่ที่จะต้องรับผิดชอบและพึงปฏิบัติดังต่อไปนี้คือ

ประการแรก จะต้องปฏิบัติราชการตามยศ ตำแหน่ง ราชทินนาม ที่ได้รับพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ทั้งในยามปรกติและในยามสงคราม

ประการที่สอง มีหน้าที่ควบคุมกำลังคนสำหรับใช้ในราชการในเวลาเกิดศึกสงคราม และราชการอื่น ๆ ในยามปรกติซึ่งถือว่าเป็นหน้าที่ที่สำคัญที่สุดของขุนนาง เพราะกำลังคนเหล่านี้ก็คือพวกไพร่ที่จะต้องมาขึ้นสังกัดมูลนาย คนพวกนี้จะเป็นกำลังสำคัญที่จะค้ำจุนและเป็นฐานทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม

ประการที่สาม จะต้องเอาใจใส่ดูแลบรรดาไพร่เหล่านี้ให้มีความสุข มีความปลอดภัย และได้รับความเป็นธรรม เวลาที่คนในสังกัดของตนเกิดไปมีคดีความกับใครมูลนายของตนก็อาจจะส่งทนายไปแก้คดีให้ได้

ส่วนทางด้านสิทธินั้น ขุนนางมีสิทธิต่าง ๆ ที่พึงได้รับตามกฎหมายดังต่อไปนี้ คือ

ประการแรก ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงานไปใช้ และการยกเว้นดังกล่าวได้ต่อเนื่องไปถึงบุตรของขุนนางด้วย โดยห้ามมิให้ถือว่าฐานะของบุตรของผู้ถือศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไปเป็นไพร่[๔๑] ข้าราชการที่มียศต่ำจะได้รับเอกสารยกเว้นการสักเลขเป็นรายบุคคล แต่ทว่าเอกสารนี้มิได้คลุมไปถึงลูกของข้าราชการเหล่านั้นด้วย ข้าราชการพวกนี้จำต้องจ่ายเงินให้นายของตนเพื่อที่จะได้มาซึ่งเอกสารดังกล่าวนี้[๔๒]

ประการที่สอง ผู้ที่ถือศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไปจะได้รับสิทธิเข้าเผ้าในการเสด็จออกขุนนาง ได้รับอนุญาตให้ผู้อื่นขึ้นศาลแทนตนได้ และสามารถมีไพร่จำนวนหนึ่งเป็นเสมียนได้[๔๓]

ประการที่สาม ขุนนางจะไปไหนมาไหนโดยไม่มีคนรับใช้ไม่ได้[๔๔]

ประการที่สี่ ก่อน พ.ศ. ๒๓๖๗ ขุนนางได้รับการยกเว้นภาษีที่นา[๔๕]

ประการที่ห้า บ้านของขุนนางจะได้รับการยกเว้นจากการตรวจค้นบางประการ[๔๖]

ประการที่หก กฎหมายจะให้ความคุ้มครองขุนนางในกรณีที่ผู้ใดก็ตามใช้คำหยาบคายกับผู้ถือศักดินาตั้งแต่ ๔๐๐ ไร่ขึ้นไปจะต้องถูกลงโทษอย่างหนัก[๔๗]

ประการที่เจ็ด มีสิทธิในการถือครองที่ดิน ถ้ามีตำแหน่งสูงก็ยิ่งมีโอกาสมากขึ้น

ประการที่แปด มีสิทธิที่จะได้รับผลประโยชน์จากผู้คนที่ต้องมาขึ้นสังกัด หรืออยู่ภายใต้ความดูแลและควบคุมของตน

ประการที่เก้า มีสิทธิได้รับค่าประทับตราตำแหน่งตลอดจนเงินค่าปรับและเบี้ยหวัดเงินปี ตามที่พระมหากษัตริย์จะพระราชทานหรือแบ่งให้จากผลประโยชน์รายได้ของแผ่นดิน

ประการที่สิบ มีสิทธิในการตั้งทนายว่าความให้ตนเองเมื่อเกิดคดีความ แต่ต้องเป็นขุนนางชั้นสัญญาบัตรซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งด้วยพระองค์เอง มีสิทธิในการเก็บอากรบ่อนเบี้ยในเขตของตนได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย สามารถตรวจค้นจับกุม คุมขัง บุคคลที่ลักลอบเปิดบ่อนเบี้ยในเขตของตน ก่อนที่จะส่งตัวไปยังกรมกองที่เกี่ยวข้องตลอดจนเรียกเอาค่าปรับได้[๔๘]

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าขุนนางจะมีสิทธิต่าง ๆ อยู่หลายประการก็ตาม แต่ขุนนางก็มีโอกาสที่จะถูกถอดออกจากตำแหน่งได้ ถ้าไม่เป็นที่พอพระทัยของพระมหากษัตริย์[๔๙] และบรรดาศักดิ์ของขุนนางก็มิได้เป็นสิ่งที่จะตกทอดไปถึงลูกหลานได้ เมื่อตายแล้วก็หมดสิ้นไป และบรรดาศักดิ์นี้อาจหมดสิ้นไปในขณะที่ขุนนางยังมีชีวิตอยู่ก็ได้ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น

นอกจากนี้ เวลาที่เกิดวิกฤตการณ์ทางการเมืองภายใน โดยเฉพาะในยุคที่มีการผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่หรือราชวงศ์ใหม่ ขุนนางชุดเก่าอาจถูกกำจัดถึงตายได้ เนื่องจากถูกสงสัยว่าเป็นขุมกำลังของกษัตริย์องค์เก่า และมีการกวาดล้างศัตรูทางการเมืองเกิดขึ้น

๕.๔ ไพร่

ไพร่ ก็คือราษฎรในความหมายบั้งจุบันนั่นเอง ไพร่ต้องมีภาระคือการรับใช้ราชการแผ่นดินของพระมหากษัตริย์ ไพร่จะเป็นชายฉกรรจ์ที่มีความสูงเสมอไหล่ ๒ ศอกครึ่ง จะถูกมูลนายเอาชื่อเข้าบัญชีไว้เพื่อเกณฑ์ใช้ในราชการต่าง ๆ[๕๐] ด้วยเหตุนี้ไพร่จึงต้องสังกัดอยู่กับเจ้าขุนมูลนายที่ตนสมัครอยู่ด้วย ถ้าเจ้าขุนมูลนายท่านสังกัดอยู่ในกรมกองใด ไพร่ผู้นั้นก็ต้องสังกัดตามเจ้านายด้วย "เรียกว่าเป็นข้าราชการทั่วทุกชายฉกรรจ์ แต่มีลักษณะพิเศษที่

เป็นข้าราชการไม่มีเบี้ยหวัดบำนาญ หรือเงินเดือนต้องหาเลี้ยงปากเลี้ยงท้องเองตามอัตภาพ[๕๐] การเป็นไพร่นับว่าเป็นความจำเป็นในสมัยนั้น เพราะเป็นการแลกเปลี่ยนกับการที่จะได้รับความคุ้มครองตามกฎหมาย เพราะตามกฎหมายระบุไว้ว่า ถ้าชายฉกรรจ์ไม่มีสังกัด ก็ไม่มีสิทธิในทางการศาล และไม่มีสิทธิที่จะได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย[๕๒]

ในสมัยสุโขทัย ไม่มีหลักฐานระบุแน่ชัดว่ามีการแบ่งไพร่ออกเป็นประเภทต่าง ๆ หรือเปล่า แต่ในสมัยอยุธยา ได้มีการแบ่งไพร่ออกเป็นประเภทต่าง ๆ ได้แก่ ไพร่หัวงานศักดินา ๒๕ ไร่ ไพร่มีครัวศักดินา ๒๐ ไร่ ไพร่ราบศักดินา ๑๕ ไร่ และไพร่เลวศักดินา ๑๐ ไร่[๕๓]

เนื่องจากการแบ่งประเภทของไพร่ในสมัยอยุธยาเป็นการแบ่งตามฐานะทางเศรษฐกิจมากกว่าอย่างอื่น ดังนั้นคำจำกัดความของไพร่ประเภทต่าง ๆ จึงควรจะเป็นดังนี้

ไพร่หัวงาน หมายถึงไพร่ที่ทำหน้าที่ควบคุมงาน เป็นไพร่ระดับหัวหมู่ทำหน้าที่คุมไพร่ประเภทอื่น ๆ ทำงานตามที่มูลนายมอบหมาย

ไพร่มีครัว หมายถึงไพร่ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดี มีทาส มีนา มีที่ดิน อาจจะไม่แต่งงานหรือแต่งงานแล้วก็ถือว่าเป็นไพร่มีครัว

ไพร่ราบ คงเป็นไพร่ที่ยากจน อาจมีที่ทำกิน หรือทรัพย์สินอื่นบ้าง ก็เพียงเล็กน้อย และไม่มีทาส

ไพร่เลว คงเป็นไพร่ระดับต่ำสุด คงเป็นไพร่ที่ยากจนมาก อาจเป็นไพร่ที่เพิ่งไถ่ตัวพ้นจากการเป็นทาสก็เป็นได้[๕๔]

อย่างไรก็ตาม การแบ่งประเภทของไพร่ตามฐานะทางเศรษฐกิจย่อมไม่แน่นอน ฐานะทางเศรษฐกิจอาจเปลี่ยนแปลงได้ ดังนั้นอาจแบ่งประเภทตามสังกัด ซึ่งแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทคือ ไพร่หลวงกับไพร่สม[๕๕]

ไพร่หลวง หมายถึงไพร่ที่พระราชทานแก่กรมกองต่าง ๆ เป็นไพร่ของพระมหากษัตริย์โดยตรง หน้าที่ของไพร่หลวงจึงแตกต่างกันไปตามแต่หน้าที่ของกรมกองนั้น เนื่องจากกรมกองที่ทำหน้าที่เป็นหน่วยงานบริหารมีจำนวนน้อยกว่าไพร่หลวง ไม่มีงานให้ไพร่ทำได้หมดทุกคน จึงได้เกิดกรมที่ทำหน้าที่เพียงเก็บผลประโยชน์ ได้แก่ เงินค่าราชการ ส่วยส่งรัฐแต่เพียงอย่างเดียว ดังนั้นไพร่หลวงจึงอยู่ในกรม ๒ ประเภทคือ ประเภทหนึ่ง ไพร่

ต้องมารับราชการตามที่ทางการกำหนดให้ หากมาไม่ได้ต้องให้ผู้อื่นมาแทนหรือส่งเงินแทนการมารับราชการ อีกประเภทหนึ่ง ไพร่ต้องเสียเงินแต่ไม่ต้องมารับราชการ[๕๙] ซึ่งเรียกว่าไพร่หลวงส่วย ไพร่ส่วยนั้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาช่วงแรกมักจะส่งส่วยเป็นสิ่งของมาแทนการเข้าเวร การส่งเงินค่าราชการจะมามีขึ้นในระยะหลังคือตอนปลายกรุงศรีอยุธยา

ไพร่สม เป็นไพร่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่เจ้านายและขุนนางที่มีตำแหน่งทำราชการ เพื่อเป็นผลประโยชน์ เนื่องจากในสมัยก่อนนั้นยังไม่มีเงินเดือน การควบคุมไพร่ของมูลนายหมายถึงผลประโยชน์ เช่น ส่วนลดจากการเก็บเงินค่าราชการ ของกำนัลจากไพร่ ฯลฯ เป็นต้น ไพร่สมนั้นจะตกเป็นของมูลนายตราบเท่าที่ขุนนางผู้เป็นมูลนายยังมีชีวิตอยู่ในตำแหน่งราชการ เมื่อมูลนายถึงแก่กรรมไพร่สมจะถูกโอนมาเป็นไพร่หลวง นอกจากบุตรของขุนนางผู้นั้นจะยื่นคำร้องขอควบคุมไพร่สมสืบต่อไปจากบิดา[๖๐]

ไพร่หลวงเป็นของพระมหากษัตริย์และจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นเวลา ๖ เดือนต่อปี เรียกว่าทำราชการ อย่างไรก็ตามพระมหากษัตริย์ก็ได้ทรงแจกจ่ายให้ไพร่หลวงเหล่านี้ไปอยู่ใต้การปกครองดูแลของขุนนางกรมต่าง ๆ ขุนนางเหล่านี้มีฐานะเป็นนาย[๖๑] ส่วนไพร่สมนั้นขึ้นอยู่กับนายของตนและไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไม่มีหลักฐานใด ๆ ที่จะชี้ให้เห็นว่ามีการเกณฑ์แรงงานไพร่สมไปใช้ทำงานหลวงเป็นเวลาปีละ ๖ เดือน[๖๒]

ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดเกล้าฯ ให้ไพร่หลวงเปลี่ยนเป็นอยู่เวรรับราชการปีละ ๔ เดือน คือเข้า ๑ เดือน ออก ๒ เดือน[๖๓] ในสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ลดเวลารับราชการของไพร่หลวงลงไปอีกจาก ๔ เดือนเป็น ๓ เดือน คือเข้า ๑ เดือน ออก ๓ เดือน[๖๔]

ฐานะของไพร่โดยทั่วไปนั้น ประการแรก ตามกฎหมายระบุว่า ไพร่คือบุคคลที่อยู่ใต้ปกครองและสังกัดมูลนายคนใดคนหนึ่งเพื่อจะได้รับการคุ้มครองตามกฎหมาย ไพร่จะขอย้ายกรมไม่ได้เว้นแต่ว่าจะได้รับอนุญาตจากมูลนาย ลูกหลานก็จะต้องสังกัดกรมเดียวกันด้วย ประการที่สอง ตามทฤษฎีไพร่จะมีศักดินาระหว่าง ๑๐-๒๕ ไร่ แล้วแต่ลักษณะประเภทของไพร่[๖๕] พวกไพร่สามารถส่งทอดที่ดินให้ลูกหลานของตนได้ ถ้าใครบุกรุกจะถูกปรับ แต่ถ้าลูกหลานปล่อยให้ที่ดินรกรังว่างเปล่าเป็นเวลา ๙-๑๐ ปี ไม่ทำให้ผลผลิตงอกเงยขึ้น ที่ดินพื้นนี้ต้องยกต่อไป[๖๖] ประการที่สาม ไพร่ถูกจำกัดสิทธิในการเคลื่อนย้าย

ที่อยู่ ต้องขึ้นทะเบียนตามภูมิลำเนาของตน ถ้าใครไม่คงอยู่ตามหมู่ของตนจะมีความผิด แต่เดิมผู้คนสามารถเคลื่อนย้ายอพยพไปตามที่ต่าง ๆ ได้ตามต้องการแต่เมื่อมีความจำเป็นต้องใช้แรงงานในด้านต่าง ๆ มากขึ้น จึงจำเป็นต้องกำหนดขอบเขตให้ไพร่อยู่ในที่ใดที่หนึ่ง เพื่อความสะดวกในการเกณฑ์แรงงาน ถ้าใครไม่ทำตามนั้นจะถือว่ามีความผิด ประการที่สี่ ไพร่มีฐานะต่ำต้อย อาจถูกเหยียดหยามและอาจถูกเอาเปรียบจากชนชั้นสูง เช่น ในการพ้องร้องขึ้นโรงขึ้นศาล ไพร่ไม่มีสิทธิตั้งทนาย กรรมวิธีในการพ้องร้องก็ยุ่งยาก ต้องเสียค่าธรรมเนียมมากมายในกฎหมายตราสามดวงได้กำหนดการเสียค่าธรรมเนียมในการพ้องร้องไว้หลายชั้น ผู้พ้องร้องเสียค่ารับพ้อง เมื่อจะเสนอหนังสือพ้องก็ต้องเสียเงินอีก นอกจากนี้ถ้าไพร่ เรียกชื่อยศตำแหน่งขุนนางผิดไปจากสิ่งที่เป็นจริงจะต้องถูกปรับไหม[๖๔] อัตราการปรับไหม ไพร่ก็เสียเปรียบขุนนาง เพราะเมื่อเวลาขุนนางทำผิดต่อไพร่ ใช้ศักดินาขุนนางปรับขุนนาง แต่ในกรณีที่ไพร่ทำผิดต่อขุนนางกลับไม่ใช้ศักดินาของไพร่ปรับไพร่ แต่ใช้ศักดินาของขุนนางปรับไพร่

อย่างไรก็ตามไพร่ก็สามารถเปลี่ยนฐานะของตนเองได้เป็น ๒ ระดับ ระดับสูงคือขุนนาง ส่วนระดับต่ำก็คือทาส แต่ก็เป็นเรื่องยากที่จะผลักดันตนเองไปสู่ระดับสูงทั้งนี้เพราะการที่ไพร่จะมีโอกาสเลื่อนฐานะตนเองไปสู่ระดับสูงได้นั้นต้องมีความชอบเป็นพิเศษ ทำสงครามประสพชัยชนะต่อข้าศึก อาจจะได้ปูนบำเหน็จรางวัลถึงขั้นได้รับแต่งตั้งเป็นขุนนางได้ ส่วนไพร่ที่เสียชีวิตในสงคราม หนี้สินที่ติดตัวอยู่ก็ถือกันว่าหมดสิ้นไปด้วย และให้บุตรหลานได้รับราชการต่อไปแทน ส่วนพวกที่รอดชีวิตกลับมาก็จะได้บำเหน็จรางวัลตอบแทน[๖๕] แต่ถ้าไพร่คนใดไม่มีเงินเสียภาษีอากรหรือส่งส่วยให้รัฐ มีหนี้สินอันเกิดจากความยากจนหรือจากสาเหตุต่าง ๆ ก็ดี ก็ต้องตกเป็นทาสของมูลนายซึ่งเป็นเจ้าหนี้จนกว่าจะไถ่ถอนตนเองออกไปได้

แรงงานของไพร่มีประโยชน์ต่อมูลนายทั้งในด้านการเมืองและเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ก็เนื่องจากว่า ถ้าขุนนางคนใดมีไพร่อยู่ในสังกัดมากก็ย่อมจะมีอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจสูง กล่าวคือไพร่เป็นกำลังสำคัญ ถ้าได้รับการติดอาวุธก็จะมีสภาพเป็นกองทัพได้ ไพร่มีส่วนทำให้ฐานะของขุนนางมั่นคง ในกรณีเกิดการแย่งชิงราชสมบัติกันในหมู่ผู้ปกครอง ไพร่มักถูกเกณฑ์ไปสู้รบกันในสงครามกลางเมือง ไพร่จึงเป็นต้นเหตุ

หนึ่งที่ทำให้เกิดการขัดแย้งในหมู่พวกขุนนางตลอดจนก่อให้เกิดความไม่สงบแก่บ้านเมืองได้[๗๐] ดังนั้นเมื่อพวกขุนนางลักลอบเอาไพร่ไว้ใช้เป็นการส่วนตัว ไม่ส่งรายชื่อไปขึ้นทะเบียนหางว่าว จึงเป็นที่หวั่นเกรงของพระมหากษัตริย์ว่าขุนนางจะคิดล้มล้างอำนาจของพระองค์ ด้วยสาเหตุนี้เองจึงต้องมีกฎหมายลงโทษผู้บีดบังเอาไพร่ไว้ใช้ส่วนตัว[๗๑] นอกจากนี้ไพร่ยังเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญในสมัยโบราณ ดังนั้นเมื่อขุนนางคนใดมีที่ดินเป็นจำนวนมาก แรงงานที่จะต้องใช้ในที่ดินก็เพิ่มมากขึ้นด้วย ก็เลยอาศัยวิธีเบียดบังแรงงานไพร่ไว้ใช้ทำการผลิตในไร่นาของตนเอง ไม่ส่งบัญชีหางว่าวแสดงจำนวนไพร่ที่จะต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ในราชการไปให้หลวงบ่อย ๆ ทางราชการจึงได้ออกกฎหมายลงโทษผู้ที่เบียดบังเอาไพร่ไปใช้เป็นการส่วนตัว[๗๒] ในตอนปลายสมัยอยุธยา เมื่อทางราชการต้องการใช้เงินมาก อนุโลมให้ไพร่เสียเงินแทนการเข้าเวรได้ พวกมูลนายที่เป็นประโยชน์จากการที่จะใช้แรงงานไพร่ ก็จะออกเงินให้กับไพร่แทนไปก่อน แล้วนำตัวไพร่มาใช้ในที่ดินของตนเองในภายหลัง[๗๓]

การที่คนไทยไม่สู้จะมีความเชี่ยวชาญทางด้านการค้าขาย เมื่อเทียบกับชาวจีนในประเทศไทยนั้น อาจเป็นเพราะระบบไพร่ของไทยก็เป็นได้ เพราะบรรดาไพร่ทั้งหลายจะถูกจำกัดให้อยู่กับที่จะโยกย้ายถิ่นฐานหรือเดินทางออกนอกพื้นที่โดยมูลนายมิได้อนุญาตไม่ได้แต่การค้าขายที่จะให้ได้กำไรและประโยชน์มาก ๆ นั้น พ่อค้าจะต้องสืบเสาะไปหาแหล่งสินค้าให้ทั่ว รู้แหล่งตลาดที่จะรับซื้อ กล่าวโดยสรุปก็คือรู้พื้นที่ในท้องถิ่นต่าง ๆ เป็นอย่างดี แต่เมื่อถูกจำกัดบริเวณในการเดินทาง การค้าขายก็คงอยู่ในวงจำกัด และการต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานให้กับรัฐบีละ ๖ เดือน ที่เรียกว่าเข้าเดือนออกเดือน การดำเนินธุรกิจการค้าคงทำติดต่อกันไม่ได้ แต่ในขณะเดียวกันไพร่ต้องถูกเกณฑ์ส่วยสิ่งของมีค่าเพื่อจัดส่งเข้ามาท้องพระคลัง ส่วยเหล่านี้กลับกลายเป็นสินค้าทำรายได้ให้กับท้องพระคลัง ก่อให้เกิดระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้าในที่สุด

บรรดาไพร่ทั้งหลายไม่สู้จะมีเวลามากนัก การเพิ่มผลผลิตในที่ดินของตนเองไม่สู้จะกระทำได้เต็มที่ เพราะนอกจากไพร่จะต้องถูกเกณฑ์แรงงานให้กับทางราชการแล้วยังต้องรับใช้เจ้านายของตนเองอีกด้วย ในกรณีที่ต้องไปทำงานให้มูลนายนั้นไพร่ต้องนำอาหารเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำงานของตนไปด้วย นอกจากนี้ไพร่อาจต้องถูกเกณฑ์แรงงานในบางครั้งบางคราวนอกเหนือจากการถูกเกณฑ์เป็นประจำอยู่แล้วส่วนจะถูกเกณฑ์ไปทำ

อะไรนั้น ก็แล้วแต่มูลนายจะใช้ เช่น การสร้างวัด สร้างพระพุทธรูป ฯลฯ เป็นต้น การสร้างวัดในสมัยนั้นนอกจากมุ่งหมายเป็นงานบุญแล้ว บางครั้งก็เพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของตนอีกด้วย[๗๔]

ในเรื่องความเป็นอยู่ของไพร่นั้น ไพร่หลวงมีฐานะลำบากที่สุด ส่วนไพร่ส่วยสบายที่สุด เพราะไพร่หลวงจะถูกเกณฑ์เข้ารับราชการทั้งในยามสงครามและในยามสงบ ถ้าไม่ต้องการเข้าเวรก็อาจจะเสียเงินจ้างผู้อื่นมาทำแทนเป็นรายเดือน ๆ ละ ๔–๖ บาท ส่วนไพร่ส่วยมีหน้าที่ส่งส่วยแทนการเข้าเวรเพียงปีละครั้ง ถ้าหาส่วยมาส่งไม่ทันตามกำหนด จะใช้วิธีส่งเงินมาแทนปีละ ๗–๑๐ บาท เท่านั้น ส่วนไพร่สมนั้นมีหน้าที่รับใช้มูลนายแต่อย่างเดียว ไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปทำงานให้หลวงยกเว้นราชการสงครามซึ่งทุกคนจะต้องไป ไพร่สมจึงทำงานเบากว่าไพร่หลวง[๗๕]

ด้วยฐานะที่แตกต่างกันของไพร่เช่นนี้ จึงทำให้เกิดความรู้สึกที่แบ่งแยกกันระหว่างไพร่หลวงกับไพร่สม ผู้คนทั้งหลายที่ต้องเป็นไพร่ จึงพยายามหลีกเลี่ยงการเป็นไพร่หลวงไปสังกัดมูลนายเพื่อเป็นไพร่สม บางครั้งก็อาจใช้วิธีอ้างว่าเป็นทาสของขุนนาง[๗๖] พวกเจ้าขุนมูลนายทั้งหลายก็มักจะรู้เห็นเป็นใจด้วย เพราะว่าตนเองได้รับเงินตอบแทนก็จะเขียนรายงานส่งไปยังหน่วยราชการของไพร่ ได้รับความทุกข์ยาก จนต้องตกเป็นทาส[๗๗] เมื่อเกิดปัญหาไพร่หลบหนีการเกณฑ์แรงงานบ่อย ๆ จำนวนไพร่หลวงก็ลดลงเรื่อย ๆ และขาดกำลังคน แต่ไพร่ที่อยู่ใต้สังกัดของมูลนายกลับเพิ่มจำนวนมากขึ้น ภายหลังได้มีการออกกฎหมายห้ามการให้ลูกหลานของไพร่หลวงเป็นไพร่สม ถ้ามูลนายรู้เห็นเป็นใจจะถูกลงโทษ[๗๘]

กล่าวโดยสรุปไพร่ คือแรงงานที่สำคัญสำหรับใช้ในการผลิตและใช้ในการทำสงครามไพร่มีประโยชน์ต่อมูลนายทั้งในด้านการเมืองและเศรษฐกิจในขณะที่มูลนายก็ต้องให้ความคุ้มครองทางกฎหมายกับไพร่ ด้วยเหตุนี้ระบบอุปถัมภ์จึงเกิดขึ้นในวงราชการไทยมาตั้งแต่มีระบบไพร่แล้ว

๕.๕. ทาส

ทาสหมายถึงบุคคลที่มิได้เป็นกรรมสิทธิ์ในแรงงานและชีวิตของตนเอง แต่กลับตกเป็นของนายจนกว่าจะได้รับการไถ่ตัวพ้นจากความเป็นทาส นายมีสิทธิในการซื้อขายทาส

166971

ได้ ลงโทษทุบตีทาสได้ แต่จะให้ถึงตายไม่ได้ทาสมีศักดินา ๕ ไร่ เท่านั้น

ทาสมีอยู่ในสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี เรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ จึงได้มีการประกาศเลิกทาสในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในสมัยอยุธยา กฎหมายระบุว่าทาสมี ๗ ชนิด ประกอบด้วยทาสได่มาด้วยทรัพย์ ลูกทาสที่เกิดในเรือนเบี้ย ทาสที่ได้มาข้างผ่ายบิดามารดา ทาสมีผู้ให้ ทาสอันได้ช่วยกังวลธุระทุกข์ด้วยคนต้องโทษเกณฑ์ ทาสที่เลี้ยงเอาไว้ในเวลาข้าวยากหมากแพง และทาสเชลย[๗๕] ล้วนแล้วแต่ไม่มีสิทธิเสรีภาพทางร่างกายในตัวเองเลย ยกเว้นแต่นายจะกรุณาเท่านั้น คนที่มีฐานะดีก็มักจะมีทาสไว้ใช้ สภาพความอดหยากในท้องถิ่นต่าง ๆ การเล่นการพนันจนมีหนี้สินล้นพ้นตัวก็ตาม หรือความยากจนจนหมดทางหากินก็ตาม จะทำให้คนเป็นทาสมากขึ้น คนพวกนี้อาจไม่ยอมขอทาน เพราะถือว่าเป็นเรื่องน่าอับอายสู้ยอมขายตัวลงเป็นทาสไม่ได้[๗๐]

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างนายกับทาสนั้น ในกฎหมายลักษณะทาสได้กำหนดอำนาจของนายที่จะมีเหนือทาสดังนี้

ประการแรก นายมีสิทธิที่จะลงโทษทัณฑ์ จำโซ่ตรวน ขื่อคา ทวนด้วยลวดหนังหรือสามารถทำทารุณกรรมต่าง ๆ กับทาสของตนเองได้ถึงบาดเจ็บสาหัส หรือแม้แต่ตาบอดก็ทำได้ แต่อย่าให้ถึงตายได้ รวมทั้งนายมีอำนาจสั่งทาสของตนให้ไปรับโทษคดีใด ๆ แทนบุตรภรรยาและญาติพี่น้องของนายเงินได้[๗๑]

ประการที่สอง นายมีอำนาจที่จะสั่งให้ทาสไปราชการแทนตนได้ แม้ราชการนั้นจะเป็นเหตุให้ทาสต้องตายก็ตาม[๗๒]

ประการที่สาม ถ้านายทาสสั่งให้ทาสดูแลรักษาสิ่งของใด ๆ ถ้าหากทรัพย์สิ่งของนั้นแตกหักเสียหาย ทาสก็ต้องใช้ราคาแก่นายจนเต็ม[๗๓]

ประการที่สี่ นายมีสิทธิที่จะขับทาสหนีได้หรือขายทาสได้เมื่อตนไม่สามารถจะเลี้ยงดูได้[๗๔]

ประการที่ห้า ถ้าทาสหลบหนีไปแห่งใด เมื่อเจ้าเบี้ยนายเงินได้เสียค่าบำเหน็จค่าจ้างแก่ผู้ได้มานั้นเท่าใด เจ้าทาสมีสิทธิคิดเอาแก่ลูกหนี้จนเต็ม[๗๕]

ประการที่หก ถ้าทาสกล่าวหาว่านายเงินเป็นโจรปล้นทรัพย์สิน หรือฉ้อราษฎร์บังหลวง หรือกล่าวหาว่าเป็นกบฏประทุษร้ายประการใด ๆ ก็ดี ถ้าพิจารณาแล้วมิได้ความ

สัตย์จริงประการใด ทาสผู้เคราะห์ร้ายนั้นจะต้องขึ้นขาหยั่งถูกเฉลวปะหน้าแล้วลงโทษทวนด้วยหวาย ตัดปาก แล้วให้ขายทาสนั้นเสีย[๙๖]

จะเห็นได้ว่าอำนาจของนายที่มีเหนือทาสนั้นมากพอที่มีผลทำให้ทาสหมดอิสระภาพในตนเอง ตราบใดที่ยังไม่หลุดพ้นจากความเป็นทาส ตราบนั้นก็ไม่มีโอกาสที่จะมีกรรมสิทธิ์ในแรงงานของตนเองได้ อย่างไรก็ตามโอกาสที่ทาสจะได้รับการปลดปล่อยให้หลุดพ้นจากความเป็นทาสก็มีอยู่บ้าง กล่าวคือ

ประการแรก ถ้านายเงินโปรดให้ทาสบวชเป็นภิกษุหรือสามเณรนางชี ก็ถือว่าหลุดพ้นจากความเป็นทาส แม้ภายหลังจะลาสิกขาบทแล้วก็จะเอาคืนมาเป็นทาสของตนไม่ได้[๙๗]

ประการที่สอง ในกรณีนายเงินใช้ทาสไปทำสงครามถูกจับเป็นเชลยได้ ต่อมาหนีรอดมาได้ก็หลุดพ้นจากความเป็นทาส[๙๘]

ประการที่สาม ถ้าทาสพ้องนายว่าเป็นกบฏและสอบสวนได้ความเป็นสัตย์ให้ทาสนั้นพ้นจากความเป็นทาสได้[๙๙]

ประการที่สี่ นายเงิน พ่อของนายเงิน หรือพี่น้องลูกหลานของนายเงิน เอาทาสเป็นภรรยาให้ทาสนั้นเป็นไท และลูกที่เกิดมาก็เป็นไทยด้วย[๑๐๐]

ประการที่ห้า ถ้าทาสนั้นตายด้วยการทำธุรกิจใด ๆ ให้นายเงิน นายเงินจะเรียกคืนจากผู้ขายมิได้ แต่ถ้าตายด้วยเหตุอื่น นายเงินจะเรียกเอาเงินคืนจากผู้ขายได้บ้าง[๑๐๑]

ประการที่หก เป็นอิสระด้วยการไถ่ตัว อาจจะเป็นผู้ขอมาไถ่หรือไถ่ตัวเอง หรือบุคคลใดก็ได้มาไถ่ให้เป็นอิสระ[๑๐๒]

จากเงื่อนไขดังกล่าว โอกาสของทาสที่จะหลุดพ้นไปจากการเป็นทาสก็ลำบากมาก ในบางครั้งก็ต้องอาศัยเมตตาธรรมจากผู้เป็นทาสด้วย กฎหมายจึงจะอำนวยประโยชน์ต่อทาสได้ นอกจากนี้การร่วมมือกันรักษาผลประโยชน์ของชนชั้นมูลนาย ซึ่งต่างก็มีทาสไว้ในครอบครอง อาจไม่เปิดโอกาสให้ทาสเรียกร้องความยุติธรรมจากกฎหมายได้ สำหรับทาสที่เกิดในเรือนเบี้ยหรือลูกทาสนั้น นอกจากจะต้องตกเป็นทาสโดยมิได้มีความผิดอันใดแล้วยังยากที่จะหลุดพ้นจากความเป็นทาสได้ด้วย เพราะต้องตกเป็นทาสมาตั้งแต่กำเนิด เนื่องจากพ่อทาส แม่ทาส สมสู่ได้เสียกันจนเกิดลูกออกมาต้องตกเป็นทาสของนายโดยปริยายโอกาสที่จะหาเงินมาไถ่ถอนตัวเองจึงแทบไม่มีเลย

กล่าวโดยสรุป ทาสในสังคมไทยเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวของสังคม ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยและผั่งรากลึกในสมัยอยุธยา เพราะสภาพการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมสนับสนุนให้มีทาส แม้ทาสจะมีปัจจัยทั้งสี่คือ อาหาร ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และถึงแม้จะเป็นทาสกันด้วยความสมัครใจ ไม่ได้ถูกกวาดต้อนยกเว้นทาสเชลย แต่ก็ได้รับการบีบบังคับ ยากที่จะเป็นอิสระ แม้จะมีช่องทางอยู่บ้าง แต่โอกาสก็เป็นไปได้ยาก ทาสจัดว่าเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาทั้งทางด้านสังคม การเมือง และเศรษฐกิจ เพราะการมีทาสเป็นการส่งเสริมให้คนไม่รู้จักทำมาหากินและการแก้ปัญหาชีวิตในทางที่ถูก เพราะว่าพวกทาสต่างคนต่างคิดว่าเมื่อเกิดความคับขันทางการเงิน ก็เอาลูกเอาภรรยาไปขายเป็นทาสเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า บางทีก็ยอมขายตัวเองลงเป็นทาสด้วย เพื่อให้มีอาหารกินไปมื้อหนึ่งและขอให้มีที่อยู่อาศัยพอหลับนอนได้โดยไม่ต้องรับผิดชอบต่อสังคมมากนัก

๖. การเสื่อมโทรมของระบบศักดินา

จากโครงสร้างของสังคมศักดินาที่ประกอบด้วยสถาบันพระมหากษัตริย์พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางข้าราชการ ไพร่ และทาส เป็นสำคัญนั้น ปรากฏว่าภายหลังจากที่ได้ดำรงคิดต่อกันมานับตั้งแต่ยุคสุโขทัยจนมาถึงยุครัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไป จากผลกระทบของอิทธิพลทางวัฒนธรรมของโลกตะวันตกที่ไทยได้รับภายหลังการเปิดประเทศคบหากับชาติตะวันตกของรัชกาลที่ ๔ แล้ว ก็มีผลทำให้ไทยต้องปรับตัวอย่างขนานใหญ่ และการปรับตัวที่สำคัญก็คือการปรับตัวทางสังคม ด้วยการที่รัชกาลที่ ๕ ทรงประกาศยกเลิกระบบไพร่และเลิกทาสที่มีมาในสังคมไทยเป็นเวลาหลายร้อยปี ถ้าจะยึดถือในเรื่องของรูปแบบ ก็อาจกล่าวได้ว่านับเป็นการสิ้นสุดของระบบศักดินาไทย แต่ถ้ามองในเรื่องเนื้อหา ระบบศักดินายังคงหลงเหลืออยู่ มันเป็นเพียงลักษณะของการเสื่อมถอยของระบบศักดินาเท่านั้นเอง

การที่กล่าวว่าเป็นลักษณะเสื่อมถอย ก็เพราะว่า ถึงแม้ว่าเราจะยกเลิกระบบไพร่ยกเลิกการมีทาสไปแล้วก็ตาม แต่วัฒนธรรมในระบบไพร่และวัฒนธรรมของพวกทาสยังคงมีอยู่ในสังคมไทย วัฒนธรรมของพวกมูลนายยังคงปรากฏตัวให้เห็นอยู่เป็นอันมากในหมู่ชนชั้นปกครอง

ความไม่เป็นตัวของตัวเองก็ดี การแสวงหาผู้ที่จะให้ความคุ้มครองกับตนเองก็ดี

ความไม่กล้าตัดสินใจด้วยตนเองก็ดี ความไม่กล้าพูดในสิ่งที่ถูกต้องก็ดี การยอมลดตัวลงเป็นลูกน้องของผู้อื่นก็ดี การขายลูกหลานของตนเองให้กับบุคคลที่มีอาชีพประกอบการค้าประเวณีก็ดี เหล่านี้ล้วนแต่เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมของไพร่และทาสทั้งสิ้น

ในส่วนที่เกี่ยวกับชนชั้นปกครองนั้น เราจะพบว่าการที่ข้าราชการทำตัวเป็นนายเหนือประชาชนก็ดี การกดขี่ข่มเหงประชาชนโดยอาศัยอำนาจหน้าที่ทางราชการของตนเองก็ดี การเบียดบังผลประโยชน์ของแผ่นดินโดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่ราชการของตนก็ดี ฯ ล ฯ เหล่านี้ล้วนแต่เป็นการสะท้อนถึงวัฒนธรรมของชนชั้นปกครองในสังคมศักดินาทั้งสิ้น

อย่างไรก็ตามสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ซึ่งเป็นสัญญลักษณ์ของสังคมศักดินา นับวันก็จะค่อย ๆ เสื่อมโทรมไป เมื่อประชาชนมีการศึกษาสูงและได้รับการศึกษาทั่วหน้ามากขึ้น ก็จะมีความเฉลียวฉลาดและสติปัญญามากขึ้น รู้จักคิดและมีเหตุผล ในไม่ช้าก็คงจะสามารถสลัดคราบของสังคมศักดินาออกจากตัวเองได้โดยไม่ยากนัก

เชิงอรรถ

๑. กรมศิลปากร *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา* (*เล่ม ๑*) หน้า ๔๕๗

๒. สมสมัย ศรีศูทรพรรณ *โฉมหน้าศักดินาไทย* หน้า ๑๔๑—๑๔๒

๓. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓* หน้า ๑๑๐—๑๑๑

๔. ขจร สุขพานิช *ฐานันดรไพร่* หน้า ๗๐

๕. เล่มเดียวกัน หน้า ๗๑

๖. พระสงฆ์โดยทั่วไปก็มาจากพวกไพร่ ซึ่งออกบวชเมื่ออายุครบบวช อาจจะสึกออกเป็นไพร่ตามเดิม หรืออาจไม่สึกก็ได้ นอกจากนี้ก็อาจมีพวกเจ้านายและขุนนางออกบวชเป็นสงฆ์ด้วยก็ได้ พวกทาสถ้านายอนุญาตให้บวชก็จะพ้นจากความเป็นทาส

๗. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓* หน้า ๑๑๐—๑๑๑

๘. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช "สังคมอยุธยา" *ประวัติศาสตร์และการเมือง* หน้า ๕๕

๙. พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร *ขุมนุมพระนิพนธ์* หน้า ๘๔

๑๐. ขจร สุขพานิช อ้างแล้ว หน้า ๗๑—๗๒

๑๒. โปรดดูรายละเอียดใน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช *สถาบันพระมหากษัตริย์* หน้า ๗—๑๐

๑๓. พระมหาธรรมราชาทรงนิพนธ์หนังสือเรื่อง "*ไตรภูมิพระร่วง*" โดยได้กล่าวถึงความเป็นธรรมราชา, ของพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองแผ่นดิน นับเป็นแนวคิดทางการเมืองที่ได้รับอิทธิพลมาจากพุทธศาสนา

๑๔. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เล่มเดียวกัน หน้า ๑๐

๑๕. ประกอบด้วย (๑) ทาน คือการให้ (๒) ศีล คือการสังวรกายใจให้สุจริต (๓) บริจาค คือการเสียสละ (๔) อาชวะ คือความซื่อตรง (๕) มัทวะ คือความอ่อนโยน (๖) ตปะ คือการทำหน้าที่ของพระมหากษัตริย์โดยครบถ้วน (๗) อโกธ คือความไม่โกรธ (๘) อวิหิงสะ คือความไม่เบียดเบียนผู้ใด (๙) ขันติ คือความอดทน (๑๐) อวิโรธนะ คือคิดและทำการทั้งปวงโดยปราศจากการนึกถึงตัว

๑๖. ประกอบด้วย (๑) สัสเมธ คือรู้บำรุงพืชผลในประเทศให้สมบูรณ์ (๒) ปริสเมธ คือรู้จักว่าใครดีใครชั่ว (๓) สัมมาปาสะ คือต้องรู้จักผูกใจคนทั้งประเทศให้ภักดีต่อพระองค์ ด้วยการปกครองที่ดีและถูกใจคนทั้งประเทศ (๔) วาจาเปยยะ คือรับสั่งด้วยคำพูดที่อ่อนหวาน (๕) นิรัคคฬะ คือ ถ้าทรงปฏิบัติได้ครบถ้วนทั้ง ๔ ประการข้างต้น ประชาชนก็จะอยู่อย่างเป็นสุข

๑๗. ประกอบด้วย (๑) ควรอนุเคราะห์คนในราชสำนักและคนภายนอกให้มีความสุข ไม่ปล่อยปละละเลย (๒) ควรผูกไมตรีกับประเทศอื่น (๓) การอนุเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์ (๔) ควรเกื้อกูลพราหมณ์และผู้คนที่อยู่ในตัวเมือง (๕) ควรอนุเคราะห์ประชาชนในชนบท (๖) ควรอุปการะสมณพราหมณ์ผู้มีศีล (๗) ควรรู้จักรักษาสัตว์เนื้อ นก และสัตว์ทั้งหลายมิให้สูญพันธุ์ (๘) ควรห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติผิดธรรม และชักนำด้วยตัวอย่างให้อยู่ในกุศลสุจริต (๙) ควรเฉลี่ยงดูคนจนเพื่อมิให้ประกอบการทุจริตเป็นภัยต่อสังคม (๑๐) ควรเข้าใกล้สมณพราหมณ์ เพื่อศึกษาบุญและบาป กุศลและอกุศลให้ชัดเจน (๑๑) ควรห้ามจิตมิให้ต้องการไปในที่ ๆ พระมหากษัตริย์ไม่ควรเสด็จ (๑๒) ควรดับความโลภมิให้ปรารถนาลาภที่พระมหากษัตริย์ควรจะได้

๑๘. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒* หน้า ๗๔

๑๙. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๐๒

๒๐. เล่มเดียวกัน หน้า ๗๐—๗๑

๒๑. สมสมัย ศรีศูทรพรรณ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๕๕
๒๒. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑* หน้า ๒๑๕–๒๒๐
๒๓. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔* หน้า ๖, ๑๒๐, ๑๒๔
๒๔. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑* หน้า ๓๒๓
๒๕. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๒๔, ๒๒๘
๒๖. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช "สังคมอยุธยา" *ประวัติศาสตร์และการเมือง* หน้า ๕๒–๕๓
๒๗. ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. ๒๓๒๕–๒๔๑๖* หน้า ๒๐๑
๒๘. ที่เดียวกัน
๒๙. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๐๔
๓๐. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๐๖
๓๑. ที่เดียวกัน
๓๒. ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๒๐๗ อ้างถึง "เรื่องผู้บริหารราชการในอดีต" ใน หนังสือ *พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๕* (กรุงเทพฯ ๒๕๐๕) หน้า ๖๕–๑๐๘
๓๓. ที่เดียวกัน
๓๔. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๐๖
๓๕. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑* หน้า ๒๓๘
๓๖. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๒๔
๓๗. ยศของข้าราชการตามลำดับ คือ สมเด็จเจ้าพระยา เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น พัน.
๓๘. ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๒๐๘
๓๙. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๐๘
๔๐. ที่เดียวกัน
๔๑. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๑๐ อ้างถึง *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ เล่ม ๑* หน้า ๒๘๑
๔๒. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๑๐
๔๓. ที่เดียวกัน
๔๔. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๑๑
๔๕. ที่เดียวกัน
๔๖. ที่เดียวกัน
๔๗. ที่เดียวกัน
๔๘. สรรค์ รังสฤษดิ์ *วิวัฒนาการแห่งสังคมสยาม* หน้า ๘๔
๔๙. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช "สังคมอยุธยา" *ประวัติศาสตร์และการเมือง* หน้า ๕๖
๕๐. ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ *การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว* (พ.ศ. ๒๔๑๑–๒๔๕๓) หน้า ๑
๕๒. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑* หน้า ๒๓๗
๕๓. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑* หน้า ๒๓๗
๕๔. ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๑๐–๑๑
๕๕. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๑
๕๖. ที่เดียวกัน
๖๐. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๕
๖๑. ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๖๕–๖๖
๖๒. เล่มเดียวกัน หน้า ๗๑

๖๔. บีอะฉัตร บีคะวรรณ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า

๖๕. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม* ๑ หน้า ๒๗๙

๖๖. ชจร สุขพานิช เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๘๖

๖๗. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม* ๕ หน้า ๑๕๖—๑๕๗

๖๘. สรรค์ รังสฤษดิ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๘๔

๖๙. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม* ๕ หน้า ๑๕๖—๑๕๗

๗๐. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช "สังคมอยุธยา" *ประวัติศาสตร์การเมือง* หน้า ๖๑

๗๑. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม* ๕ หน้า ๕๖

๗๒. ที่เดียวกัน

๗๓. พรรณี อวลสกุล "ระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา" *วารสารธรรมศาสตร์* ๔ (๓) หน้า ๒๕

๗๔. สรรค์ รังสฤษดิ์ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๕๔

๗๕. ที่เดียวกัน

๗๖. ที่เดียวกัน

๗๗. ที่เดียวกัน

๗๘. ที่เดียวกัน

๗๙. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม* ๒ หน้า ๒๘๖—๒๘๗

๘๐. เดอะ ลา ลู แบร์ *จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม* ๑ หน้า ๓๔๑—๓๔๒

๘๑. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม* ๒ หน้า ๒๘๕

๘๒. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๕๕

๘๓. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๕๓

๘๔. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๕๖

๘๕. เล่มเดียวกัน หน้า ๓๖๔

๘๖. เล่มเดียวกัน หน้า ๓๓๕—๓๓๖

๘๗. เล่มเดียวกัน หน้า ๓๒๘—๓๒๕

๘๘. เล่มเดียวกัน หน้า ๓๓๑

๘๙. ที่เดียวกัน

๙๐. เล่มเดียวกัน หน้า ๓๓๑

๙๑. วิชัย เสวะมาตย์ *การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* หน้า ๑๕ อ้างถึง ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ *ประจำกฎหมายประจำศก เล่ม* ๑ หน้า ๓๕๗—๔๐๕

๙๒. ที่เดียวกัน

บทที่ ๒
พื้นฐานทางการเมืองไทย

๑. สาเหตุที่กระตุ้นให้เกิดความตื่นตัวทางการเมืองแบบตะวันตก

แนวความคิดทางการเมืองแบบตะวันตกซึ่งมีลักษณะเสรีนิยมเริ่มต้นขยายตัว เข้ามายังประเทศไทย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเปิดประเทศคบค้ากับโลกตะวันตกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ เป็นต้นมา แนวความคิดทางการเมืองของโลกตะวันตกดังกล่าว เป็นแนวความคิดอันเกี่ยวกับการมีรัฐธรรมนูญเป็นหลักในการปกครองประเทศ และอำนาจอธิปไตยจะต้องมาจากปวงชนโดยผ่านรัฐสภาเป็นหัวใจสำคัญ โดยความเป็นจริงแล้วแนวความคิดทางการเมืองในลักษณะดังกล่าวนี้จะเริ่มมีอิทธิพล โดยทรงต่อความรู้สึกนึกคิดของคนไทยส่วนหนึ่งตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ แต่การที่รัชกาลที่ ๔ ทรงเปิดประเทศด้วยการเซ็นสัญญาเบาริงกับอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ และกับประเทศตะวันตกอื่น ๆ ในภายหลังต่อมา ก็ย่อมเปิดโอกาส ให้ความคิดแบบโลกตะวันตกเริ่มหลั่งไหลเข้าสู่สังคมไทยตั้งแต่ขณะนั้น

ถ้าจะพิจารณาถึงสาเหตุ ที่กระตุ้นให้เกิดความตื่นตัวด้านความคิดทางการเมืองแบบตะวันตก ซึ่งมีมาตลอดเวลาระหว่างช่วง พ.ศ. ๒๓๙๘–๒๔๗๕ จนในที่สุดก็เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งสำคัญขึ้นในประเทศไทย อันเป็นผลทำให้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชต้องสิ้นสุดลงใน พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้น อาจจะสรุปสาระสำคัญได้ดังนี้

ประการแรก การเปิดประเทศติดต่อค้าขายกับประเทศตะวันตก ใน พ.ศ. ๒๓๙๘ นับเป็นการเริ่มต้นนโยบาย "เปิดประตูค้า" ของไทยในสมัยใหม่ยุคแรก ๆ เลยทีเดียว ไทยได้ยกเลิกระบบผูกขาดการค้า แต่ได้เริ่มต้นระบบเสมอภาคทางการค้า (ในหมู่ชาติตะวันตกด้วยกันเอง) เริ่มรู้จักเสรีภาพทางการค้า เศรษฐกิจก้าวหน้าขยายตัวมากขึ้นตามลำดับ ชาวต่างประเทศในซีกโลกตะวันตกติดต่อไปมาค้าขายมากขึ้นทุกขณะ มีผลทำให้ไทยจะต้องปรับตัวปรับความคิดเพื่อให้สามารถสมาคมสอดคล้องเข้ากันได้กับชาวตะวันตกที่เข้ามาติดต่อ การปรับตัวดังกล่าวทำให้สังคมไทยเริ่มต้นเลียนแบบหรือเอาอย่างฝรั่งทีละน้อยและมากขึ้นทุกที

ประการที่สอง อิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่มุ่งขยายอำนาจเข้ามายังแถบเอเชีย และโดยเฉพาะในบริเวณแหลมอินโดจีนประเทศเพื่อนบ้านของไทย เช่น พม่า ญวน เขมร กำลังตกเป็นเหยื่อของลัทธิจักรวรรดินิยมของอังกฤษและฝรั่งเศส สถานการณ์เช่นนี้ได้กระตุ้นเตือนให้คนไทยกลุ่มหนึ่งเริ่มตระหนักถึงอันตราย ที่ประเทศไทยกำลังเผชิญอยู่ ความล้าหลังของประเทศชาติภายใต้ระบบการปกครองแบบเก่าที่กำลังเป็นอยู่จะส่งผลให้ประเทศไทยต้องสูญเสียเอกราชในที่สุด จำเป็นจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุงระเบียบประเพณีต่าง ๆ ที่ล้าสมัยให้สอดคล้องกับความคิดแบบโลกตะวันตก แนวความคิดทางการเมืองแบบสมัยใหม่ของยุโรปจึงค่อย ๆ เริ่มขยายตัวเข้ามาสู่สังคมไทยทีละน้อย ๆ และมากขึ้นทุกทีจนถึงที่สุดใน พ.ศ. ๒๔๗๕

ประการที่สาม ความก้าวหน้าทางสติปัญญาในสังคมไทยก็เป็นแรงกระตุ้นที่สำคัญที่จะก่อให้เกิดความคิดทางการเมืองแบบสมัยใหม่ได้เช่นเดียวกัน นับตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ทรงมีนโยบายเริ่มเรียนรู้ศิลปวิทยาการแบบตะวันตก พอตกมาถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงปฏิรูปการศึกษาภายในประเทศพร้อมกับส่งคนไปศึกษาต่อยังต่างประเทศในซีกโลกตะวันตก จนกลายเป็นผู้นำสมัยใหม่ (modern elite)[๖] ความคิดแบบเสรีนิยม ความคิดแบบวิทยาศาสตร์ ความคิดอย่างมีเหตุมีผล ตลอดจนความคิดทางการเมืองแบบประชาธิปไตย ที่มีพระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญก็ติดตามกลุ่มบุคคล ที่ไปศึกษาต่อยังต่างประเทศกลับเข้ามาในประเทศไทยเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ กลุ่มบุคคลเหล่านี้เริ่มมีอิทธิพลต่อสังคมไทยสมัยใหม่มากขึ้นเป็นลำดับ

ประการที่สี่ ความขัดแย้งในเชิงผลประโยชน์ในสังคมไทยเริ่มมีมากขึ้นภายหลังการเปิดประเทศติดต่อกับโลกตะวันตก แรงกระทบจากอิทธิพลภายนอกทำให้เกิดการปรับตัวภายใน แต่การปรับตัวของรัฐในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีผลทำให้กลุ่มราชวงศ์มีบทบาทในการบริหารบ้านเมืองและควบคุมปัจจัยทางเศรษฐกิจอื่น ๆ มากขึ้น ผลประโยชน์ต่าง ๆ กระจายมาถึงมือประชาชนธรรมดาในลักษณะเชื่องช้ามากไม่ทันต่อเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ผู้สูญเสียผลประโยชน์เริ่มมองถึงความผิดพลาดของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และคิดถึงระบบการเมืองที่ให้ความเสมอภาคแก่ประชาชนทุกระดับ นั่นคือการมีรัฐธรรมนูญ มีรัฐสภาและพระมหากษัตริย์จะต้องอยู่ใต้รัฐธรรมนูญ

๒. การแบ่งกลุ่มความเคลื่อนไหวทางการเมือง

จาก พ.ศ. ๒๓๙๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ ถ้าจะศึกษาถึงการเคลื่อนไหวเกี่ยวกับความคิดทางการเมืองสมัยใหม่แล้ว อาจแบ่งกลุ่มความเคลื่อนไหวออกได้เป็น ๓ กลุ่มด้วยกัน กล่าวคือ กลุ่มแรกก็คือกลุ่มเจ้านายซึ่งประกอบด้วย พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ กลุ่มที่สองเป็นกลุ่มขุนนางและข้าราชการและกลุ่มสุดท้ายคือกลุ่มราษฎรสามัญชนธรรมดา

ความเคลื่อนไหวของกลุ่มเจ้านายอาจจะพิจารณาย้อนหลังไปถึงรัชกาลที่ ๕ ก็ได้ แต่ไม่สู้เห็นเด่นชัดนักเพราะความคิดของพระองค์เพิ่งจะเริ่มต้น ในเรื่องของการปฏิรูปขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่างที่ล้าสมัย แต่การปฏิรูปการเมืองการปกครองก็ยังไม่ได้เริ่มต้น จนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็ได้มีกลุ่มเจ้านายพวกหนึ่งที่เรียกว่า "สยามหนุ่ม" (Young Siam)[๓] ซึ่งประกอบด้วยพระเจ้าน้องยาเธอเป็นจำนวนมากเป็นกลุ่มคนหนุ่ม ที่ได้รับการศึกษาอย่างดีตามแบบตะวันตกโดยพวกมิชชันนารี และกลุ่มนี้เป็นคนหนุ่มหัวรุนแรงที่ต้องเปลี่ยนแปลงประเทศอย่างรวดเร็ว ดังจะเห็นได้จากความคิดอ่านที่กลุ่มนี้แสดงออกมาในหนังสือ "ครุโณวาท" และที่เห็นได้ชัด คือการปฏิรูปการคลังและการศาลในช่วงแรก[๔] กลุ่มสยามหนุ่มนี้ถ้าจะกล่าวกันให้ชัดลงไปแล้ว รัชกาลที่ ๕ ทรงเป็นหัวหน้ากลุ่มด้วยพระองค์เอง

กลุ่มเจ้านายอีกกลุ่มหนึ่งที่มีความเคลื่อนไหวทางการเมืองสมัยใหม่ก็ได้แก่ กลุ่มเจ้านายที่เสนอคำกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ (พ.ศ. ๒๔๒๗) ร่วมกับข้าราชการอีก ๗ คน เจ้านายดังกล่าวมีอยู่ด้วยกัน ๕ พระองค์ คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศวรฤทธิ์[๕] (พระองค์เจ้าชายกฤษดาภินิหาร พระโอรสของรัชกาลที่ ๔ กับเจ้าจอมมารดากลิ่น ซึ่งเป็นลูกศิษย์ของแหม่มแอนนาเลียวโนเวนส์ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ คงได้อิทธิพลในทางความคิดไปจากเจ้าจอมมารดากลิ่นมาก เจ้าจอมมารดากลิ่นเป็นผู้ปล่อยทาสในวังเป็นครั้งแรก)[๖] พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา[๗] (พระโอรสของรัชกาลที่ ๔ กับเจ้าจอมมารดาวาด) สมเด็จ ฯ กรมพระสวัสดิ์วัดวิศิษฏ์[๘] (พระองค์เจ้าชายสวัสดิโสภณ พระโอรสรัชกาลที่ ๔ กับเจ้าจอมมารดาเชื่อม) และพระองค์เจ้าปฤษฎางค์[๙] (หม่อมเจ้าชายปฤษฎางค์ ชุมสาย) เจ้านายทั้ง ๔ พระองค์จัดเป็นเชื้อสายของราชวงศ์จักรี ซึ่งได้รับการศึกษาตามแนวคิดตะวันตกได้ร่วมกับข้าราชการ

อีก ๗ คน เสนอคำกราบบังคมทูลถวายความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดินต่อรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ร.ศ. ๑๐๓ เหตุผลที่เสนอก็คือเพราะได้เล็งเห็นถึงอันตรายที่จะเกิดขึ้นกับประเทศไทยโดยการกระทำของชาติมหาอำนาจของยุโรปในสมัยนั้น ถ้าประเทศไทยมีการปกครองแบบเดิมอยู่จะเสียเอกราชของชาติได้ จึงมีความเห็นว่ารัชกาลที่ ๕ ควรจะต้องทรงปฏิรูปการเมืองเสียใหม่จากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบพระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญโดยเร็วที่สุด

กลุ่มที่สอง คือกลุ่มขุนนางและข้าราชการก็มีความเคลื่อนไหวมาเป็นลำดับนับตั้งแต่กลุ่มข้าราชการ ๒ คน[๑๐] ที่ร่วมกับเจ้าชายอีก ๔ พระองค์เสนอคำกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการบริหารแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ ต่อมาจนถึงกลุ่มผู้ก่อการ ร.ศ. ๑๓๐[๑๑] ในสมัยรัชกาลที่ ๖ กลุ่มนี้มีอุดมคติที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองให้เป็นระบอบประชาธิปไตย ใช้กฎหมายรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายปกครองประเทศ[๑๒] ได้วางแผนการที่จะเคลื่อนไหวเป็น ๒ ขั้นกล่าวคือในขั้นต้นกำหนด ๑๐ ปีจะเร่งสอนการเมืองแทรกให้กับเหล่าทหารในกองทัพ เมื่อครบ ๑๐ ปีจะลงมือก่อการปฏิวัติ เริ่มมีความคิดตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ ในภายหลังเปลี่ยนแผนเป็นลงมือปฏิวัติใน ร.ศ. ๑๐๓ แต่แผนการณ์รั่วไหลถูกจับได้เสียก่อน ความเคลื่อนไหวก็หยุดชะงักไปพักหนึ่ง

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๗ กลุ่มข้าราชการเริ่มปรากฏตัวอีกครั้งหนึ่ง กลุ่มข้าราชการดังกล่าวนี้ ต่อมาเปิดเผยตัวเองในนาม "คณะราษฎร" ผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ นั่นเอง ทั้งนี้คณะราษฎรรุ่นแรกได้เข้าร่วมประชุมเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๗ ที่บ้านพักเลขที่ ๙ Rue Dusummerad ในประเทศฝรั่งเศส ผู้เข้าร่วมประชุมมี ร.ท. ประยูร ภมรมนตรี ร ท. แปลก ขีตตะสังคะ ร.ต. ทัศนัย มิตรภักดี นายตั้ว ลพานุกรม หลวงสิริราชไมตรี (จรูญ สิงหเสนี) นาย แนบ พหลโยธิน และนายปรีดี พนมยงค์[๑๔] บุคคลเหล่านี้ล้วนเป็นข้าราชการที่ได้รับทุนเล่าเรียนหลวงไปศึกษาและดูงานต่อในยุโรปทั้งสิ้น ทุกคนมีความคิดเคลื่อนไหวที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศไทยเป็นแบบประชาธิปไตยที่มีรัฐธรรมนูญเป็นหลัก และเมื่อกลับมายังประเทศไทยแล้วก็ร่วมมือกับ พ.อ. พระยาพหลพลพยุหเสนา พ.อ. พระยาทรงสุรเดช พ.อ. พระยาฤทธิ์อัคเนย์ พ.ท. พระประศาสน์พิทยายุทธ์ น.ท. หลวงสินธุ์สงครามชัย เป็นต้น ก่อการเปลี่ยนแปลง

การปกครองเป็นผลสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕

กลุ่มที่สามที่มีความเคลื่อนไหว คือกลุ่มราษฎรสามัญธรรมดา บุคคลในกลุ่มนี้มีความคิดในทางการเมืองสมัยใหม่เช่นเดียวกับกลุ่มแรก ๆ และได้เสนอข้อคิดเห็นของตนออกมาในหน้าหนังสือพิมพ์ซึ่งถือกันว่าเป็นปากเสียงของประชาชน ไม่ใช่หนังสือของทางราชการ เช่น ก.ศ.ร. กุหลาบ (ศรุษ ศฤษณานนท์) เคยเป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์สยามออบเซอร์เวอร์อยู่ชั่วระยะหนึ่ง ก่อนมาทำหนังสือพิมพ์ "สยามประเภท" ของตนเองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ หนังสือ "สยามประเภท" ของ ก.ศ.ร. กุหลาบ ได้ลงบทความวิพากษ์วิจารณ์สังคม กระทบกระเทียบชนชั้นสูงที่ทำตัวฟุ้งเฟ้อ[๕] อีกคนหนึ่งก็ได้แก่ เทียนวรรณ (ต.ว.ส. วัณณาโภ) เขาได้ออกหนังสือพิมพ์รายปักษ์ชื่อ "ทุลวิภาคพจนกิจ" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓–๒๔๔๙ และ "ศิริพจนภาค" ออกเป็นรายเดือน พ.ศ. ๒๔๕๑ ผลงานเขียนของเทียนวรรณได้ชี้แนวทางใหม่ ๆ แก่สถาบันผู้ปกครองอย่างชัดเจนและตรงไปตรงมาอย่างไม่เคยมีมาก่อน และอย่างที่ไม่คาดคิดว่าจะมีบุคคลใดกล้าหาญพอที่จะทำเช่นนั้นได้ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กล่าวคือเรียกร้องให้มีการปกครองโดยระบบรัฐสภา เพื่อให้ประชาชนมีส่วนในการปกครอง[๖] นอกจากนี้ยังเสนอเป็นโครงร่างเรื่องต้องการให้เปลี่ยนระบบการปกครองเป็นประชาธิปไตยถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว[๗] อีกทั้งยังเคยยื่นข้อเสนอในการปรับปรุงชาติให้แก่ฝ่ายบริหารถึง ๓๔ ข้อ[๘]

นอกจากนี้ก็มีหนังสืออื่น ๆ อีกหลาย ๆ ฉบับเช่น จีนโนสยามวรศัพท์ (ภาษาไทย) ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๖–๒๔๕๐ มีบทความชักจูงให้ประชาชนเห็นความสำคัญและเข้าใจต่อกระบวนการประชาธิปไตย เช่น ลงบทความ "อินเดียกับความอิสระภาพ"[๙] บางกอกการเมืองก็มีส่วนวางรากฐานประชาธิปไตยด้วยการเรียกร้อง ให้รัฐบาลปรับปรุงระบบการปกครองลง บทความ "กฎหมายธรรมนูญประเพณี" เสนอให้รัฐบาลออกกฎหมายรัฐธรรมนูญ เพื่อช่วยในการปกครองบ้านเมืองให้ดำเนินไปอย่างมีหลักเกณฑ์และมีประสิทธิภาพ หรือบทความ "อัครมหาเสนาบดีควรจะมีหรือไม่" ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการเลือกใช้บุคคลเข้าทำราชการ เสนอให้มีการ "โหวต" เลือกอัครมหาเสนาบดีเป็นประมุขของเสนาบดีสภา ต่อมาในระยะหลัง ๆ ใกล้จะถึงยุคเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ หนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ก็เรียกร้องการปกครองในระบอบประชาธิปไตยมากขึ้น เป็นต้นว่า หนังสือพิมพ์สยามรีวิว

ฉบับวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ๒๔๗๐ ได้เรียกร้องอย่างตรงไปตรงมาที่จะให้รัฐบาลจัดทั้งรัฐสภาและให้ประชาชน ได้เข้าไปมีส่วนบริหารประเทศ[๒๐] จนกระทั่งบรรณาธิการถูกสอบสวน หนังสือพิมพ์ "ไทยใหม่" เสนอบทความเกี่ยวกับการขบถเพื่อการเปลี่ยนแปลงเป็นประชาธิปไตยในสเปน[๒๑] และหนังสือพิมพ์อื่น ๆ อีกหลายฉบับก็มีความเคลื่อนไหวดังกล่าวเช่นเดียวกัน

๓. การปรับตัวของรัฐในช่วงแรก (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๒๗)

ในด้านการปรับตัวของรัฐในช่วงแรกเป็นการปรับตัวเพื่อรักษาสถานภาพของตัวเองพร้อม ๆ กับเพื่อความมั่นคงและเอกราชของชาติด้วย กล่าวคือรัชกาลที่ ๕ ทรงขึ้นครองราชย์[๒๒] โดยปราศจากฐานอำนาจรองรับ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าการแผ่นดินทั้งปวงตกอยู่ภายใต้การดูแลของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหมในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และการขึ้นครองราชย์ก็ตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขแล้วแต่ความเห็นของที่ประชุมเสนาบดีและพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ ซึ่งมีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นประธาน[๒๓] นอกจากนั้นในที่ประชุมครั้งนั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังได้เสนอผู้ที่จะเป็นอุปราช หรือวังหน้าของรัชกาลที่ ๕ ด้วยนั่นคือ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญโอรสองค์โตของพระปิ่นเกล้า แต่เนื่องด้วยผิดประเพณีของการแต่งตั้งวังหน้าที่เคยมีมา จึงมีพระราชวงศ์ผู้ใหญ่พระองค์หนึ่งทรงคัดค้านและเสนอให้รัชกาลที่ ๕ ทรงแต่งตั้งด้วยพระองค์เองในภายหลังตามพระราชอัธยาศัย[๒๔] คำคัดค้านดังกล่าวไร้ผลเพราะขัดกับความเห็นของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญจึงได้รับแต่งตั้งเป็นอุปราชในขณะนั้นด้วย จึงถูประหนึ่งว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะใช้กรมหมื่นบวรวิไชยชาญเป็นเครื่องมือสำหรับถ่วงดุลย์อำนาจของรัชกาลที่ ๕ ด้วยเหตุนี้การได้ราชสมบัติของรัชกาลที่ ๕ จึงต้องทรงยินยอมประสานประโยชน์กับขุนนางในตระกูลบุนนาคโดยปราศจากข้อต่อรองใด ๆ ในเบื้องแรกและทรงค่อย ๆ แสวงหาข้อต่อรองในภายหลัง ต่อมาในเวลาเดียวกันอันตรายจากการล่าอาณานิคมของอังกฤษ และฝรั่งเศสก็ปรากฏชัดและใกล้เข้ามาทุกทีทั้งในพม่า มลายู เขมร และญวน จะทำเป็นวางเฉยอยู่ไม่ได้[๒๕] การปรับตัวของรัฐจึงต้องเกิดขึ้นในช่วงนี้และเป็นไปเพื่อรักษาสถานภาพขององค์พระมหากษัตริย์ไปด้วยในเวลาเดียวกัน

๓.๑ *การปฏิรูปสังคม*

การปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในช่วงนี้เป็นการปรับตัวที่สำคัญของไทยสมัยต่อสู้กับอิทธิพลตะวันตก ปัญหาการปรับตัวครั้งนี้ที่สำคัญก็คือการปกครองและขนบธรรมเนียมประเพณี ในการปรับปรุงประเทศให้เป็นสมัยใหม่ตามแบบตะวันตก รัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นว่าจะปรับปรุงเฉพาะการปกครองไม่ได้ จะต้องปรับปรุงลึกลงไปถึงสังคมไทยด้วย ต้องปรับคนไทยให้มีเกียรติยศ เกียรติภูมิ มีสิทธิแห่งความเป็นมนุษย์ กล่าวคือ ต้องปรับทาสและไพร่ให้เป็นพลเมือง ให้ทุกคนมีความรับผิดชอบต่อบ้านเมืองอันจะเป็นการเริ่มต้นแนวทางที่สำคัญในการพิจารณาสังคมและการเมืองต่อไป การปฏิรูปทางสังคมของรัชกาลที่ ๕ ที่สำคัญคือการเลิกระบบไพร่และทาส ซึ่งจะก่อให้เกิดผลสะท้อนด้วยกันหลายประการ

ประการแรก การเลิกระบบไพร่ทำให้คนไทยได้รับการปลดปล่อยให้มีอิสระในแรงงานของตน พ้นจากพันธะการ "เข้าเวร" รับราชการหรือรับใช้เจ้าขุนมูลนาย คนไทยทั้งประเทศได้หลุดพ้นจากฐานะไพร่มาเป็นพลเมืองที่สมบูรณ์ สามารถดำเนินชีวิตได้อย่างอิสระเป็นตัวของตัวเอง หลุดพ้นจากการกดขี่บีบคั้นทางแรงงาน

ประการที่สอง การเลิกระบบไพร่เป็นผลดีต่อการปฏิรูปการปกครองของ ร. ๕ ในภายหลัง เพราะเมื่อมีการจัดตั้งกระทรวงทบวงกรมในรูปหน่วยงานบริหารดังเช่นปัจจุบัน การที่จะได้หน่วยงานดังกล่าวเป็นแหล่งควบคุมแรงงานเหมือนอยู่ที่เจ้าขุนมูลนายเคยควบคุมไพร่ใช้สอยมาแล้วย่อมไม่เป็นผลดี เพราะจะกลายเป็นว่าไพร่จะต้องทำงานให้เจ้าขุนมูลนายมิใช่เพื่อชาติและอีกประการหนึ่งระบบ "เข้าเวร" และ "ออกเวร" ตามระบบไพร่ จะก่อให้เกิดปัญหาในการปฏิบัติงานตามระบบการปกครองแบบใหม่ เพราะจะไม่สามารถทำงานเต็มเวลาตลอดทั้งปีแบบข้าราชการได้

ประการที่สาม การเลิกระบบไพร่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือความจงรักภักดีของพลเมืองต่อเจ้าขุนมูลนาย กลายเป็นความจงรักภักดีโดยตรงต่อรัฐซึ่งในระบบราชาธิปไตยย่อมหมายถึงพระมหากษัตริย์นั่นเอง ทำให้อำนาจของพระมหากษัตริย์มั่นคงขึ้น เพราะอำนาจของเจ้าขุนมูลนายถูกริดรอนให้อ่อนแรงลง

ประการที่สี่ การเลิกระบบไพร่ก่อให้เกิดกองทัพสมัยใหม่ที่เรียกว่า กองทัพประจำการติดอาวุธแทนกองทัพแบบเก่า พวกไพร่จะกลายเป็นทหารรับใช้ชาติด้วยการเข้ารับราชการ

ผึกฝนยุทธวิธีในกองทัพประจำการในเวลา ๒ ปี แล้วปลดเป็นกองหนุนออกไป การแปรสภาพจาก "ไพร่" มาเป็นกองทัพสมัยใหม่ มีผลทำให้กลุ่มวิชาชีพฝ่ายทหารพึกตัว มีบทบาทสำคัญในชีวิตการเมืองของไทยยุคใหม่

ประการที่ห้า การเลิกทาสก็คือ การเลิกระบบไพร่ก็คือก่อให้เกิดความกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ของขุนนาง และนายทาสโดยทั่วไปทำให้คนเหล่านี้เริ่มไม่พอใจการปฏิรูปของ ร. ๕

๓.๒ *การปฏิรูปทางการเมือง*

ในระหว่างที่ ร. ๕ ยังทรงมีผู้สำเร็จราชการอยู่นั้น ได้เสด็จประพาสต่างประเทศ ๒ ครั้ง คือ พ.ศ. ๒๔๑๓ และใน พ.ศ. ๒๔๑๕ ครั้งแรกเสด็จไปสิงคโปร์ บัตตาเวีย (จาการ์ตา) และสะมารัง ครั้งหลังไปอินเดียถึงเดลี โดยแวะที่สิงคโปร์ บีนัง ร่างกุ้ง กัลกัตตา จากผลที่ ร. ๕ เสด็จประพาสต่างประเทศนี้เอง ทรงพบเห็นรูปแบบการปกครองในประเทศใกล้เคียงจึงนำมาใช้เป็นแนวทางในการปฏิรูป โดยจัดตั้งสภาที่ปรึกษาขึ้น ๒ สภา เมื่อวันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๔๔๒ คือสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) ประกอบด้วยสมาชิกที่เป็นขุนนางและ พระราชวงศ์จำนวน ๒๐ คน ทำหน้าที่ให้คำปรึกษาราชการแผ่นดิน และสภาที่ ๒ คือ สภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) มีสมาชิกส่วนใหญ่เป็นขุนนางและเชื้อพระวงศ์หนุ่ม ๆ มีหน้าที่เป็นหูเป็นตา ให้พระมหากษัตริย์และให้คำแนะนำแก่พระองค์ รวมทั้งมีอำนาจทางด้านการศาล และมีสิทธิพิเศษในการเข้าเฝ้าทั้งที่ประชุมเสนาบดีและการเข้าเฝ้าส่วนพระองค์ สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) รุ่นแรกมีจำนวนสมาชิก ๑๒ คน เป็นขุนนางทั้งหมดไม่มีพระราชวงศ์เข้ามาปะปนเลย ร. ๕ ทรงอนุญาตให้ที่ปรึกษากราบทูลคัดค้านและแสดงความคิดเห็นของตนได้ หน้าที่ของสภานี้นอกจากช่วยพิจารณาให้คำปรึกษาข้อราชการที่สำคัญแล้ว ยังทำหน้าที่พิพากษาในคดีพิเศษโดยมากเป็นคดีในกรณี "ศาลรับสั่ง" ซึ่งเป็นศาลพิเศษที่พระมหากษัตริย์ทรงตั้งขึ้นพิจารณาคดีเรื่องหนึ่งเรื่องใด งานสำคัญที่ปรึกษาราชการแผ่นดินทำมาตลอดและได้ทำสำเร็จคือการเลิกทาส

ส่วนสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) ร. ๕ ทรงออก พ.ร.บ. กำหนดหน้าที่ คุณสมบัติไว้เช่นเดียวกับสภาแรกและทรงส่ง พ.ร.บ. และพระราชหัตถเลขาไปยัง

บุคคลที่พระองค์ประสงค์จะให้เป็นสมาชิก ส่วนผู้ใดจะยอมรับหรือไม่รับก็ได้ (ตำแหน่งของสมาชิกสภานี้เป็นตลอดชีวิตและไม่มีการถูกถอด) มีหน้าที่ช่วยสอดส่องดูแลความเดือดร้อนของราษฎร ของขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยและของพระราชวงศ์ ที่พระองค์ไม่มีโอกาสเห็นด้วยพระองค์เอง และให้ทำหนังสือทูลเกล้า ฯ ถวายพระองค์ (คล้ายใบฎีกา) ช่วยสั่งราชการเป็นผู้พิพากษาชำระความและปฏิบัติหน้าที่ราชการอื่น ๆ ตามรับสั่ง สภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) ในครั้งแรกมี ๕๙ คน ทั้งแต่พระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ ชั้นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และขุนนางตั้งแต่เจ้าพระยาจนถึงตำแหน่งต่ำเช่น จมื่น มีทั้งสูงอายุและคนหนุ่ม ๆ สมาชิกของสภานี้ต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเป็นพิเศษเพราะพระองค์ทรงอ้างว่าการที่พระมหากษัตริย์ยอมลดอำนาจลงมาทรงยอมให้สภาทูลคัดค้านพระราชดำริต่าง ๆ และถวายความคิดเห็นต่าง ๆ ได้ ก็จำเป็นจะต้องถวายความซื่อสัตย์ต่อพระองค์เป็นพิเศษเช่นกัน

การตั้งสภาทั้ง ๒ สภานี้ไม่ได้ผลเท่าที่ควร ร. ๕ ทรงให้เหตุผลว่าเป็นเพราะ

๑. ข้าราชการ (ที่ปรึกษา) ไม่มีความรู้ความเข้าใจในหน้าที่ของตน

๒. ข้าราชการไม่สนใจในการเปลี่ยนแปลงการปกครองแบบยุโรป

๓. มักมีความเห็นขัดกันและเมื่อขัดกันแล้วจะทำการอันใดไม่สะดวก แทนที่จะเป็นเครื่องช่วยให้เกิดความเจริญ กลับเป็นเครื่องถ่วงความเจริญของชาติไป

๔. ชาวยุโรปมีความปรารถนา ที่จะเปลี่ยนแต่ของไทยไม่ต้องการเปลี่ยนแปลง ฉะนั้นเมื่อคิดจะปรับปรุงถนน บ้านเรือน ราษฎรก็ร้องว่าเดือดร้อนที่จะต้องรื้อถอนโยกย้าย

๕. เกิดความเข้าใจผิดของขุนนางบางพวก ที่เข้าใจว่าการที่พระองค์ทรงตั้งสภาขึ้นเพื่อที่จะลบล้างอำนาจเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่บางคน ที่พระองค์ไม่ทรงโปรดปรานให้หมดไป ขุนนางที่ดำรงตำแหน่งในสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินก็ดี ในสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ก็ดี มีความรู้สึกว่าตนอยู่ในระหว่างอันตรายฉะนั้นจึงไม่ค่อยเข้าประชุม

๓.๓ *การปฏิรูปภาษีอากร*

รัชกาลที่ ๕ ทรงริเริ่มการปฏิรูปภาษีอากรด้วยการทรงตราพระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ เพื่อกำหนดธรรมเนียมสำหรับเจ้าพนักงานบัญชีกลางเจ้าจำนวนและเจ้าภาษีอากรได้ปฏิบัติตาม อันจะนำไปสู่การปฏิรูปการจัดเก็บราย

ได้อันเป็นผลประโยชน์ของชาติในที่สุด ซึ่งทำให้รัฐมีรายได้มากขึ้นพอที่จะนำไปใช้สร้างสรรค์ความเจริญในด้านต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี

๓.๔ *การปฏิรูปการศาล*

ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ รัชกาลที่ ๕ ทรงพยายามปฏิรูประบบการศาลให้ดีขึ้น โดยจัดตั้งศาลพิเศษ (Special Court) ซึ่งขึ้นตรงต่อพระองค์เอง เพื่อพิจารณาคดีที่อยู่ในกรมพระนครบาล มหาดไทย กลาโหม และกรมท่า การปฏิรูปทำให้เกิดความกระทบกระเทือนถึงอำนาจทางศาลของเสนาบดีแต่ละกรม เพราะว่าในระบบการปกครองแบบจตุสดมภ์เสนาบดีต่าง ๆ มีอำนาจในการปกครอง การเก็บภาษี การศาล ฯลฯ ในเขตที่ตนรับผิดชอบอยู่ เมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงรวมอำนาจทางการศาลไปขึ้นส่วนกลาง ทำให้ค่าธรรมเนียมและรายได้ที่พวกขุนนางเคยได้จากการศาลลดลงและไม่เปิดโอกาสให้ใช้อำนาจทางการศาลในทางที่ผิดได้ต่อไปอีก

๔. การปรับตัวของรัฐในช่วงที่สอง (พ.ศ. ๒๔๒๗–๒๔๕๓)

๔.๑ *คำกราบบังคมทูลของเจ้านายและข้าราชการให้เปลี่ยนแปลงการปกครอง ร.ศ. ๑๐๓*

ถึงแม้ว่า ร. ๕ จะทรงจัดตั้งสภาทั้ง ๒ สภาแล้วก็ตาม แต่ก็ไม่ได้ผลจนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๒๗ ก็ได้มีบุคคลกลุ่มหนึ่งประกอบด้วยเจ้านาย ๔ พระองค์ และข้าราชการ ๗ คน กราบบังคมทูลถวายความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินต่อ ร. ๕ เหตุผลก็คือเพราะเล็งเห็นถึงอันตราย ที่จะเกิดกับประเทศไทยโดยการกระทำของชาติมหาอำนาจของยุโรปสมัยนั้น ถ้าประเทศไทยยังมีการปกครองแบบเดิมอยู่ก็จะสูญเสียเอกราชของชาติได้ กลุ่มเจ้านายและข้าราชการดังกล่าวต้องการให้ ร. ๕ ปฏิรูปทางการเมืองเสียใหม่ กล่าวคือการจะออกพระราชกำหนดกฎหมายปกครองบ้านเมืองในเรื่องใด ๆ ก็ดี ร. ๕ จะทำตามพระทัยตัวเองไม่ได้ ต้องให้เสนาบดีผู้ใหญ่ลงมติเห็นพ้องเสียก่อน เพราะลำพังความคิดของพระองค์เองแล้วย่อมผิดพลาดได้ง่าย กล่าวกันง่าย ๆ ก็คือ ขอร้องให้ ร. ๕ ทรงลดอำนาจของพระมหากษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (Absolute Monarchy) ให้ลดน้อยลง

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ร. ๕ ก็มิได้ถือโอกาส กลับมีพระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้ที่จะให้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองพอสรุปได้ดังนี้

ประการแรก ทรงเห็นด้วยกับเหตุอันตรายของชาติและการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ของชาติที่ควรกระทำต่อไปอยู่แล้ว

ประการที่สอง ทรงแก้ข้อกล่าวหาที่ว่าพระองค์เป็นคนอ่อนไม่กล้าจัดการเด็ดขาดอันใดลงไปกับบรรดาเสนาบดีที่ไม่ให้ความร่วมมือว่า คนมีอำนาจ เสนาบดีเจริญขึ้นมาได้นั้น เพราะเสนาบดีมีอำนาจสั่งการเข้าแผ่นดินมาก่อนแล้วมากนักจนกระทั่งเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ก็เป็นเวลาเคราะห์ร้ายเพราะยังทรงเป็นเด็ก ดังนั้นเสนาบดีก็มีโอกาสจะถอนอำนาจของพระองค์ไปได้หมด เมื่อพระองค์ขึ้นมามีอำนาจจึงค่อยทำค่อยไป จะทรงหักหาญด้วยพระราชอำนาจของพระองค์แต่ลำพังมิได้

ประการที่สาม ราชการของเมืองไทยนั้น แต่เดิมอำนาจการบริหารและอำนาจนิติบัญญัติรวมอยู่ที่พระเจ้าแผ่นดินกับเสนาบดีโดยมาก แต่ต่อมาเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ มีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ อำนาจทั้งสองก็เลยตกอยู่กับผู้สำเร็จราชการและเสนาบดี ต่อมาเมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์อำนาจการบริหารก็กลายเป็น ที่หวงแหนของผู้สำเร็จราชการและเสนาบดีเป็นอย่างยิ่ง แต่ตำแหน่งทางด้านนิติบัญญัติกลับไม่มีใครชอบ พระองค์ท่านก็เลยให้ความสนับสนุนจนกระทั่งได้มีสภา ที่ปรึกษาร่างกฎหมายออกมาใช้อยู่บ่อย ๆ จนกลายมาเป็นคณะเสนาบดี และกลายมาเป็นคณะรัฐบาลขึ้น พระองค์ท่านก็เลยกลายเป็นหัวหน้าสภาที่ปรึกษาร่างกฎหมาย และเป็นตำแหน่งของรัฐบาลโดยตรงต่อมาพระองค์ท่านก็เลยได้อำนาจทางบริหารกลับคืนมาทีละน้อย จนในที่สุดพระองค์ท่านก็เลยกลายเป็นตัวรัฐบาลเสียเองและคุมอำนาจการบริหารเอาไว้ แต่ก็ทำให้คณะนิติบัญญัติอ่อนแรงไป เพราะขาดผู้สนับสนุน

ประการที่สี่ ทรงปรารภว่างานในหน้าที่บริหารคณะรัฐบาลของพระองค์มากเหลือเกิน เพราะต้องทรงทำสารพัดและเป็นรัฐมนตรีเสียเองทุกกระทรวง ทำให้พระองค์ไม่มีเวลาดูแลด้านนิติบัญญัติ ทรงต้องการปฏิรูปการปกครอง คือให้ข้าราชการแผ่นดินทุกกรม ทำการได้เต็มตามหน้าที่ และให้ได้ปรึกษาหารือกัน รับผิดชอบหน้าที่ของตัวเองให้เต็มที่

ประการที่ห้า ทรงต้องการให้มีผู้ออกกฎหมายไว้เป็นหลักในการตัดสินวินิจฉัยกิจการที่กระทำลงไปในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะ

ประการที่หก การจะจัดตำแหน่งเสนาบดีให้รับงานที่จะปรับปรุงสู่ระเบียบใหม่นั้น

ไม่ยาก แต่เสียอยู่ที่เสนาบดีผู้ใหญ่มีทิษฐิ ถือว่าเคยเป็นผู้ใหญ่มีผู้คล้อยตามความเห็นของตนมามากเสียจนเคยตัว พอมีผู้มากล่าวค้านความเห็นของตนก็ไม่พอใจ หรือบางครั้งก็แกล้งคัดค้านความเห็นที่ตนไม่เห็นด้วยจนเสียการก็มี

ประการที่เจ็ด ทรงเห็นว่าจะต้องปฏิรูปการปกครองก่อนสิ่งอื่นใดทั้งหมด ถ้าเรื่องนี้ยังไม่เรียบร้อย เรื่องอื่นก็จะดำเนินไปไม่ได้ตลอด[๒๗]

๔.๒ *การปรับปรุงการปกครองในส่วนกลาง*

หลังจากที่เจ้านาย และข้าราชการถวายคำกราบบังคมทูลให้ทรงเปลี่ยนแปลงการบริหารราชการแผ่นดินใน พ.ศ. ๒๔๒๗ แล้ว ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๓๐ ทรงโปรดให้สมเด็จกรมพระยาเทวงศ์วโรปการเสด็จไปศึกษา และดูงานเกี่ยวกับการจัดตั้งคณะเสนาบดีตามแบบยุโรปที่ประเทศอังกฤษ เมื่อสมเด็จกรมพระยาเทวงศ์วโรปการเสด็จกลับมาก็ถวายรายงานการดูงานตามที่ได้ทรงรับมอบหมาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศตั้ง "เสนาบดีสภา" ขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๑ พระองค์ทรงเลือกตั้งคนที่จะมาดำรงตำแหน่งเสนาบดี มีการอบรม ประชุม โดยพระองค์ทรงเป็นประธานในที่ประชุม ทรงให้คำปรึกษาแนะนำเกี่ยวกับราชการ และการบัญชางานแก่เสนาบดีแบบใหม่พอสมควรแล้ว รัชกาลที่ ๕ ก็ทรงมีพระบรมราชโองการประกาศตั้งกระทรวงแบบใหม่ขึ้น เมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ โดยจัดสรรอำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบของแต่ละกระทรวงไว้เป็นส่วนสัด มีด้วยกันทั้งหมด ๑๒ กระทรวง[๒๘]

ภายหลังที่พระองค์ทรงประกาศตั้งกระทรวงต่าง ๆ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๓๕ แล้ว ต่อมาทรงเห็นว่างานในกระทรวงต่าง ๆ ยังซ้ำ ๆ ซ้อนกันอยู่จึงทรงปรับปรุงเสียใหม่[๒๙] การแก้ไขเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ พอสิ้นรัชกาลก็มีกระทรวงต่าง ๆ ๑๐ กระทรวงด้วยกัน คือกระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหม กระทรวงนครบาล กระทรวงวัง กระทรวงต่างประเทศ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระทรวงโยธาธิการ กระทรวงยุติธรรม กระทรวงธรรมการ และกระทรวงเกษตรธิการ

๔.๓ *การปรับปรุงการปกครองส่วนภูมิภาค*

ก่อนที่ ร. ๕ จะได้ทรงเปลี่ยนแปลงจัดระเบียบการปกครองครั้งใหญ่ในปี พ.ศ. ๒๔๓๕ เหตุการณ์ระหว่างประเทศตามชายแดนมีท่าทีจะทวีความรุนแรงขึ้น จำเป็นต้องจัด

การรักษาพระราชอาณาจักรให้ทันท่วงที จึงได้ทรงจัดการรวบรวมหัวเมืองตามชายแดนที่สำคัญ ๆ ขึ้นเป็นเขตการปกครองเรียกว่า "มณฑล" *โดยมุ่งที่จะป้องกันพระราชอาณาจักรให้พ้นจากการคุมคามจากภายนอกเป็นหลัก* และในขณะเดียวกันก็เป็นการทดลองจัดระเบียบการปกครองอย่างใหม่ ซึ่งพระองค์สนพระทัยที่จะจัดให้มีขึ้นในประเทศต่อไป พระองค์ได้ทรงเลือกบุคคลที่ทรงคุณวุฒิมีความสามารถสูงและเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยออกไปดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑลบัญชาการต่างพระเนตรพระกรรณกำกับว่าราชการเมืองและกรมการเมืองปฏิบัติอยู่ให้ดำเนินไปโดยชอบด้วยกฎหมายด้วยความสุจริตยุติธรรมและรวดเร็ว ดูแลทุกข์สุขของราษฎรโดยทั่วถึง ซึ่งเรียกว่า "การเทศาภิบาล"

หลักของการปกครองแบบเทศาภิบาล ถ้าจะดูรายละเอียดหลักก็คือ รัฐบาลจะจัดการปกครองหัวเมืองตั้งแต่ขั้นต่ำสุดไปจนถึงสูงที่สุด เริ่มต้นด้วยพลเมืองมีสิทธิจะเลือกตัวผู้ใหญ่บ้านประมาณ ๑๐ หมู่ มีสิทธิเลือกตั้งนายกำนันของตำบล ตำบลหลาย ๆ ตำบลมีพลเมืองประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน รวมกันเป็นอำเภอหลายอำเภอรวมกันเป็นเมือง หลายเมืองรวมเป็นมณฑล *ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นข้าราชการสูงสุดในมณฑล* โดยที่ตัว *เสนาบดีจะดูแลบังคับบัญชาตรงถึงหัวเมืองทั้งปวง* ก็เป็นอันเหลือวิสัยที่จะทำได้ตลอดจึงต้องตัดหัวเมืองซึ่งท้องที่ใกล้ชิดติดต่อไปมาถึงกันได้ง่าย ๆ หลาย ๆ เมืองรวมเป็นมณฑลหนึ่ง มีตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลบังคับบัญชาการมณฑลละคน แบ่งอำนาจและหน้าที่ของเสนาบดีเจ้ากระทรวงไปไว้ในตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลประจำมณฑลเป็นผู้ตรวจตราบังคับบัญชาในท้องที่ เสนาบดีเป็นผู้รับกระแสพระราชดำริคิดอ่านกับข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลทั้งปวง จัดวางแบบแผนการปกครองให้สำเร็จตลอดทั่วพระราชอาณาจักร

การเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมือง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นไปอย่างล่าช้า เพราะสาเหตุสำคัญอยู่หลายประการ คือ

ประการแรก งบประมาณมีจำกัด ต้องใช้จ่ายอย่างประหยัด ต้องจ้างข้าราชการแต่น้อยและอาคารสถานที่ต่าง ๆ ก็ไม่สมบูรณ์ ข้าราชการหัวเมืองยังไม่ได้รับเงินเดือนเป็นข้าราชการจริง ๆ อย่างเต็มที่ ขาดกำลังใจ

ประการที่สอง รัฐบาลไม่ปรารถนาจะนำการปกครองแบบใหม่เช่นนี้ ไปใช้ในหัวเมืองที่อยู่ตามชายแดน ในกรณีที่เป็นหัวเมืองใกล้กับดินแดนภายใต้การปกครองของ

ฝรั่งเศสและหัวเมืองภาคเหนือ ภาคใต้ที่อยู่ใกล้กับอังกฤษ เพราะอาจก่อให้เกิดความยุ่งยากทางการเมืองได้

ประการที่สาม รัฐบาลต้องคอยระมัดระวังมิให้ขุนนางเจ้าเมืองโกรธเคืองเสียใจที่จะหมดอำนาจไป เพราะข้าราชการเหล่านี้มีเงินมีคนมากมาย รัฐบาลต้องพยายามถนอมน้ำใจเอาไว้มิให้ก่อเรื่องร้ายแรงได้

ประการที่สี่ ข้าราชการยังมีจำนวนน้อยไม่พอกับงาน และผู้ที่เข้ามาแล้วอาจจะไม่มีคุณวุฒิเหมาะสมกับตน

การปรับปรุงการปกครองส่วนภูมิภาคดังกล่าวค่อยทำค่อยไปกล่าวคือ ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้เริ่มจัดตั้งมณฑลต่าง ๆ ขึ้น ๖ มณฑล ต่อมาขยายออกไปอีกจนก่อนหน้าจะสิ้นรัชสมัยของ ร. ๕ ก็มีถึง ๑๙ มณฑลรวมทั้งมณฑลกรุงเทพ ๆ แต่พอสิ้น ร. ๕ ก็เหลือเพียง ๑๗ มณฑล (เสียให้แก่ฝรั่งเศสและอังกฤษไป ๒ มณฑล คือ มณฑลบูรพาฝรั่งเศสผนวกกับดินแดนของอินโดจีนฝรั่งเศสในปี ๒๔๕๐ และมณฑลไทรบุรี (ยกเว้นสตูล) กลันตัน ตรังกานู เสียให้อังกฤษปี ๒๔๕๒ ฉะนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ ได้มีประกาศจัดบันหน้าที่ระหว่างกระทรวงมหาดไทยและการปกครองแบบเทศาภิบาลก็เริ่มอย่างจริงจังในปีนี้

"มณฑล" ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ หมายถึงการรวบรวมเขตเมืองตั้งแต่ ๓ เมืองขึ้นไปมากบ้างน้อยบ้าง ตามความสะดวกแก่การปกครอง และการตรวจตราของผู้บัญชาการมณฑลและข้าราชการเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ด้วย

"ผู้บัญชาการมณฑล" คือบุคคลที่กษัตริย์ทรงเลือกตั้งจากผู้ที่มีความสามารถและทรงไว้วางพระราชหฤทัย ให้ดำเนินงานต่างพระเนตรพระกรรณได้ประจำมณฑล ๑ คนเรียกว่า "ข้าหลวงเทศาภิบาล" สำเร็จราชการมณฑลเช่นเดียวกัน ยกเว้น ๒ มณฑลคือ ผู้บัญชาการมณฑลลาวพวน (อุดร) และมณฑลลาวกาว (อีสาน) ซึ่งมีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม และพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสรรพสิทธิ์ประสงค์เป็นผู้บัญชาการมณฑล ให้เรียกว่า "ข้าหลวงต่างพระองค์สำเร็จราชการมณฑล" (ต่อมาในสมัย ร. ๖ โปรดให้เรียกตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลว่า "สมุหเทศาภิบาลมณฑล" เหมือนกันหมดทุกมณฑล)

ข้าหลวงเทศาภิบาลมีฐานันดรรองจากเสนาบดีและเหนือผู้ว่าราชการเมือง เป็นประธานข้าราชการทั้งปวงในมณฑลนั้น

อำนาจและหน้าที่ของข้าหลวงเทศาภิบาล คือ เป็นผู้บังคับบัญชาข้าราชการในมณฑลให้ปฏิบัติราชการในทางที่ชอบด้วยกฎหมาย ระเบียบแบบแผน คำสั่งของเจ้ากระทรวง ตรวจตราสอดส่องความประพฤติของข้าราชการในมณฑล ตรวจตราความทุกข์สุขของประชาชน หาทางช่วยเหลือผู้ที่ประพฤติดีให้ได้รับความเที่ยงธรรมขึ้น และช่วยทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง

๔.๔ การปรับปรุงการปกครองส่วนท้องถิ่น

รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงริเริ่มทดลองจัดการ "สุขาภิบาล" ในเขตกรุงเทพฯ และตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสาครอีกด้วย

นอกจากนี้ ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ รัชกาลที่ ๕ ยังได้ทรงตั้งองคมนตรีสภา (Privy Council) คล้าย ๆ กับสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์แต่เดิมอีกด้วย[๓๐] ครั้นล่วงมาใน พ.ศ. ๒๔๓๗ ได้ทรงตั้งรัฐมนตรีสภา (Legislative Council) โดยมีจุดมุ่งหมายให้ตรากฎหมายโดยเฉพาะประกอบด้วยสมาชิกที่เป็นเสนาบดีหรือผู้แทนเสนาบดีและผู้ที่ทรงโปรดเกล้าแต่งตั้งอีกจำนวนหนึ่ง[๓๑] แต่แล้วในที่สุดรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงโปรดให้โอนงานตรากฎหมายไปขึ้นอยู่กับเสนาบดีสภา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ งานของรัฐมนตรีสภาก็เป็นอันหยุดชะงักลง

ถ้าสังเกตให้ดีจะเห็นว่า การปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ เพื่อให้สอดคล้องกับแนวความคิดในด้านต่าง ๆ ของโลกตะวันตกในช่วงเวลาดังกล่าวข้างต้นของรัชกาลที่ ๕ มิได้นำไปสู่การมีรัฐธรรมนูญ และรัฐสภาเป็นหลักในการปกครองประเทศแต่ประการใดแต่กลับเป็นการเสริมสร้างอำนาจให้แก่รัชกาลที่ ๕ และพระราชวงศ์เป็นส่วนใหญ่ จนแทบจะกล่าวได้ว่าเป็นยุค ที่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มีความสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่เคยมีมา จนหลัง พ.ศ. ๒๔๔๐ เป็นต้นมาก็เริ่มปรากฏการวิพากย์วิจารณ์เกี่ยวกับเรื่องนี้มากขึ้นในหน้าหนังสือพิมพ์รายวันและเร่งเร้าให้เปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการปกครองมากขึ้น

ปัญหาก็มีอยู่ว่าเพราะเหตุใด รัชกาลที่ ๕ จึงยังไม่ทรงพระราชทานรัฐธรรมนูญและจัดตั้งรัฐสภาตามแบบตะวันตก ถ้าพิจารณาจากพระราชนิพนธ์เรื่อง "พระบรมราชาธิบายว่าด้วยสามัคคี" และพระราชดำรัส ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดินก็จะพบว่าพระองค์ยังทรงเชื่อว่าในเวลานั้นการปกครองแบบราชาธิปไตยยังคงเป็นระบบที่เหมาะสมที่สุด เพราะพระองค์เชื่อว่ากษัตริย์ทรง

มีทศพิธราชธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวอยู่แล้ว พระองค์ยังไม่ทรงเห็นด้วยกับระบบรัฐสภา เพราะสมัยนั้นประชาชนยังไม่สามารถตื่นตัว ในการคุ้มครองผลประโยชน์ของตนในรูปแบบรัฐสภาได้ นอกจากนี้ก็ไม่ทรงเห็นด้วยกับการมีระบบพรรคการเมืองเพราะทำให้คนไทยแตกสามัคคีธรรม พระองค์ยังทรงเชื่อว่าคนกลุ่มน้อยซึ่งเป็นผู้นำของสังคม และมีความเห็นสอดคล้องกันทางการเมืองในรูปสามัคคีธรรม โดยพร้อมกันเดินสายกลางและมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นหลัก จะปกครองประเทศให้เกิดผลดีได้มากกว่าวิธีอื่นในขณะนั้น[๒๖] เมื่อการปรับปรุงของรัฐในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นไปในลักษณะเช่นนี้ กบฏ ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ก็ต้องอุบัติขึ้น นับเป็นความพยายามที่จะใช้กำลังบีบบังคับให้รัฐเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบพระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์แต่ความพยายามดังกล่าวก็ล้มเหลวในที่สุด เพราะรัฐบาลทราบเบาะแสจึงกวาดล้างจับกุมคณะผู้ก่อการไว้ได้หมด

๕. การปรับตัวของรัฐในช่วงที่ ๓ (พ.ศ. ๒๔๕๓–๒๔๖๓)

การเกิดกบฏ ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ดังกล่าวมาแล้วนั้นก็เป็นสิ่งกระตุ้นเตือน ให้รัชกาลที่ ๖ ได้ทรงปรับปรุงเปลี่ยนแปลงการปกครองบ้านเมืองให้ทันสมัยตามแบบอย่างตะวันตกต่อไป ความจริงแล้วในสมัยรัชกาลที่ ๖ พระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถกรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ได้ทรงกราบทูลให้รัชกาลที่ ๖ ทรงนำเอา "รัฐมนตรีสภา" เมื่อครั้งสมัยรัชกาลที่ ๕ มาใช้อีก เพราะทรงเห็นว่ารัชกาลที่ ๖ ทรงถูกโจมตีในหนังสือพิมพ์บ่อยครั้งแต่ทรงปฏิเสธ เพราะทรงเชื่อว่าถึงอย่างไรก็ต้องถูกโจมตีว่าทรงแต่งตั้งพวกสอพลอไปเป็นสมาชิกอีก เมื่อไม่พร้อมที่จะมีรัฐสภาที่ประชาชนเลือกตั้งสมาชิกทุกคนโดยเสรีภาพ ก็ไม่ควรมีเสียเลย[๒๗] ระบอบรัฐธรรมนูญจึงไม่อาจมีขึ้นได้ แต่ถึงกระนั้นก็ตามรัชกาลที่ ๖ ก็ทรงริเริ่มทดลองประชาธิปไตยด้วยการจัดตั้งดุสิตธานี เมืองประชาธิปไตยขึ้นในบริเวณพระราชวังดุสิต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ แต่การปรับตัวดังกล่าวไม่มีผลต่อประเทศชาติส่วนรวมแต่อย่างใด เพราะเป็นการฝึกหัดเรียนรู้ประชาธิปไตยอยู่ในหมู่ข้าราชการบริพารที่ใกล้ชิดของพระองค์เท่านั้น บรรดาสื่อมวลชนเริ่มเคลื่อนไหววิพากย์วิจารณ์มากขึ้น รัชกาลที่ ๖ ได้ทรงนำประเทศไทยเข้าสู่สงครามโลกครั้งที่ ๑ ก่อให้เกิดผลดีต่อประเทศชาติเป็นอย่างยิ่ง สิ่งนี้ดูเหมือนว่าจะสามารถหลบเลี่ยงการเรียกร้องรัฐธรรมนูญและรัฐสภาไปได้ แต่เหตุการณ์กลับหาเป็นเช่นนั้นไม่ ดังนั้นการปรับตัวของรัฐในช่วงที่สาม

คือในสมัยรัชกาลที่ ๖ จึงไม่มีผลประการใด จนแทบจะกล่าวได้ว่ารัฐไม่ได้นำพาต่อการที่จะปรับตัวเพื่อนำไปสู่ระบอบการปกครองที่มีพระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญแต่อย่างใด

๕.๑ *การจัดตั้งคุสิตธานี*

เมืองคุสิตธานีก็เป็นเมืองประชาธิปไตยขั้นทดลองของ ร. ๖ เริ่มตั้งแต่เมื่อปี ๒๔๖๑ ในการสร้างเมืองนั้นพระองค์ทรงกะแผนผังที่ดิน (สนามหญ้า) บริเวณที่จะจัดขึ้นเป็นเมืองคุสิตธานีข้างพระที่นั่งอุดร ด้านตะวันออกเป็นสถานที่สร้างเมือง แบ่งเขตเป็นอำเภอ ตำบล แบ่งพื้นที่เป็นตอน ๆ ขนาด ๒–๓ ตารางเมตรสร้างเป็นสถานที่ทำการรัฐบาล วัดวาอารามและสำหรับสร้างบ้านเรือนราษฎร พร้อมทั้งตัดถนนหนทาง และแม่น้ำลำคลองตลอดทั้งไฟฟ้า ประปา ให้สมกับบ้านเรือนที่สร้างขึ้นตามผังที่ถูกต้องจริง ๆ แล้วให้ประชาชนเข้าไปอยู่ในเขตเมืองคุสิตธานี

ร. ๖ ทรงเรียกประชุมประชาชนชาวนครคุสิตธานีพร้อมกัน แล้วทรงอธิบายวิธีการเลือกตั้งเป็นครั้งแรก เมื่อ ๒๗ ตุลาคม ๒๔๖๑ ครั้นถึงวันที่ ๒ พฤศจิกายน ๒๔๖๑ ได้มีการประกาศรัฐธรรมนูญรักษาการปกครองฉบับแรกออกมาใช้ในเขตคุสิตธานี ต่อมาได้มีการประกาศใช้ พ.ร.บ. แก้ไขพระราชกำหนดเพิ่มเติมธรรมนูญลักษณะปกครองนครภิบาล พ.ศ. ๒๔๖๑

การปกครองในคุสิตธานี ก็ดำเนินรอยตามแบบอย่างประชาธิปไตย มีการเลือกตั้ง "นครภิบาล" ซึ่งเปรียบได้กับนายกเทศมนตรี นครภิบาลจะต้องได้รับเลือกเป็นเชษฐบุรุษมาก่อน "เชษฐบุรุษ" นี้อาจเปรียบได้กับ "สมาชิกเทศบาล" ซึ่งจะต้องได้รับเลือกโดย "ทวยนคร" หรือปวงประชาราษฎรนั่นเอง

"นครภิบาล" เมื่อได้รับเลือกจากราษฎรใน "คุสิตธานี" โดยเสียงข้างมากแล้วก็จะมีสิทธิเป็นผู้ปกครอง "คุสิตธานี" ตามรัฐธรรมนูญและมีอำนาจจะเลือกตั้ง "นครภิบาล" คือ เจ้าหน้าที่ต่าง ๆ เช่น เจ้าพนักงานคลัง เจ้าพนักงานโยธา นายแพทย์สุขาภิบาล ผู้รักษาความสงบของประชาชน (Inspector of Nuisances) เป็นต้น เพื่อดำเนินการให้เป็นไปตามรัฐธรรมนูญ เท่ากับว่าเป็น "คณะเทศมนตรี" ในปัจจุบัน

ทั้งหมดนี้อยู่ในตำแหน่งคราวละ ๑ ปี หลังจากนั้นจะต้องมีการเลือกตั้งกันใหม่ นครภิบาลจะรับเลือกเป็นนครภิบาลอีก ๑ ปี ติด ๆ กันมิได้ แต่ตำแหน่ง "เชษฐบุรุษ"

ไม่มีข้อห้ามไว้ในรัฐธรรมนูญ

๕.๒ *การปรับปรุงการบริหารราชการส่วนกลาง*

รัชกาลที่ ๖ โปรดฯ แต่งตั้งกระทรวงขึ้นใหม่ คือ กระทรวงมุรธากร กระทรวงทหารเรือ กระทรวงพานิชย์ (ยุบกระทรวงนครบาล) และเปลี่ยนชื่อกระทรวงโยธาธิการ เป็นกระทรวงคมนาคม ส่วนอำนาจหน้าที่ต่าง ๆ ของกระทรวงก็ยังเหมือนรัชกาลที่ ๕ กระทรวงต่าง ๆ ประกอบไปด้วย กระทรวงมหาดไทย กระทรวงกลาโหม กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ กระทรวงการต่างประเทศ กระทรวงยุติธรรม กระทรวงวัง กระทรวงทหารเรือ กระทรวงเกษตราธิการ กระทรวงพาณิชย์ กระทรวงคมนาคม กระทรวงศึกษาธิการ กระทรวงมุรธาธร

๕.๓ *การปรับปรุงการบริหารส่วนภูมิภาค*

รัชกาลที่ ๖ ทรงตั้งมณฑลเพิ่มขึ้นดังนี้คือ มณฑลร้อยเอ็ด ทรงตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๕๕ โดยแยกมณฑลอิสานเดิมออกเป็นสองมณฑล, คือ มณฑลร้อยเอ็ด กับมณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด มี ๓ หัวเมืองคือ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม และกาฬสินธ์ ศูนย์กลางอยู่ที่ร้อยเอ็ด อีกมณฑลหนึ่งคือ มณฑลมหาราษฎร์ เป็นมณฑลที่แยกออกมาจากมณฑลพายัพ มี ๓ หัวเมือง คือ ลำปาง น่าน และ แพร่ ศูนย์กลางอยู่ที่ลำปาง

การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลดำเนินมา ๒๐ กว่าปี บ้านเมืองเจริญก้าวหน้าและขยายตัวออกไปมากมาย รัชกาลที่ ๖ ทรงเห็นว่าราชการในหน้าที่ของมณฑลซึ่งต้องติดต่อกับกระทรวงในส่วนกลางมีมากขึ้น เกินกำลังของเจ้าพนักงานกระทรวง ถ้าจะเพิ่มอัตราเจ้าพนักงานในกระทรวง งบประมาณก็มีไม่เพียงพอ จึงทรงโปรดให้รวบรวมมณฑลสองหรือสามมณฑลเข้าเป็นภาคเรียกว่า "มณฑลภาค" สำหรับดำเนินราชการระหว่างมณฑลกับกระทรวง เป็นการแบ่งเบาภาระของกระทรวง งานสิ่งใดที่มณฑลภาคสามารถจัดการได้ดีก็ไม่ต้องส่งถึงกระทรวง. ให้มีข้าราชการชั้นสูงเป็นอุปราชประจำมณฑลภาค ตัวบุคคลที่จะเป็นอุปราชไม่ตั้งคนใหม่ คงเลือกจากข้าหลวงเทศาภิบาลที่เด่นกว่ากันโดยเกียรติคุณ ให้ดำรงตำแหน่งอุปราช อุปราชมีหน้าที่ ๒ อย่างคือ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลที่เคยปกครอง และเป็นอุปราชที่ตั้งมณฑลภาคคือมณฑลที่ข้าหลวงเทศาภิบาลได้รับแต่งตั้งเป็นอุปราช ที่ตั้งเงินเดือนที่ได้รับนั้นมีเพียงตำแหน่งเดียวคือเงินเดือนของข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งจะได้รับสูงขึ้นมาอีกเล็กน้อย ส่วนภาคใดที่เห็นว่าไม่มีข้าหลวงคนใดเหมาะสมกับตำแหน่งอุปราช ทาง

กรุงเทพ ฯ ก็แต่งตั้งอุปราชไปประจำ และเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลที่ตั้งภาคด้วย ส่วนข้าหลวงเทศาภิบาลคนเก่าให้ย้ายไปดำรงตำแหน่งอื่น

๖. การปรับตัวของรัฐในช่วงที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๖๘–๒๔๗๕)

การปรับตัวของรัฐในช่วงที่ ๔ เริ่มต้นใน พ.ศ. ๒๔๖๘ ภายหลังเมื่อรัชกาลที่ ๗ เสด็จขึ้นครองราชย์ได้ ๒ วันคือเมื่อวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘[๓๔] การปรับตัวของรัฐดังกล่าวได้แก่การที่รัชกาลที่ ๗ ได้ทรงแต่งตั้งอภิรัฐมนตรีสภา[๓๕] ที่เรียกว่า "คณะรัฐมนตรีชั้นสูง" (super cabinet)[๓๖] เพื่อเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในพระองค์ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงเชื่อมั่นว่า การแก้ปัญหาของชาติบ้านเมืองในขณะนั้น จะทรงกระทำอยู่ตามลำพังพระองค์เองไม่ได้ จะต้องอาศัยความคิดหลาย ๆ ความคิดมาร่วมมือกัน ปรากฏว่าอภิรัฐมนตรีสภาก็ได้ให้คำปรึกษาแนะนำในเรื่องที่เกี่ยวกับราชการแผ่นดินหลายเรื่อง เป็นต้นว่า เรื่องแรกทรงให้อภิรัฐมนตรีสภาร่างพระราชบัญญัติ "สภากรรมการองคมนตรี" ซึ่งมีลักษณะเป็นสภาที่ปรึกษา (Advisory Body) แต่มีหน้าที่จำกัดคือ "ให้คำปรึกษาหารือข้อราชการซึ่งพระราชทานลงมาให้ศึกษาและที่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ปรึกษาแล้วนำคำปรึกษาขึ้นถวายบังคมทูล"[๓๗] จึงคุดคล้ายกับว่าอภิรัฐมนตรีสงวนอำนาจของตนเองเพื่อประโยชน์ส่วนตน ไม่พยายามจะตอบสนองพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ ๗ ที่จะทรงพัฒนาขั้นตอนของระบอบประชาธิปไตย เรื่องที่สอง พระองค์ทรงมอบหมายให้อภิรัฐมนตรีสภาวางรูปแบบการปกครองท้องถิ่นในรูปเทศบาล โดยการปรับปรุงแก้ไขสุขาภิบาล ที่มีอยู่ให้เป็นเทศบาล เพราะถ้ากิจการบริหารส่วนท้องถิ่นเจริญขึ้นแล้ว ประชาชนรู้จักสิทธิและหน้าที่ของตนเอง ก็ย่อมจะพัฒนาไปสู่การเมืองในระบบรัฐสภาได้รวดเร็วขึ้น แต่การปรับปรุงเป็นไปอย่างล่าช้าไม่ทันการ ไม่ทันได้ประกาศใช้เป็นพระราชบัญญัติ ก็เกิดการปฏิวัติใน พ.ศ. ๒๔๗๕ เสียก่อน เรื่องสุดท้ายก็คือ การพิจารณาเรื่องรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย กล่าวคือ พระยากัลยาณ ไมตรี (ดร. ฟรานซิส บีแซร์) ได้กลับมาเยี่ยมเยียนประเทศไทย และได้ทูลเกล้าถวายรัฐธรรมนูญฉบับร่างให้รัชกาลที่ ๗ ได้ทรงทอดพระเนตรร่างรัฐธรรมนูญดังกล่าวมี ๑๒ มาตรา เป็นระบบมีนายกรัฐมนตรี รับผิดชอบในการบริหารราชการแผ่นดินโดยตรงแทนองค์พระมหากษัตริย์ โดยให้นายกรัฐมนตรีมีสิทธิเลือกคณะรัฐมนตรีร่วมคณะรัฐบาลเอง พระมหากษัตริย์ยังคงไว้ซึ่งอำนาจ นิติบัญญัติ บริหาร และตุลาการ ตามแบบ

สมบูรณาญาสิทธิราชย์ อภิรัฐมนตรีสภาถูกทอนอำนาจ ไม่มีอำนาจบริหารแต่อย่างใด มีหน้าที่เพียงถวายคำปรึกษาเท่านั้น ไม่มีหน้าที่ถวายคำปรึกษาแต่งตั้ง และถอดถอนข้าราชการ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงคัดค้านในเรื่องนี้ เพราะทรงเห็นว่าประเทศไทยยังขาดความพร้อม[๓๙] รัฐธรรมนูญฉบับร่างดังกล่าวจึงยุติไป

ต่อมาพระยาศรีวิศาลวาจาและนายสตีเวนส์ได้ทำบันทึกความเห็นขึ้นทูลเกล้าถวายรัชกาลที่ ๗ กล่าวคือนายสตีเวนส์เขียน "เค้าโครงร่างรัฐธรรมนูญ" นั่นเอง[๓๕] บันทึกดังกล่าวลงวันที่ ๘ มีนาคม ๒๔๗๒ อีกสองฉบับเป็นบันทึกความเห็นประกอบเกี่ยวกับเรื่อง "เค้าโครงเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง" ของนายสตีเวนส์ และพระยาศรีวิศาลวาจา ลงวันที่ ๙ มีนาคม ๒๔๗๒ โดยที่บุคคลทั้งสองยังไม่เห็นด้วยกับการที่ทรงจะให้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบพระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญในขณะนั้น เพราะประชาชนยังไม่พร้อม และเทศบาลก็ยังมิได้มีการจัดตั้งขึ้น นอกจากนี้ในอภิรัฐมนตรีสภาโดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จกรมพระนครสวรรค์วรพินิตก็ทรงคัดค้านไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เช่นเดียวกัน เพราะทรงอ้างว่ายังไม่ถึงเวลา[๔๐] เมื่อการปรับตัวของรัฐทางการเมืองต้องชะงักงันลงไปเช่นนี้ การปฏิวัติในปี ๒๔๗๕ ก็ต้องเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

เมื่อเราได้พิจารณาถึงลักษณะการปรับตัวของรัฐ เพื่อสนองต่อความเคลื่อนไหวทางการเมืองสมัยใหม่ในประเทศไทยจาก พ.ศ. ๒๓๙๘–๒๔๗๕ แล้วก็จะพบว่าการปรับตัวกับปฏิกริยา[๔๑] ที่เกิดขึ้นเพราะการปรับตัวเป็นเหตุผลต่อเนื่องกันประดุจลูกโซ่ เพราะการปรับตัวของรัฐบาลอาจก่อให้เกิดปฏิกริยาโต้ตอบได้ ถ้าการปรับตัวของรัฐไปกระทบผลประโยชน์ของกลุ่มผลประโยชน์กลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเข้า ดังเช่นปฏิกริยาจากกลุ่มผลประโยชน์วังหน้าใน พ.ศ. ๒๔๑๘ จนเกิด "วิกฤติการณ์วังหน้า"[๔๒] หรือการปรับตัวของรัฐในการปกครองเมือ พ.ศ. ๒๓๔๕ เป็นต้นมา ก็ก่อให้เกิดปฏิกริยาตามหัวเมืองชั้นนอกดังเช่นปฏิกริยาใน พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ. ๑๒๑) อันได้แก่กบฏผีบุญ ร.ศ. ๑๒๑ กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ ร.ศ. ๑๒๑ และกบฏแขกเจ็ดหัวเมือง ร.ศ. ๑๒๑ ทั้งนี้เพราะการปรับตัวของรัฐในครั้งนั้นทำให้เจ้าเมืองต่าง ๆ ที่ปกครองในระบบเก่าต้องสูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ ปฏิกริยาดังกล่าวไม่มีผลดีต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองแบบใหม่แต่อย่างใด เพราะเป็นปฏิกริยาที่ขัดขวางการ

เปลี่ยนแปลงในทางก้าวหน้า จึงถือว่าเป็นปฏิกริยาที่มีผลลบ แต่ในทางกลับกันเมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงปรับประเทศไม่ถึงจุดที่จะสนองความต้องการของกลุ่มก้าวหน้าได้ กลุ่มก้าวหน้าใน พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ. ๑๒๐) คือกบฏ ร.ศ. ๑๓๐ ก็ต้องเกิดขึ้นแต่ก็ถูกปราบได้ในที่สุดเรื่องก็สงบลงได้ ความจริงแล้วภายหลังกบฏ ร.ศ. ๑๓๐ ถ้ารัชกาลที่ ๖ ทรงดำเนินนโยบายก้าวหน้าต่อไปจนถึงขั้นพระราชทานรัฐธรรมนูญ การปฏิวัติใน พ.ศ.๒๔๗๕ ซึ่งมีลักษณะก้าวหน้าก็อาจไม่เกิดขึ้น แต่ปฏิกริยาที่เป็นผลลบอาจเกิดขึ้นได้เช่นเดียวกัน ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ ๖ ไม่ทรงปรับตัวเพื่อสนองตอบต่อความคิด ที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครอง ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ อย่างจริงจัง เมื่อขึ้นสมัยรัชกาลที่ ๗ จึงต้องเร่งปรับประเทศทางการเมืองเป็นการสำคัญ แต่ก็ถูกขัดขวางจากอภิรัฐมนตรีสภาทำให้การปรับตัวของรัฐไปไม่ถึงสิ่งที่ประชาชนต้องการ นั่นคือรัฐธรรมนูญเป็นหลักในการปกครองประเทศ พฤติการณ์เช่นเดียวกับ ร.ศ. ๑๓๐ จึงเกิดขึ้นอีกครั้งและประสบความสำเร็จ นั่นก็คือการปฏิวัติใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ทั้งกบฏ ร.ศ. ๑๓๐ และการปฏิวัติใน พ.ศ. ๒๔๗๕ อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นผลกระทบอันเกิดจากการปรับตัวของรัฐ และเป็นตัวเร่งให้มีการเปลี่ยนแปลงไปในทางก้าวหน้าจึงถือว่ามีผลในทางบวก

การปฏิวัติใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ถ้าพิจารณาให้ลึกซึ้งลงไปแล้วจะเห็นว่า การปฏิรูปของรัชกาลที่ ๕ เป็นการปูทางที่จะให้เกิดการปฏิวัติใน พ.ศ. ๒๔๗๕ อย่างแน่นอน ถ้าหากการปฏิรูปของพระองค์ไม่สามารถทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ในด้านสนองเจตนารมย์ทางการเมืองของประชาชนให้ถึงที่สุดได้ เพราะการปฏิรูปสังคมไทยของพระองค์ด้วยการยกเลิกระบบไพร่จนกระทั่งพัฒนาไปสู่การจัดตั้งกองทัพประจำการคิดอาวุธสมัยใหม่ก็ดี หรือการปฏิรูปการศึกษาเพื่อเปลี่ยนแปลงประเทศตามแบบตะวันตกก็ดี จนกลายเป็นก่อให้เกิดกลุ่มผู้นำที่ไปรับแนวคิดการเมืองการปกครองตามแบบตะวันตกกลับมาในระยะหลังนั้น จะเป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลสูงต่อการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง พ.ศ. ๒๔๗๕

โดยหลักธรรมชาติของมนุษย์ทุก ๆ คนย่อมต้องการความเจริญก้าวหน้าของตน ต่างคนต่างก็มีความรักในหมู่พวกของตน สถาบันทหารเป็นสถาบันหนึ่งที่ได้รับการฟูมฟักเป็นอย่างดีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ได้รับการปูนบำเหน็จตอบแทนรวมทั้งอภิสิทธิ์ต่าง ๆ มาตั้งแต่เริ่มต้น พระราชโอรสของพระองค์เป็นส่วนใหญ่ถูกส่งไปศึกษาต่อวิชาการทหารในประเทศยุโรปตะวันตกและกลับมาปรับปรุงกองทัพในระยะแรก ๆ แต่ในระยะหลัง ๆ จนมา

ถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ คนสามัญชนก็เริ่มมีโอกาส ได้รับทุนไปศึกษาต่อวิชาการทหารในต่างประเทศ เช่น พระยาพหลพลพยุหเสนาและหลวงพิบูลสงคราม เป็นต้น นายทหารที่มิใช่เจ้านายเริ่มเห็นปัญหาในกองทัพเริ่มมองถึงปัญหาของชาติบ้านเมือง ที่อยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของพระราชวงศ์เป็นส่วนใหญ่ ในขณะเดียวกันสามัญชน ที่มิใช่เจ้านายแต่ได้ศึกษาต่อยังต่างประเทศ เมื่อกลับมายังบ้านเกิดเมืองนอนของตนก็เริ่มมองเห็นปัญหาของชาติบ้านเมืองเช่นเดียวกับบุคคลในกองทัพส่วนหนึ่งเหมือนกัน บุคคลเหล่านี้ส่วนหนึ่งก็วางแผนคิดการกันมาตั้งแต่อยู่ในต่างประเทศแล้ว แต่ปฏิกริยาอาจจะไม่เกิดขึ้นได้ถ้าหากผลของการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ ๕ จะไม่ออกมาในทางเป็นตัวเร่งให้บุคคลเหล่านี้ลงมือปฏิบัติงานเร็วขึ้น กล่าวคือการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อที่สำคัญของบ้านเมือง พระองค์จำเป็นจะต้องใช้พระญาติพระวงศ์ที่มีความเห็นสอดคล้องกันช่วยกันคิดช่วยกันทำงาน พระราชโอรสของพระองค์จำนวนมาก ได้กลายมาเป็นผู้ริเริ่มกิจการปรับปรุงประเทศ ให้ทันสมัยหลายประการ แต่เนื่องด้วยราชวงศ์จักรีเป็นพระราชวงศ์ใหญ่ มีลักษณะเป็นครอบครัวแบบขยาย (extensive family) กว่าจะถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ ในเวทีข้าราชการก็เต็มไปด้วยพระราชวงศ์ทั้งหลายมากมาย เมื่อบ้านเมืองต้องประสบกับความยากลำบากในสมัยรัชกาลที่ ๗ ความรับผิดชอบทั้งหลายจึงต้องตกอยู่กับสถาบันกษัตริย์ในขณะนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะสถาบันกษัตริย์ในขณะนั้นก็คือรัฐบาลโดยตรงนั้นเอง

ถ้าหันกลับไปพิจารณาการปฏิรูปของรัชกาลที่ ๕ ที่ผ่านมา ก็จะพบว่าพระองค์ทรงริเริ่มงานด้านต่าง ๆ ไว้มากมาย เช่น การปฏิรูปการปกครอง การปรับปรุงการคมนาคม การปฏิรูปกิจการทหาร การปฏิรูปการศึกษา การปฏิรูปภาษีอากร การปฏิรูปการศาล ฯลฯ ล้วนแล้วแต่เป็นการเริ่มต้นงานที่จะต้องขยายตัวต่อไปมากขึ้นตามลำดับ สังคมจะต้องพัฒนาไปจากเดิม ประชาชนพลเมืองจะเพิ่มมากขึ้น ปัญหาต่าง ๆ ก็จะตามมาเป็นทับทวีคูณ เช่น ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ เป็นต้น ปัญหาของชาติบ้านเมือง ที่ตามมาภายหลังการปฏิรูปจะขยายตัวมากขึ้นตามหลักของเหตุผล และระบบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะก่อให้เกิดความไม่คล่องตัวในการบริหารราชการเพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ ของชาติซึ่งมีเพิ่มมากขึ้นทุกทีความไม่สอดคล้องกันระหว่างระบบการปกครอง และงานของชาติที่ขยายตัวออกไปจะทำให้กลายเป็นตัวเร่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองเสียใหม่ เพราะปัญหาของ

ชาติที่กำลังเผชิญหน้าอยู่ในขณะนั้นจำเป็นต้องอาศัยความคิดของคนหลายฝ่าย รวมทั้งจะต้องคำนึงถึงประโยชน์ของประชาชนส่วนใหญ่เป็นหลักการแก้ปัญหาจึงจะบรรลุผลสำเร็จ การให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองประเทศจึงเป็นทางออก ที่เหมาะสมที่สุดในขณะนั้นและวิธีการเช่นนี้ ย่อมจะมีผลดีต่อการแก้ปัญหาของชาติยิ่งกว่าการให้พระมหากษัตริย์ทรงรับผิดชอบต่อการบริหารประเทศแต่เพียงพระองค์เดียว

ตัวเร่งสำคัญที่ก่อให้เกิดปฏิกริยาใน พ.ศ. ๒๔๗๕ อีกประการหนึ่งก็คือ ปัญหาเศรษฐกิจซึ่งกำลังท้าทายความสามารถของรัฐบาลในขณะนั้น ถ้าจะพิจารณาย้อนกลับไปถึงการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ ๕ แล้ว ก็จะเห็นว่าเป็นงานแผ่นดิน ที่ต้องอาศัยเงินทุนทั้งสิ้น ดังนั้นการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจจึงต้องได้รับการเปลี่ยนแปลงด้วยเพื่อเป็นรากฐานรองรับการขยายตัวในกิจการต่าง ๆ ของประเทศที่ต้องอาศัยเงินทุนเป็นจำนวนมากทั้งสิ้น เมื่อประเทศไทยถูกบังคับ ให้จำต้องทำสนธิสัญญากับประเทศทุนนิยมต่าง ๆ ในยุโรปนับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๙๘ เป็นต้น ทำให้ประเทศไทยจำต้องรับเอาระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเข้ามาคู่เคียงกับระบบเศรษฐกิจศักดินาสมัยเก่า[๙๓] การดำเนินนโยบายเศรษฐกิจดังกล่าวจึงไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงในขณะนั้น และจะมีผลทำให้รายได้ของประเทศไม่พอกับรายจ่าย ในระยะหลังต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงสนพระทัยหมกมุ่นอยู่แต่ในศิลปวิทยาการจนทำให้รัชสมัยของพระองค์มีลักษณะแห่งความอ่อนแอในการบริหารประเทศ[๙๔] เมื่อตกมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ เศรษฐกิจของชาติก็อยู่ในสภาพทรุดหนัก นอกจากนั้นสภาพเศรษฐกิจของโลกซึ่งเริ่มตกต่ำมาเป็นลำดับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ และทรุดหนักลงไปอีกใน พ.ศ. ๒๔๗๔ มีผลทำให้สภาพการณ์ทางเศรษฐกิจของชาติภายใต้ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ขณะนั้นตกต่ำจนถึงที่สุด จนกลายเป็นเงื่อนไขสำหรับใช้เป็นข้ออ้างในการปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองของคณะราษฎรจนเป็นผลสำเร็จ ถึงแม้ว่ารัชกาลที่ ๗ จะทรงใช้นโยบายต่าง ๆ เพื่อแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของชาติอย่างเต็มพระสติกำลังก็ตามที แต่การแก้ไขดังกล่าวก็ช่วยทำให้เงื่อนไขที่มีอยู่แล้วเด่นชัดขึ้นเท่านั้นเอง โดยธรรมชาติของระบบ ที่เป็นอยู่ในขณะนั้นการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ จะต้องเกิดขึ้นแน่นอน ถ้าไม่เกิด พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็ต้องเกิดก่อนหน้านั้นหรืออาจจะหลังไปจากนั้นบ้างเล็กน้อยเท่านั้น

๗. ผลสะท้อนอันเกิดจากการปรับตัวของรัฐบาล

ในด้านผลสะท้อนอันเกิดจากการปรับตัวของรัฐและการตอบโต้ ที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาดังกล่าวมาแล้วข้นต้น ถ้าจะมองในลักษณะส่วนรวมอย่างกว้าง ๆ แล้วจะเห็นได้ว่า ในประการแรก การปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่๕ เป็นการสร้างรัฐประชาชาติ (nation state) ขึ้นได้ ประเทศไทยกลายเป็นรัฐเดียว ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการปกครองภูมิภาคในรูปมณฑลเทศาภิบาล ผลสำคัญของการก่อตั้งรัฐประชาชาติก็คือ การรวมอำนาจการปกครองมาไว้ที่ส่วนกลาง ซึ่งในยุคหลังการปฏิรูปย่อมหมายถึงสถาบันพระมหากษัตริย์ดังกล่าวแล้ว[๔๕] ประการที่สองสังคมไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงค่านิยมเป็น "ยกย่องฝรั่ง" ความคิดขนบธรรมเนียมประเพณีแบบตะวันตกเริ่มแพร่ขยายอิทธิพลเข้าสู่สังคมไทย คนไทยเริ่ม "สำลัก" ความคิดแบบตะวันตก ทั้งนี้เพราะเรายอมรับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วเพื่อความอยู่รอดของบ้านเมือง จนลืมการเลือกสรรในสิ่งที่เหมาะสมกับสภาพของสังคม และวัฒนธรรมไทย ประการที่สาม เกิดกลุ่มอภิสิทธิ์ทางการเมืองกลุ่มใหม่คือ ข้าราชการประจำเริ่มเข้าไปมีอิทธิพลทางการเมืองแทนพวกเจ้านายในพระราชวงศ์และขุนนางในระบอบเก่า และหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ไปไม่นานนัก ดุลย์อำนาจทางการเมืองย้ายศูนย์มาอยู่ที่สถาบันทหาร จึงทำให้ข้าราชการทหารประจำการมีบทบาททางการเมืองควบคู่ไปด้วยตลอดมาจนถึงปัจจุบัน โดยมีข้าราชการประจำฝ่ายพลเรือนเป็นผู้เข้าร่วมในบทบาทนั้นด้วย ประการที่สี่ การเปลี่ยนแปลงใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ทำให้เกิดการขาดดุลย์อำนาจทางการเมืองในระยะหลังต่อมา เพราะแต่เดิมอำนาจตกอยู่กับสถาบันกษัตริย์ก็มีพวกขุนนางเป็นกลุ่มถ่วงดุลย์ เมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงปฏิรูปแผ่นดินดุลย์อำนาจก็เปลี่ยนไปเลื่อนมาอยู่กับสถาบันกษัตริย์โดยหลักธรรมชาติแล้ว ธรรมชาติจะต้องดำรงอยู่ในสภาวะที่สมดุลย์ของสภาวะแวดล้อมทั้งมวล เมื่อดุลย์อำนาจทางการเมืองเปลี่ยนไปอยู่ที่สถาบันกษัตริย์มากเกินไปเช่นนี้ การสร้างความสมดุลย์ก็เกิดขึ้น กบฏ ร.ศ. ๑๓๐ ก็ดี การปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็ดี เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเพื่อสร้างความสมดุลย์ แต่เมื่อรัชกาลที่ ๗ ทรงขัดแย้งกับคณะราษฎรจนถึงกับสละราชสมบัติ และรัชกาลที่ ๘ จึงต้องเสด็จขึ้นเสวยราชย์ขณะที่ทรงพระเยาว์ในฐานะพระมหากษัตริย์ที่อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์จนกว่าจะทรงบรรลุนิติภาวะ ดุลย์อำนาจทางฝ่ายสถาบันกษัตริย์ซึ่งเป็นตัวถ่วงกับราษฎรก็เสียไปอีก การสร้างความสมดุลย์

แห่งอำนาจในหมู่ผู้ก่อการ ๒๔๗๕ จึงต้องอุบัติขึ้นมาเพื่อทดแทน และนำไปสู่การช่วงชิงอำนาจทางการเมืองกันในที่สุด ประการที่ห้า การปรับตัวทางการเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๗ มิได้ขยายลงไปถึงระดับพื้นฐานของสังคม คือ ประชาชนธรรมดาทั่วไปที่อยู่ในชนบท การเตรียมประชาชนเพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองสมัยใหม่จึงไม่สู้จะเป็นบึกแผ่นแน่นหนามากนัก[๔๕] หรืออาจจะกล่าวได้ว่าแทบไม่มีเลย เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ความระส่ำระสายทางการเมืองในระบบรัฐสภาจึงเกิดขึ้น เพราะประชาชนขาดการพัฒนาทางการเมืองมาก่อน จึงไม่พร้อมที่จะรวมตัวเพื่อการจัดตั้งสำหรับการต่อสู้เพื่อปกป้องสิทธิของตนตามกฎหมายรัฐธรรมนูญในแบบของรัฐสภาได้ จึงทำให้การเมืองตกอยู่ในมือของข้าราชการประจำตลอดมา ประการสุดท้าย การเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ มีผลทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์ตกต่ำลงทุกขณะ นับตั้งแต่รัชกาลที่ ๗ ต้องทรงประกาศสละราชสมบัติเมื่อวันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ จนกระทั่งมาถึงกรณีสวรรคตของรัชกาลที่ ๘ เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๙[๔๖] สถาบันพระมหากษัตริย์มาได้รับการฟื้นฟูอย่างจริงจังอีกครั้งหนึ่งภายหลังการรัฐประหาร ใน พ.ศ. ๒๕๐๐ ภายใต้การนำของจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์

กล่าวโดยสรุปภายหลังการเปิดประเทศในสมัยรัชกาลที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ ประเทศไทยก็เริ่มติดต่อสัมพันธ์กับนานาประเทศในซีกโลกตะวันตกอย่างกว้างขวาง และแพร่หลายยิ่งขึ้น การติดต่อกับต่างประเทศเช่นนี้ ทำให้แนวความคิดทางการเมืองสมัยใหม่เริ่มเข้ามามีอิทธิพลในสังคมไทยเพิ่มมากขึ้นทีละน้อย ๆ เริ่มต้นด้วยการปรับตัวทางวัฒนธรรมบางอย่างในสมัยรัชกาลที่ ๔ เพื่อให้สอดคล้องกับอารยธรรมตะวันตก ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ อันตรายจากลัทธิอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตกอันได้แก่อังกฤษและฝรั่งเศสเริ่มมีมากขึ้น รัชกาลที่ ๕ จึงต้องปรับปรุงประเทศเป็นการใหญ่ เพื่อเตรียมตัวรับสถานการณ์การเมืองระหว่างประเทศ แต่การปรับปรุงของรัฐในสมัยรัชกาลที่ ๕ ส่วนหนึ่งก็เป็นไปเพื่อรักษาสถานภาพของสถาบันกษัตริย์ที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของขุนนางผู้ใหญ่ที่มีอำนาจมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ด้วย ดังนั้นการปฏิรูปแผ่นดินของรัชกาลที่ ๕ จึงส่งผลให้อำนาจทางการเมืองทั้งหมดตกอยู่กับสถาบันกษัตริย์ ความเคลื่อนไหวที่จะริดรอนอำนาจของพระมหากษัตริย์จึงเริ่มเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ และมารุนแรงถึงขั้นจะใช้กำลังอาวุธกระทำใน พ.ศ. ๒๔๕๕

(ร.ศ. ๑๓๐) แต่ไม่สำเร็จ มาสำเร็จได้เมื่อคณะราษฎรกระทำการปฏิวัติใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๗ การปกครองในระบอบประชาธิปไตยซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขอยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญจึงได้รับการวางรากฐานลงในราชอาณาจักรไทยนับตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

๘. ทหารกับระบอบรัฐธรรมนูญของไทย

๘.๑ *วิวัฒนาการของระบอบรัฐธรรมนูญไทยโดยสังเขป*

นับแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๑ ประเทศไทยมีรัฐธรรมนูญที่ใช้เป็นหลักในการปกครองประเทศอยู่ด้วยกันหลายฉบับ ไม่ว่าจะออกมาในรูปของธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว ธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักร หรือ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยฉบับชั่วคราวหรือฉบับถาวรก็ตาม มีมากมายหลายฉบับด้วยกัน กล่าวคือ

ประการแรก ได้แก่ ประเภทที่รัฐบาลผู้ประกาศใช้ตั้งใจจะใช้เป็นหลักการและแนวทางในการปกครองประเทศชั่วคราว มีอยู่ทั้งหมด ๕ ฉบับ ได้แก่ ฉบับที่ประกาศใช้เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๔๗๕ ฉบับที่ประกาศใช้เมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน ๒๔๙๐ ฉบับที่ประกาศใช้เมื่อวันที่ ๒๘ มกราคม ๒๕๐๒ ฉบับที่ประกาศใช้เมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม ๒๕๑๕ และฉบับที่ประกาศใช้เมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน ๒๕๑๐[๔๗]

ประการที่สอง ได้แก่ ประเภทที่รัฐบาลผู้ประกาศใช้ตั้งใจจะใช้เป็นหลักการและแนวทางในการปกครองประเทศเป็นการถาวร มีอยู่ทั้งหมด ๘ ฉบับ ได้แก่ ฉบับที่ประกาศใช้เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๗๕, ๑๐ พฤษภาคม ๒๔๘๙, ๒๓ มีนาคม ๒๔๙๒, ๘-มีนาคม ๒๔๙๕, ๒๐ มิถุนายน ๒๕๑๑, ๗ ตุลาคม ๒๕๑๗, ๒๒ ตุลาคม ๒๕๑๙, และ ๒๕๒๑

ถึงแม้ว่าประเทศไทยจะมีรัฐธรรมนูญมาแล้วถึง ๑๓ ฉบับก็ตาม แต่ปรากฏว่ารัฐธรรมนูญส่วนใหญ่มิได้เกิดขึ้นจากความต้องการอันแท้จริงของประชาชนเลย ทั้งนี้เพราะเหตุว่ารัฐธรรมนูญของประเทศไทยแต่ละฉบับส่วนใหญ่เกิดขึ้นเพราะอำนาจของคณะทหารที่เข้ายึดอำนาจการปกครองประเทศและแต่งตั้งคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญขึ้นมาปกครองประเทศ โดยที่ประชาชนไม่มีสิทธิเลือกผู้แทนของตนเองเข้าไปทำหน้าที่ร่างรัฐธรรมนูญเลย

จะมีบ้างบางยุคบางสมัยที่รัฐบาลได้เปิดโอกาสกว้างให้ร่างรัฐธรรมนูญโดยฟังเสียงเรียกร้องของมหาชนบ้าง ดังเช่น รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. ๒๕๑๗ ซึ่งนับได้ว่ามีความเป็นประชาธิปไตยมากที่สุดเท่าที่เคยมีรัฐธรรมนูญมา เมื่อคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญได้รับการแต่งตั้งจากคณะทหารเช่นนี้ ก็ต้องร่างรัฐธรรมนูญให้สอดคล้องกับความต้องการผลประโยชน์ของคณะบุคคลเพียงบางกลุ่มเป็นสำคัญ รัฐธรรมนูญส่วนใหญ่จึงเปิดโอกาสให้คณะบุคคลบางกลุ่มมีอำนาจในการปกครองประชาชน แทนที่จะเปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีสิทธิในการปกครองตนเอง

ถ้าจะพิจารณากันมาตั้งแต่ต้นก็จะเห็นได้ว่า ธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๗๕ เกิดขึ้นมาเพราะ "คณะราษฎร" ที่ยึดอำนาจการปกครองจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐธรรมนูญฉบับนี้จึงเกิดขึ้นด้วยอำนาจของการปฏิวัติของ "คณะราษฎร" ดังนั้น รัฐธรรมนูญฉบับนี้จะเป็นเครื่องมือที่จะใช้สำหรับปกป้องอำนาจทางการเมืองของคณะราษฎร กล่าวคือ จะมีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทแต่งตั้งกับเลือกตั้งอย่างละเท่า ๆ กัน หลังจาก "คณะราษฎร" ได้แต่งตั้งสมาชิกสภาผู้แทนชั่วคราวจำนวน ๗ นายไปแล้ว ๖ เดือน หรือกว่าประเทศจะเรียบร้อยและการมีผู้แทนราษฎรสองประเภทเช่นนี้จะมีต่อไปได้ จนราษฎรทั่วประเทศสอบไล่ได้วิชาประถมศึกษาได้เป็นจำนวนเกินกว่ากึ่งและอย่างช้าต้องไม่เกิน ๑๐ ปี[๔๘] ผลปรากฏว่าการมีสมาชิกสภาสองประเภทดังกล่าวได้ยืดเวลามาจนถึง พ.ศ. ๒๕๐๐

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕ ในส่วนที่ว่าด้วยเรื่อง "สภาผู้แทนราษฎร" ก็ระบุไว้ว่า สภาผู้แทนราษฎรมาจากการเลือกตั้งทั้งหมดแต่ในตอนท้ายกลับมีบทเฉพาะกาล ให้มีสมาชิกสภาได้ทั้งประเภทแต่งตั้งและเลือกตั้งต่อไปเป็นเวลา ๒๐ ปี[๔๙] แสดงให้เห็นถึงการริดรอนสิทธิในทางการเมืองของประชาชนอย่างแท้จริง ประชาชนไม่มีสิทธิจะเลือกผู้แทนของตนเข้าไปทำหน้าที่ปกป้องสิทธิและผลประโยชน์ของประชาชนเองได้อย่างเต็มที่อย่างน้อย ๆ ก็อีก ๒๐ ปี แสดงให้เห็นถึงเจตนารมย์ของคณะผู้ร่างรัฐธรรมนูญ

ครั้นต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๘๙ ก็มีรัฐธรรมนูญเกิดขึ้นอีกฉบับหนึ่ง คือ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๘๙ โดยมีนายปรีดี พนมยงค์ นายกรัฐมนตรีเป็นผู้รับสนองพระบรมราชโองการ รัฐธรรมนูญฉบับนี้ได้เริ่มพิจารณาร่างกันมาตั้งแต่สมัยรัฐบาล

ของนายควง อภัยวงศ์ ซึ่งเป็นนายกรัฐมนตรี และมีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และได้พิจารณาศึกษาเรื่อยมาในสมัยของรัฐบาลนายทวี บุญยเกตุ และรัฐบาลของ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช จนกระทั่งมาประกาศใช้ใน พ.ศ. ๒๔๘๙ ในรัฐธรรมนูญฉบับนี้ได้กำหนดให้มีสภา ๒ สภา คือ พฤฒสภา และสภาผู้แทน ซึ่งก็เปิดโอกาสให้ประชาชนได้ใช้สิทธิเลือกผู้แทนราษฎรได้ทั้งสองสภา ถึงแม้ว่าจะมีบทเฉพาะกาลในตอนท้ายว่า "ในวาระเริ่มแรก พฤฒสภาประกอบด้วยสมาชิกซึ่งองค์การเลือกตั้งสมาชิกพฤฒสภาเป็นผู้เลือกตั้งภายในกำหนด ๑๕ วัน นับแต่วันใช้รัฐธรรมนูญนี้ และองค์การเลือกตั้งสมาชิกพฤฒสภาประกอบด้วยผู้เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรอยู่ในวันสุดท้ายก่อนใช้รัฐธรรมนูญนี้[๕๐] ก็ตาม

ภายหลังการเกิดรัฐประหารในวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๙๐ จึงได้ประกาศยกเลิกรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๘๙ คณะรัฐประหารได้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๙๐ รัฐธรรมนูญฉบับนี้กำหนดให้มีทั้งวุฒิสภาและสภาผู้แทนราษฎร โดยที่สมาชิกวุฒิสภาจะประกอบด้วยสมาชิกที่พระมหากษัตริย์ทรงเลือกตั้งจำนวนเท่ากับสมาชิกสภาผู้แทน ส่วนสภาผู้แทนราษฎรจะประกอบด้วยสมาชิกที่ราษฎรเลือกตั้งตามกฎหมาย[๕๑]

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๙๒ ก็มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๙๒ ซึ่งได้กำหนดให้มีทั้งวุฒิสภาและสภาผู้แทนราษฎร โดยพระมหากษัตริย์จะทรงเลือกและแต่งตั้งจากผู้มีสิทธิสมัครรับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทน โดยมีองคมนตรีเป็นผู้ลงนามรับสนองพระบรมราชโองการ ส่วนสภาผู้แทนราษฎรจะเลือกตั้งเอง[๕๒] รัฐธรรมนูญฉบับนี้มีข้อน่าสังเกตว่า พยายามจะดึงสถาบันพระมหากษัตริย์ให้เข้ามายุ่งเกี่ยวกับการเมืองด้วย

ในการรัฐประหารครั้งที่ ๒ ของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ ก็ได้ประกาศยกเลิกรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยที่ใช้อยู่ และประกาศใช้ธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๐๒ แทน ซึ่งธรรมนูญการปกครองฉบับนี้เป็นเผด็จการอย่างชัดแจ้งเพราะ "ให้มีสภาร่างรัฐธรรมนูญ และให้มีฐานะเป็นรัฐสภาทำหน้าที่นิติบัญญัติด้วย โดยประกอบด้วยสมาชิกซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง" นอกจากนี้ก็มีมาตรา ๑๗ ซึ่งให้อำนาจเผด็จการแก่นายกรัฐมนตรีอย่างเต็มที่อีกด้วย[๕๓]

ธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๐๒ ได้ใช้เรื่อยมาจนถึง พ.ศ.

๒๕๑๑ จึงประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๑๑ ในสมัยของรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร ปรากฏว่ารัฐธรรมนูญฉบับนี้ร่างขึ้นมาก็เพื่อรักษาอำนาจของจอมพลถนอมกับคณะต่อไป กล่าวคือ ให้มีสภา ๒ สภา คือ วุฒิสภากับสภาผู้แทนราษฎร สมาชิกวุฒิสภามาจากการแต่งตั้งโดยพระมหากษัตริย์และมีจำนวนสามในสี่ของจำนวนสมาชิกสภาผู้แทน ส่วนสภาผู้แทนนั้นราษฎรเป็นผู้เลือก[๕๔]

ถึงแม้ว่ารัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๑๑ จะได้ระบุให้มีวุฒิสมาชิกถึงสามในสี่ของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรก็ตาม แต่เสถียรภาพของรัฐบาลจอมพลถนอมซึ่งเป็นหัวหน้าพรรคสหประชาไทยก็ยังไม่มั่นคง ความที่เกรงจะสูญอำนาจจอมพลถนอมกับพวกจึงทำรัฐประหารยึดอำนาจตัวเองเมื่อวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๔ และยกเลิกรัฐธรรมนูญแห่งพระราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๑๑ หลังจากนั้นก็ประกาศใช้ธรรมนูญการปกครองอาณาจักร พ.ศ. ๒๕๑๕ แทน

ในธรรมนูญการปกครองราชอาณาจักร พ.ศ. ๒๕๑๕ ระบุให้มีสภานิติบัญญัติแห่งชาติประกอบด้วยสมาชิกซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง คณะรัฐมนตรีเป็นผู้เสนอร่างรัฐธรรมนูญต่อสภานิติบัญญัติแห่งชาติ และมีความเป็นเผด็จการเต็มรูปในมาตรา ๑๗ ซึ่งระบุให้อำนาจเผด็จการแก่นายกรัฐมนตรี[๕๕]

ภายหลังกรณี ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ ผ่านไปแล้ว "รัฐบาล พระราชทาน" ยุคนายสัญญา ธรรมศักดิ์ ได้เร่งรีบที่จะให้มีรัฐธรรมนูญปกครองประเทศที่เป็นประชาธิปไตยจริง ๆ จึงเปิดให้มหาชนได้มีส่วนร่วมในการร่างรัฐธรรมนูญและร่วมเสนอความคิดเห็นอย่างกว้างขวาง ในที่สุดได้มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๑๗

รัฐธรรมนูญแห่งพระราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๑๗ จัดว่ามีความเป็นประชาธิปไตยมากที่สุด เพราะรัฐสภาประกอบด้วยสภา ๒ สภา คือ วุฒิสภา ซึ่งประกอบด้วยสมาชิก ๑๐๐ คน ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงเลือกและแต่งตั้งจากผู้ทรงคุณวุฒิและสภาผู้แทนราษฎร ซึ่งประกอบด้วยสมาชิก ซึ่งราษฎรเลือกตั้งไม่น้อยกว่า ๒๔๐ คน แต่ไม่เกิน ๓๐๐ คน และการลงมติไม่ไว้วางใจรัฐบาลนั้นกระทำได้โดยสภาที่สมาชิกได้รับการเลือกตั้งเท่านั้น[๕๖] การจะผ่านร่างกฎหมายใด ๆ ก็ขึ้นอยู่กับสภาผู้แทนราษฎรเป็นสำคัญ[๕๗]

ถึงแม้ว่ารัฐธรรมนูญฉบับนี้ โดยสาระแล้วจะมีความเป็นประชาธิปไตยมากที่สุด

ก็ตาม แต่แล้วก็เกิดการรัฐประหารอีกครั้งหนึ่งในวันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๑๙ และได้มีการประกาศยกเลิกรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. ๒๕๑๗ คณะรัฐประหารได้ประกาศใช้ธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๑๙ แทน

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๑๙ นี้เป็นรัฐธรรมนูญที่แสดงเจตนารมย์ของเผด็จการไว้อย่างเต็มที่ นับตั้งแต่คำปรารภที่จะให้ประชาชนมีสิทธิเลือกสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรเพียงสภาเดียว โดยไม่ต้องมีวุฒิสภาซึ่งมาจากการแต่งตั้งหลังจากเวลาผ่านไปแล้ว ๑๒ ปี[๕๙] กำหนดให้มีสภาปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน เพื่อทำหน้าที่นิติบัญญัติโดยการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์และมีมาตรา ๒๑ ที่ให้อำนาจเผด็จการแก่นายกรัฐมนตรีอย่างเต็มที่[๖๐]

เมื่อเป็นเผด็จการมากเกินไปเช่นนี้ รัฐธรรมนูญฉบับนี้ก็เลยต้องถูกยกเลิกไปด้วยอำนาจของคณะรัฐประหารเมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๒๐ โดยคณะรัฐประหารประกาศใช้ธรรมนูญการปกครองอาณาจักร พ.ศ. ๒๕๒๐ แทน

ธรรมนูญการปกครองอาณาจักร พ.ศ. ๒๕๒๐ ก็ยังคงเป็นเผด็จการอยู่เช่นเดิม มีสภานิติบัญญัติซึ่งสมาชิกมาจากการแต่งตั้ง มีมาตรา ๒๗ ซึ่งให้อำนาจเผด็จการแก่นายกรัฐมนตรี[๖๑] และให้สภานิติบัญญัติทำการร่างรัฐธรรมนูญ เพื่อเปิดให้มีการเลือกตั้งภายในปี ๒๕๒๑ หรือถ้าไม่ทันก็ทำการเลือกตั้งใน พ.ศ. ๒๕๒๒ เป็นอย่างช้า

ในที่สุดรัฐบาลก็ประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๒๑ เพื่อเตรียมการจะให้มีการเลือกตั้ง อย่างไรก็ตาม รัฐธรรมนูญฉบับนี้ก็ยังคงความเป็นเผด็จการเอาไว้อีกเช่นเดิมกล่าวคือ ระบุให้มีรัฐสภา ซึ่งประกอบด้วยวุฒิสภาและสภาผู้แทน วุฒิสมาชิกมาจากการแต่งตั้งมีจำนวนสามในสี่ของสภาผู้แทน สภาผู้แทนมาจากการเลือกตั้งโดยตรง ประธานวุฒิสภาเป็นประธานรัฐสภา และยังมีมาตรา ๒๐๐ ที่ให้อำนาจเผด็จการแก่นายกรัฐมนตรีอีกด้วย[๖๒]

๔.๒ สาเหตุที่ทำให้รัฐธรรมนูญมีความเป็นประชาธิปไตยน้อยเกินไป

การที่รัฐธรรมนูญที่ใช้เป็นหลักในการปกครองประเทศ ในแต่ละฉบับส่วนใหญ่มักจะไม่ยอมให้สิทธิในการปกครองตนเองของประชาชนอย่างแท้จริง ถ้าพิจารณาถึงสาเหตุก็พอจะวิเคราะห์ได้ดังนี้

ประการแรก ค่านิยมในทางเหยียดหยามสติปัญญาพลเมืองไทย ค่านิยมเช่นนี้ทำให้ประเมินค่าของราษฎรผิดไปจากความจริง กล่าวคือ ชาวไทยส่วนหนึ่งพื้นฐานการศึกษาอาจจะต่ำไม่เข้าใจในระบอบประชาธิปไตย ยังไม่รู้จักปกป้องสิทธิและผลประโยชน์ของตนเอง ผู้กุมอำนาจรัฐก็เกรงไปว่า การเปิดกว้างซึ่งแนวทางประชาธิปไตยให้กับประชาชนเหล่านี้มากเกินไป อาจเป็นผลเสียต่อระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยได้ จึงต้องสงวนสิทธิบางอย่างเอาไว้ เช่น มีบทเฉพาะกาลให้มีสมาชิกสภาซึ่งมาจากการเลือกตั้งส่วนหนึ่งและมาจากการแต่งตั้งเพื่อเป็นสภาพี่เลี้ยงของสภาที่มาจากการเลือกตั้ง ดังนี้เป็นต้น

ค่านิยมดังกล่าว อาจมีได้ในระยะแรก ๆ ของการเริ่มต้นมีรัฐธรรมนูญเป็นหลักบริหารประเทศ แต่เมื่อเวลาผ่านพ้นไปเป็นเวลาหลายสิบปี มหาวิทยาลัย วิทยาลัย และโรงเรียนซึ่งเป็นสถานศึกษาของคนไทยในทุกระดับขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง ค่านิยมหรือความเชื่อดังกล่าวน่าจะต้องลดน้อยลง ผู้กุมอำนาจรัฐจะต้องเชื่อมั่นในการพัฒนาทางด้านสติปัญญาของคนบ้าง ความคิดที่เกรงว่าคนไทยยังไม่เข้าใจประชาธิปไตยดีพอ ได้ประชาธิปไตยมากเกินไป จะก่อให้เกิดความหายนะ การร่างรัฐธรรมนูญออกมาในลักษณะสำหรับการปกครองคนโง่เขลา ย่อมจะไม่เป็นผลดีต่อประชาธิปไตยเลย

ประการที่สอง เจตนาเพื่อสงวนรักษาอำนาจของผู้กุมอำนาจรัฐให้คำรงอยู่ต่อไป การร่างรัฐธรรมนูญมักอยู่ภายใต้การชี้นำของผู้กุมอำนาจรัฐอยู่ในขณะนั้นเป็นส่วนใหญ่ และสามารถพิสูจน์ได้ว่า ภายหลังมีรัฐธรรมนูญแล้วผู้กุมอำนาจรัฐก็ต้องการจะคุมอำนาจรัฐต่อไปอีก เช่น รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๕๑๑ ภายหลังที่รัฐบาลของจอมพลถนอมประกาศใช้แล้ว จอมพลถนอมก็ตั้งพรรคการเมืองที่ชื่อว่า "สหประชาไทย" และต้องการจัดตั้งรัฐบาลบริหารประเทศต่อไปอีก รัฐธรรมนูญฉบับนี้ก็ต้องออกมาในลักษณะที่จะเอื้ออำนวยประโยชน์ให้กับจอมพลถนอมต่อไปตราบใดที่ผู้ร่างรัฐธรรมนูญยังต้องมีผลได้ผลเสียจากรัฐธรรมนูญฉบับที่ตนร่าง อันจะนำไปสู่การสูญเสียหรือ ได้อำนาจเพิ่มขึ้นของตนเอง รัฐธรรมนูญก็จะต้องเป็นประชาธิปไตยยังไม่ได้ เพราะรัฐธรรมนูญยังมีเจตนารมย์เพื่อผลประโยชน์ของกลุ่มคณะมิใช่ผลประโยชน์ของคนส่วนใหญ่อย่างแท้จริง

ประการที่สาม ความเกรงกลัวการขยายตัวของลัทธิการเมืองฝ่ายตรงข้าม กล่าวคือ การกลัวลัทธิคอมมิวนิสต์จะเข้ามาแทรกแซง ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากสมมติฐานที่ผิด ๆ ที่ว่า

ถ้ามีประชาธิปไตยมากเกินไป ให้สิทธิเสรีภาพแก่ราษฎรมากเกินไปจะเกิดความวุ่นวายอันเป็นช่องทางให้คอมมิวนิสต์แทรกตัวเองเข้ามาในช่องว่างซึ่งเกิดความวุ่นวายเหล่านั้นได้ง่าย ดังนั้น รัฐธรรมนูญบางฉบับจึงให้อำนาจเผด็จการแก่นายกรัฐมนตรีอย่างเห็นได้ชัดเจน ทำให้รัฐธรรมนูญที่ร่างขึ้นมาไม่ค่อยจะมีความเป็นประชาธิปไตย

ประการที่สี่ การตกอยู่ใต้อิทธิพลของกลุ่มผลประโยชน์ การร่างรัฐธรรมนูญแต่ละครั้ง ถ้าจะพิจารณาดูจะเห็นว่าเต็มไปด้วยตัวแทนของกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ ซึ่งมีฐานะเป็นอภิสิทธิชนในสังคมทั้งสิ้น เช่น นายทหารระดับสูงของกองทัพ ข้าราชการพลเรือนระดับสูง นายธนาคาร นักกฎหมาย ฯลฯ ส่วนชาวไร่ กรรมกร ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศไม่มีโอกาสจะได้เข้าไปเป็นผู้กำหนดเจตนารมย์ของรัฐธรรมนูญเท่าใดนัก รัฐธรรมนูญจึงออกมาในลักษณะเอื้ออำนวยประโยชน์ต่อกลุ่มอภิสิทธิชนซึ่งเป็นคนส่วนน้อย มากกว่าจะเอื้ออำนวยประโยชน์เพื่อคนส่วนใหญ่ ตามหลักของลัทธิประชาธิปไตย

๔.๓ ทหารกับระบอบรัฐธรรมนูญของไทย

๔.๓.๑ สถานภาพของกองทัพบก

เดวิด เอ. วิลสัน ได้กล่าวถึง การเมืองของประเทศไทยไว้ว่า ประเทศไทยก็เหมือนกับประเทศด้อยพัฒนาอีกหลาย ๆ ประเทศในเขตลาตินอเมริกา แอฟริกา และเอเชีย ในแง่ที่ว่าทหารได้เข้ามาเกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองประเทศ ในกรณีของไทยเรามีลักษณะพิเศษนอกเหนือไปอีกอย่างหนึ่ง คือ ทหารมีส่วนเป็นผู้กำหนดพฤติกรรมและคุณค่านิยมทางการเมืองเป็นอย่างมาก ภายหลังการปฏิวัติ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ กองทัพบกเป็นสถาบันเดียวที่ผูกขาดอำนาจการเมืองไว้เป็นส่วนใหญ่ ดังนั้น จะเข้าใจการเมืองในระบอบรัฐธรรมนูญของไทยจะต้องเข้าใจประวัติศาสตร์การจัดกองทัพของฝ่ายทหาร ตลอดจนถึงความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันทางการเมืองกับสถาบันทางฝ่ายรัฐบาล (ระบบราชการ) เป็นพื้นฐานเสียก่อน[๖๖]

ถ้าจะมีคำถามว่า เพราะเหตุใดทหารจึงเข้ามายึดอำนาจการปกครองประเทศมาโดยตลอดหลังจากที่ประเทศไทยได้ปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองมาเป็นระบอบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญเป็นหลัก และทหารดังกล่าวก็คือทหารบก คำตอบง่าย ๆ ก็อาจตอบได้ว่า เพราะกองทัพบกมีทั้งกำลังและอาวุธมากกว่าองค์การอื่นใด จึง

สามารถทำการรัฐประหารยึดอำนาจการปกครองประเทศไว้ได้ตลอด แต่ลำพังอาวุธไม่อาจจะมีความหมายได้เลย บั่จจัยที่ทำให้กองทัพบกได้เปรียบก็คือ[๖๓]

I ประการแรก ลักษณะการจัดองค์การของกองทัพบกเป็นแบบสายการบังคับบัญชาจากบนลงล่างโดยตรง ลักษณะเช่นนี้เป็นสิ่งที่สอดคล้องกับทัศนคติของคนไทยในแง่ที่ว่าคนไทยนั้นมักจะเข้าใจว่า ในสังคมหรือกลุ่มคนจะต้องมีผู้บังคับบัญชาหรือผู้ทรงอำนาจกับผู้อยู่ใต้อำนาจเสมอ และผู้บังคับบัญชาจะให้ผู้อยู่ใต้อำนาจคนไหนเป็นอะไร (มีตำแหน่งอะไร) ก็ย่อมได้เช่นเดียวกัน ในกองทัพบก ผู้บังคับบัญชาจะให้ลูกน้องมีตำแหน่งใดก็ได้ทั้งนั้น และกองทัพบกจะเรียกร้องความภักดีและสงโทษ ทุกคนก็ยอมรับ ซึ่งก็เช่นเดียวกับแบบแผนและประเพณีที่ยึดถือกันในสังคมดั้งเดิมว่า ผู้มีฐานะเหนือกว่าจะต้องได้รับการเคารพนับถือและความภักดีจากผู้ที่ต่ำกว่า

II ประการที่สอง กองทัพบกสามารถสร้างเอกภาพและความสามัคคีขึ้นได้มากกว่า โดยเหตุที่มีเครื่องแบบ สัญญลักษณ์ ตำแหน่ง เป็นแกนกลางให้คนยอมรับและกองทัพบกก็จะรับคนที่มีสิ่งดังกล่าวว่าเป็นพวกเดียวกับตน ทุกคนจึงสามารถคาดหวังการยอมรับฐานะของตนในกองทัพบกได้เกียรติยศ และชะตากรรมของกองทัพบกก็คือเกียรติยศและชะตากรรมของทุกคน และยิ่งกองทัพบกเป็นผู้ปกป้องแผ่นดินด้วยแล้ว ก็ดูเหมือนว่าความรู้สึกเหล่านี้จะยิ่งมีมากขึ้น

III ประการที่สาม การรับราชการทหาร ได้กลายเป็นอาชีพที่มั่นคงของคนไทย กองทัพบกสามารถสะสมกำลังคน อาวุธยุทธภัณฑ์และพัฒนาหลักยุทธศาสตร์ตลอดมา จึงสามารถที่จะระดมสิ่งเหล่านี้เพื่อวัตถุประสงค์อันใดก็ได้ทุกสถานการณ์ ซึ่งองค์กรอื่นทำไม่ได้

IV ประการที่สี่ ตั้งแต่ยุครัฐธรรมนูญเป็นต้นมา กระทรวงกลาโหมมีอิสระมากขึ้น และกองทัพบกก็เป็นผู้ครอบงำกระทรวงนี้เสียเป็นส่วนใหญ่ การบริหารงานในกระทรวงก็เป็นไปตามสายบังคับบัญชาแบบทหารโดยเคร่งครัด การเสนอของบประมาณในสภาก็ไม่ต้องพูดกันมาก ไม่มีใครกล้าแสดงความข้องใจต่อรายจ่ายของกลาโหม และในวงงบประมาณทั้งหมดก็ปรากฏว่า กองทัพบกได้มากกว่าเพื่อน นอกจากนี้ กระทรวงกลาโหมยังมีอิสระที่จะประกอบการใด ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับการทหาร อันเป็นผลในการเพิ่มรายได้อีกด้วย เช่น ทำกิจการน้ำมัน สินค้าหนังสัตว์ แก้ว ผ้าขนสัตว์ อาหารกระป๋อง มีสถานีวิทยุเป็นของตัวเอง

มีหุ้นในธนาคารทหารไทยเป็นส่วนใหญ่ เป็นต้น

ประการสุดท้าย กลาโหมสามารถรับบุคคลเข้าบรรจุและผึกอบรมได้อย่างอิสระเป็นตัวของตัวเอง โดยเฉพาะกองทัพบกมีสถาบันทางทหารเป็นเอกเทศ (เช่นโรงเรียนนายร้อยพระจุลจอมเกล้า) เหตุนี้จึงสามารถคัดเลือกบุคคลและอบรมให้มีทัศนคติต่อการเมืองไปในทางใดก็ได้ตามความต้องการ

นอกจากนี้ ทหารยังมีสิ่งยึดเหนี่ยวบางประการ กล่าวคือ[๖๔]

ประการแรก ทหารมีทัศนคติต่อประเทศชาติในแง่ ที่ถือว่าตนเป็นผู้รักษาเกียรติยศของชาติ ป้องกันชาติ และเป็นสัญญลักษณ์ของสถานภาพแห่งชาติในวงการเมืองระหว่างประเทศ

ประการที่สอง ทหารยึดถือคติที่ว่า จะต้องรักษาหน้าที่ รักเกียรติยศ และรักชาติ

ประการที่สาม การอบรมของทหารเน้นที่การปฏิบัติการและการเป็นผู้นำลักษณะเช่นนี้ ทหารจึงคิดว่าชะตาของกรรมของชาติขึ้นอยู่กับตนเป็นสำคัญ และเกิดความเชื่อว่าตนเป็นส่วนหนึ่งขององค์ที่มีความสำคัญยิ่งต่ออนาคตและเกียรติยศภูมิของชาติ เราจึงมักจะเห็นได้ว่าทหารจะไม่รีรอที่จะกระทำใด ๆ เมื่อคิดว่าการกระทำนั้น ๆ จะเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ เพราะในความคิดของทหาร สิ่งที่ดีสำหรับกองทัพบกก็คือสิ่งที่ดีสำหรับประเทศชาติด้วยนั่นเอง

ในการเล่นเกมการเมืองในระบบราชการทหารโดยเฉพาะกองทัพบกเอง ก็มีปัจจัยเอื้ออำนวยที่จะสร้างอำนาจให้แก่สถาบันของตัวเองได้มาก กล่าวคือ[๖๕]

ประการแรก กองทัพบกสามารถยึดครองเมืองหลวงได้ทั้งหมด ด้วยมีกองพล ๑ เป็นผู้บังคับบัญชา ประกอบกับการมีระบบการสื่อสารที่รวดเร็วในระหว่างหน่วยทหารด้วยกันอีกด้วย แม้จะไม่มีการเปิดเผยว่ามีหน่วยทหารอยู่เท่าใดในกรุงเทพฯ แต่ก็เชื่อได้แน่ ๆ ว่า ทหารมีจำนวนมากกว่ากลุ่มอื่นใดทั้งหมด การมีหน่วยทหารในกรุงเทพฯ เช่นนี้ ทำให้กองทัพบกกระทำการสำเร็จมาแล้วทุกครั้ง ไม่ว่าจะเป็นการปราบกบฏหรือยึดอำนาจเสียเอง นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมา

ประการที่สอง ทหารเป็นองค์การที่ใหญ่มากทั้งในด้านสถานะและขนาด บรรดานายทหารก็มีเวลาว่างมากกว่าหน่วยงานอื่น ๆ ในอันที่จะเตรียมแผนการณ์เพื่อ ที่จะกระทำ

การใด ๆ ทั้งในทางลับและไม่ลับ เช่น การป้องกันภัยจากภายนอก ตลอดจนถึงการปฏิบัติใด ๆ ในวงการเมืองภายใน ในบางกรณีทหารก็ถูกใช้เป็นเครื่องมือของนโยบายทางการทูตอีกด้วย แต่อย่างไรก็ตามเท่าที่ผ่านมาเป็นที่น่าสงสัยเหมือนกันว่า ทหารเป็นเครื่องมือป้องกันประเทศได้จริงหรือเปล่า เพราะในหลายกรณีที่ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า นโยบายทางการทูตมีความสำคัญกว่ากำลังทหาร เช่นในระยะต้นศตวรรษที่ ๒๐ ที่ไทยถูกฝรั่งเศสและอังกฤษบีบยิ่งในโลกปัจจุบัน เส้นทางการเมืองระหว่างประเทศได้เปลี่ยนไป ชะตากรรมของหลายประเทศรวมทั้งไทย มีส่วนพัวพันอยู่กับสหรัฐและจีนมาก นโยบายเพื่อความอยู่รอดก็น่าจะได้ปรับเปลี่ยนให้ทันการณ์

ประการที่สาม โดยพันธะของทหารก็คือ ผู้รักษาความสงบสุขภายในประเทศ ทหารโดยเฉพาะกองทัพบกก็ฉลาดพอที่จะใช้หน้าที่ดังกล่าวเป็นข้ออ้างในการสร้างความชอบธรรมให้แก่การกระทำของตนได้ทุกกรณี ไม่ว่าจะเป็นการคว่ำรัฐบาล การบังคับขู่เข็ญ และการปราบปรามการปฏิวัติซ้อน ซึ่งการเหล่านี้กองทัพบกก็อ้างว่าทำไปในนามของ "ความสงบสุขของประชาชน และความสงบเรียบร้อยของประเทศชาติ" ทั้งสิ้น

อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จของกองทัพบกได้สร้างสิ่งหนึ่งให้แก่การเมืองไทย คือ แนวโน้มในการใช้อำนาจเผด็จการเพื่อการแก้ปัญหา ในหลายกรณีคนไทยจะค้อนรับทหารให้เข้ามาเถลิงอำนาจเพื่อแก้สถานการณ์เฉพาะหน้า แต่ในความรู้สึกทั่วไป ทหารไม่ค่อยจะมีความชอบธรรมนัก ถึงกระนั้นก็ตาม แบบแผนการใช้อำนาจของกองทัพบกก็ได้กลายเป็นประเพณีของสังคมไปเสียแล้ว การแยกสถาบันกษัตริย์ออกจากการเมืองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยตัวของมันเอง ก็เป็นการล้มล้างความเชื่อในเรื่องกัมหัวยอมรับอำนาจเบื้องสูงโดยไม่ปริปาก แต่หลังจากนั้นกองทัพบกเองก็ไม่วายที่จะสร้างทัศนคติเช่นนั้นขึ้นมาเหมือนกัน ในการเข้าไปผูกพันกับกลุ่มอื่นกองทัพบกต้องการให้กลุ่มเหล่านั้นอยู่ใต้อำนาจตนมากกว่าที่จะล้มล้างกลุ่มเหล่านั้นเสีย และนายทหารผู้นำก็ไม่มีความคิดที่จะปฏิวัติระบบเศรษฐกิจเลย ยังคงเป็นพวกอนุรักษ์นิยมและพวกปฏิกริยาเสียมากกว่า นายทหารเหล่านั้นคิดแต่เพียงว่าจะต้องปกครองประเทศโดยใช้ระบบราชการเป็นเครื่องมือ เมื่อทหารรู้ตัวว่าอำนาจของตนไม่ถูกต้องตามกฎหมายเพราะถูกคัดค้านท้าทายจากคนบางส่วน ทหารก็แสดงให้เห็นว่าตนไม่ใช่นักเผด็จการด้วยการหยิบยื่นรัฐธรรมนูญให้ แต่วิธีการเช่นนี้ก็กลับเป็นผลร้ายแก่ทหารเอง เพราะ

ทหารไม่สามารถจะควบคุมสมาชิกสภาที่ได้รับเลือกตั้งเข้ามาตามรัฐธรรมนูญนั้นได้ จะควบคุมได้ก็แต่สมาชิกประเภทที่ทหารเป็นผู้แต่งตั้งเท่านั้น ทหารจึงต้องเปลี่ยนวิธีใหม่ด้วยการยื่นโยนตำแหน่ง สิทธิพิเศษ และสินบนให้แก่คนที่จะมาคัดค้านอำนาจของตน และวิธีการเช่นนี้ก็ดูจะได้ผล เพราะสามารถปิดปากและเย็นสายตาของคนเหล่านั้นออกไปจากพฤติการณ์ของทหารได้ชั่วคราว

๔.๓.๒. *สิ่งเร้าที่ทำให้ทหารเข้ารัฐประหาร*

การปกครองในระบอบประชาธิปไตยโดยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขอยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญของไทยนับแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ จนถึงปัจจุบัน ปรากฏว่า คณะทหารซึ่งมีกองทัพบกเป็นหลักได้เข้ายึดอำนาจและล้มรัฐธรรมนูญอยู่เป็นประจำนั้น อาจกล่าวได้ว่า ผลประโยชน์ของกลุ่ม (Corporate Society) มีบทบาทในการกระตุ้นให้เกิดการรัฐประหารดังกล่าวจะแตกต่างกันเพียงแต่ว่าจะมีบทบาทมากน้อยเพียงใด[๖๖] เพื่อเปรียบเทียบกับพลังของอุดมการที่ต้องการเปลี่ยนแปลงประเทศให้ก้าวหน้า

ผลประโยชน์ของกลุ่มทหารอาจแยกออกได้เป็นหลายลักษณะที่สำคัญ คือ การได้รับการสนับสนุนทั้งทางงบประมาณและในด้านของเกียรติยศ ทหารจะไม่พอใจถ้างบประมาณถูกตัดผลประโยชน์ทางด้านการเงินอื่น ๆ ถูกยกเลิก กำลังทหารถูกลด และเกียรติยศตลอดจนความสำคัญของคนถูกลบหลู่ ความเป็นอิสระของกลุ่มทหาร (Military Autonomy) ถือเป็นผลประโยชน์ของกลุ่มอีกประการหนึ่ง ความเป็นอิสระนี้รวมถึงการไม่ให้ฝ่ายพลเรือนเข้ามายุ่งเกี่ยวในการศึกษา ผึกอบรม การโยกย้ายแต่งตั้งนายทหารและวางแผนยุทธศาสตร์ในการป้องกันประเทศ นอกจากนี้ การที่มีหน่วยกำลังที่ทำหน้าที่คล้ายทหารมากขึ้น เช่น ตำรวจ อาจกระทบถึงผลประโยชน์ของกลุ่มทหารเช่นกัน[๖๗]

สำหรับการเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี ๒๔๗๕ ผลประโยชน์ของกลุ่มเป็นแรงกระตุ้นที่สำคัญน้อยกว่าพลังของอุดมการที่ต้องการเปลี่ยนแปลงประเทศให้เป็นสมัยใหม่ ส่วนการรัฐประหารในปี ๒๔๙๐ ๒๕๐๐, ๒๕๑๔ และ ๒๕๑๙ การรักษาผลประโยชน์ของกลุ่มเป็นสิ่งเร้าสำคัญ

อย่างไรก็ตาม การแทรกแซงย่อมขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจและการเมืองในขณะนั้นด้วย สภาวะที่เปิดโอกาสให้ทหารทำรัฐประหารนั้นมีอยู่ ๒ ประการ คือ

ประการแรกคือความล้มเหลวของรัฐบาลพลเรือนในการบริหารงาน และประการที่สองสภาพที่ความชอบธรรมของรัฐบาลพลเรือนหมดสิ้นไปหรือลดลง[๖๘]

๘.๓.๓ *วิธีการสงวนรักษาอำนาจของคณะทหาร*

ถ้าพิจารณาถึงการเข้ามาสู่อำนาจทางการเมืองของคณะทหารด้วยการทำรัฐประหารแล้วล้มรัฐธรรมนูญที่กำลังใช้อยู่ ประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่ จนเกือบจะเป็นปรกติวิสัยของการปกครองในระบอบรัฐธรรมนูญของไทยนั้น โดยที่ฝ่ายพลเรือนหรือนักการเมืองอาชีพไม่สามารถจะต่อต้านหรือโค่นล้มอำนาจของฝ่ายทหารได้นั้น ได้แสดงให้เห็นว่า คณะทหารย่อมมีนโยบายตลอดจนวิธีการที่จะสงวนรักษาอำนาจของตนเองเอาไว้อย่างเหนียวแน่น กล่าวคือ

ประการแรก ใช้วิธีการรัฐประหารยึดอำนาจตัวเองหรือมิฉะนั้นก็ยึดอำนาจจากรัฐบาลพลเรือน ในกรณีนี้จะเห็นได้ชัดในกรณีรัฐประหารในวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๔๙๔ ของจอมพล ป. พิบูลสงคราม การรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ ใน พ.ศ. ๒๕๐๑ การรัฐประหารของจอมพลถนอมในวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๔ เหล่านี้ถือว่าเป็นการยึดอำนาจตัวเอง เพื่อให้ตนเองอยู่ในอำนาจได้ต่อไป ในกรณีที่คณะทหารทำการยึดอำนาจและมอบอำนาจให้พลเรือนบริหารประเทศอยู่เพียงระยะหนึ่งและแล้วก็ยึดอำนาจกลับคืนไปก็เป็นการรักษาอำนาจของตนเองไว้เช่นเดียวกัน เช่น กรณีที่คณะทหารยึดอำนาจจากรัฐบาลนายควง อภัยวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ และรัฐบาลนายธานินทร์ กรัยวิเชียรถูกยึดอำนาจเมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๒๐ เป็นต้น

ประการที่สอง การปราบปรามนักการเมืองฝ่ายตรงข้ามอย่างรุนแรง ภายหลังการเข้ากุมอำนาจทางการเมืองของคณะทหารแล้ว การปราบปรามนักการเมืองฝ่ายตรงข้ามซึ่งคอยท้าทายอำนาจของรัฐบาลอยู่ในขณะนั้นก็ตามมา ทหารสามารถกระทำได้เพราะอำนาจการบังคับบัญชาขุมกำลังต่าง ๆ ก็อยู่ในกำมือของผู้นำทหารอยู่แล้ว การปราบปรามกบฏ ๑๘ ศพ ของจอมพล ป. พิบูลสงครามในสมัยเป็นนายกรัฐมนตรีครั้งแรกสุดใน พ.ศ. ๒๔๘๑ การปราบปรามนักการเมืองฝ่ายเสรีนิยมของจอมพล ป. พิบูลสงครามภายหลังการรัฐประหาร ใน พ.ศ. ๒๔๙๐ หรือการปราบปรามผู้มีความคิดก้าวหน้าของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ภายหลังการรัฐประหารใน พ.ศ. ๒๕๐๐ ล้วนแล้วแต่เป็นความพยายามเพื่อจะสงวนรักษาอำนาจ

ของคณะทหารเอาไว้ให้มั่นคงทั้งสิ้น

III ประการที่สาม การใช้นโยบายชาตินิยมเพื่อสร้างศรัทธาในแสนยานุภาพของกองทัพต่อประชาชน ในสมัยที่จอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรีหลังจากที่พระยาพหลพลพยุหเสนาได้วางมือจากการเมืองไปแล้ว จอมพล ป. พิบูลสงครามได้ดำเนินนโยบายเร่งเร้าให้คนไทยเกิดความรู้สึกในทางชาตินิยม โดยมีหลวงวิจิตรวาทการ เป็นผู้ร่วมมืออย่างใกล้ชิด จากการใช้นโยบายชาตินิยม เชื่อผู้นำชาติพ้นภัย นี่เอง ทำให้ประเทศไทยต้องเกิดการสู้รบกับอินโดจีนของฝรั่งเศสและทำให้ไทยได้คืนแคนส่วนหนึ่งกลับคืนมา นโยบายของจอมพล ป. ดังกล่าว ทำให้ผู้คนชื่นชมกับกองทัพอยู่พักหนึ่งจวบจนสิ้นสงครามโลกครั้งที่สอง ความนิยมในกองทัพก็เริ่มเสื่อมลง ต่อมาหลังการรัฐประหาร ๒๔๙๐ ไปแล้วรัฐบาลทหารของจอมพล ป. ได้กลับเข้ามาบริหารประเทศอีก ได้ใช้นโยบายปลุกเร้าให้คนไทยเห็นถึงอันตรายจากการรุกรานจากภายนอก โดยเฉพาะคอมมิวนิสต์นอกประเทศและคนไทยจะต้องเตรียมพร้อมที่จะต้องต่อสู้ มีการเข้าร่วมเป็นสมาชิก ส.ป.อ. ส่งทหารไปร่วมรบกับองค์การสหประชาชาติในประเทศเกาหลีใต้ ส่งทหารไปช่วยสหรัฐรบในเวียดนาม ในลาวและกัมพูชาเป็นต้น ทั้งนี้เพื่อสร้างความชอบธรรมให้เกิดขึ้นแก่ทหารในฐานะที่เป็นผู้รักษาเอกราชของชาติ ก็จะทำให้ประชาชนเล็งเห็นถึงความสำคัญของรัฐบาลทหารที่จะต้องสนับสนุนต่อไป

IV ประการที่สี่ การรับความช่วยเหลือจากสหรัฐทางด้านการทหารด้วยการใช้นโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์ หลังปี ๒๔๙๑ เป็นต้นมา ประเทศไทยดำเนินนโยบายต่างประเทศผูกพันสนิทสนมกับสหรัฐมากขึ้น นับตั้งแต่การรับความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจ วิชาการและด้านการทหารจากสหรัฐและได้เข้าร่วมเป็นสมาชิกองค์การ ส.ป.อ. อันเป็นองค์การที่ต่อต้านคอมมิวนิสต์และพร้อมที่จะดำเนินนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์อย่างแข็งกร้าว ทำให้สหรัฐพอใจมากเพราะสหรัฐได้มาพัวพันในสงครามอินโดจีนอย่างเต็มที่ภายหลังจากที่ฝรั่งเศสถอนตัวออกไปจากอินโดจีนภายหลังสงครามเดียนเบียนฟู ด้วยเหตุนี้ สหรัฐจึงได้ให้ความช่วยเหลือรัฐบาลทหารของไทยมากขึ้น ทำให้ทหารบกเป็นองค์การที่เข้มแข็งในด้านกำลังอาวุธมากที่สุดความเข้มแข็งของกองทัพบกได้เป็นประโยชน์ต่อรัฐบาลทหารมากกว่าจะเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติเสียอีก เพราะกองทัพบกจะเป็นฐานอำนาจของรัฐบาลได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้การดำเนินนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์อย่างแข็งกร้าวทั้งภายใน และภายนอกประ-

เทศทำให้ได้รับความสนับสนุนทางด้านการเมืองจากรัฐบาลสหรัฐเป็นอย่างยิ่งอีกด้วย

V ประการที่ห้า การอ้างอันตรายจากลัทธิคอมมิวนิสต์ นับตั้งแต่การรัฐประหารปี ๒๔๙๐ เป็นต้นมา ได้มีการอ้างถึงการคุกคามของลัทธิคอมมิวนิสต์ เพื่อสนับสนุนความชอบธรรมในการทำรัฐประหารตลอดมาเกือบทุกครั้ง เป็นการเน้นให้ประชาชนเห็นถึงอันตรายของลัทธิคอมมิวนิสต์ที่กำลังคุกคามต่อเอกราชและความปลอดภัยของชาติ และจะได้เกิดภาพพจน์ที่ว่ารัฐบาลที่มาจากทหารเท่านั้นจึงจะสามารถป้องกันมิให้ประเทศชาติตกเป็นเหยื่อของลัทธิคอมมิวนิสต์ได้ การมีประชาธิปไตยซึ่งจำเป็นจะต้องมีการถกเถียงและโต้แย้งกันก็ดีหรือความบกพร่องของรัฐบาลทหารชุดก่อนหน้านั้นก็ดี จะต้องได้รับการหยุดยั้งโดยอำนาจของกองทัพ เพราะมิฉะนั้น จะเป็นช่องทางให้ลัทธิคอมมิวนิสต์ยึดอำนาจรัฐได้ แต่อย่างไรก็ตาม โดยข้อเท็จจริงแล้ววิธีการดังกล่าวไม่สามารถยุติความเคลื่อนไหวของคอมมิวนิสต์ได้เลย

VI ประการที่หก การเข้าควบคุมผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจต่าง ๆ เพื่อใช้เป็นฐานอำนาจทางการเมือง การแต่งตั้งนายทหารระดับสูงของกองทัพให้เข้าไปควบคุมผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจต่าง ๆ ก็เป็นวิธีการรักษาอำนาจของรัฐบาลทหารได้ประการหนึ่ง เพราะเท่ากับว่าทุกคนได้มีส่วนร่วมในผลประโยชน์ด้วยกัน ก็จะต้องช่วยกันรักษาอำนาจของรัฐบาลทหารเอาไว้ เพราะถ้าเปลี่ยนเป็นรัฐบาลพลเรือนผลประโยชน์เหล่านี้อาจถูกริดรอนได้ เช่น การเข้าไปควบคุมกิจการที่เป็นรัฐวิสาหกิจต่าง ๆ เช่น การรถไฟ องค์การ ร.ส.พ. ธนาคารทหารไทยมีโรงงานทอผ้า โรงกลั่นน้ำมัน ฯลฯ เป็นต้น

VII ประการที่เจ็ด การอ้างสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ทหารมักจะได้รับความชอบธรรมจากบุคคลภายนอกอยู่ประการหนึ่ง คือ การเป็นผู้ยึดมั่นในสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และเป็นผู้ปกป้องสถาบันทั้งสามให้พ้นจากการถูกทำลาย ในอดีตที่ผ่านมาทหารก็ได้พิสูจน์มาแล้วถึงการรับภาระหน้าที่ในการปกป้องอธิปไตยของชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ในเรื่องชาติกองทัพได้ออกสู้รบกับศัตรูของชาติในสงครามเรียกร้องดินแดนคืนจากฝรั่งเศส เป็นต้น ถ้าชาติอยู่ได้ศาสนาก็อยู่ได้ ส่วนสถาบันพระมหากษัตริย์รัฐบาลทหารสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ จอมพลถนอม กิตติขจร และพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันท์ ก็มีนโยบายปกป้องและเทอดทูนสถาบันพระมหากษัตริย์อย่างเข้มแข็ง สร้างความพอใจให้กับประชาชนส่วนใหญ่ ความชอบธรรมในการเป็นรัฐบาลปกครองประเทศก็มีสูง ในขณะที่มี

สถานการณ์หลายอย่างบ่งบอกถึงการกระทบกระเทือนต่อสถาบันทั้งสาม ทหารจึงสามารถยืนหยัดอยู่ได้ต่อไป

VII ประการที่แปด การใช้ระบบถ่วงดุลย์อำนาจและประสานประโยชน์ในกองทัพ ในประวัติศาสตร์การปกครองของไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ รัฐบาลต้องสูญเสียอำนาจอาจจะเป็นเพราะแพ้โหวตในสภาเกี่ยวกับเรื่องนโยบายที่สำคัญ ๆ ก็จำเป็นต้องลาออกอย่างเช่น จอมพล ป. พิบูลสงครามต้องลาออกในตอนปลายสงครามโลกครั้งที่สองเพราะแพ้โหวตเกี่ยวกับพระราชกำหนดพุทธมณฑลบุรี และพระราชกำหนดนครบาลเพชรบูรณ์ เป็นต้น และบางทีก็อาจสูญอำนาจเพราะถูกรัฐประหาร ซึ่งในประการหลังนี้ก็มีตัวอย่าง เช่น จอมพล ป. พิบูลสงครามถูกจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำรัฐประหาร เป็นต้น การสร้างระบบถ่วงดุลย์และประสานประโยชน์ในกองทัพจะช่วยรักษาสถานภาพของรัฐบาลทหารได้ดีพอสมควร เช่น หลังการรัฐประหาร ๒๔๙๐ จอมพล ป. พิบูลสงครามแต่งตั้งให้ พล ต.อ. เผ่า ศรียานนท์ ไปคุมกรมตำรวจเพื่อถ่วงดุลย์กับจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่งกำลังมีอิทธิพลอยู่ทางกองทัพบก ในสมัยของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็ให้จอมพลถนอม กิตติขจร คุมกระทรวงกลาโหมและพลเอกประภาส จารุเสถียร คุมกระทรวงมหาดไทย เป็นต้น ในสมัยรัฐบาลของ พลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันท์ ก็ให้ พลเอกเสริม ณ นคร คุมกองบัญชาการทหารสูงสุด ส่วนพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ คุมกองทัพบก พลโทเทพ กรานเลิศ คุมกองทัพภาคที่ ๑ พลเรือเอกกวี สิงหะ คุมกองทัพเรือ และ พลอากาศเอกพะเนียง กานตะรัตน์ คุมกองทัพอากาศ บุคคลเหล่านี้ต่างอยู่ในกลุ่มผลประโยชน์ ที่ต่างกันออกไป กล่าวคือ บางคนเป็นฐานอำนาจของพลเอกเกรียงศักดิ์ แต่บางคนก็เป็นฐานอำนาจของกลุ่มผลประโยชน์อื่น แต่สามารถจะคานอำนาจกันได้ด้วยวิธีการดุลย์อำนาจและประสานประโยชน์ก็ทำให้รัฐบาลของพลเอกเกรียงศักดิ์รอดพ้นจากการรัฐประหารไปได้ เป็นต้น

VIII ประการที่เก้า การตั้งพรรคการเมืองขึ้นมาสนับสนุนรัฐบาลทหาร ในสมัยของจอมพล ป. พิบูลสงครามเป็นนายกรัฐมนตรี ช่วงเวลาก่อนหน้าจะมีการเลือกตั้งทั่วไปใน พ.ศ. ๒๕๐๐ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้จัดตั้งพรรคเสรีนิงคศิลาขึ้นมาสนับสนุนรัฐบาลทหาร ส่วนจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็ตั้งพรรคสหภูมิและพรรคชาติสังคม จอมพลถนอมก็ตั้งพรรคสหประชาไทยซึ่งดำเนินการโดยคณะทหารทั้งสิ้น เพื่อเอาไว้เป็นฐานต่อสู้ในสภานิติบัญญัติ

๘.๓.๔. *อุปสรรคในการพัฒนาการปกครองในระบอบรัฐธรรมนูญ*

จากประวัติศาสตร์การปกครองในระบอบรัฐธรรมนูญที่ผ่านมา จะเห็นได้ว่ามีลักษณะถอยหลังเข้าคลอง กล่าวคือ มีการยึดอำนาจเกิดขึ้นบ่อย ๆ รัฐธรรมนูญร่างขึ้นใหม่บ่อยครั้งและแทนที่จะเป็นประชาธิปไตยกลับเป็นเผด็จการมากขึ้นกว่าเดิมก็มี ทั้งนี้เพราะรัฐธรรมนูญของไทยขาดการพัฒนาเท่าที่ควรจะเป็น ที่เป็นเช่นนี้เพราะเหตุใด?

ถ้าจะตอบปัญหาดังกล่าวแบบกำปั้นทุบดินก็คือ เป็นเพราะทหารเข้ามาเล่นการเมืองด้วยกำลังอาวุธ จึงทำให้การพัฒนาการปกครองในระบอบประชาธิปไตยเชื่องช้าลง ถ้าสามารถป้องกันมิให้ทหารใช้อาวุธเข้ามาเล่นการเมืองได้ ปล่อยให้การเมืองคลี่คลายไปโดยธรรมชาติของมันเองแล้ว การพัฒนาการปกครองในระบอบรัฐธรรมนูญก็จะคลี่คลายไปได้เอง

อุปสรรคที่ทำให้ระบบรัฐสภาไทยล้มเหลวจนทหารเข้ามายึดอำนาจอาจพิจารณาโดยแยกออกเป็นประเด็นได้ดังนี้ คือ

1. ประการแรก อิทธิพลของสังคมไทย สังคมไทยตั้งแต่สมัยโบราณคนส่วนใหญ่เป็นไพร่และทาส ถูกผูกให้เป็นผู้ตามที่ดีตลอดมา เพราะชีวิตประจำวันต้องขึ้นอยู่กับมูลนายทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวเลี้ยงตัวเองไปวันหนึ่ง ๆ นอกจากนี้ยัง ได้รับความเชื่อที่สั่งสอนกันมาว่า ผู้ปกครองเปรียบเสมือนเจ้านายของตน เป็นผู้มีบุญวาสนา ดังนั้นหน้าที่ในการปกครองประเทศจึงต้องตกเป็นของผู้มีบุญวาสนา ไม่ใช่เรื่องของประชาชน ประชาชนไม่ควรไปยุ่งเกี่ยวกับเรื่องการปกครองบ้านเมือง ด้วยเหตุนี้ ประชาชนในสังคมไทยส่วนหนึ่งจึงยังไม่กระตือรือร้นเท่าที่ควรจะเป็น เมื่อประชาชนไม่สนใจต่อการปกครองบ้านเมืองในระบบรัฐสภาแล้ว ก็มีผลไปถึงการต่อรองกับอำนาจเผด็จการด้วย

นอกจากนี้ สามัญสำนึกของคนไทยโดยทั่วไป เป็นเผด็จการมาแต่สายเลือด บิดามารดาที่มีหัวอนุรักษ์นิยมมักไม่ยอมพึ่งเหตุผลของลูก ครูไม่ชอบให้ลูกศิษย์แสดงความคิดเห็นโต้แย้งผู้บังคับบัญชาระดับสูงไม่ยอมพึ่งความคิดเห็นของผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ดังนี้เป็นต้น คนไทยส่วนใหญ่จึงมักไม่มีเสียงวิพากษ์วิจารณ์ พอใจหรือไม่พอใจก็นิ่งเฉย เกิดปฏิกริยาน้อยมาก ถึงแม้จะมีการละเมิดสิทธิเสรีภาพของตนเองโดยบุคคลอื่นก็ตาม

ลักษณะเฉื่อยชาของสังคมไทยดังกล่าว จะมีผลต่อการเลือกผู้แทนราษฎรตาม

หลักของระบอบประชาธิปไตย ประชาชนอาจไม่สนใจการเลือกตั้ง ไม่สนใจต่อการพิจารณาถึงผลได้ผลเสียของการเลือกผู้แทนราษฎรที่ดีและไม่ดี และอาจไม่เห็นความสำคัญของการเลือกผู้แทนราษฎรก็ได้

ประการที่สอง อิทธิพลของสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ม.ร.ว. ศึกฤทธิ์ ปราโมช อดีตนายกรัฐมนตรี ได้กล่าวคำปราศัยทางวิทยุกระจายเสียงและโทรทัศน์ เมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม ๒๕๑๙ ถึงเหตุผลที่ประกาศยุบสภาผู้แทนราษฎรในสมัยนั้น เพื่อให้มีการเลือกตั้งใหม่ว่า "ผู้แทนราษฎรที่ไม่สู้จะมีอุดมการณ์นัก บางหมู่บางคณะ หรือบางคน ก็ถือเป็นโอกาสที่จะกดดันรัฐบาลหรือดำเนินแต้มคูในทางการเมือง เพื่อประโยชน์ส่วนตัว เพื่อตำแหน่งฐานะ และเพื่อประโยชน์อื่น ๆ ซึ่งไม่ใช่ประโยชน์ส่วนรวม เพราะเหตุว่า มีการแย่งกันอยากเป็นรัฐมนตรี และในที่สุดก็มีการกดดันเพื่อเรียกผลประโยชน์อื่น ๆ ซึ่งไม่ใช่ประโยชน์ของสาธารณะ...."[๖๕] นี่ก็เป็นตัวอย่างให้เห็นได้ว่า สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรขาดความสำนึกและรับผิดชอบในหน้าที่ของตนเพียงใด ถ้า ม.ร.ว. ศึกฤทธิ์ ปราโมช ไม่ประกาศยุบสภา คณะทหารซึ่งคอยทีอยู่อาจก่อการรัฐประหารได้ ในสมัยที่จอมพลถนอมเป็นนายกรัฐมนตรีทั้งในสมัยที่พรรคชาติสังคมเป็นรัฐบาลก็ดี หรือในยุคของพรรคสหประชาไทยเป็นพรรครัฐบาลก็ดี การแย่งชิงผลประโยชน์ส่วนตัวของบรรดาสมาชิกสภาผู้แทนบางกลุ่มก็ยังมีปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ เป็นผลทำให้เสถียรภาพของรัฐบาลสั่นคลอนได้ ความวุ่นวายของสภาผู้แทนราษฎรในลักษณะดังกล่าวย่อมไม่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาการปกครองในระบบรัฐสภาแต่ประการใด

ประการที่สาม อิทธิพลของกองทัพ ถ้ากองทัพไทยมีไว้เพื่อปกป้องอธิปไตยของประเทศเพียงอย่างเดียว ก็สอดคล้องกับระบบการเมืองแบบประชาธิปไตย แต่เมื่อใดกองทัพเข้ายึดอำนาจรัฐระบอบเผด็จการก็เกิดขึ้นอีก รัฐธรรมนูญก็ถูกทำลายและถูกร่างขึ้นมาใหม่อีก ประชาธิปไตยก็ถอยหลังเข้าคลองโดยธรรมชาติ กองทัพเป็นฝ่ายหาเงื่อนไขในการเข้ายึดอำนาจการปกครองถ้าสถาบันประชาชนและสภาผู้แทนราษฎรไม่เข้มแข็งพอ กล่าวคือ ประชาชนก็ไม่สนใจในการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร ขาดการพิจารณาไตร่ตรองในการเลือกสมาชิกสภาผู้แทน ไม่ติดตามความเคลื่อนไหวทางการเมือง สภาผู้แทนราษฎรก็ไม่สำนึกหน้าที่ในความรับผิดชอบของตนย่อมก่อ ให้เกิดเงื่อนไขในการยึดอำนาจและถ้าผล

ประโยชน์ของกองทัพถูกคุกคามจากพฤติกรรมดังกล่าว การยึดอำนาจก็ย่อมเกิดขึ้น ทหารจึงเป็นอุปสรรคสำคัญในการพัฒนาการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งมีรัฐธรรมนูญเป็นหลัก ทั้งนี้ โดยการพิจารณาจากประวัติศาสตร์การเมืองไทยนับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมา

ประการที่สี่ อิทธิพลของมหาอำนาจ อุปสรรคสำคัญในการพัฒนาการปกครองในระบอบประชาธิปไตยของไทยที่ผ่านมาในอดีตที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ อิทธิพลของมหาอำนาจซึ่งมีอยู่เหนือประเทศไทยและรัฐบาลไทย ยกตัวอย่างเช่นประเทศไทยต้องพึ่งพิงสหรัฐมาตลอดตั้งแต่ภายหลังการรัฐประหารเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ จนกระทั่งประเทศไทยไม่สามารถจะยืนหยัดอยู่ได้ตามลำพังโดยไม่มีสหรัฐ ทำให้รัฐบาลไทยมีข้อต่อรองกับสหรัฐน้อยมาก นโยบายต่างประเทศของไทยจึงต้องให้สอดคล้องกับนโยบายต่างประเทศ เมื่อใดก็ตามที่สหรัฐเห็นว่านโยบายของไทยจะคุกคามผลประโยชน์ของสหรัฐ สหรัฐก็จะมีส่วนสนับสนุนให้เกิดรัฐประหารล้มรัฐบาลเก่า เช่น การรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ขับไล่รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ซี. ไอ. เอ ก็ให้การสนับสนุนอยู่ด้วย ทั้งนี้เพราะจอมพล ป. พิบูลสงคราม เริ่มมีนโยบายที่จะประนีประนอมกับสาธารณรัฐประชาชนจีนและรัฐบาลชุดใดที่สนับสนุนนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์สหรัฐก็หนุนหลังมาตลอดโดยไม่คำนึงว่าประชาชนจะพอใจหรือไม่ เช่น รัฐบาลของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ รัฐบาลของ จอมพล ถนอม กิตติขจร เป็นต้น ทั้ง ๆ ที่สหรัฐเป็นประเทศแม่บทประชาธิปไตย ที่สำคัญประเทศหนึ่ง

๘.๓.๕ ข้อเสนอแนะสำหรับการแก้ไขอุปสรรคในการพัฒนาการเมืองในระบอบประชาธิปไตย

๘.๓.๕.๑ การแก้ไขอุปสรรคอันเกิดจากอิทธิพลทางสังคม

ประการแรก จะต้องขยายการศึกษาให้กับประชาชนโดยทั่วถึงทุกระดับ นับตั้งแต่ระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา ไม่ว่าจะเป็นสายอาชีพหรือสายสามัญ เพื่อให้ประชาชนฉลาดและรู้จักพัฒนาความคิดของตนเอง พร้อมกันนั้นก็จะต้องให้ความรู้ทางการเมืองในระบอบประชาธิปไตยด้วย ได้มีโอกาสฝึกฝนและหาประสบการณ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมอันเกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตยทั้งในสถานศึกษาและนอกสถานศึกษา หน่วยงานระดับ

นโยบายที่จะต้องรับผิดชอบในเรื่องนี้โดยตรงก็คือ กระทรวงศึกษาธิการและทบวงมหาวิทยาลัย

ประการที่สอง จะต้องรณรงค์เพื่อต่อต้านวัฒนธรรมบางอย่างที่ตั้งอยู่บนรากฐานของสังคมเก่า เช่น สังคมที่รวมความสำคัญไว้ที่ส่วนกลาง (Centralized Society) สังคมเจ้าขุนมูลนาย (Prestige Society) สังคมที่เป็นผู้ตามที่ดี การนับถือผีสางเทวดา การผลักภาระหน้าที่ของกิจการบ้านเมืองให้กับชนชั้นสูง ความเกรงใจในเรื่องที่ไม่ควรจะเกรงใจ วัฒนธรรมเหล่านี้เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประชาธิปไตย จะต้องปฏิรูปให้สอดคล้องกับระบอบประชาธิปไตย เพราะวัฒธรรมเหล่านี้เป็นวัฒนธรรมในยุคการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งมีความสอดคล้องกันมาก แต่ถ้าในระบอบประชาธิปไตยแล้วไม่เหมาะสม เพราะไม่มีเหตุผล

ประการที่สาม บิดามารดาสมัยใหม่จะต้องสอนลูกให้เกิดสำนึกของประชาธิปไตยจนเกิดเป็นนิสัยและกลายเป็นวัฒนธรรมในครอบครัว บิดามารดาจะต้องไม่ใช้วิธีเผด็จการแก่บุตรธิดา แต่จะต้องอบรมให้เขาเชื่อในเหตุในผลและการโต้เถียงก็ต้องตั้งอยู่บนรากฐานของความมีเหตุผล

๘.๓.๕.๒ *การแก้ไขอุปสรรคอันเกิดจากสภาผู้แทน*

ประการแรก จะต้องเร่งฟื้นฟูระบบพรรคการเมืองให้เกิดมีให้ได้โดยเร็ว เพื่อความมั่นคงของพรรคการเมืองต่าง ๆ พรรคการเมืองทั้งหลายจะต้องมีกฎเกณฑ์เพื่อควบคุมความประพฤติของสมาชิกพรรค และพรรคจะต้องผึกฝนสมาชิกพรรคให้เล่นการเมืองตามอุดมการของพรรคให้ได้ มีบทลงโทษสมาชิกพรรคที่ทำผิดเจตนารมย์ของพรรค และเมื่อถึงคราวประเทศชาติจะตกไปอยู่ในกำมือของเผด็จการ พรรคการเมืองเหล่านี้จะต้องรวมตัวกันเพื่อถ่วงดุลย์อำนาจเผด็จการให้ได้ และพรรคการเมืองจะต้องสามัคคีกัน เพื่อต่อรองกับอำนาจเผด็จการ

ประการที่สอง นอกเหนือจากนักการเมืองจะต้องเป็นสมาชิกพรรคแล้ว ก็ควรจะเปิดโอกาสให้กว้างสำหรับประชาชนทั่วประเทศ ที่จะเข้าเป็นสมาชิกพรรคการเมืองใด ๆ ตามอุดมการของตัวเองมากที่สุด เพื่อสนับสนุนให้คนทุกคนได้มีโอกาสที่จะมีส่วนร่วมทางการเมืองรวมทั้งมีโอกาสควบคุมตัวแทนของพรรคในรัฐสภาอีกด้วย

ประการที่สาม ควรมีกฎหมายควบคุมพรรคการเมือง โดยห้ามมิให้สมาชิกพรรคที่เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรคนใดเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจการซึ่งมีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ

ของเอกชน เพราะการมีผลประโยชน์ดังกล่าวอาจทำให้การออกพระราชบัญญัติใด ๆ เพื่อมหาชนถูกขัดขวางได้

ประการที่สี่ สมควรจะเปิดโอกาสให้นักการเมืองอาชีพ ได้มีโอกาสหาประสบการณ์ทางการเมืองในระดับท้องถิ่นเสียก่อน เช่น การให้มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาตำบล สมาชิกสภาจังหวัด เทศบาล สุขาภิบาล หรือสภาของกรุงเทพมหานคร เป็นต้น ถ้านักการเมืองเหล่านี้ได้คุ้นเคยกับการเมืองระดับท้องถิ่นเป็นอย่างดีแล้ว ก็ย่อมจะนำเอาประสบการณ์ที่ได้รับมาประยุกต์ใช้ได้กับการเมืองระดับชาติ คือ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร

๘.๕.๒ การแก้ไขอุปสรรคอันเกิดจากอิทธิพลของกองทัพ

ประการแรก จะต้องสร้างกลุ่มอิทธิพลเพื่อเอาไว้ถ่วงดุลย์กับกองทัพที่อาจจะใช้กำลังบีบบังคับ หรือยึดอำนาจทางการเมือง กลุ่มอิทธิพลดังกล่าวจะต้องเป็นของประชาชนส่วนใหญ่จริง ๆ และจะต้องมีเจตนารมย์ที่จะต่อสู้กับเผด็จการทุกรูปแบบ มีการจัดตั้งที่เหมาะสม รู้จักคุณค่าของประชาธิปไตย และชิงชังเผด็จการ นิสิต นักศึกษา บัณฑิตชนทุกระดับ ชาวนา ชาวไร่ กรรมกร และข้าราชการทั้งหลายที่ศรัทธาในระบอบประชาธิปไตยจะต้องถอนตัวออกมาจากการให้ความร่วมมือกับกลุ่มที่มีความคิดเผด็จการทุกรูปแบบ ประชาชนส่วนใหญ่จะต้องพร้อมใจกันโดดเดี่ยวพวกเผด็จการให้จงได้ และโดยสันติวิธี

ประการที่สอง จะต้องดึงกองทัพให้ลงมาสัมผัสความนึกคิดของประชาชนให้ได้ จะต้องหาวิธีการต่าง ๆ ที่จะทำให้เกิดกิจกรรมร่วมกันระหว่างกองทัพ และประชาชน เปิดโอกาสให้นักเรียนนายทหารระดับต่าง ๆ ได้มีโอกาสสัมนาทางวิชาการผ่ายพลเรือนร่วมกับนักวิชาการในระดับต่าง ๆ หรือสลายความคิดแบบอนุรักษ์นิยมที่เป็นอุปสรรคต่อความคิดแบบประชาธิปไตยให้น้อยลง

ประการที่สาม รัฐบาลพลเรือนหรือสภาผู้แทนราษฎรจะต้องระมัดระวัง ที่จะไม่กระทำการใด ๆ อันจะก่อให้เกิดการเผชิญหน้ากับกองทัพ แต่จะต้องหาวิธีประนีประนอมต่อรองให้ถึงที่สุด เพื่อคลี่คลายสถานการณ์อันอาจจะนำไปสู่การรัฐประหารครั้งใหม่ได้

๘.๓.๕.๓ การแก้ไขอุปสรรคอันเกิดจากอิทธิพลของมหาอำนาจ

ปัญหาข้อนี้ขึ้นอยู่กับสถาบันประชาชนและสภาผู้แทนราษฎรเป็นสำคัญ ถ้าสองสถาบันนี้เข้มแข็งพอเพียงก็สามารถจะต่อต้านมหาอำนาจที่จะมาครอบงำเหนือกองทัพของชาติ

ได้อย่างแน่นอน แต่ที่สำคัญก็คือ ประเทศไทยจะต้องสามารถดำเนินนโยบายพึ่งตัวเองได้ และหันมาใช้นโยบายต่างประเทศที่เป็นกลางให้มากยิ่งขึ้น รัฐบาลจะต้องเกิดจากการเลือกตั้งของประชาชนอย่างแท้จริงและรัฐสภาจะต้องมีบทบาทในการควบคุมนโยบายต่างประเทศของรัฐบาลอีกด้วย

๘.๓.๖ *ทหารควรมีบทบาททางการเมืองมากน้อยเพียงใด*

ในฐานะที่ทหารก็คือ พลเมืองของชาติคนหนึ่ง ทหารก็ควรมีสิทธิรักและห่วงใยในอนาคตของชาติได้เท่ากับบุคคลในอาชีพอื่น ๆ ตามที่กฎหมายรัฐธรรมนูญจะเปิดโอกาสเอาไว้ให้แต่รัฐธรรมนูญนั้นจะต้องมาจากการร่างของสภา ซึ่งประชาชนเป็นผู้เลือกตั้งในระบอบประชาธิปไตยข้าราชการประจำจะเข้ามามีบทบาททางการเมืองก็จำเป็นต้องลาออกจากตำแหน่งหน้าที่งานประจำเสียก่อน ทหารซึ่งเป็นข้าราชการประจำก็สมควรจะต้องลาออกจากตำแหน่งในกองทัพเสียก่อน ทั้งนี้เพื่อให้หลุดพ้นจากอิทธิพลของกองทัพและเล่นการเมืองโดยปราศจากอาวุธหนุนหลังเช่นเดียวกับคนอื่น ๆ และให้ประชาชนเป็นผู้ตัดสินว่าจะเลือกตั้งผู้ใดเป็นตัวแทนของตน

สำหรับกรณีที่บ้านเมืองตกอยู่ในสถานการณ์คับขัน รัฐบาลพลเรือนไม่สามารถสั่งการหรือสั่งการแก้ไขสถานการณ์ได้ นำมาซึ่งความบีบบั่วนวุ่นวายของประเทศชาติ ทหารอาจต้องทำหน้าที่เข้าควบคุมสถานการณ์ชั่วขณะหรือเป็นพี่เลี้ยงให้กับรัฐบาลที่มาจากการเลือกตั้งของประชาชน และจะต้องรีบถอนตัวออกไปทันทีที่มีรัฐบาลของประชาชนเข้ามารับช่วงแก้ไขสถานการณ์ของบ้านเมืองต่อไป

เชิงอรรถ

๑. แอ็บบ็อต โอว์ มอฟแฟ็ต *แผ่นดินพระจอมเกล้า* (นิจ ทองโสภิต แปล) หน้า ๓๓–๓๔

เอกกมล สายจันทร์ "บทบาทปัญญาชนไทยต่อการพัฒนาการเมือง" *การพัฒนาการเมืองไทย* (ลิขิต ธีรเวคิน บรรณาธิการ) หน้า ๒๕๖

๒. เกษม ศิริสัมพันธ์ และ นิออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" *ประวัติศาสตร์และการเมือง* หน้า ๒๐๑

๓. เอกกมล สายจันทร์ "บทบาทปัญญาชนไทยต่อการพัฒนาบ้านเมือง" *การพัฒนาการเมืองไทย* (ลิขิต ธีรเวคิน บรรณาธิการ) หน้า ๒๕๖

๔. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๒๕๖

๕. ทรงเสนอขณะเป็นทูตประจำอังกฤษ พระชนมายุ ๓๐ พรรษา

๖. ชัยอนันต์ สมุทรวานิช *แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย* หน้า ๑๒๐

๗. คือพระองค์เจ้าชายโสณบัณฑิต ทรงเสนอความเห็นเมื่อพระชนมายุ ๒๒ พรรษา ขณะเป็นที่ปรึกษาสถานทูตไทยประจำอังกฤษ

๘. ทรงสำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัยอ็อกฟอร์ด ทรงเสนอความเห็นเมื่อพระชนมายุ ๒๑ พรรษา

๙. ทรงสำเร็จการศึกษาจากสิงคโปร์และอังกฤษ ทรงเสนอความเห็นเมื่อพระชนมายุ ๓๔ พรรษา ขณะเป็นทูตไทยประจำฝรั่งเศส

๑๐. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ *เอกสารรัชกาลที่ ๕ ร. ๒๑/๖* (เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓)

๑๑. ได้แก่พระยาดำรงค์ราชพันธ์ หลวงเดชนายเวร หลวงวิเศษสาลี นายบุตร เพ็ญกุล ขุนปฏิภาณพิจิตร นายเปลี่ยน และ สัฟ เลฟเตอร์แนนต์สะอาด

๑๒. ผู้ริเริ่มคือ ร.ต. เหรียญ ศรีจันทร์ ขณะนั้นมีอายุ ๑๙ ปี และ ร.ต. จรูญ ยศะเมษ ขณะนั้นมีอายุ ๒๔ ปี เริ่มคิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ และล้มเหลวในปี ๒๔๕๔

๑๓. ร.ต. เหรียญ ศรีจันทร์ "เรื่องปฏิวัติครั้งแรกของไทย" *เหรียญรำลึก* หน้า ๕

๑๔. พลโท ประยูร ภมรมนตรี "การเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕" *เบื้องแรกประชาธิปไตย* หน้า ๘๐

๑๕. พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม *บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย* (๒๔๗๕–๒๔๘๘) หน้า ๑๓

๑๖. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๑๕

๑๗. *เล่มเดียวกัน*

๑๘. *เล่มเดียวกัน*

๑๙. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๑๙

๒๐. พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม *บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย* (พ.ศ. ๒๔๗๕–๒๔๘๘) หน้า ๒๘

๒๑. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๓๑

๒๒. เสด็จกรองราชย์เมื่อพระชนมายุ ๑๕ พรรษา ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๑

๒๓. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ *พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๔)* หน้า ๘๓๖–๘๔๐

๒๔. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๕)* หน้า ๑๘–๒๔

๒๕. *การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและญี่ปุ่น หนังสือทางพระราชไมตรี* หน้า ๑๓

๒๖. เดวิด เค วายอัต "การปฏิรูปและวิกฤตการณ์วังหน้า" (เก็บความโดย กาญจนา สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ *จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์* ๑ : (๓) ๒๕๑๖ หน้า ๑๕

๒๗. ชัยอนันต์ สมุทรวานิช *แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย* หน้า ๕๐–๕๑

๒๘. ประกอบด้วย กระทรวงกลาโหม กระทรวงนครบาล กระทรวงวัง กระทรวงเกษตรพานิชการ กระทรวงพระคลัง กระทรวงต่างประเทศ กระทรวงยุทธนาธิการ กระทรวงโยธาธิการ กระทรวงธรรมการ กระทรวงยุติธรรม กระทรวงมุรธาธิการ และ กระทรวงมหาดไทย

ข้อที่น่าสังเกตก็คือ การปรับปรุงและจัดตั้งกระทรวงต่าง ๆ ตามแบบตะวันตกในครั้งนั้นยังคงยึดหลักการแบ่งหัวเมืองฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ดังเช่นที่เคยปฏิบัติกันมาตั้งแต่โบราณ กล่าวคือ กระทรวงกลาโหม ยังมีหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองบักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก ตะวันออก และ เมืองมลายูประเทศราช ส่วนกระทรวงมหาดไทยก็ยังคงมีหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือ และประเทศราชที่อยู่ทางแถบนั้น ดูไปแล้วคล้าย ๆ กับยังมีตำแหน่งสมุหนายก กับสมุหพระกลาโหมแยกหน้าที่กันบริหารและควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ

สำหรับกระทรวงยุทธนาธิการที่ตั้งขึ้นมานั้น ก็เท่ากับเป็นการแย่งงานของกระทรวงกลาโหมมาทำ เพราะกระทรวงยุทธนาธิการนั้นได้แยกเอาทหารบก ทหารเรือ มาดูแลแทนกระทรวงกลาโหม

กระทรวงต่างประเทศก็แบ่งหน้าที่มาจากกระทรวงการคลังเดิม เพราะในตอนแรก กระทรวงคลังมีหน้าที่เกี่ยวกับ เรื่องติดต่อค้าขายกับต่างประเทศอยู่แล้ว จึงทำหน้าที่สร้างความสัมพันธ์กับต่างประเทศที่มาติดต่อด้วย แต่เมื่อมีกระทรวงต่างประเทศเกิดขึ้น ก็จะช่วยให้งานด้านสร้างความสัมพันธ์กับต่างประเทศเข้ารูปเข้ารอยมากขึ้น

๒๙. ได้มีการแบ่งแยกหน้าที่กระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหมเสียใหม่ กล่าวคือให้กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองชั้นนอก หัวเมืองชั้นใน และหัวเมืองประเทศราช ส่วนกระทรวงกลาโหมมีหน้าที่รักษาการเกี่ยวกับทหารบก ทหารเรือ และเครื่องสรรพาวุธยุทธภัณฑ์ ป้อมค่าย คู อู่ เรือรบ และพาหนะสำหรับทหาร เสนาบดีกระทรวงกลาโหมเป็นผู้รับใบบอกรายงานการทหาร พระบรมราโชวาท ในราชการทหารทั่วหัวเมืองประเทศราชทางภาคใต้และภาคเหนือ ฉดฐานะกระทรวงยุทธนาธิการเป็นกรมยุทธนาธิการ โดยเปลี่ยนเป็นผู้บัญชากรมยุทธนาธิการ แต่ผู้บัญชาการกรมคงมียศเสมอเสนาบดี และให้เข้าประชุมเสนาบดีด้วย กรมยุทธนาธิการนี้ขึ้นกับกระทรวงกลาโหม ยุบกระทรวงมุรธาธิการ โอนราชการในกระทรวงนี้ไปขึ้นกับคณะราชเลขานุการ ส่วนราชการที่เคยแบ่งเป็นแผนกในกระทรวงนี้ก็ให้เป็น "กรมพระอาลักษณ์" ขึ้นอยู่ในสภานายก-รัฐมนตรี รวมกระทรวงเกษตรพานิชการเข้ากับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ คือฉดกระทรวงเกษตรพานิชการเป็นกรม ขึ้นอยู่กับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เพราะเหตุว่าราชการในกระทรวงเกษตรพานิชเป็นหน้าที่ของกรมพระคลังเสียโดยมาก แต่แล้วในที่สุดก็ตั้งกระทรวงเกษตราธิการขึ้นมาใหม่ เพราะการรวมเอากระทรวงเกษตรพานิชการเดิมเข้ากับกระทรวงพระคลังมหาสมบัตินั้น ทำให้งานของกระทรวงพระคลังมากเกินไป เกินกำลังของเสนาบดีจะทำได้ จึงได้แยกงานออกจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติแล้วตั้งเป็นกระทรวงเกษตราธิการขึ้นอีก

๓๐. ชาญชัย รัตนวิบูลย์ *บทบาทของอภิรัฐมนตรีสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว* หน้า ๖๔

๓๑. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๖๕

๓๒. เกษม ศิริสัมพันธ์และนิออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำรัสทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" *ประวัติศาสตร์และการเมือง* หน้า ๒๐๔—๒๐๕

๓๓. ชาญชัย รัตนวิบูลย์ *เล่มที่อ้างแล้ว* หน้า ๖๕

๓๔. ชาญชัย รัตนวิบูลย์ *เล่มที่อ้างแล้ว* หน้า ๘๘

๓๕. ครั้งแรกมีทั้งสิ้น ๕ พระองค์คือสมเด็จกรมพระยาภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช สมเด็จกรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต สมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จกรมพระจันทบุรีนฤนาท

๓๖. ชาญชัย รัตนวิบูลย์ *เล่มที่อ้างแล้ว* หน้า ๑๖ อ้างถึง Great Britain Foreign Archives, F. 6256/I83/40,I December 1925, Greag to Chamber Lain

๓๗. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๒๕๐

๓๘. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๒๖๘

๓๙. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๒๗๒

๔๐. หมายถึงผู้ต้องการเห็นยังรักษาระบบสังคมเก่าให้คงอยู่กับที่หรือถอยหลังยิ่งขึ้นไปอีก

๔๑. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ "วังหน้า : ตำแหน่งผู้สืบราชสมบัติ" *รักเมืองไทย* (สมบัติ จันทรวงศ์และรังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ บรรณาธิการ) หน้า ๑๐

๔๒. ปรีดี พนมยงค์ *บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร์และระบบประชาธิปไตย* หน้า ๘

๔๓. เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์ *ปฏิวัติ ๒๔๗๕* หน้า ๕๘ (อ้างถึง Wendell Blanchard, *Thailaud, Its People, Its Society, Its Cnlture Coautry Series* ; (New Harven : Hraf Press, 1957) p. : 153

๔๔. ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงริเริ่มสุขาภิบาลไว้บ้างแล้ว ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๗ ได้เตรียมการปรับปรุงให้เป็นเทศบาลแต่ล่าช้าเกินไปเลยเกิดการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ เสียก่อน

๔๕. ในคำแถลงการณ์ของคณะรัฐประหารภายใต้การนำของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน ๒๕๐๐ นั้นได้ประกาศย้ำในอันที่จะคุ้มครองราชบัลลังก์อย่างเต็มที่ และได้กระทำการส่งเสริมสถาบันกษัตริย์อย่างจริงจัง จนเป็นที่ประจักษ์แก่สาธารณชนโดยทั่วไป

๔๖. กมล ทองธรรมชาติ *วิวัฒนาการของระบบรัฐธรรมนูญไทย* หน้า ๑๐

๔๗. *ประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๗๕ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๕* หน้า ๔

๔๘. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๒๕

๔๙. *ประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๗๕ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๕* หน้า ๑๘—๑๙, ๕๒

๕๐. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๖๐—๖๑

๕๑. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๖๘—๖๙

๕๒. *ประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๗๕ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๕* หน้า ๑๕๐—๑๕๒

๕๓. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๑๗๓—๑๗๕

๕๔. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๒๐๑, ๒๐๕

๕๕. *ประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๗๕—๒๕๐๕* หน้า ๒๔๓

๕๖. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๒๗๔

๕๗. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๒๖๕

๕๘. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๒๗๐—๒๗๔

๕๙. กมล ทองธรรมชาติ *วิวัฒนาการของระบอบรัฐธรรมนูญไทย* หน้า ๑๘๗

๖๐. *รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๒๐* หน้า ๒๓, ๓๖

๖๑. สุทัศน์ นำพุดสุชสันต์ "ทหารกับการเมืองไทย" ใน *จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์* ๒ (๒) มกราคม ๒๕๑๘ หน้า ๔

๖๒. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๕—๑๐

๖๓. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๑๐

๖๔. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๑๑

๖๕. สุจิต บุญบงการ "การแทรกแซงของทหารในการเมืองไทย" *วารสารสังคมศาสตร์* (๑๕๒) เมษายน—มิถุนายน ๒๕๒๑ หน้า ๓๕

๖๖. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๓๕—๓๖

๖๗. *เล่มเดียวกัน* หน้า ๔๔

๖๘. พลตรีประมาณ อดิเรกสาร *บันทึกความจำเมื่อข้าพเจ้าเป็นหัวหน้าพรรค* หน้า ๑๑๕—๑๑๖

บทที่ ๓
พื้นฐานทางเศรษฐกิจไทย

๑. ลักษณะเศรษฐกิจไทยสมัยโบราณก่อนมีระบบผูกขาดการค้า

ในที่นี้จะขอกล่าวถึงลักษณะเศรษฐกิจของไทยในช่วงที่ยังไม่มีระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้า โดยจะถือเอาช่วงเวลาตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งเป็นเวลาที่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่ามีพระคลังสินค้าเกิดขึ้นแล้ว*

เนื่องจากสังคมไทยสมัยโบราณเป็นสังคมศักดินา ปัจจัยการผลิตที่สำคัญจึงได้แก่ที่ดินและแรงงานเป็นสำคัญ ส่วนเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิต เช่น จอบ เสียม คราด ไถ ก็ล้วนแต่เป็นเครื่องมือที่ล้าสมัยและต้องใช้แรงงานคนบังคับเท่า ๆ กับจำนวนเครื่องมือเครื่องใช้เหล่านั้น นอกจากนี้ก็อาจจะมีแรงงานสัตว์เลี้ยง เช่น วัว ควาย บ้าง เป็นองค์ประกอบของแรงงานที่ใช้ในการผลิตซึ่งรองลงมาจากแรงงานคน

ในเรื่องที่ดิน ในกฎหมายตราสามดวงได้ระบุไว้ว่า เมื่อผู้ใดหักร้างถางพงเป็นไร่นาแล้วก็ให้ไปแจ้งแก่เจ้าหน้าที่เพื่อจะได้ไปตรวจดูและออกใบโฉนดไว้ให้กับผู้นั้นเป็นหลักฐาน[๒] กฎหมายอยุธยาก็ไม่ปรากฏข้อความใด ๆ ที่จะแสดงถึงการกำหนดที่นาที่บุคคลจะพึงมีสิทธิเป็นเจ้าของได้เท่านั้นเท่านี้ไร่แต่ประการใด ประเด็นสำคัญอยู่ที่ว่าประมุขสูงสุดของอาณาจักรคือพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินทั้งหมด จะทรงพระราชทานให้กับผู้ใดก็ได้[๓] ผู้ใดจะนำไปซื้อขายแก่กันไม่ได้[๔]

ในเรื่องแรงงาน ในสมัยโบราณแรงงานมีความจำเป็นมากสำหรับการผลิตและใช้เป็นกำลังรบในยามสงคราม ในการทำสงครามจึงมักจะมีการกวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลยมากกว่าจะส่งผู้คนมายึดครองที่ดิน เมื่อแรงงานมีความสำคัญเช่นนี้ จึงมีการออกกฎหมายให้ชายฉกรรจ์ทุกคนซึ่งเป็นแรงงานสำคัญ จะต้องไปขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนาย[๕] เพื่อสะดวกในการเกณฑ์แรงงานในโอกาสต่อไป การออกกฎหมายดังกล่าวปรากฏหลักฐานว่ามีขึ้นในสมัยอยุธยา ส่วนในสมัยสุโขทัยจะมีการบังคับให้ชายฉกรรจ์ต้องไปขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนายหรือไม่นั้นไม่

ปรากฏหลักฐาน แต่สันนิษฐานว่าคงต้องมีการขึ้นทะเบียนเหมือนกัน เพราะมิฉะนั้นแล้วจะไม่สามารถควบคุมกำลังคนให้มีประสิทธิภาพในการทำงานได้.

แรงงานอีกประเภทหนึ่งได้แก่แรงงานทาส แรงงานของทาสจะตกเป็นของมูลนายทั้งหมดจนกว่าทาสผู้นั้นจะเป็นไทแก่ตัวเอง แรงงานของทาสเมื่อเทียบกับแรงงานของไพร่จะมีน้อยกว่าแรงงานไพร่ แต่แรงงานไพร่ยังคงมีส่วนหนึ่งที่เจ้าตัวยังคงมีกรรมสิทธิ์อยู่ โดยเป็นแรงงานส่วนที่เหลือจากการถูกเกณฑ์ไปใช้ในราชการแผ่นดินและส่วนที่เหลือจากการเสียสละไปช่วยงานให้กับมูลนายที่ตนสังกัดอยู่ แต่ถึงกระนั้นก็ตาม แรงงานที่เหลือนี้ก็เป็นส่วนน้อย การใช้แรงงานผลิตในที่ดินของตนเอง จึงอยู่ในขอบเขตจำกัดและจำนวนที่ดินก็มีไม่มากนัก เพราะมีข้อจำกัดในเรื่องศักดินาต่ำ พวกไพร่จึงมีข้อจำกัดในเรื่องแรงงานและเวลาที่จะใช้ในการผลิต ส่วนทาสนั้นยิ่งมีสภาพที่เลวร้ายไปกว่าไพร่มากนัก

เกี่ยวกับเรื่องวิธีการผลิตในสมัยโบราณนั้น ยังมีลักษณะที่ล้าหลังอยู่มาก การผลิตทางเกษตรจะใช้แรงงานและที่ดินเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญ โดยแทบจะไม่ต้องใช้ทุนเลย ผลผลิตต่อเนื้อที่ต่ำมาก "การขยายการผลิตทำโดยการขยายพื้นที่เพาะปลูก ไม่ใช่โดยการเปลี่ยนวิธีการผลิต การชลประทานมีเป็นส่วนน้อย และเป็นการทำกันเองของราษฎร..."[๖] รัฐมิได้สนใจที่จะปรับปรุงการผลิตหรือการจัดการผลิตให้มีคุณภาพดีขึ้น แต่มุ่งหวังที่จะเก็บภาษีอากรจากผลผลิตที่บรรดาไพร่ทั้งหลายผลิตได้มากกว่า

ในด้านการผลิตทางเกษตรก็คงพึ่งพาธรรมชาติเป็นสำคัญ โดยมากก็ต้องอาศัยน้ำฝนตามฤดูกาล การทำฝายน้ำล้นหรือเขื่อนกั้นน้ำก็เป็นขนาดเล็ก ราษฎรมักทำกันเองในท้องถิ่นโดยรัฐมิได้ยื่นมือเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยแต่ประการใด การคัดเลือกพันธุ์ของพืชผลที่จะนำมาเพาะปลูกก็กระทำกันเองในครอบครัวโดยไม่ได้รับการ ชี้แนะจากรัฐ การทำการผลิตก็ใช้แรงงานของสมาชิกในครอบครัว ถ้าหัวหน้าครอบครัวต้องไปเข้าเวรหรือถูกเกณฑ์ไปเพื่อใช้แรงงาน บุตร ภรรยา ข้าทาสที่อยู่บ้านจะต้องทำการผลิตแทน

เนื่องจากระบบเศรษฐกิจไทยในสมัยนั้นยังอยู่ภายใต้ระบบศักดินา "ดังนั้นระบบเศรษฐกิจของไทยในยุคนั้นจึงมิได้เป็นระบบเศรษฐกิจของเสรีชน เป็นระบบเศรษฐกิจที่มีชนชั้น มีเจ้า มีไพร่"[๗] ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในสมัยดังกล่าว เป็นไปในลักษณะที่

ผู้เป็นเจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ขุดรีดชาวนา มูลนายทั้งหลายที่สามารถจับจองที่นาทำกินขนาดใหญ่ก็จะแบ่งที่นาเหล่านั้นให้ชาวไร่ชาวนารับช่วงทำกินในที่นาของตนต่อไป แต่มีข้อแม้ว่าจะต้องส่งผลิตผลส่วนหนึ่งให้กับมูลนายเป็นการตอบแทน ในขณะเดียวกันชาวนาต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานให้กับทางราชการแผ่นดินอีกด้วย การทำงานก็ต้องเตรียมเครื่องมือเครื่องใช้และอาหารสำหรับตนเองไปเอง

การเก็บภาษีอากรที่กระทำกันในสมัยนั้นก็เพื่อประโยชน์ของชนชั้นปกครองเป็นสำคัญผลประโยชน์จากภาษีอากรที่จะกลับคืนมายังราษฎรมีเป็นส่วนน้อยหรือแทบจะไม่กลับคืนมาเลย ทั้งนี้เพราะในสมัยโบราณกิจการเพื่อสาธารณูปโภคต่าง ๆ จะเกิดขึ้นด้วยแรงงานเกณฑ์ของไพร่ไปทำเป็นส่วนใหญ่ เช่น การสร้างถนน การขุดคลอง ฯลฯ เป็นต้น จะมีบ้างเหมือนกันที่ภาษีอากรที่เก็บไปจากราษฎรได้นำมาใช้เพื่อประโยชน์ส่วนรวม เช่น การจัดหาอาวุธสำหรับการป้องกันศัตรูที่มารุกราน หรือการทำนุบำรุงพุทธศาสนาอันเป็นที่เคารพสักการะของคนไทยโดยทั่วไป ฯลฯ เป็นต้น

ส่วนวิธีการเก็บภาษีนั้น ในยุคสุโขทัย ศิลาจารึกมีข้อความระบุเอาไว้ว่า เมื่อพ่อขุนรามคำแหงเป็นเจ้าเมืองไม่เก็บภาษีจังกอบหรือภาษีผ่านด่านจากราษฎรที่นำสินค้ามาขายในกรุงสุโขทัย[๙] แสดงว่าพ่อขุนรามคำแหงทรงมีนโยบายสนับสนุนการค้าระหว่างเมือง ซึ่งมีผลทำให้การค้าขยายวงกว้างออกไปและเจริญยิ่งขึ้น เพราะการไม่เก็บจังกอบย่อมทำให้พ่อค้ากำมีลังใจประกอบการค้ามากขึ้น และจะทำให้สุโขทัยไม่ขาดแคลนเครื่องอุปโภคและบริโภค อย่างไรก็ตามสมัยสุโขทัยก็คงจะต้องมีการเก็บภาษีอากรในลักษณะอื่น ๆ เพียงแต่ไม่มีหลักฐานที่จะอ้างอิงเท่านั้น เพราะถ้าไม่เก็บภาษีอากรแล้วชนชั้นปกครองก็จะอยู่ไม่ได้ เพราะสภาพของสังคมในสมัยนั้นบรรดาเจ้านายและขุนนางย่อมต้องมีส่วนในการเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ในผลผลิตส่วนหนึ่งที่ไพร่และทาสเป็นผู้ผลิต แต่ต่อมาในสมัยอยุธยา การจัดเก็บภาษีอากรมีอยู่ ๔ ประเภท ได้แก่ จังกอบ[๑] อากร[๑๐] ส่วย[๑๑] ฤชา[๑๒] การเก็บภาษีอากรในสมัยอยุธยาไม่ได้เก็บเป็นตัวเงินเสมอไป เพราะวัตถุที่ใช้แทนเงินตรามีน้อย น่าจะเก็บเป็นสิ่งของแทนตัวเงินมากกว่า เช่น นำมะพร้าวเข้ามา ๑๐ ผลก็เรียกเก็บจังกอบเสียผลหนึ่ง[๑๓] ฯลฯ เป็นต้น การเรียกเก็บเป็นสิ่งของนี้มีทั้ง จังกอบ อากร ส่วย ส่วนฤชาหรือค่าธรรมเนียมคงจะเรียกเก็บเป็นตัวเงิน

๒. ลักษณะเศรษฐกิจไทยสมัยที่มีระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้า

ระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้าเกิดขึ้นเนื่องมาจากการค้ากับต่างประเทศขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง แต่เดิมการค้าคงเน้นหนักการค้าขายกับจีนเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะว่าจาก พ.ศ. ๑๘๙๓ จนถึงสมัยพระบรมไตรโลกนาถ พ.ศ. ๒๐๓๔ เป็นสมัยที่ไทยยังไม่มีการติดต่อกับประเทศยุโรปตะวันตก การค้าขายจึงเป็นการค้าสำเภาทั้งหมด ซึ่งดำเนินการโดยพระมหากษัตริย์เจ้านายและขุนนาง พ่อค้าสมัยในกรุงศรีอยุธยาไม่มีใครสามารถค้าสำเภาได้เอง จะมีแต่พ่อค้าจีนที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการค้าสำเภาโดยเฉพาะดูเหมือนจะเป็นการผูกขาดการค้าต่างประเทศต่าง ๆ แต่ยุคนี้ยังถือว่ามีการค้าเสรีได้ เพราะพ่อค้าต่างชาติยังมีโอกาสติดต่อค้าขายกับราษฎร และพ่อค้าชาติอื่น ๆ ที่อยู่ในอยุธยาได้โดยตรงไม่ต้องผ่านพระคลังสินค้า[๔] นอกจากนั้นราษฎรที่มีสินค้าจะฝากไปขายต่างเมือง หรือฝากลงสำเภา ต้องหาผู้เฒ่าผู้แก่หรือเพื่อนฝูงมาเป็นพยานในเรื่องการคิดราคาสินค้าที่จะฝากไปกับสำเภา[๕] นอกจากจะมีการติดต่อค้าขายกับจีนแล้วต่อมาก็ยังมีการติดต่อค้าขายกับอินเดีย ชวา มลายู ลังกา และพวกอาหรับ[๖] อีกด้วย การที่มีการติดต่อค้าขายกับต่างชาติมากขึ้นในตอนปลายของอยุธยายุคต้น ทำให้เกิดระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้าในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ภายหลังรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถไปแล้ว การค้าทั้งภายในและภายนอกเจริญรุ่งเรืองและขยายตัวออกไปมากขึ้น ไทยเริ่มติดต่อค้าขายกับโปรตุเกส ฮอลันดา อังกฤษ ฝรั่งเศส และญี่ปุ่น ซึ่งนอกเหนือไปจากจีนซึ่งค้าขายกันมาก่อนหน้านี้แล้ว

ภายหลังรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ไปแล้ว จนถึงสิ้นสมัยกรุงศรีอยุธยาไปแล้ว ปรากฏว่าการค้าขายในสมัยนี้ตกต่ำมากไม่คึกคักเหมือนสมัยก่อน ทั้งนี้เป็นผลมาจากนโยบายกีดกันชาวยุโรปตะวันตกของพระเพทราชา ทำให้พ่อค้าต่างชาติเข้ามาติดต่อค้าขายน้อย ประกอบกับในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๒–๒๓ ได้เกิดความยุ่งยากในยุโรป เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส แข่งขันกันขยายอำนาจในดินแดนอเมริกา และอินเดีย และในยุโรปเองเกิดสงครามสืบราชสมบัติสเปน (พ.ศ. ๒๒๔๕–๒๒๕๖) และสงคราม ๗ ปี (พ.ศ. ๒๒๙๙–๒๓๐๖) จึงทำให้การค้ากับต่างประเทศในสมัยอยุธยาตอนปลายซบเซา สภาพเศรษฐกิจการเงินก็ผิดเคืองลง พวกราษฎรพลเมืองพากันบ่นว่าได้รับความเดือดร้อน เกิดความยากจน "โดยมาก

ออกจะเสียใจที่พวกยุโรปตะวันตกไปจากเมืองไทย เพราะเมื่อพ่อค้าชาวยุโรปตะวันตกยังอยู่ เงินทองไหลมาเทมาแต่มาบัดนี้ไม่ใคร่จะเห็นเงินกันเสียแล้ว"[๑๗]

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าในตอนปลายกรุงศรีอยุธยาสภาพเศรษฐกิจการค้าของไทยจะตกต่ำลง แต่ระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้าของไทยก็สามารถสร้างความมั่งคั่งให้กับท้องพระคลังหลวงเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคที่มีพ่อค้าต่างชาติได้เข้ามาติดต่อค้าขายด้วยอย่างมากมายดังเช่นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์เป็นต้น ระบบผูกขาดการค้าก็ต้องสัมพันธ์กับระบบสังคมของไทยด้วย ทั้งนี้เพราะไพร่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานและถูกเกณฑ์ส่วย[๑๘]จากทางราชการ ดังนั้นสิ่งของมีค่าซึ่งหายากและมีถิ่นกำเนิดอยู่ไกลจากพระนครหลวงจึงต้องใช้วิธีให้ไพร่ที่ถูกเกณฑ์แรงงานแต่อยู่ไกลจากราชธานีเปลี่ยนมาเป็นส่งส่วยเหล่านั้นมาแทน ต่อมาเมื่อส่วยเหล่านี้มีมากเกินความต้องการของพระมหากษัตริย์ก็มีการเก็บสะสมไว้ในท้องพระคลังหลวงภายหลังเมื่อพ่อค้าต่างประเทศซึ่งมาติดต่อค้าขายด้วยพอใจ และต้องการสินค้าเหล่านี้ก็ให้ราคาสูง ทำให้ท้องพระคลังมีผลประโยชน์มากมายจากส่วยเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้พระคลังสินค้าเห็นเป็นโอกาสก็ประกาศให้สิ่งของเหล่านั้นเป็นสินค้าต้องห้าม ผู้ใดจะมีไว้ในครอบครองไม่ได้ ต้องจัดส่งมอบให้กับท้องพระคลัง และพระคลังสินค้าจะเป็นผู้จำหน่ายสินค้าประเภทนี้ด้วยตนเอง จึงก่อให้เกิดการผูกขาดสินค้าและระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้า

ในการระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้านี้ พ่อค้าชาวต่างประเทศที่ต้องการจะซื้อขายสินค้าประเภทต่าง ๆ ก็จะต้องติดต่อโดยตรงกับพระคลังสินค้าในราคาที่กำหนดตายตัวโดยกรมพระคลังสินค้าเช่นกัน ผลประโยชน์ที่ได้ตกเป็นของพระมหากษัตริย์ แต่ในขณะเดียวกันพวกขุนนางที่มีอำนาจหน้าที่เกี่ยวข้องกับพระคลังสินค้า ก็แสวงหาผลประโยชน์ใส่ตัวไปด้วยโดยอาศัยพระคลังสินค้าเป็นเครื่องมือ ก่อให้เกิดการฉ้อราษฎร์บังหลวงกันได้โดยง่าย

การผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้าเช่นนี้ย่อมเป็นอุปสรรคต่อการสะสมทุนของบรรดาไพร่ซึ่งเป็นสามัญชนทั้งหลายโดยทั่วไป เพราะสินค้าต้องห้ามทั้งหลายที่มีราคาสูงราษฎรสามัญชนก็มีไว้ในครอบครองไม่ได้ ในขณะเดียวกันการซื้อขายที่ต้องผ่านตัวกลางโดยพระคลังสินค้านั้น ถึงแม้ว่าราษฎรจะมีผลิตผลส่วนเกินที่เหลือจากบริโภคจะขายให้กับพ่อค้า

ต่างประเทศด้วยตนเองเพื่อจะได้ราคาสูงก็ทำไม่ได้ เพราะจะต้องผ่านตัวกลางโดยพระคลังสินค้า และจะต้องถูกกดราคาโดยพระคลังสินค้าอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง ผลกำไรมหาศาลจะตกอยู่กับพระคลังสินค้า ในขณะที่ไพร่ทั้งหลายก็คงได้ค่าของสินค้ากลับคืนมาก็เพื่อการยังชีพเท่านั้น

ต่อมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ "ถึงรัชกาลที่ ๓ จัดการแก้ไขวิธีการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินหลายอย่างเหตุด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ผลประโยชน์ได้ไม่พอจ่ายราชการ[๕๙]" จอห์น ครอว์ฟอร์ดชาวอังกฤษที่เข้ามาเจรจาติดต่อกับไทยในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้บันทึกไว้ว่าในสมัยนั้นไทยมีรายได้เฉลี่ยปีละ ๒,๒๒๖,๐๐๐ บาท ในขณะที่มีรายจ่ายเฉลี่ยปีละไม่น้อยกว่า ๗,๓๔๔,๐๐๐ บาท[๖๐] ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ ได้หันไปส่งเสริมให้เอกชนได้เข้าประมูลผูกขาดการเก็บภาษีอากรแทนรัฐโดยผู้ที่ประมูลได้จะแบ่งผลประโยชน์ให้กับรัฐส่วนหนึ่งจากภาษีอากรที่เก็บได้ และในสมัยนี้ได้มีการตั้งภาษีขึ้นใหม่ถึง ๓๘ ชนิด[๖๑] แสดงให้เห็นว่าการผูกขาดประมูลภาษีให้ประโยชน์กับท้องพระคลังมาก แต่ในขณะเดียวกันก็ทำให้บรรดาชาวจีนเข้ามามีบทบาท และครอบงำผูกขาดการประมูลภาษีอากรไว้ในกำมือ ทั้งนี้เพราะคนจีนคุ้นเคย และมีความชำนาญในเรื่องการประมูลผูกขาดการจัดเก็บภาษีอากรมาก่อนคนไทย ต่างกับคนไทยซึ่งคุ้นเคยกับอาชีพทำนามาแต่ดั้งเดิม

นอกจากนโยบายการเก็บภาษีอากรแล้ว การหารายได้ทางการค้ากับต่างประเทศก็เป็นนโยบายที่จะเพิ่มพูนรายได้ประการหนึ่งของรัชกาลที่ ๓ การที่อังกฤษส่งเฮนรีเบอร์นีเข้ามาเจรจาตกลงกับไทยโดยที่อังกฤษรับรองฐานะและอำนาจของไทยเหนือมลายู ฝ่ายไทยให้ความสะดวกในทางการค้ากับอังกฤษ ผลของการเจรจาครั้งนี้ทำให้การค้ากับต่างประเทศของไทยเจริญก้าวหน้าขึ้น และเป็นการช่วยผ่อนคลายความตึงเครียดกับอังกฤษ เนื่องด้วยในสมัยรัชกาลที่ ๓ คนในสกุล "บุนนาค" ได้เป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังและสมุหพระกลาโหม จึงสามารถสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ และการเมืองให้มั่นคงยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้ในตอนปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ "กลุ่มขุนนางตระกูล บุนนาค....จึงสร้างฐานะของตนด้วยระบบเศรษฐกิจใหม่ คือการค้าทั้งภายในและนอกประเทศ การเก็บภาษีอากร และการทำเกษตรกรรมในรูปการค้าอย่างจริงจัง"[๖๒] แต่ในขณะเดียวกันท้องพระคลัง และพระคลังสินค้าเป็นของหลวงการแสวงหาผลประโยชน์ร่วมกันระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนางจึงดำเนินต่อไปอย่างปราศจากอุปสรรคขัดขวาง

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มากกว่าครึ่งหนึ่งของมูลค่าสินค้าส่งออกของเราส่งไปประเทศจีน[๒๗] ในการค้ากับประเทศจีนนั้น วิธีการค้ามีอยู่ด้วยกัน ๒ แบบ แบบแรกเป็นการค้าในระดับรัฐบาลต่อรัฐบาล แบบที่สองเป็นการค้าภาคเอกชน ในแบบแรกต้องอาศัยการทูตบังหน้า กล่าวคือ มีการแต่งสำเภาคุมเครื่องบรรณาการไปจิ้มก้องจักรพรรดิจีน ในสมัยนี้ได้แต่งสำเภาไปจิ้มก้อง ๒ ปี ต่อครั้ง สินค้าใด ๆ ที่ส่งไปพร้อมกับขบวนเรือ สามารถเข้าไปค้าขายได้จนถึงกรุงปักกิ่ง และได้รับการยกเว้นภาษีด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ทางฝ่ายไทยก็นิยมที่จะไปจิ้มก้อง เพราะสามารถค้าขายได้กำไรอยู่แล้ว และโดยทั่วไปสินค้าที่นำไปขายนั้นมีมูลค่ามากกว่าที่เราซื้อมาจากประเทศจีน และซ้ำยังไม่ต้องเสียภาษีอีกด้วย แสดงให้เห็นว่าสมัยนี้ใช้การแต่งคณะทูตเป็นเครื่องบังหน้า จุดประสงค์ที่แท้จริงคือการค้า หมายความว่าพระมหากษัตริย์และขุนนางเป็นผู้ดำเนินกิจการค้าสมัยนี้ พระมหากษัตริย์ก็ต้องพึ่งพาอาศัยขุนนางดำเนินกิจการให้[๒๘] ส่วนราชการที่ทำหน้าที่นี้โดยตรงก็คือกรมพระคลัง ซึ่งอยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้าพระยาพระคลัง (คิศ บุนนาค) โดยตรงเมื่อเป็นเช่นนี้ก็หมายความว่าขุนนางเป็นผู้ประกอบการค้าทั้งในนามพระมหากษัตริย์ และในนามของตัวเองด้วย ส่วนเจ้าหน้าที่ที่จัดการ การค้า และแต่งเรือสินค้าจะต้องเป็นชาวจีนแทบทั้งสิ้น เพราะในกรมพระคลัง และกรมท่านั้นได้อาศัยชาวจีนเป็นเจ้าหน้าที่ทำงานมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว นอกจากขุนนางและชาวจีนจะเป็นผู้ดำเนินการค้าขายกับต่างประเทศโดยอาศัยการทูตบังหน้าแล้ว ก็ยังมีการแต่งเรือสำเภาไปค้าขายส่วนตัวได้อีก[๒๙]

เมื่อกล่าวถึงตอนนี้แล้วก็จะพอมองเห็นภาพได้ว่าในด้านการค้าในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีการประสานประโยชน์ในกลุ่มผลประโยชน์ ๓ ฝ่ายด้วยกันคือพระมหากษัตริย์ขุนนาง และชาวจีน จากการเชื่อมโยงผลประโยชน์กันในลักษณะสามประสานเช่นนี้นี่เอง จะก่อให้เกิดปรากฏการณ์ที่สำคัญทางสังคม และเศรษฐกิจไทยในช่วงเวลาเหล่านี้ กล่าวคือในช่วงระยะเวลาระหว่างสมัยรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ ได้ปรากฏว่าชาวจีนทางตอนใต้ของประเทศจีนอพยพเข้ามาเมืองไทยเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะมณฑลฮกเกี้ยน และกวางตุ้ง คาดว่ามีร้อยละ ๙๕ ของจำนวนชาวจีนที่อพยพเข้ามาในประเทศไทย[๓๐] การหลั่งไหลเข้ามาของชาวจีนในช่วงเวลาดังกล่าว นอกจากบั๊จจัยที่อยู่ภายในประเทศจีนแล้ว คนจีนในกรมท่าซ้ายน่าจะต้องมีบทบาทสำคัญในการชักจูง คนจีนให้เข้ามาทำมาหากินในประเทศไทยเป็นอย่างมาก

เพราะถ้าสามารถหาคนจีนจากแผ่นดินใหญ่เข้ามายังราชอาณาจักรไทยได้ ก็จะมีโอกาสหักรายได้เป็นร้อยละของรายได้ทั้งหมดต่อวันหรือต่อเดือนของคนจีนอพยพเหล่านี้เป็นของตน ส่วนจำนวนเท่าใด นั้นก็แล้วแต่จะตกลงกัน

ชาวจีนได้เข้ามามีบทบาทในทางเศรษฐกิจในราชอาณาจักรไทยในสมัยรัฐกาลที่ ๓ มากขึ้น พวกนี้เริ่มมีความสำคัญมากขึ้นพร้อมทั้งมีจำนวนมากขึ้น พวกนี้เข้ามารับจ้างเป็นกรรมกรทำงานต่าง ๆ บางพวกลงไปทำงานเหมืองแร่ทางปักษ์ใต้ บางพวกติดต่อค้าขายทั้งภายในกับต่างประเทศ บางพวกทำการค้าผูกขาดตลอดจนเปิดร้านสินค้านานาชนิดก็มีมากมาย ในเวลาต่อมาพวกนี้ได้เริ่มเข้าจับงานเกี่ยวกับการค้าน้ำตาล ซึ่งได้กลายเป็นผลิตผลที่สำคัญที่สุดที่ส่งไปขายต่างประเทศในรัชกาลนี้ โรงงานผลิตน้ำตาลในราชอาณาจักรเป็นของคนจีนเกือบทั้งหมด หรือไม่ก็มีคนจีนเป็นผู้ดำเนินงาน[๒๖] นอกจากนี้คนจีนส่วนใหญ่ยังรวบเอาการประมูลผูกขาดการจัดเก็บภาษีอากรส่วนใหญ่ไว้ในกำมือเกือบทั้งหมดอีกด้วย

จากการที่ได้มีการตั้งภาษีขึ้นใหม่ถึง ๓๘ ชนิดในสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็คงจะต้องส่งผลดีให้กับท้องพระคลัง ขุนนางข้าราชการ และคนจีนอย่างไม่ต้องสงสัย แต่ในขณะเดียวกันก็คงจะต้องเป็นภาระกับพวกไพร่มากขึ้น เพราะต้องมีหน้าที่ที่จะต้องเสียภาษีอากรให้กับแผ่นดิน เมื่อการค้ากับจีนในระยะหลังจากนี้ไทยได้ทำสัญญาเบอร์นีแล้ว ๑๕ ปี ต้องเริ่มประสพความยากลำบาก เพราะจีนต้องจ่ายเงินซื้อฝิ่นที่ฝรั่งส่งไปขายเข้าประเทศมากขึ้นและกลายเป็นตลาดฝิ่นที่ใหญ่โต จีนก็ขาดแคลนเงินตรา ประกอบกับพลเมืองจีนเพิ่มมากขึ้นผลิตผลทางเกษตรไม่พอเลี้ยงประชากรจีน ทำให้เศรษฐกิจจีนบั่นบ่วนการค้าระหว่างไทยกับจีนซึ่งมีมูลค่ามากที่สุดในบรรดาการค้ากับต่างประเทศก็เริ่มตกต่ำลงด้วย ด้วยเหตุนี้การเพิ่มพูนรายได้ทางด้านภาษีอากรภายในประเทศ จึงต้องเป็นวิธีหาเงินที่จะต้องเร่งให้ขยายตัวออกไปมากขึ้น ยิ่งขยายตัวออกไปมากเท่าไร คนจีนและชนชั้นปกครองไทยก็ได้รับผลประโยชน์มากขึ้นเท่านั้น ในขณะเดียวกันเศรษฐกิจโดยส่วนรวมของราษฎรก็ยังคงไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากนัก[๒๗]

๓. ลักษณะเศรษฐกิจภายหลังยกเลิกระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้า

หลังจากที่ไทยได้ตกลงทำสัญญาเบาริงกับอังกฤษ ใน พ.ศ. ๒๓๙๘ และทำสนธิสัญญาทำนองเดียวกันนี้กับประเทศตะวันตกอื่น ๆ ทำให้ไทยติดต่อกับประเทศตะวันตก

กว้างขวางขึ้น และมีผลทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนแปลงไปจากระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง เปลี่ยนเป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกรวมทั้งมีการยกเลิกระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้า เป็นระบบการค้าเสรีแทนทำให้การค้ากับต่างประเทศขยายตัวมากขึ้น อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าการตกลงกับอังกฤษและกับประเทศต่าง ๆ จะก่อให้เกิดผลดีต่อเศรษฐกิจการค้าของไทยเป็นอย่างมากในระยะหลัง ๆ ต่อมาก็ตาม แต่ก็มีข้อจำกัดต่อฝ่ายไทยอยู่มากด้วยข้อผูกมัดของสนธิสัญญาเบาริง กล่าวคือ ถ้ารัฐบาลไทยหลังทำสัญญาการค้ากับอังกฤษไปแล้ว ได้ไปตกลงกับประเทศอื่นใดที่มีข้อตกลงที่แตกต่างออกไป อังกฤษมีสิทธิได้รับสิทธิตามข้อตกลงนั้นด้วย ประการสำคัญก็คือ "ข้อที่เกี่ยวกับการตั้งอัตราภาษีสินค้าเข้าและออก เพราะเท่ากับเป็นการจำกัดรายได้ของรัฐบาล และมีผลกระทบไปถึงการใช้จ่ายของรัฐบาลในการพัฒนาประเทศ และนอกจากนั้นสนธิสัญญาเบาริงก็ยังมีผลบังคับใช้อยู่ถึง ๗๐ ปีเศษ ซึ่งก็หมายความว่า ตลอดระยะเวลาเหล่านี้รายได้ของรัฐบาลไทยก็ถูกจำกัดเอาไว้โดยอิทธิพลต่างชาติ"[๖๙]

อย่างไรก็ตามสนธิสัญญาเบาริงก็ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทยในระยะหลังต่อมาหลายประการด้วยกัน

ประการแรก จากการที่ได้มีการอนุญาตให้มีการส่งข้าวออกไปขายต่างประเทศได้โดยเสรี ทำให้รัฐมีนโยบายผลิตข้าวเพื่อการส่งออก ทำให้ข้าวเป็นสินค้าที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของประเทศไทยเป็นอย่างมาก[๖๙] ดังปรากฏว่าหลังจาก พ.ศ. ๒๓๙๘ ไปจนถึงพ.ศ. ๒๔๐๙ การส่งข้าวออกนอกราชอาณาจักรได้ขยายจาก ๑ ล้านหาบเป็น ๒ ล้านหาบ[๗๐] แสดงให้เห็นว่าชาวนาได้ขยายการผลิตข้าวเพิ่มขึ้น ทำให้การปลูกพืชชนิดอื่นที่เลี้ยงตัวเองได้ เช่น อ้อย ฝ้าย และพืชที่จำเป็นในการครองชีพอื่น ๆ ลดน้อยลง ผลผลิตที่เป็นอุตสาหกรรมในครัวเรือนก็ลดลงไปด้วย หรือบางทีก็เลิกผลิตเลย เพราะแรงงานส่วนใหญ่จะนำไปใช้ในการผลิตข้าวแทน

ประการที่สอง จากการที่ประเทศไทยได้มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศอย่างกว้างขวางดังจะเห็นได้จาก ภายใน ๑๙ เดือน นับตั้งแต่วันลงนามในสนธิสัญญากับอังกฤษมีลูกเรือเข้ามาในกรุงเทพฯ ถึง ๑๐๓ ลำ และพ่อค้าในกรุงเทพฯ ก็ส่งเรือออกไปค้าต่างประเทศถึง ๓๗ ลำ[๗๐] เรือที่เข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ เพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมถึง ๑๐ เท่า[๗๒]

จึงทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในโครงสร้างสินค้าออกและสินค้าเข้า กล่าวคือ สินค้าเข้าแต่เดิมประกอบด้วยสินค้าฟุ่มเฟือยเพื่อการบริโภคของชนชั้นสูงก็เปลี่ยนมาเป็นสินค้าหลายชนิดเพื่อการบริโภคของคนทั่วไป[๓๓] เช่น ผ้านุ่ง ผ้าผ่าย เครื่องแก้ว ใบชา กระจก ฯลฯ[๓๔] เป็นต้น ส่วนสินค้าออกสมัยก่อนจะเป็นสินค้าหลาย ๆ ชนิดก็มาเปลี่ยนเป็นสินค้าเพียงไม่กี่ชนิด เช่น ข้าว ไม้สัก ดีบุก[๓๕] เป็นต้น

II ประการที่สาม เมื่อการผลิตสินค้าภายในประเทศมีความสัมพันธ์กับการค้าต่างประเทศ ทำให้เกิดอาชีพใหม่ คืออาชีพ "คนกลาง" ซึ่งทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างชาวบ้านในไร่นาซึ่งเป็นผู้ผลิตกับตลาดโลก พ่อค้าคนกลางเหล่านี้จะนำผลิตผลจากชาวนามาขายบริษัทการค้าในกรุงเทพ ฯ ขณะเดียวกันก็นำสินค้าเข้าไปแลกเปลี่ยนกับชาวนาด้วย โดยใช้เงินเป็นสื่อกลาง วิวัฒนาการของการค้าภายในเห็นได้จากการขยายตัวของการค้าข้าวในที่ราบภาคกลาง[๓๖] และจากการติดต่อการค้ากับต่างประเทศเพิ่มขึ้น ทำให้มีสินค้าสำเร็จรูปจากต่างประเทศเข้ามายังกรุงเทพ ฯ เป็นจำนวนมาก ดังปรากฏว่าในบริเวณที่ราบภาคกลาง สินค้าจากยุโรปได้เพิ่มปริมาณมากขึ้น และประชาชนก็มีกำลังเงินเพียงพอที่จะซื้อสินค้าได้[๓๗] จึงนับว่าการหลั่งไหลเข้ามาของสินค้าต่างประเทศแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่ผลิตได้ภายในประเทศทำให้การค้าภายในขยายตัว[๓๘]

IV ประการที่สี่ สืบเนื่องมาจากการปลูกข้าวได้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวางนั้นเอง จึงเกิดความจำเป็นที่จะต้องขยายที่ดินเพื่อการปลูกข้าวให้มากขึ้น ดังนั้นจึงมีผลกระจายไปถึงการวางโครงการชลประทานเพื่อนำน้ำมาใช้ในการเพาะปลูกข้าวในที่ดินที่ขยายออกไปด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้มีการสร้างระบบคลองชลประทานขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕[๓๙] คลองชลประทานนี้สามารถจะคุมการเก็บกักน้ำ ส่งน้ำ ระบายน้ำ เพื่อให้ที่ดินที่มีอยู่โดยที่ยังมิได้ใช้เพาะปลูกได้กลายเป็นที่ ๆ เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูกข้าว ขณะเดียวกันก็ให้คลองเป็นเส้นทางลำเลียงข้าวออกไปขายและให้เป็นเส้นทางสำหรับราษฎรสัญจรไปมาติดต่อกันได้[๔๐] จึงได้เปิดโอกาสให้บริษัทคนไทยและต่างชาติที่ร่วมทุนกันได้รับสัมปทานในการขุดคลองชลประทานในบริเวณที่ราบภาคกลางทุ่งรังสิต บริษัทดังกล่าวจัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๑ ครั้งแรกใช้ชื่อว่ากอมปนีขุดคลองแลคูนาสยาม แต่ต่อมาเรียกชื่อว่าบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม[๔๑] โครงการขุดคลองชลประทานดังกล่าว ทำให้บริษัทมีบทบาทสำคัญในการจัดสรรที่ดินใน

สัมปทานสองฝั่งคลองรังสิตเพื่อการค้าขายอย่างกว้างขวาง ทำให้ที่ดินบริเวณดังกล่าวตกอยู่ภายใต้กรรมสิทธิ์ของขุนนาง เจ้านาย และพ่อค้าที่มีเงินทุนจำนวนมากเป็นส่วนใหญ่ ส่วนชาวนาส่วนใหญ่ซึ่งมีฐานะยากจนก็ตกอยู่ในฐานะผู้เช่ามาโดยตลอด โดยมิได้มีโอกาสเป็นเจ้าของที่ดินแต่ประการใด

ประการที่ห้า ภายหลังสนธิสัญญาเบาริง การปลูกข้าวได้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง จึงจำเป็นต้องอาศัยแรงงานไพร่ในการทำงานในไร่นา และหักร้างถางพงมากขึ้น เพราะฉะนั้นพวกไพร่คงจะต้องเหน็ดเหนื่อยมากขึ้น ขณะเดียวกันเมื่อระบบผูกขาดการค้าโดยพระคลังสินค้าถูกยกเลิกไป ระบบการค้าเสรีเริ่มเข้ามาแทนที่ ทำให้การค้าขยายตัว การลงทุนธุรกิจต่าง ๆ เพิ่มปริมาณสูงขึ้น ความต้องการแรงงานอิสระจึงต้องมีมากขึ้น ทั้งนี้เพราะแรงงานอิสระจะทำให้งานมีประสิทธิภาพกว่าแรงงานที่ถูกเกณฑ์บังคับ และสามารถเคลื่อนย้ายไปยังแหล่งที่ต้องการแรงงานโดยรีบด่วนได้ทั่วถึงกันรวดเร็วยิ่งขึ้น ก่อให้เกิดผลดีต่อธุรกิจการลงทุน เพื่อการส่งเสริมการผลิต การผลิตและธุรกิจการค้า ด้วยเหตุนี้สนธิสัญญาเบาริงจึงเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการยกเลิกระบบผูกขาดแรงงานให้เป็นแรงงานเสรีหรือการยกเลิกระบบไพร่และยกเลิกการมีทาสในสมัยรัชกาลที่ ๕

ประการที่หก ภายหลัง พ.ศ. ๒๓๙๘ ไปแล้วธุรกิจการลงทุนได้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง ทำให้ชาวต่างชาติเริ่มเข้ามามีอิทธิพลในทางธุรกิจการลงทุนมากขึ้นตามลำดับ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาชาวจีนได้มีอิทธิพลในด้านการค้า การลงทุน และการรับจ้าง[๔๒] ชาวจีนได้ดำเนินกิจการตั้งโรงสีข้าว เป็นนายทุนออกเงินให้ชาวนากู้ไปลงทุนโดยคิดดอกเบี้ยราคาแพง เป็นกลางในการค้าขายกับชาวนา เป็นพ่อค้าขายข้าวสาร นอกจากนี้ยังลงทุนในกิจการขอสัมปทานขุดแร่ลงทุนเพาะปลูกยางพารา เป็นเจ้าของโรงงานผลิตยางแผ่นรมควัน เป็นเจ้าของโรงเลื่อย โรงงานน้ำตาล ฯลฯ เป็นต้น นอกจากคนจีนแล้วก็ยังมีชาวตะวันตกได้มาลงทุนดำเนินกิจการขนาดใหญ่ เช่น กิจการป่าไม้ และเหมืองแร่ ฯลฯ เป็นต้น สำหรับการลงทุนภาคเอกชนของคนไทยมีไม่มาก ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากระบบเศรษฐกิจแบบศักดินาที่ถือระบบการเกณฑ์แรงงานแต่เดิมได้ก่อให้เกิดการผูกขาดสะสมทุนอยู่แต่ในหมู่ชนชั้นสูงที่เป็นเจ้านายและขุนนาง และคนพวกนี้ก็ไม่ประสพผลสำเร็จในการลงทุนแต่ประการใด เพราะไม่เคยมีประสพการณ์มาก่อน ส่วนสถาบันการเงินอันเป็นแหล่งสะสมทุน

นั้น ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ชาวต่างประเทศได้เข้ามาจัดตั้งธนาคารฮ่องกงและเซี่ยงไฮ้ และธนาคารชาเตอร์ และได้แต่งตั้งให้ห้างค้าขายในกรุงเทพ ฯ เป็นตัวแทน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงเปิดดำเนินการโดยสมบูรณ์[๔๓] ในพ.ศ. ๒๔๔๐ มีการเปิดสาขาของธนาคารอินโดจีนในกรุงเทพ ฯ และในพ.ศ. ๒๔๔๙ ก็มีธนาคารที่คนไทยคิดตั้งขึ้นเองเป็นครั้งแรก คือ "บริษัทสยามกัมมาจลทุน จำกัด" ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น "ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด" ซึ่งดำเนินกิจการมาจนถึงบัดนี้ หลังจากนั้นก็มีการจัดตั้งบริษัทที่ดำเนินการแบบเดียวกับธนาคารอีกหลายบริษัท ซึ่งถือว่าเป็นแหล่งสะสมเงินทุนภายในประเทศที่สำคัญมาก แต่ถึงแม้ว่าจะมีการขยายการลงทุนทางด้านธุรกิจการค้ามากขึ้นกว่าเดิม ตลอดจนมีการตั้งธนาคารขึ้นมาหลายแห่งก็ตาม แต่เงินทุนหมุนเวียนเหล่านี้ก็ตกอยู่ในกำมือของชนชั้นสูง คือ เจ้านาย ขุนนาง ชาวจีน และนักลงทุนจากชาติตะวันตก สำหรับพวกไพร่ที่ได้รับการปลดปล่อยให้เป็นอิสระในแรงงานของตนรวมทั้งอิสระชนที่พ้นจากความเป็นทาส คงไม่มีโอกาสที่จะได้เป็นเจ้าของกรรมสิทธิในเงินทุนจำนวนมากเหล่านี้แต่ประการใด เพราะขาดหลักประกันในการกู้ยืม และมิได้มีการสะสมทุนมาก่อนเหมือนกับพวกชนชั้นสูงและชาวจีนที่อพยพเข้ามาประกอบอาชีพต่าง ๆ ในราชอาณาจักรไทย

กล่าวโดยสรุป ภายหลังจากที่ได้มีการทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษ ใน พ.ศ. ๒๓๙๘ แล้ว ประเทศไทยก็ก้าวเข้าสู่ยุคทุนนิยม แต่เนื่องจากอิทธิพลของสังคมแบบศักดินายังมีบทบาทสำคัญในการเกื้อหนุนระบบเศรษฐกิจ ดังนั้นชนชั้นนายทุนของไทยจึงเป็นพวกคนจีนที่ร่วมมือกับขุนนางและพระมหากษัตริย์ แทนที่จะเป็นพวกเสรีชนที่ก้าวขึ้นมาจากไพร่และทาส

๔. ความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจยุคหลังการปฏิรูป

หลังจากที่ไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาริงไปแล้ว เศรษฐกิจไทยก็เริ่มขยายตัวเจริญก้าวหน้าไปเรื่อย ๆ โดยเฉพาะในยุคของการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น "เป็นระยะที่เราขยับขยายการส่งสินค้าออกมากมาย และทำให้เรามีดุลย์การค้าเกินดุลย์ตลอดเวลา คือมีการส่งสินค้าออกมากกว่าส่งสินค้าเข้า ทำให้เงินหลั่งไหลเข้าประเทศและทำให้รายได้ของรัฐบาลเพิ่มขึ้นมาก"[๔๔] ทั้งนี้เพราะไทยส่งทรัพยากรต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าวออกไปขายต่างประเทศมากกว่าที่เราจะสั่งซื้อทรัพยากรจากต่างประเทศเข้ามา

อย่างไรก็ตาม เราจะพบว่ารัฐมิได้ใช้เงินที่ได้ไปในทางที่จะส่งเสริมให้เศรษฐกิจขยายตัวต่อไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เช่น การก่อสร้างระบบชลประทานขนาดใหญ่ เพื่อให้สามารถเพิ่มปริมาณการผลิตข้าวให้มากยิ่งขึ้นจากเนื้อที่นาเท่าเดิม ทั้ง ๆ ที่ผู้เชี่ยวชาญเชื้อสายดัชท์ที่มาเป็นที่ปรึกษาของไทยก็ได้เคยเสนอแนะไปแล้ว ทำให้การขยายเนื้อที่เพื่อการเพาะปลูกมีปริมาณไม่มากเท่าที่ควร นอกจากนี้การสร้างทางรถไฟในสมัยรัชกาลที่ ๕ ก็มิใช่เพราะเหตุผลทางเศรษฐกิจแต่เป็นเพราะเหตุผลทางการเมืองมากกว่า[๔๕] กล่าวคือทางรัฐบาลจากส่วนกลางต้องการปกครอง ควบคุมดูแลหัวเมืองส่วนภูมิภาคอย่างใกล้ชิดเมื่อมีปัญหาอะไรเกิดขึ้นจะได้แก้ไขทันท่วงที ทำให้รัฐบาลดำเนินการสร้างทางรถไฟและระบบโทรเลข ไม่ใช่เพราะว่าเราจะได้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ[๔๖] แต่ถ้ามองถึงผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจในวงแคบแล้วก็จะเห็นว่ากิจการรถไฟให้รายได้แก่รัฐบาลน้อยมากไม่คุ้มกับเงินที่ลงทุนไป แต่มองในมุมกว้างก็จะเห็นว่าบ้านเมืองของเราโดยเฉพาะหมู่บ้านบางแห่งสามารถมีความสัมพันธ์ทั้งโลกภายนอกได้ และได้เรียนรู้วิธีการผลิตและการบริโภคใหม่ ๆ ทำให้มีความเจริญในเขตหมู่บ้านมากขึ้น[๔๗]

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้เอง ได้มีการขุดคลองเพิ่มเติมขึ้นจากเดิมหลายแห่ง เช่น โปรดให้ขุดคลองดำเนินสะดวกต่อจากคลองภาษีเจริญตรงไปออกแม่น้ำแม่กลอง และคลองเปรมประชากรตั้งแต่คลองผดุงกรุงเกษมจากวัดโสมนัสวิหารไปทางเหนือปลายคลองไปจดตำบลเกาะใหญ่ แขวงเมืองกรุงเก่า คลองที่ขุดทางตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่ คลองนครเนื่องเขตร์ คลองประเวศบุรีรมย์ คลองเปรม ทางฝั่งตะวันตก ก็ได้แก่ คลองทวีวัฒนา คลองนราภิรมย์ เป็นต้น คลองที่ขุดขึ้นทางด้านตะวันออกของแม่น้ำนั้นมีจุดประสงค์ที่จะใช้เป็นเส้นทางลำเลียงข้าวออกสู่คลองภายนอก เช่น โปรดให้ขุดคลองนครเนื่องเขตร์ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ เพื่อการคมนาคมระหว่างกรุงเทพ ฯ กับฉะเชิงเทรา ซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวใหญ่มาก[๔๘] นอกจากคลองที่โปรดให้ขุดขึ้นเองแล้วก็ยังพระราชทานให้เอกชนและบริษัทของเอกชนดำเนินการขุดคลองอีกด้วย

ผลจากการขุดคลองก็ช่วยในการลำเลียงข้าวและผลผลิตจากไร่นามาสู่ตลาดได้มากขึ้น แต่ถ้าจะคำนึงถึงประโยชน์ในการขยายที่เพาะปลูกแล้วก็มีผลน้อยมาก เพราะคลองเหล่านี้ไม่สามารถกักเก็บน้ำไว้ได้ เมื่อถึงคราวฤดูแล้งน้ำก็แห้งคลองเหมือนกัน

เนื่องจากเศรษฐกิจของไทยในขณะนั้นมีรากฐานทางด้านเกษตรกรรมเป็นสำคัญ เมื่อต้องพึ่งพาธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่เช่นนี้ เศรษฐกิจก็คงจะรุ่งเรืองตราบเท่าที่ดินฟ้าอากาศอำนวยให้เท่านั้น เมื่อใดที่เกิดความแห้งแล้งเพราะสภาพดินฟ้าอากาศไม่อำนวยก็ย่อมจะส่งผลกระทบต่อรายได้ของแผ่นดินซึ่งมาจากการส่งออกสินค้าทางด้านเกษตรกรรมอย่างแน่นอน ดังจะปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ ๖

ในสมัยปฏิรูปแผ่นดินของรัชกาลที่ ๕ เศรษฐกิจของเรากำลังเฟื่องฟูอันเป็นผลมาจากสนธิสัญญาเบาริง ความเจริญทางด้านเศรษฐกิจดังกล่าวขึ้นอยู่กับการส่งสินค้าออก จะเห็นว่าอัตราการเพิ่มของการส่งข้าวออกไปขายยังต่างประเทศเป็นปัจจัยสำคัญที่สุด ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๒-๒๔๕๑ ปรากฏว่าการส่งสินค้าทุกชนิดขยายตัวเพิ่มขึ้นเป็น ๒ เท่าทุก ๆ ๑๐ ปี แต่หลังจาก พ.ศ. ๒๔๕๑-๒๔๖๑ สินค้าทุกชนิดขยายตัวเพิ่มขึ้น ๖๐ % หลังจากนั้นจะลดลงตามลำดับคือระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๑-๒๔๗๑ อัตราขยายตัวเพิ่ม ๒๐ % และระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๑-๒๔๘๑ ไม่เพิ่มขึ้นเลย[๔๙]

ภายหลังจากที่รัชกาลที่ ๖ เสด็จขึ้นครองราชย์ในพ.ศ. ๒๔๕๓ แล้ว ประเทศไทยก็ยังมีเสถียรภาพการคลังดี มีเงินคงคลังมาก แต่การปฏิรูปแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่เริ่มต้นไว้ได้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง จำเป็นต้องใช้เงินเพิ่มขึ้นทุกที ประกอบกับเกิดภาวะฝนแล้งทำให้ผลิตผลทางเกษตรตกต่ำ การส่งออกผลิตผลทางเกษตรโดยเฉพาะข้าวลดลงมีผลกระทบต่อรายได้ของแผ่นดิน ทำให้รายได้ลดลงไปด้วย นอกจากนี้การใช้จ่ายเงินงบประมาณในสมัยรัชกาลที่ ๖ ไม่มีการประหยัดเท่าที่ควร ทำให้รายได้ที่มีอยู่ไม่พอเพียงกับรายจ่ายที่สูงเพิ่มขึ้น

หลังจากสงครามโลกครั้งที่ ๑ สิ้นสุดลงใหม่ ๆ นับตั้งแต่ปลายพ.ศ. ๒๔๖๑ เป็นต้นมาต่างประเทศต้องการซื้อข้าวจากไทยเป็นจำนวนมากอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน การทำนาในอินเดีย ญี่ปุ่น และเวียตนามได้ผลผลิตน้อย ดังนั้นประเทศไทยจึงเป็นแหล่งที่จะหาซื้อข้าวของพ่อค้าต่างประเทศได้เพียงแห่งเดียวในแถบนี้[๕๐] การที่ต่างประเทศต้องการข้าวไทยเป็นจำนวนมากทำให้พ่อค้าฉวยโอกาสส่งข้าวออกไปขายเป็นจำนวนมาก จนเป็นเหตุให้เกิดการขาดแคลนข้าวเพื่อใช้ในการบริโภค ทำให้ข้าวภายในประเทศมีราคาแพงมากก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ประชาชนในปีต่อ ๆ มา

ในขณะเดียวกัน ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ เกิดภาวะการณ์น้ำท่วมขึ้นในประเทศไทย ทำให้การผลิตข้าวเสียหายมาก ส่งผลให้เกิดการขาดแคลนข้าวในการบริโภคภายในประเทศในระยะเวลาต่อมา นอกจากนี้รัฐต้องจ่ายเงินช่วยเหลือชาวนาที่ได้รับภัยพิบัติจากภัยธรรมชาติด้วยเงินรายได้จากการขายข้าวก็ลดลง เป็นผลทำให้งบประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๓ ต้องขาดดุลย์เป็นปีแรก หลังจากที่ได้มีการเกินดุลย์อย่างมากมายในระยะเวลา ๘ ปีที่ผ่านมา

เพื่อแก้ไขภาวะการขาดแคลนข้าวภายในประเทศ รัฐบาลได้ประกาศห้ามส่งข้าวออกนอกพระราชอาณาจักร ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ เป็นผลทำให้ฐานะการคลังของประเทศได้รับความกระทบกระเทือนอย่างหนัก เพราะทำให้รายได้ของประเทศจากการส่งข้าวออกต้องสูญสิ้นไปด้วย ในที่สุดรัฐบาลได้ตกลงใจกู้เงินจากตลาดเงินในกรุงลอนดอนมาใช้จ่ายจำนวน ๒,๐๐๐,๐๐๐ ปอนด์ โดยเสียดอกเบี้ยร้อยละ ๗ ต่อปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕[๕๐] ถึงกระนั้นก็ตามรัฐบาลก็ยังไม่สามารถแก้ปัญหาการขาดแคลนเงินที่จะใช้จ่ายได้ ดังนั้นรัฐบาลจึงได้กู้เงินระยะสั้นจากธนาคารแนชั่นแนล โปรวินเซียลและยูเนียนแห่งประเทศอังกฤษ จำนวน ๕๐๐,๐๐๐ ปอนด์ อัตราดอกเบี้ย ๓½ % ต่อปี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖[๕๒] และในปีเดียวกันนี้เองรัฐบาลไทยก็กู้เงินจากแหล่งกู้เดิมอีก ๓ ล้านปอนด์ อัตราดอกเบี้ย ๖ % ต่อปี โดยเสียดอกเบี้ยสองต่อ เพราะแหล่งกู้เดิมต้องไปขอกู้จากที่อื่นมาให้กู้ต่อนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะใช้วิธีกู้เงินจากต่างประเทศมาใช้เป็นจำนวนมาก แต่ก็ไม่สามารถปรับปรุงงบประมาณของประเทศให้เข้าสู่ดุลยภาพได้ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๖–๒๔๖๘ รัฐบาลต้องประสบกับภาวะการขาดแคลนเงินสำหรับใช้จ่ายอย่างหนักอยู่ตลอดเวลา เงินคงคลังที่สามารถจะนำไปใช้จ่ายได้อย่างอิสระถูกนำออกมาใช้จ่ายจนหมดตั้งแต่พ.ศ.๒๔๖๕ เงินคงคลังที่รัฐบาลกันเอาไว้ใช้จ่ายในยามฉุกเฉินจำนวน ๑๘ ล้านบาท ก็ถูกนำมาใช้จ่ายจนหมดสิ้นด้วย[๕๓]

เป็นที่น่าสังเกตว่า ลำพังเพียงแต่รายจ่ายของรัฐบาลในเรื่องกิจการบริหารประเทศในด้านต่าง ๆ รวมทั้งการป้องกันประเทศ ก็ใช้จ่ายเงินอย่างมหาศาลอยู่แล้ว เมื่อรวมกับค่าใช้จ่ายส่วนพระองค์ที่ค่อนข้างจะฟุ่มเฟือยด้วยแล้วก็เท่ากับก่อให้เกิดภาวะเศรษฐกิจบีบบั่วนยิ่งขึ้น รัชกาลที่ ๖ ทรงอุปถัมภ์กิจการเสือป่า ทรงออกเงินส่วนพระองค์เพิ่มเติมปีละมาก ๆ สำหรับการตามเสด็จของหมู่ข้าราชบริพารไปยังมณฑลต่าง ๆ แทบทุกปี[๕๔] ทรงใช้

เงินในงานรื่นเริงในวันนักขัตฤกษ์ต่าง ๆ บีละ ๑ ล้านบาทโดยประมาณ[๕๕] นอกจากนั้นบรรดาข้าราชบริหารใกล้ชิดก็ใช้จ่ายเงินอย่างสุรุ่ยสุร่าย และยักยอกเงินส่วนพระองค์ไปบำรุงความสุขส่วนตัวกันอย่างเต็มที่ ทำให้เงินฝากของพระคลังข้างที่ในธนาคารฝรั่งเศสร่อยหรอไปอย่างรวดเร็ว[๕๖]

เมื่อสถานการณ์ทางการคลังในสมัยรัชกาลที่ ๖ เสื่อมโทรมเช่นนี้แล้ว ย่อมส่งผลกระทบต่อสถานการณ์ทางเศรษฐกิจภายในประเทศในสมัยรัชกาลที่ ๗ อย่างมิต้องสงสัย

ภายหลังที่รัชกาลที่ ๗ เสด็จขึ้นครองราชย์ในพ.ศ. ๒๔๖๘ แล้วได้ทรงพยายามจะแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจอย่างเต็มพระสติกำลัง โดยที่รัฐบาลได้ดำเนินนโยบายแก้ปัญหาหลายอย่าง เบื้นต้นว่า มีการย้ายทองคำแท่งจากปารีสไปฝากไว้ที่อังกฤษเพื่อจะได้ไม่ต้องเสียค่ารักษา จ่ายเงินประเภทลดหนี้เงินกู้เพื่อรับซื้อธนบัตรไทย การถอนเงินปอนด์เพื่อซื้อทองคำอันจะทำให้ค่าเงินบาทของไทย ซึ่งในขณะนั้นมีแนวโน้มจะต่ำลงสามารถพยุงตัวได้คือไม่ตกต่ำจนเกินไป การขายเงินเหรียญบาทให้แก่พ่อค้าเนื้อเงินในตลาดกรุงลอนดอนเพื่อช่วยให้ค่าของเนื้อเงินบาทไม่ตกต่ำลงไปกว่าที่เบื้นอยู่ในขณะนั้น การตกลงใจออกจากมาตราฐานทองคำ และกำหนดเงินตราตามปอนด์เสตอร์ลิง รวมทั้งการตัดทอนรายจ่ายของกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ ด้วยการยุบรวมหน่วยงานและเลิกตำแหน่งต่าง ๆ ลงอย่างมากมายอันจะเบื้นผลให้มีข้าราชการถูกปลดออกจากตำแหน่งถึง ๑๒๔๒ คน[๕๗] ในช่วงระยะเวลาระหว่าง ๑๑ เมษายน–๒๘ พฤศจิกายน ๒๔๗๒ พร้อมกันนี้ก็ดำเนินมาตรการอื่นเบื้นต้นว่าการกู้เงินภายในประเทศถึง ๔๐๐,๐๐๐ บาท การลดเงินเดือนข้าราชการเบื้นเงินช่วยราชการตั้งแต่อัตราเดือนละ ๒๐ บาทขึ้นไปร้อยละ ๕ การลดอัตราเบี้ยเลี้ยงเดินทางร้อยละ ๕๐ บาท การยกเลิกการจ่ายเบี้ยกันดาร และกำหนดอัตราการจ่ายค่าเล่าเรียนสำหรับนักเรียนในต่างประเทศเสียใหม่ ซึ่งก็ปรากฏว่าการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจดังกล่าวมิได้ช่วยให้เศรษฐกิจกระเตื้องขึ้นแต่ประการใด ประกอบกับภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ เบื้นต้นมา เศรษฐกิจการเงินของโลกเริ่มบื้นป่วน จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๗๒ ก็เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก เพราะเบื้นผลมาจากการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจที่ผิดพลาด โดยเฉพาะอย่างยิ่งการบังคับให้ประเทศลูกหนี้จ่ายเงินค่าปฏิกรรมสงครามโลกเบื้นจำนวนมาก มีผลทำให้ประเทศไทยต้องได้รับผลกระทบกระเทือนโดยตรง เมื่อภาวะเศรษฐกิจภายในและภายนอกประเทศมาประจวบเหมาะกันเช่นนี้จึงก่อให้เกิดเงื่อนไขที่สำคัญในการปฏิวัติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ ในที่สุด

เชิงอรรถ

๑. สมคด ศรีสิงห์ *การบริหารภาษีอากรในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น* หน้า ๘—๑๐

๒. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓* หน้า ๑๑๐—๑๑๑

๓. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๑๕

๔. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๑๗

๕. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑* หน้า ๒๗๗

๖. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (และคณะ) *เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย* หน้า ๑๑๓

๗. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๑๑

๘. *ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑* หน้า ๕๕

๙. จังกอบ คือเก็บชักส่วนจากสินค้าหรือเก็บเงินเป็นอัตราตามขนาดยานพาหนะที่ขนสินค้า เช่น ขนาดความกว้างของปากเรือ เมื่อผ่านด่านทั้งทางบกและทางน้ำ กฎหมายลักษณะอาญาหลวงกล่าวไว้ว่าในรัชกาลสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาจักรพรรดิได้มีการออกกฎหมายกำหนดเรียกเก็บอัตราจังกอบเป็นครั้งแรก คือ อัตรา ๑๐ หยิบ ๑ เป็นมาตรฐานและได้ใช้เป็นแบบอย่างสืบมา

๑๐. อากร คือเก็บชักส่วนจากผลประโยชน์ที่ราษฎรทำได้ในการประกอบการต่าง ๆ เช่น ทำนา ทำไร่ ทำสวน หรือได้รับสิทธิบางประการจากรัฐบาล เช่น อนุญาตให้เก็บของป่า จับปลา ต้มกลั่นสุรา เป็นต้น ที่กัดเก็บที่ใช้อยู่ทั่วไปคือ ๑๐ หยิบ ๑

๑๑. ส่วย คือการยอมให้บุคคลบางพวกส่งสิ่งของซึ่งรัฐบาลต้องการใช้ แทนที่คนเหล่านั้นต้องมาประจำทำราชการด้วยแรงของตน เช่น อนุญาตให้ราษฎรที่ตำบลภูมิลำเนาอยู่แถบดงพระยาไฟ หาดินมูลค้างคาวซึ่งมีอยู่ตามถ้ำในบริเวณนั้นมาหุงเป็นดินประสิวส่งรัฐบาล สำหรับทำดินปืน เป็นต้น

๑๒. ฤชา คือค่าธรรมเนียม ซึ่งเรียกเก็บจากบริการต่าง ๆ ที่รัฐบาลทำให้เพื่อประโยชน์แก่ราษฎรบางคนเป็นการเฉพาะตัว เช่น ผู้ใดจะขอโฉนดตราสารเป็นสำคัญแก่กรรมสิทธิ์ให้ผู้อื่นบุกรุกที่ดิน สวน ไร่นาของตน รัฐบาลก็จะเก็บค่าฤชาจากเจ้าของกรรมสิทธิ์นั้น

๑๓. สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ *การปฏิรูปภาษีอากรรัชสมัยสมเด็จพระบรมมหาราช* หน้า ๗

๑๔. เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา *สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕—๒๓๖๘* หน้า ๕

๑๕. *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓* หน้า ๑๑๑

๑๖. กรมศิลปากร *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม ๑* หน้า ๑๒๖—๑๒๗

๑๗. กรมศิลปากร *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๗* หน้า ๒๔๑

๑๘. ส่วย ได้แก่เครื่องราชบรรณาการที่ประเทศราชส่งตามพระราชกำหนดประเภทหนึ่ง และทรัพย์มรดกของผู้มรณภาพซึ่งมีจำนวนมากเกินกำลังทายาทจะเอาไว้ใช้สอยจะต้องส่งมอบให้กับทางราชการ นอกจากนั้นก็ได้จากส่วยแทนแรง คือตามปกติบรรดาชายฉกรรจ์มีหน้าที่เข้ารับราชการปีละ ๖ เดือน แต่ทางราชการยอมให้บุคคลบางพวกไปประกอบอาชีพได้โดยให้ส่งเงินมาจ้างคนแทนตัวหรือหาสิ่งของที่ต้องการใช้ในราชการส่งแทนแรงที่เข้ามารับราชการ

๑๙. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ *อัตถิธรรมเนียมต่าง ๆ (เล่มจบ)* หน้า ๑๕๘

๒๐. กรมศิลปากร *เอกสารของจอห์นครอร์ฟอร์ด* (ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ แปล) หน้า ๑๔๒

๒๑. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓* หน้า ๑๖๕—๑๖๖

๖๖. David J. Steinberg "เมืองไทย : จากกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๓๑๐ ถึงพระจอมเกล้าสวรรคต พ.ศ. ๒๔๑๑" ชาญวิทย์ เกษตรศิริ เก็บความจาก *in Search of Southeast Asia* (New York 1971,) pp. 107–177 *จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์มนุษยศาสตร์* ๒๕๑๖ หน้า ๓๓

๖๗. นิตยา มาพึ่งพงศ์ *คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางเศรษฐกิจ* หน้า ๖

๖๘. ที่เดียวกัน

๖๙. วอลเตอร์ เอฟ เวลลา *แผ่นดินพระนั่งเกล้า* หน้า ๕๑ อ้างถึง John Crawford, *Journal of an Embossy from the Government–General of India to the courts of Siam and Cochin China.* pp. 177–178

๗๐. อัมมาร์ สยามวาลา *คำบรรยายพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอนพื้นฐานทางเศรษฐกิจ* หน้า ๑๔

๗๑. จอห์น เอฟ เวลลา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๔๕–๔๖

๗๒. สุนันท์ โชตเมธี *สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* หน้า ๖๐

๗๓. ไพฑูรย์ สายสว่าง *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา* (เอกสารการประชุมสัมมนาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยครั้งที่ ๒, ๑ กรกฎาคม ๒๕๒๒) หน้า ๒๕

๗๔. หลวงพิสุจน์พาณิชยลักษณ์ *มหารัษฎาธิเบนทร์* พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์ อรุณ วรพงศ์พิพัฒน์ ๒๔๘๑ หน้า ๑๒

๗๕. David Joel Steinberg and Others, *In Search of Southeast Asia* p. 115

๗๖. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประศาสน์เศรษฐ "ระบบเศรษฐกิจไทย ค.ศ. ๑๘๕๐–๑๙๐๐" ใน *วิวัฒนาการทุนนิยมไทย* หน้า ๒

๗๗. ปาฉเลอก้าร์ *เล่าเรื่องกรุงสยาม* (แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร) หน้า ๓๑๐

๗๘. James C. Ingram, *Economic Chnage in Thailand 1850–1970*, p. 36–37

๗๙. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประศาสน์เศรษฐ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๑๕

๘๐. James C, Ingram, Op. cit p. 114

๘๑. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ สุธี ประศาสน์เศรษฐ เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๑๕

๘๒. สุนทรี อาสะไวย์ *บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต พ.ศ. ๒๔๔๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๑* หน้า ๑

๘๓. ที่เดียวกัน

๘๔. เล่มเดียวกัน หน้า ๒

๘๕. พลกฤต อังกินันทน์ *บทบาทคนจีนในสมัยรัชกาลที่ ๕* หน้า ๔๓

๘๖. สงวน อ้นกง *สิ่งแรกในเมืองไทย เล่ม ๑* หน้า ๑๔

๘๗. อัมมาร์ สยามวาลา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๒๑

๘๘. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๒

๘๙. ที่เดียวกัน

๙๐. ที่เดียวกัน

๙๑. เจ้าพระยาวงษานุประภัทธ์ *ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ* หน้า ๑๔๕–๑๔๖

๙๒. อัมมาร์ สยามวาลา เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๒๓

๙๓. *จดหมายเหตุของสภาเผยแพร่พาณิชย์ เล่ม ๓* หน้า ๑๒๕

๔๑. Minestry of Finance, Thailand, *Report of Financial Advisor on the Budget of the Kingdom of Siam for the Year B.E. 2456* pp. 2–3

๔๒. กรช. แฟ้ม ร. ๖ ก. ๑๔/๓ *พระองค์เจ้าศุภโยคเกษมกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ ๑๗๔/๑๗๔๖๒ วันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖*

๔๓. กรช. แฟ้ม ร. ๖ ก. ๔.๒/๔๑ *รายงานงบประมาณประจำปี พ.ศ. ๒๔๖๖ พระองค์เจ้าศุภโยคเกษมทรงรายงานที่ ๒๒๗/๒๓๑๒๔ วันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๔*

๔๔. กรช. แฟ้ม ๑ ก. ๔.๓/๒ *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระองค์เจ้าศุภโยคเกษม ที่ ๑/๓ วันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๔*

๔๕. พรเพ็ญ ธันตระกูล *การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว* หน้า ๑๔๒

๔๖. พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ *เกิดวังปารุสก์ เล่ม ๒ สมัยประชาธิปไตย* หน้า ๑๔๒

๔๗. กรช. ร. ๗ ก. ๑๑–๑/๑–๑๓ เล่ม ๑–๒ *บำเหน็จบำนาญข้าราชการคราวคุณภาพ ๑๓ เมษายน ๒๔๖๔–๒๕ พฤศจิกายน ๒๔๗๒*

บทที่ ๔
พื้นฐานทางวัฒนธรรมไทย

๑. ความหมายของคำว่า "วัฒนธรรม"

คำว่า "วัฒนธรรม" (Culture) หมายถึงการปลูกฝังสิ่งต่าง ๆ ลงในสังคมมนุษย์และเมื่อปลูกฝังลงไปแล้วก็ได้มีการถ่ายทอดสิ่งที่ปลูกฝังไว้นั้น ระหว่างสังคมยุคหนึ่งกับสังคมยุคต่อ ๆ ไป สิ่งที่ได้ปลูกฝังลงในทางวัตถุและทางปัญญาเราเรียกรวมกันว่าวัฒนธรรม ส่วนความเจริญในทางวัตถุต่าง ๆ ขนบธรรมเนียมประเพณีศาสนา ภาษา วรรณคดี และศิลปะทุกชนิดนั้นเรียกได้ว่าเป็นอารยธรรม*

วัฒนธรรมของประเทศไทยมีพื้นฐานมาจากวัฒนธรรมที่เป็นของไทยมาแต่เดิมบ้าง เป็นวัฒนธรรมของชาติอื่นที่คนไทยเคยมีความสัมพันธ์มาในอดีตบ้าง และเราก็รับเอาวัฒนธรรมของชนชาติเหล่านั้นเข้ามาเป็นวัฒนธรรมของเราเอง โดยได้ดัดแปลงไปบ้างแล้วก็มี หรือไม่ได้ดัดแปลงเอามารวมเข้าไว้โดยบริบูรณ์ ทั้งหมดนี้รวมกันขึ้นเป็นวัฒนธรรมไทยที่เรารู้จักกันอยู่ทุกวันนี้

๒. ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต

ประเพณีที่คนไทยปฏิบัติสืบเนื่องต่อมานับเป็นเวลาหลายร้อยปีมาแล้ว ก็คือ ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต อันได้แก่ประเพณีเนื่องในการเกิด ประเพณีบวชนาค ประเพณีแต่งงาน และประเพณีทำศพ ทั้ง ๔ ประเภทนี้ ผู้ชายมักจะปฏิบัติกันครบถ้วนเป็นส่วนมาก แต่ผู้หญิงมักจะปฏิบัติกันเพียง ๓ ประเภท คือ เกิด แต่งงาน และทำศพ ส่วนบวชนั้นไม่ได้ปฏิบัติแต่ก็มีส่วนเกี่ยวข้องในการบวชญาติพี่น้องที่เป็นชายด้วยเหมือนกัน

๒.๑ *ประเพณีเนื่องในการเกิด*

ประเพณีการเกิดของคนไทยมีมาตั้งแต่สมัยโบราณ มักเกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ปะปนกันอยู่ ความเชื่อถือเกี่ยวกับเรื่องนี้ น่าจะมาจากสาเหตุอยู่ ๓ ประการคือ ประการแรก เพื่อป้องกันเหตุร้ายอันอาจเกิดขึ้นแก่หญิงมีครรภ์ ประการที่สอง เพื่อ

ให้คลอดง่ายไม่เป็นอันตรายถึงแก่ชีวิต ประการที่สาม เพื่อปกปักรักษาทารกที่คลอดให้พ้นอันตรายและมีชีวิตเจริญเติบโตต่อไปได้

ประเพณีเนื่องในการเกิดมักจะเริ่มต้นตั้งแต่ผู้หญิงตั้งครรภ์ เพราะตอนเริ่มตั้งครรภ์มักมีอันตรายมากจึงต้องหาอุบายป้องกัน เช่น หาตะกรุดพิสมร สำหรับผูกข้อมือหรือคล้องเฉวียงบ่าไว้ป้องกันตัว ป้องกันมิให้ผีร้ายมาทำอันตรายได้ นอกจากนี้ยังมีข้อห้ามสำหรับหญิงมีครรภ์อีกมาก เช่น จะไปเยี่ยมคนมีไข้หนักหรือเผาศพไม่ได้ ไปคุคนอื่นคลอดลูกไม่ได้ เวลาพระสงฆ์ทำสังฆกรรมสวดญัตติ ก็ห้ามมิให้หญิงมีครรภ์เข้าไปภายในเขตพิธีมณฑล ห้ามตกปลา ฆ่าสัตว์ กล่าวเท็จ ตอกและตรึงตะปูหรือหมุด เย็บปากหมอน ปากที่นอนซึ่งยัดนุ่นไว้แต่ยังไม่ได้เย็บปาก เวลาขึ้นลงบันไดจะหยุดพักค้างคาบันไดไม่ได้ ตลอดจนห้ามหญิงมีครรภ์ลุบตัวในเวลากลางคืน เป็นต้น

ตอนครรภ์แก่ชายผู้เป็นสามีจะต้องไปตัดฟืนมากองไว้สำหรับให้ภรรยาอยู่ไฟ เมื่อถึงเวลาเจ็บท้องได้กำหนดจะคลอดลูก คนในบ้านจะต้องรีบไปล้มฟืนที่กองไว้ให้ทลายลง แล้วชักเอาฟืนนั้นมา ๒–๓ กุ้น ไปติดไฟต้มน้ำเตรียมไว้ใช้ในเวลาคลอด แล้วใช้ฟืนกุ้นที่ติดไฟแล้วนั้น เป็นเชื้ออยู่ไฟต่อไป

เมื่อเจ็บท้องใกล้คลอดต้องเบิกประตูหน้าต่าง ถอดสลักกุญแจ ตู้ ลิ้นชัก ออกให้หมด เวลาจะคลอด ต้องหันหน้าไปทางทะวันออกหรือจะหันศีรษะไปทางทิศเหนือก็ได้ เพื่อลูกจะได้คลอดสะดวก ในสมัยโบราณหมอที่ทำคลอดเรียกว่า "หมอตำแย"

เมื่อเด็กคลอดหลุดออกมาถึงพื้น เขาเรียกว่า "ตกฟาก" ซึ่งแต่เดิมตกลงมาบนพื้นฟากจริง ๆ ญาติผู้ใหญ่จะจัดการจดวันเดือน ปี เกิด รวมทั้งเวลาตกฟากของเด็กเอาไว้โดยละเอียด หลังจากนี้ก็ทำความสะอาดตัวเด็ก ส่วนแม่จะต้องอยู่ไฟเป็นจำนวน ๗ วัน หรือ ๙ วัน ตามแต่จะเลือกกำหนด

สำหรับสายรก (สายสะดือ) ของเด็ก หมอตำแยจะบรรจุไว้ในหม้อดาลวางไว้ข้างเตาไฟ เมื่อล่วงเข้า ๗ วัน ก็ทำพิธีผั่งได้ การผั่งรก ต้องใช้คนถนัดมือขวาเป็นผู้ขุดหลุม และเวลานำหม้อไปผั่งก็ให้เปลี่ยนถือเป็นมือซ้ายบ้างและขวาบ้างสลับกันไป เพื่อเด็กจะได้ถนัดสองมือ เมื่อผั่งแล้วก็ให้ปลูกต้นมะพร้าวไว้ ที่ต้นมะพร้าวก็บีดกระดาษเงินกระดาษทองเอาไว้ด้วย การผั่งรกต้องหาคนชื่อ บุญมั่น บุญคง บุญอยู่ และบุญมี เป็นผู้ผั่ง เป็นการถือเคล็ดทั้งสิ้น

เมื่อเด็กคลอดได้ ๓ วัน พ่อแม่อาจจัดทำขวัญเด็ก แต่กระทำกันเงียบ ๆ เป็นภายใน เพราะถือว่ารอดตายมาได้ หลังจากนั้นเมื่อเด็กอายุครบได้ ๑ เดือน เป็นอันว่าล่วงพ้นอันตรายจากโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งเข้าใจว่าผีเป็นผู้กระทำ ก็จัดการโกนผมไฟและทำขวัญเป็นพิธีใหญ่ออกหน้าออกตา บางทีก็ตั้งชื่อเด็กในตอนนี้

ตอนโกนผมไฟต้องทำบัตรพลีสังเวยพระภูมิเจ้าที่ตามธรรมเนียม ผมที่โกนให้ไว้ที่ขม่อมหย่อมหนึ่ง เพื่อป้องกันขม่อมบางซึ่งเป็นอันตรายง่าย ส่วนผมที่โกนแล้วบรรจุลงในกระทงมีใบบัวหรือใบบอนรองก้น บางทีก็มีดอกไม้ปนด้วย อย่างดีก็วางลงบนพานอีกต่อหนึ่งแล้วนำไปลอยน้ำเวลาน้ำลงหรือเอาไปทิ้งแล้วแต่สะดวก ผู้เอาไปลอยต้องกล่าวว่าขอให้อยู่เย็นเป็นสุขเหมือนแม่พระคงคา

ในการโกนผมไฟ ถ้าเป็นคนร่ำรวยมีฐานะดีก็ทำเป็นพิธีใหญ่ กล่าวคือต้องให้โหรหาฤกษ์ กำหนดวันทำขวัญ ต้องมีเครื่องพิธีพราหมณ์ และโหรบูชาฤกษ์ มีบัตรพลีต่าง ๆ ต้องมีบายศรีปากชาม หรือบายศรี ๓ ชั้นหรือ ๕ ชั้น มีการทำขวัญเรียกแม่ซื้อเด็ก มีเวียนเทียนสมโภช ตลอดจนมีพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ในการนี้บางทีก็เอาหม้อรกที่เก็บไว้มาเข้าพิธีด้วย พร้อมทั้งมะพร้าวเงินทองสำหรับเอาไปปลูกเมื่อผึ่งรกแล้ว

เมื่อพระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์เวลาเย็นเสร็จแล้ว รุ่งขึ้นเอาขันใหญ่ใส่น้ำพระพุทธมนต์มาจัดตั้งไว้ในพิธีมณฑล จัดให้เด็กหันหน้าไปสู่ทิศทางตามที่โหรกำหนดให้ พอได้ฤกษ์เชิญท่านผู้ใหญ่ซึ่งเป็นประธานในที่นั้น หลั่งน้ำมนต์ด้วยสังข์ลงที่ศีรษะเด็ก แล้วลงมือตัดผมด้วยกรรไกร ขณะนั้นพระสงฆ์สวดชยันโต ถ้ามีพราหมณ์ก็เป่าสังข์ ไกวบัณเฑาะว์ โหรบูชาพระฤกษ์ ปีพาทย์บรรเลงเพลงอวยชัยให้พร เมื่อเสร็จพิธี มอบเด็กให้ผู้อื่นโกนผมไฟต่อไป แล้วใส่กระทงไปลอยน้ำ

ภายหลังจากเสร็จพิธีทำขวัญและโกนผมไฟแล้ว ก็ทำพิธีเอาเด็กลงเปลให้จัดหาพี่เลี้ยวหน่วยหนึ่ง ล้างให้สะอาดเสียก่อนแล้วทาแป้งให้ขาว หินบดยาทั้งแม่หินและลูกหินสำรับหนึ่ง แมวคราวตัวหนึ่ง แต่งตัวแมวให้สะอาด หาถุงผ้าขนาดเล็ก ๆ บรรจุข้าวเปลือก ถั่วเขียว งา เมล็ดผ้าย อย่างละถุง หรือจะมีอีกก็สุดแล้วแต่เรื่อง สิ่งเหล่านี้เอาเข้าไปวางไว้ในเปล ถ้าเด็กที่จะลงเปลเป็นชายให้มีสมุดดินสอ ถ้าเป็นหญิงให้มีค้ายและเข็ม วางลงในเปลด้วย นอกนี้จะมีบายศรีปากชามและเวียนเทียนอีกก็ได้ พอเอาสิ่งของที่กล่าวลงวาง

ในเปลเสร็จแล้ว ก็เริ่มไกวเปล ๓ ครั้ง เสร็จแล้วเอาแมวออกจากเปล อุ้มเด็กลงเปลแทน ไกว ๓ ครั้งเหมือนกัน ให้ศีลให้พรเด็ก ตามธรรมเนียม เป็นเสร็จพิธี

๒.๒ ประเพณีการบวชนาค

คำว่า "นาค" ที่คนไทยใช้เรียกชายไทยที่กำลังจะเข้าพิธีอุปสมบทเป็นพระภิกษุสงฆ์นั้น สันนิษฐานได้ว่ามีที่มาอยู่ ๒ ประการ ด้วยกันคือ ประการแรก เล่าสืบทอดกันมาโดยอ้างเป็นคำเทศนาว่า เมื่อครั้งพระพุทธกาลมีพญานาคแปลงเป็นมนุษย์มาขอบวชเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนา ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบก็เลยคำรัสว่า สัตว์เดียรฉานบวชไม่ได้ และโปรดให้ภิกษุผู้นั้นลาออกจากเพศบรรพชิต พญานาคจึงกราบทูลว่าถึงจะไม่ได้บวชต่อไป แต่ขอฝากชื่อไว้ ถ้าผู้ใดจะบวชแล้วขอให้เรียกชื่อว่านาคเสียก่อนเสมอไป พระพุทธองค์ก็ทรงรับคำ ตั้งแต่นั้นมาพระพุทธเจ้าจึงตั้งธรรมเนียมไว้ว่า ถ้าผู้ใดจะบวชให้ชื่อนาคเสียก่อน แล้วจึงจะบวช ประการที่สอง อาจจะเป็นเพราะท่านพระเถระองค์ใดองค์หนึ่งตั้งตำราขึ้นไว้สำหรับท่องบ่นโดยง่าย ที่วางชื่อไว้ว่านาโคนั้นก็โดยเคยชินกับชื่อนั้น หรืออาศัยเหตุใดเหตุหนึ่ง ซึ่งคงจะไม่ใช่เรื่องของพญานาคปลอมตัวมาบวชแน่[๔]

จุดประสงค์ในการบวชนาคอาจมีอยู่หลายประการด้วยกัน กล่าวคือ ประการแรก เมื่อครั้งพุทธกาล ก็คงมีจุดประสงค์เพื่อบรรลุอรหัตผลอันเป็นหนทางของการหลุดพ้นออกจากการเวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสารทั้งปวง ประการที่สอง เมื่อเวลาล่วงเลยมาในสมัยหลังการบวชเพื่อบรรลุการเป็นพระอรหันต์เป็นเรื่องยาก ก็ตั้งจุดประสงค์เอาไว้เพียงเพื่อเป็นการสงบระงับ กาย วาจา ใจ ปราศจากความกังวลเดือดร้อนรำคาญ ส่วนผู้ที่ใจชั่วร้ายก็อาจจะเห็นว่าการบวชอยู่จะได้ไม่ต้องทำงานแต่ก็ยังมีลาภสักการะก็เลยบวช ประการที่สาม ประเภทบวชเพราะเกิดความศรัทธาคิดว่าบวชแล้วได้บุญกุศล ถ้าประพฤติตามธรรมวินัย ก็เลยออกบวช ประการที่สี่ ไม่ใช่บวชเพราะเกิดความศรัทธา แต่บวชตามคำขอร้องบิดามารดาญาติพี่น้องที่ต้องการให้บวชตามประเพณี

ประเพณีที่บวชนาคกันอยู่ทุกวันนี้ มีพิธีกรรมหลายอย่างด้วยกัน กล่าวคือ เมื่อแรกบวชผู้ที่จะบวชต้องมีดอกไม้รูปเทียนใส่พานไปลาญาติพี่น้อง และผู้ใหญ่ที่นับถือเป็นการแสดงความเคารพ แล้วเริ่มการพิธีบวชตั้งแต่ก่อนวันที่จะบวชหนึ่งวันในตอนเย็นจะมีการทำขวัญนาค ในการทำขวัญนาค ผู้บวชจะต้องโกนผมโกนหนวด แต่งตัวนุ่งผ้าเยียระบับ

สรวมเสื้อครุยห่มเฉียงบ่าข้างหนึ่ง สอดแหวน คาดเข็มขัด มานั่งในที่บริเวณพิธีทำขวัญ มีบายศรีและแว่นเทียน พวกญาติพี่น้องมานั่งล้อม ไตร บาตร และเครื่องบริขารสักการะทั้งปวง ก็ต้องนำมาตั้งในพิธีด้วย แล้วมีอาจารย์ผู้มีน้ำเสียงอันไพเราะมาว่าทำขวัญเบื่นทำนองเทศน์มหาชาติ เมื่อจบแล้วตีฆ้องโห่ แล้วว่าต่อไป

เมื่อทำขวัญจบแล้วก็เบิดแว่นเวียนเทียน ครั้นรุ่งเช้าวันบวชญาติพี่น้องเจ้าของนาคก็ตั้งพิธีการแห่นาคไปวัด กระบวนแห่ก็มีแตรวง เถิดเทิง เถิดเทิงนั้นอยู่หน้าเจ้านาค ตัวเจ้านาคก็จะต้องแต่งตัวนุ่งเยียระบับบ้าง ผ้ายกบ้าง สวมเสื้อครุยคาดเข็มขัด สอดแหวน สวมชฎาพอกบ้าง ไม่สวมบ้าง พาหนะสำหรับเจ้านาคก็ใช้ขี่ม้าเบื่นพื้น บางครั้งก็ขี่รถ หรือไม่ก็เดินไปเอง ผ้าไตรและบาตรที่จะใช้ในการบวชก็มีคนถือไปบนหลังม้าด้วย ตัวเจ้านาคมีกลดกั้น เทียนและกรวยที่จะถวายอุบัชฌาย์และพระคู่สวดนั้น มักให้คนถือเดินนำหน้าผ้าไตรและบาตรบ้าง หน้าเจ้านาคบ้าง ขี่ม้าไปบ้าง ข้างหลังเจ้านาคมีเครื่องไทยทานที่จะถวายเจ้านาคเอง ถวายพระที่มานั่งทำพิธีสวดเวลาบวชบ้าง พวกญาติพี่น้องเดินตามไปข้างหลังเมื่อขบวนแห่ถึงวัดแล้ว เจ้านาคก็ลงจากหลังม้าเข้าไปในวัด พวกเถิดเทิงจะมายืนตีเถิดเทิงขวางหน้าเจ้านาคอยู่ไม่ให้เข้าวัด สมมติว่าเบื่นพระยามารมาผจญ เจ้านาคจะต้องให้ของกำนัลแก่พวกเถิดเทิง จึงจะปล่อยให้เข้าไป เมื่อเข้าวัดแล้วเจ้านาคจะต้องทิ้งเงินให้เบื่นทาน ต่อจากนั้นก็ไปจุดธูปเทียนบูชาเสมาที่หน้าอุโบสถ ครั้นบูชาพุทธเสมาแล้ว แล้วบิดามารดา ญาติพี่น้องก็จูงเจ้านาคเดินประทักษิณ เวียนรอบพระอุโบสถ มีแตรสังข์พิณพาทย์กลองแขกประโคม

เมื่อนาคเข้าพระอุโบสถแล้วจะต้องไปจุดเทียนบูชาพระ เทียนที่บูชาพระนี้เบื่นของเสี่ยงทายกลาย ๆ อยู่ว่าถ้านาคบั่กเทียนตรงแล้วบวชอยู่ได้นาน ถ้าบั่กเทียนเอนแล้วบวชได้ไม่นาน ถ้าเอนมากก็ยิ่งสึกเร็ว เมื่อบูชาพระแล้วก็มานั่งในที่อันสมควร พวกญาติพี่น้องก็ไปชุมนุมพร้อมกันในโบสถ์ ต่อจากนั้นผู้เบื่นเจ้าของนาคจะหยิบผ้าไตรส่งให้เจ้านาคเจ้านาครับเอาแต่ผ้าไตรเข้าไปท่ามกลางคณะสงฆ์เพื่อขอบรรพชา เมื่อกล่าวคำขอบรรพชาเสร็จแล้วก็ถอยออกมาครองผ้า เมื่อครองผ้าเสร็จแล้วก็เข้าไปของศีลที่ท้ายอาสนสงฆ์ พระผู้เบื่นกรรมวาจาจารย์ออกมานั่งให้ศีล ครั้นรับศีลแล้วก็เข้าไปขอนิสัยต่อ เมื่อผู้บวชเข้าไปขอนิสัยในท่ามกลางสงฆ์แล้ว พระอุบัชฌาย์และพระกรรมวาจาจารย์ให้สะพายบาตรแล้วบอกบาตรและ

จีวร หลังจากนั้นจะต้องออกมายืนห่างจากคณะสงฆ์ พระกรรมวาจาจารย์ออกมาก่อน แล้วกลับเข้าไปท่ามกลางสงฆ์แล้วสวดขึ้น และเรียกผู้ที่จะบวชเข้าไปในท่ามกลางของคณะสงฆ์ ผู้บวชเข้าไปขออุปสมบท แล้วพระกรรมวาจาจารย์สวดญัตติจตุตถกรรมเสร็จแล้วผู้บวชถวายเครื่องสักการะแก่ท่านผู้บอกอนุศาสน์อีกครั้งหนึ่ง เครื่องสักการะก็มีเทียนและกรวยเป็นสำคัญ

เมื่อถวายเครื่องสักการะแล้ว พระภิกษุที่บวชใหม่ถวายผ้าไตร เครื่องไทยทานแก่พระอุปัชฌาย์ พระกรรมวาจาจารย์ และพระสงฆ์ที่นั่งหัตถบาสทั่วกันแล้วออกมารับของผู้มีศักดิ์และมีอำนาจใหญ่ถวายก่อน ครั้นรับของเสร็จแล้ว พระอุปัชฌาย์ขึ้นยะถา พระสงฆ์รับสัพพี อนุโมทนา พระที่บวชใหม่ตรวจน้ำ เป็นการเสร็จพิธี

๒.๓ *ประเพณีการแต่งงาน*

ลักษณะการแต่งงานบ่าวสาวตามประเพณีของไทยนั้น ถ้าบิดามารดาญาติพี่น้องที่มีบุตรหลานที่เป็นชายเห็นสมควรจะแต่งงานมงคลได้แล้ว ก็จะต้องเสาะแสวงหาหญิงสาวที่เป็นลูกของผู้ดีมีตระกูลเพื่อสู่ขอมาแต่งงานอยู่กินเป็นภรรยาของบุตรหลานของตน เมื่อพบบุคคลที่เหมาะสมแล้วก็จะส่งผู้ใหญ่ที่สูงอายุหรือมีบรรดาศักดิ์เป็นเถ้าแก่ไปพูดจาทาบทามเสียก่อนว่ายินดีจะยกให้หรือไม่ ทางบิดามารดาฝ่ายหญิงถ้าไม่ต้องการก็จะตอบปฏิเสธ แต่ถ้าไม่ขัดข้อง ก็จะขอวัน เดือน ปีเกิด ของผู้ชายที่จะมาเป็นเขยไปให้โหรตรวจดูโชคชะตาราศีว่าจะเข้ากับบุตรหลานสาวของตัวเองได้หรือไม่ ถ้าเข้ากันได้ก็จะได้ตกลงกันอย่างเป็นพิธีการอีกครั้งหนึ่ง อันที่จริงแล้วใช่ว่าดูวันเดือนปีดีแล้วจะมีความเจริญไปตามตำราทุกการมงคลก็หาไม่ แต่บางทีถ้าไม่เชื่อตำราก็มีเหตุอันตรายได้จริง ๆ เหมือนตำรากล่าวไว้ ยากที่จะพิจารณาแก้ไขให้ขัดแจ้งได้ แต่การที่ขอให้หมอดูดวงชะตาก่อน เช่นว่านี้ เป็นอุบายที่ดีอีกสถานหนึ่งด้วย เพราะถ้ามีความรังเกียจในตัวชายหรือในตระกูลฝ่ายชาย แม้ไม่อยากจะยกเหตุที่คิดเห็นมาอ้างให้ขัดใจกัน ก็อาจบอกว่าชะตาไม่ต้องกัน ถ้าขืนให้แต่งงานกันก็จะเกิดอันตราย[๖]

เมื่อตกลงสู่ขอกันเป็นที่เรียบร้อยแล้ว เถ้าแก่ทั้งสองฝ่ายจะต้องพูดสัญญากันกำหนดทุนสินสอดและห่อขันหมากผ้าไหว้ตามสมควรกับฐานะ ครั้นตกลงยินยอมกันทั้งสองฝ่ายแล้ว เมื่อถึงวันที่มีฤกษ์ดีตามกำหนด บิดามารดาและญาติข้างฝ่ายชายจะให้เถ้าแก่นำขันหมากหมั้นไปให้แก่บิดามารดาผู้ปกครองฝ่ายหญิง บิดามารดาฝ่ายหญิงก็จะเตรียมจัดหาเถ้าแก่มาคอยรับขันหมากหมั้นตามสมควร ขันหมากหมั้นนั้นมีขันใส่หมากทั้งผลกับพลูใบชั้นหนึ่ง

กับทองคำจะเป็นทองทรายหรือทองใบอันมีน้ำหนักเท่าที่ตกลงกันไว้ และมีขนมต่างๆตามแต่จะจัดไปได้ แต่บางทีก็ไม่มีขันหมากหมั้น ถ้าบิดามารดาทั้งสองฝ่ายมีความเชื่อถือกันอยู่แล้ว ขันหมากหมั้นนั้นเพื่อจะให้เป็นหลักประกันแน่นอนตามสัญญาของฝ่ายชาย ถ้าฝ่ายชายไม่ได้ทำการวิวาห์มงคลตามสัญญา ขันหมากนั้นฝ่ายชายจะขอคืนไม่ได้ต้องเสียเปล่า หญิงนั้นเรียกกันว่าเป็นหม้ายขันหมาก เว้นแต่ถ้าหญิงมีเหตุชั่วไปไม่ได้ทำการมงคลแก่ชายตามสัญญา ขันหมากหมั้นต้องคืนแก่ฝ่ายชายจนครบ

เมื่อหมั้นกันเสร็จแล้ว จึงให้กำหนดวันเดือนปีที่จะทำการมงคล ในระยะนี้เป็นเวลาที่ฝ่ายชายจะต้องทำการปลูกเรือนหอสำหรับอาศัยภายหลังการแต่งงาน เมื่อปลูกเรือนหอเรียบร้อยแล้วก็เตรียมพิธีที่จะมีขึ้นในวันแต่งงาน ในวันสุกดิบ เวลาเช้าผู้ปกครองข้างฝ่ายชายจะจัดแจงให้ขนผ้าไหว้และขันหมากไปยังบ้านเจ้าสาว ผ้าไหว้นั้นเป็นของกำนัลสำหรับเจ้าบ่าวจะให้แก่บิดามารดาของฝ่ายหญิงคนละสำรับ แล้วมีผ้าขาวสำหรับไหว้ผีบิดามารดา หรือปู่ย่าตายายที่ตายไปแล้วอีกสำรับหนึ่ง

ขันหมากซึ่งฝ่ายชายต้องจัดหาไปนั้นแบ่งเป็น ๒ ประเภท ประเภทแรกเรียกว่าขันหมากเอก เป็นขันใส่ข้าวสาร หมากผล พลูจีบ ลำดับเรียงรายรอบปากขัน มีฉัตรระย้าทองบ่กเป็นยอดตั้งขันบนพานแว่นฟ้า มีเตียบตั้งแต่ ๑ คู่ จนถึง ๔ คู่แล้วแต่สะดวก เตียบก็คือตะลุ่มหรือโต๊ะใส่หมากพลู หมูต้ม ห่อหมก ขนมจีน มีฝาบีด แล้วหุ้มผ้าลาย และผ้าไหมอีกชั้นหนึ่ง มีอ้อย มะพร้าวอ่อน เหล้าใส่ขัน พานถ้วงาที่หนึ่ง ประเภทที่สองเรียกว่าขันหมากเลว มี ๕๐–๑๐๐ ที่ตามแต่จะตกลงกัน เป็นขนม ผลไม้ ซึ่งจะส่งไปก่อนวันฤกษ์ดีวันหนึ่ง เรียกว่า วันสุกดิบ

ในตอนเย็น จะต้องนิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์ที่เรือนหอ เจ้าบ่าวแต่งกายเรียบร้อยไปกับเพื่อนเจ้าบ่าวหลายคนไปฟังสวดมนต์ที่เรือนหอ เมื่อพระสงฆ์สวดมนต์แล้ว บิดามารดาฝ่ายหญิงจะพาเจ้าสาวออกมา ให้เจ้าบ่าวเจ้าสาวนั่งใกล้กัน มีเถ้าแก่ฝ่ายหญิงนั่งคั่นกลางอยู่คนหนึ่ง ให้พระผู้เป็นประธานในพิธีสวมมงคลเจ้าบ่าวเจ้าสาว เป็นมงคลคู่มีสายสิญจน์ล้ามติดกันเรียกว่ามงคลแฝด เพื่อนเจ้าบ่าวก็นั่งเรียงต่อจากเจ้าบ่าว เพื่อนเจ้าสาวก็นั่งเรียงต่อจากเจ้าสาว พระสงฆ์สวดคชยันโตขึ้นพร้อมกัน พระผู้เป็นประธานในพิธีก็ชักน้ำพระพุทธมนต์ให้เบียกทั่วกันทั้งพวกเจ้าบ่าวและพวกเจ้าสาว เกิดการชุลมุนวุ่นวายสนุกสนาน

ร่าเริงจนเจ้าบ่าวกับเจ้าสาวเข้าไปนั่งชิดกันก็เป็นอันเสร็จพิธีซัดน้ำในคืนวันนั้นเจ้าบ่าวต้องนอนเฝ้าหอ มีเครื่องดนตรีมโหรีขับร้องกล่อมหอคืนหนึ่ง

ในตอนรุ่งเช้าพระสงฆ์ที่มาสวดมนต์เย็นจะรับนิมนต์อีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระสงฆ์มาพร้อมแล้ว เจ้าบ่าวกับเจ้าสาวต้องตักบาตรร่วมขันกัน ตักด้วยทัพพีเดียวกัน และถวายของคาวหวานแด่พระสงฆ์ เมื่อพระสงฆ์ฉันเสร็จแล้ว บิดามารดาฝ่ายหญิงจัดของคาวหวานอย่างละสำรับให้บิดามารดาฝ่ายชาย เมื่อบิดามารดาฝ่ายชายได้รับแล้ว จึงให้เถ้าแก่ผู้ใหญ่นำทุนสินสอดผ้าไหว้ขันหมากไปยังบ้านฝ่ายหญิง

การแห่ขันหมากนั้นใช้ผู้หญิงหรือผู้ชายที่หน้าตาหมดจด ยกทุนสิน ผ้าไหว้ขันหมากพร้อมด้วยผู้คนไปยังบ้านบิดามารดาฝ่ายหญิงโดยมีดนตรีแห่ไปด้วย ขันหมากเอกนั้นจัดให้หญิงรุ่นสาวแต่งตัวยกไปหน้าเตียบ ส่วนเตียบนั้นก็จัดหาหญิงที่มีตระกูลมีสามีแล้วยกไปเป็นคู่ ๆ กัน ถัดจากเตียบไปก็เป็นผ้าไหว้ แล้วก็มาถึงขันหมากเลว ให้เด็กผู้ชายยกตามไปโดยลำดับ ครั้นถึงบ้านบิดามารดาฝ่ายหญิงที่ในบ้านก็ตีฆ้องรับ แล้วจัดผู้ใหญ่นำเด็กแต่งตัวถือขันพานรองมีหมากพลูลงไปรับ เรียกว่า เชิญขันหมากขึ้นมาบนเรือนหอนั้น บิดามารดาฝ่ายหญิงให้เถ้าแก่ออกมารับขันหมาก แล้วจัดหาผู้มีตระกูลทั้งสามีภรรยาแต่งตัวเต็มยศมารับเบี้ยเตียบเป็นคู่ ๆ กันตามมากและน้อย แล้วเถ้าแก่ฝ่ายหญิงยกเตียบกับขันใส่เหล้า มะพร้าวอ่อน พาน ผ้าไหว้ผีไปไว้ในเรือนของบิดามารดาฝ่ายหญิง เพื่อเซ่นบอกผีปู่ย่าตายายตามประเพณีที่นับถือกันต่อ ๆ มา หลังจากนั้นก็มาถึงการส่งตัวเจ้าสาว ซึ่งก็จะต้องส่งตามฤกษ์ยามที่กำหนดเอาไว้ โดยมีเถ้าแก่พาเจ้าสาวไปส่งให้เจ้าบ่าวถึงเรือนหอ กล่าวพูดจาฝากผั่งดีแล้วก็เป็นเสร็จพิธี

๒.๔ ประเพณีการทำศพ

เรื่องการทำศพนี้ประเพณีของคนไทยถือเป็นงานใหญ่ เพราะถ้าไม่จัดพิธีงานศพผู้ตายก็อาจจะถูกเหยียดหยามว่าเป็นผีไม่มีญาติได้ นับเป็นการเสียหายต่อผู้เป็นบุตรหลานเป็นอย่างมาก ถ้าคนตายเป็นคนร่ำรวยมีเกียรติยศสูงส่งมากเท่าใด พิธีงานศพก็จะต้องใหญ่โตมากขึ้นเท่านั้น แต่ถ้าเป็นคนยากจนก็อาจจะต้องมีพิธีเล็กรองลงไป

ประเพณีการทำศพจะเริ่มต้นตั้งแต่ผู้ป่วยป่วยหนักถึงขั้นจะใกล้มรณะแล้ว บุตรหลานของผู้ป่วยจะจัดดอกไม้ธูปเทียนบรรจุในกรวยใบตองให้ผู้ป่วยหนักพนมมือถือ บางทีก็

นิมนต์พระสงฆ์มา หรือตั้งพระพุทธรูปไว้ใกล้ ๆ อีกด้วย แล้วบอกให้ผู้บ่วยระลึกถึงคุณพระ-รัตนตรัย เมื่อผู้บ่วยหนักหมดลมหายใจลงแล้วถือกันว่าจิตยังลงสู่ภวังค์ต้องทำความสงบเงียบให้มากที่สุด เพื่อดวงจิตของผู้ตายจะได้แน่วแน่ และเขาใช้เทียนขี้ผึ้งหนักหนึ่งบาทจุดตามไว้จนหมดเล่มแล้วจึงจะถือว่าเป็นอันมรณะกรรม

ต่อจากนั้นก็จะมีพิธีอาบน้ำศพ และชำระศพให้สะอาด ผู้ที่มาร่วมอาบน้ำศพมักจะตั้งใจมาสนองคุณด้วยความกตัญญู ถ้าผู้ตายเป็นผู้ใหญ่ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือ และบางทีก็มาขอขมาโทษต่อผู้ตายเพื่อให้พ้นจากเวรกรรมที่ผูกพัน เมื่ออาบน้ำศพ ผัดหน้าทาแป้ง ประพรมน้ำหอมแล้วก็จัดแจงนุ่งผ้าและสวมเสื้อศพให้เรียบร้อย ในขั้นแรกใช้ผ้าขาวนุ่งก่อน เอาชายพกไปไว้ข้างหลัง แล้วเอาเสื้อขาวที่ตัดไว้แล้วสวม ให้ทางที่มีกระดุมเอาไว้ข้างหลัง แล้วเย็บเนาเป็นตะเข็บแต่แขนมาจดเอวทั้งสองข้าง แล้วใช้เสื้อและผ้านุ่งอีกสำรับหนึ่งสวมและนุ่งให้โดยให้รังดุมและชายพกอยู่ด้านหน้า แล้วใช้ผ้าแพรห่มหรือสะพายให้ ต่อจากนั้นก็วางศพไว้บนเตียง ทอดมือขวาเอาไว้ให้ผู้ที่มาอาบน้ำศพด้วยน้ำหอมพอเป็นพิธี นอกจากนี้เขายังใช้เงินพดด้วงใส่ลงไปในปากศพพร้อมกับหมากพลูคำหนึ่งก่อนที่จะใช้ขี้ผึ้งปิดหน้าศพ กรวยดอกไม้ธูปเทียนสำหรับใส่ในมือศพในท่าของการพนมมือในขณะที่มัดศพเพื่อจะใส่โลง การมัดศพเรียกว่าการตราสัง

เมื่อบรรจุศพลงโลงแล้ว เจ้าภาพมักจะตั้งศพไว้ที่บ้านเพื่อบำเพ็ญกุศล โดยจะตั้งศีรษะของศพไปทางทิศตะวันตกเสมอ แต่ถ้าจำเป็นก็ให้หันไปทางทิศใต้ได้ แต่ไม่ตั้งศีรษะศพไปทางทิศตะวันออกและทิศเหนือเลย การตั้งศพบำเพ็ญกุศลมักจะตั้งไว้ ๗ คืนบ้าง ๙ คืนบ้าง แล้วแต่ฐานะของเจ้าภาพ ในระหว่างตั้งศพบำเพ็ญกุศลอยู่ที่บ้าน เวลากลางคืนมีพระภิกษุ ๔ รูปมาสวดอภิธรรม และในตอนเช้าบางแห่งก็นิมนต์พระ ๔ รูป มาฉันภัตตาหารหน้าศพ แล้วบังสุกุลหรือถวายสังฆทาน การมีสวดพระอภิธรรมหน้าศพ สวดเพื่อคนที่ยังเป็นอยู่พึงจะได้พิจารณาในมรณานุสสติกัมมัฏฐาน[๗]

หลังจากบำกุศลครบกำหนดแล้วก็ประกอบพิธีนำศพออกจากบ้านเพื่อไปเผาที่วัด การนำศพออกจากบ้านจะต้องไม่หามศพลอดขื่อ พร้อมกันนั้นจะต้องชักฟากที่บ้านออกสามซี่ และตีหม้อดินให้แตกสามใบ มีการสร้างประตูบ่าโดยการนำใบไม้มาบังไว้บนประตูที่จะนำศพออกผูกปลายจดกัน การที่ทำเช่นนี้เพื่อจะให้ผู้ตายรู้ตัวว่า เราจะได้นำศพไปบำช้า อีก

ประการหนึ่งเพื่อจะป้องกันไม่ให้ผีกลับมาเรือนได้อีก เพราะเมื่อผีพ้นประตูบ่าแล้ว ก็ถอนไม้กีงนั้นทิ้งเสีย เมื่อผีกลับมาสังเกตไม่ได้ก็จะหลงทางเลยไป นอกจากนี้ก็มีการซัดข้าวสารเพื่อจะให้ผีออกจากบ้านไปสู่บ่าช้า เมื่อเผาแล้วจะได้ไปผุดไปเกิด ไม่มารบกวนในบ้านเรือนต่อไป.

เมื่อนำศพไปถึงที่เผาแล้ว ก่อนจะเผาต้องนำไปในที่กำบังแล้วเปิดฝาโลงศพออก ยกศพออกจากโลงวางบนผ้าขาว เอามีดตัดเชือกตราสังและผ้าที่ห่อศพออกให้ศพนอนหงาย แล้วเอาผ้าขาวที่รองนั้นพับบีดศพให้เรียบร้อย แล้วเอากีงไม้มาวางบนศพเพื่อรอบัง-สุกุล เมื่อเสร็จแล้วจึงเอาผ้าบังสุกุลพาดลงบนกีงไม้นั้นอีกทีหนึ่ง นิมนต์พระสงฆ์มาชักผ้าบังสุกุล เมื่อเสร็จแล้วจึงยกศพใส่โลงให้ศพนอนคว่ำหน้า นำศพเวียนเชิงตะกอน ๓ รอบ ในเวลาที่เวียนศพนั้น ผู้ที่เป็นลูกหลานและภรรยาหรือบริวารของผู้ตายทั้งหมด ต้องเดินตามศพเพื่อเป็นการแสดงความเคารพ เมื่อเวียนครบสามรอบแล้ว จึงนำโลงศพขึ้นตั้งบนเชิงตะกอน เจ้าภาพจะทิ้งเบี้ยหรือเศษสตางค์ลงที่เชิงตะกอน แล้วต่อยมะพร้าวให้แตกเอาน้ำไปล้างหน้าศพ เมื่อล้างหน้าศพแล้วจึงจุดไฟเผา เชื้อเพลิงของใครก็ต้องจุดไฟเผาเอง ห้ามต่อกัน เมื่อไฟไหม้แล้วเอาผ้าขาวที่คลุมโลงโยนข้ามไฟไปมาให้ครบสามครั้งจึงหยุด ก่อนที่ผู้เผาศพจะกลับบ้านต้องชักไฟออกเสียสามคุ้นแล้วจึงกลับได้ เมื่อกลับถึงบ้านต้องล้างหน้าและอาบน้ำด้วย

หลังจากนั้นในเช้าวันรุ่งขึ้น เจ้าภาพจะต้องจัดเครื่องสามหาบไปยังที่เผาศพ ของสามหาบนั้นก็เป็นของถวายพระ มีหม้อข้าว พริก หอม กระเทียม ฯลฯ อยู่ในสาแหรกข้างหนึ่ง สาแหรกอีกข้างหนึ่งมีของคาวหวาน และจัดอย่างนี้เหมือนกันทั้งสามหาบ จัดให้บุตรหลาน หรือญาติ ๓ คนเป็นผู้หาบสามหาบคนละหาบ เดินเวียนกองฟอนคนละสามรอบ เวลาที่เดินให้กู่กันด้วย คนละ ๓ ครั้ง แล้วจึงนำสามหาบนั้นไปถวายพระ ต่อจากนั้นจะทำการแปรรูปและเก็บอัฐิ การแปรรูปนั้นในตอนแรกทำรูปกองกระดูกให้เป็นคนนอนหงาย หันศีรษะไปทางทิศตะวันตก แล้วนิมนต์พระมาบังสุกุล เสร็จแล้วลบรูปเดิมเสีย ทำรูปขึ้นใหม่ให้เป็นรูปคนหันศีรษะไปทางทิศตะวันออก แล้วประพรมด้วยของหอม นิมนต์พระมาชักบังสุกุล เมื่อเสร็จจากการบังสุกุลแล้วก็เก็บกระดูกไปบูชา หรือบางทีก็บรรจุไว้ในเจดีย์ก็มีเป็นอันเสร็จพิธี.

๓. หลักอริยสัจจ์ ๔ ในพระพุทธศาสนา

เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทพระปาฏิโมกข์ คือเป็นหัวข้อใหญ่ เมื่อตรัสรู้แล้วได้สองสามพรรษา ปรากฏในพระคาถาหนึ่งของโอวาทปาฏิโมกข์นั้นว่า "การไม่ทำบาปทั้งปวง การยังกุศลให้ถึงพร้อม คือการทำกุศลให้สมบูรณ์ และการทำจิตให้ผ่องแผ้ว"[๘] ทั้ง ๓ ประการนี้เป็นศาสนา

พระพุทธศาสนาได้แยกออกเป็นธรรมที่เป็นคำสอนส่วนหนึ่ง วินัยที่เป็นคำสั่งส่วนหนึ่งมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลตราบจนกระทั่งเมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จดับขันธ์ปรินิพพานแล้ว และเมื่อมีการสังคายนาครั้งที่สาม พระพุทธศาสนาจึงได้แยกออกเป็น ๓ ส่วน ที่เรียกว่าพระไตรปิฎก กล่าวคือ

ประการแรก ได้แก่ ติปิฎก หรือวินัยปิฎก รวมเข้าเป็นหมวดหนึ่ง ประการที่สองคือธรรมปิฎก หรือสุตตันตปิฎกได้แก่บรรดาคำสอนที่ได้ทรงสอนแก่บุคคลนั้นๆ ในโอกาสนั้น ๆ เป็นคำสอนที่มีบุคคลเป็นต้น เป็นผู้รับเทศนา จัดเป็นหมวดหนึ่ง เป็นหมวดพระสูตร ประการที่สามคืออภิธรรมปิฎก เป็นคำสอนที่แสดงแก่ข้อธรรมไม่กล่าวว่าแสดงแก่ใคร ที่ไหนโดยยกหัวข้อขึ้นเป็น ๔ หัวข้อ คือ จิต เจตสิก รูปและ นิพพาน แล้วก็แสดงอธิบายไปตามหัวข้อทั้งสี่นั้น[๙]

เมื่อครั้ง ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา คือเทศนาครั้งแรกที่เรียกว่า ธรรมจักร หรือธัมมจักกัปปวัตนสูตร อันหมายถึง พระสูตรที่ว่าด้วยการยังจักรคือธรรมให้เป็นไปนั้น ได้ทรงแสดงถึงความตรัสรู้ของพระองค์เองพร้อมทั้งทางที่ได้ทรงปฏิบัติมา การที่พระองค์จะตรัสรู้ได้นั้น พระองค์ทรงถือปฏิบัติด้วยการเว้นจากความประกอบตนไว้ด้วยความสุขสดชื่นในกามทั้งหลาย และพึงเว้นจากความประกอบตนในการทรมานตนให้ลำบาก เพราะว่าเป็นทางสุดโต่งสองข้างที่ไม่ให้บังเกิดผลตามที่มุ่งหมายนั้น แต่พึงปฏิบัติตนในทางที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางสายกลาง อันได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ประการ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ เจรจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีวิตชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบ และตั้งใจชอบ อันเป็นเหตุให้ทรงได้จักษุดวงตาเห็นธรรม ได้ญาณคือความหยั่งรู้ ถึงอริยสัจจะ คือความจริงที่พระอริยะ คือผู้เจริญประเสริฐพึงรู้

อริยสัจจ์ทั้ง ๔ ประการดังกล่าวนี้ประกอบด้วย

ประการแรก ได้แก่ ทุกข์ เกิด แก่ เจ็บ ตาย รัก โลภ โกรธ หลง ล้วนเป็นทุกข์ทั้งสิ้น กล่าวโดยย่อก็คือขันธ์เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการล้วนเป็นทุกข์ ประการที่สอง ได้แก่ทุกข์สมุทัย เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากของใจอันนำไปสู่ภพใหม่ ประกอบกับนันทิ คือความเพลิน ราคะ คือความติดใจยินดีมีความบันเทิงยินดียิ่งในอารมณ์นั้น ๆ ได้แก่กามตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือในสิ่งที่น่ารักน่าใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือความเป็นนั่นเป็นที่ วิภวตัณหา คือความทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่ ประการที่สาม คือ ทุกขนิโรธ ได้แก่ ความดับทุกข์ ซึ่งเป็นความดิ้นรนทะยานอยากได้สิ้นเชิง ทุกข์จะดับไปหมด ประการที่สี่ คือ มรรค ซึ่งมีองค์ ๘ ดังได้กล่าวมาแล้ว

ในปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้าได้สรุปไว้ว่า "อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕" เป็นทุกข์[๑๐] อันประกอบด้วย ประการแรก คือ รูป ได้แก่ของทุกอย่างที่เป็นวัตถุ ตามองเห็นได้ มือจับต้องได้ว่ามีอยู่ ประการที่สอง คือ เวทนา เป็นความรู้สึกทางใจมีองค์ ๓ คือ ทุกขเวทนา[๑๑] สุขเวทนา[๑๒] และอทุกขมสุขเวทนา[๑๓] ประการที่สาม คือ สัญญา ได้แก่ความจำเป็นอาการอย่างหนึ่งของจิต เมื่อได้พบเห็นอะไรก็จำได้ เช่น เสียงมากระทบหูจิตรับรู้ เกิดสัญญา คือ ความจำ จำเสียงได้ ตาเห็น รูปจิตรับรู้เกิดสัญญา คือจำรูปได้ตลอดจนรสและการสัมผัส และเรื่องราวต่าง ๆ แล้วจำได้นั่นเป็นสัญญา ประการที่สี่ คือ สังขาร หมายถึงการปรุงแต่ง หรือสภาพที่มีของหลายสิ่งหลายอย่างมาประกอบกันเข้า แบ่งออกเป็น ๒ ชนิด คือสังขารที่มีใจครอง และสังขารที่ไม่มีใจครอง ประการที่ห้า คือ วิญญาณ หมายถึงอาการรับรู้ซึ่งผ่านเข้ามาถึงตัวเราโดยทางอายตนะ[๑๔] ต่าง ๆ

เมื่อคนเรายึดขันธ์ทั้ง ๕ ดังกล่าว ก็ก่อให้เกิดทุกข์ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าขันธ์ทั้ง ๕ อยู่ในลักษณะที่เรียกว่า "สามัญลักษณะ" หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "ไตรลักษณะ" ๓ ประการ คือ ประการแรก ได้แก่ อนิจจัง คือความไม่เที่ยง ทุกอย่างเกิดมาแล้วต้องดับไม่ว่าจะช้าหรือเร็ว มีเกิดแล้วก็มีดับอยู่เรื่อย ๆ ประการที่สอง ได้แก่ ทุกขัง หรือทุกข์ ความทั้งอยู่ไม่ได้ของสภาพการเกิดและการดับ ประการที่สาม ได้แก่ อนัตตา คือความไม่ใช่ตัวตน สิ่งใดที่เป็นตัวตนเราจะต้องบังคับได้ ถ้าบังคับไม่ได้ก็เป็นอนัตตา[๑๕]

เมื่อขันธ์ทั้ง ๕ มีลักษณะทั้ง ๒ ประการดังนี้ เมื่อเราเอาอุปาทาน คือความยึดไปยึดเข้าเกิดเป็นอุปาทานขันธ์ ท่านจึงสรุปได้ว่านั่นคือทุกข์

๔. พุทธศาสนากับสังคมไทย

พุทธศาสนาเป็นรากฐานทางวัฒนธรรมที่สำคัญในสังคมไทย บทบาทของพุทธศาสนา และความเชื่อที่มีต่อสังคมไทยพอจะจำแนกได้ดังนี้คือ

ประการแรก ความสำคัญของพุทธศาสนา และความเชื่อต่อชีวิตประจำวัน ในชีวิตประจำวันของคนไทยส่วนใหญ่มักจะต้องมีกิจพิธีต่าง ๆ อยู่เสมอ ที่เห็นได้ชัดก็คือ พิธีเกิด พิธีแต่งงาน พิธีศพ พิธีขึ้นบ้านใหม่ และแม้กระทั่งหลักในการดำรงชีวิตประจำวันก็ต้องอาศัยศาสนาและความศรัทธาในศาสนาเป็นสำคัญ เช่น เมื่อเด็กเกิดได้ ๓ เดือนก็มีพิธีพราหมณ์เพื่อทำขวัญเดือนให้กับเด็ก ต่อจากนั้นก็มีการนิมนต์พระมาสวดมนต์เย็น รุ่งเช้าเลี้ยงพระ และเมื่อเวลาทำพิธีโกนผมไฟ ก็จะต้องให้พระสงฆ์สวดชยันโตให้มีความเป็นศิริมงคลกับเด็กอีกด้วย อย่างนี้เรียกว่าพุทธศาสนาได้เข้าไปมีบทบาทในชีวิตประจำวันตั้งแต่เกิดทีเดียว นอกจากกิจพิธีต่าง ๆ ที่เราจะต้องกระทำตลอดเวลาที่มีชีวิตอยู่นั้นแล้ว หลักในการดำรงชีวิตประจำวันก็ยังต้องอาศัยหลักทางพุทธศาสนาอีกด้วย และนับได้ว่าเข้าไปมีอิทธิพลอยู่มากทีเดียว เช่น ในพุทธศาสนาสอนให้บุคคลละเว้นการกระทำอันเป็นการผิดภรรยาและสามีของผู้อื่น เพราะการกระทำดังกล่าวเป็นสิ่งไม่ดี ถือเป็นกรรมชั่ว เป็นการกระทำซึ่งเกิดจากอกุศลมูล คือโมหะ ได้แก่ความหลงผิด และผู้ประกอบกรรมดังกล่าวจะต้องไปรับผลกรรมนั้นในภายหลัง เมื่อบุคคลเกิดศรัทธาในคำสอนของพุทธศาสนาเช่นนี้แล้ว ก็ละเว้นไม่กระทำ เพราะเกิดความรู้สึกถึงความรับผิดชอบชั่วดี เกิดความละอายใจและละอายต่อบาป ถึงแม้ว่าจะไม่มีบุคคลที่สามรู้เห็น ถึงแม้ว่ากฎหมายบ้านเมืองจะเอาผิดลงโทษไม่ได้ แต่ก็ละเว้นไม่กระทำ เพราะเกิดศรัทธาในคำสอนของพุทธศาสนาเช่นนี้จึงถือได้ว่า พุทธศาสนาได้มีส่วนช่วยจรรโลงสังคมได้อย่างมากที่สุด เพราะคำสอนในพุทธศาสนาได้ช่วยทำให้บุคคลตั้งอยู่ในความดี ประกอบกรรมดี ละเว้นกรรมชั่วดังนี้ เป็นต้น

ประการที่สอง ความสำคัญของพุทธศาสนาและความเชื่อต่อการปกครอง ในปัจจุบันนี้เรามักจะพูดว่าคนนับถือศาสนาน้อยลง ทำให้สังคมเสื่อมโทรม บ้านเมืองยุ่งยากขาดความสงบสุขเรียบร้อย เป็นที่น่าวิตกสำหรับผู้ปกครองบ้านเมือง คำกล่าวเช่นนี้ออกจะเป็นความจริงที่ได้พิสูจน์ตัวของมันเองอยู่แล้ว การที่คนประพฤติชั่วย่อมขาดศรัทธาต่อหลักศาสนาที่คนนับถืออยู่เช่นคนที่ชอบลักขะโมย จี้ ปล้น ทรัพย์ของบุคคลอื่น ข้าราชการที่ชอบ

กระทำการฉ้อราษฎร์บังหลวง เบียนบังผลประโยชน์ของชาติและประชาชนเป็นของตนโดยใช้อำนาจหน้าที่ที่ตนเองมีอยู่นั้นย่อมขาดหลักธรรมในใจของตน ถ้าพูดตามหลักของศาสนาพุทธแล้วก็ถือว่าเป็นกรรมชั่ว เพราะเป็นกรรมที่เกิดจากอกุศลมูล คือโลภะ (ความอยากได้ของของผู้อื่นมาเป็นของตนโดยมิชอบธรรม) พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้ว่า ผู้ประกอบกรรมชั่วย่อมได้รับผลชั่ว เหมือนกับเราปาลูกหนังกระทบข้างฝา ย่อมกระดอนกลับมาหาเรา เช่นเดียวกับการประกอบกรรม เมื่อบุคคลขาดศรัทธาต่อหลักคำสอนของพุทธศาสนาแล้วก็ย่อมประกอบกรรมชั่วดังกล่าวด้วยความเต็มใจโดยไม่หวั่นเกรงผลที่จะบังเกิดขึ้น และถ้าผู้มีอำนาจผู้ปกครองในแผ่นดินขาดศรัทธาในหลักธรรมที่ว่า "ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว" ตามหลักพุทธศาสนาแล้ว ประชาชนย่อมจะเดือดร้อนไปทุกหย่อมหญ้า และผู้ปกครองแผ่นดินคนใดคณะใด ปกครองบ้านเมืองให้ประชาชนเกิดความเดือดร้อนเช่นนี้ ถือว่าย่อมเป็นนักปกครองที่เลวมาก จากตัวอย่างที่ยกมานี้ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่าความเชื่อในพุทธศาสนามีบทบาทสำคัญต่อการปกครองอย่างไร

ประการที่สาม ความสำคัญของพุทธศาสนา และความเชื่อต่อการศึกษารวมทั้งจริยศึกษาพุทธศาสนามีส่วนอย่างสำคัญต่อการให้การศึกษาแก่กุลบุตรกุลธิดามาตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว วัดในพุทธศาสนาเป็นสถานศึกษา ที่สำคัญมาตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ในสมัยกรุงศรีอยุธยาวัดก็เป็นแหล่งให้การศึกษาที่สำคัญอีกเช่นเดียวกัน เมื่อเด็กไทยอายุได้ ๗–๘ ขวบ บิดามารดาก็จะส่งบุตรหลานของตนให้ไปอยู่กับพระภิกษุสงฆ์ที่วัด พระสงฆ์จะสอนอนุชนเหล่านี้ให้รู้จักอ่านเขียน และนับจำนวนเลขเป็นสำคัญ ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ มาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ วัดก็ยังคงเป็นศูนย์กลางของการศึกษาเช่นเดียวกับสมัยอยุธยาเหมือนกับในสมัยนี้ กุลบุตรกุลธิดา ภายหลังหรือบางครั้งก็ก่อนหน้างานโกนจุกบิดามารดาจะส่งบุตรของตนไปวัดเพื่อให้เรียนอ่านและเขียน พวกเด็กจะรับใช้พระสงฆ์โดยการเป็นผีพายหรือศิษย์วัด พระสงฆ์ก็แบ่งอาหารที่ได้รับบิณฑบาตทานให้ แล้วก็สอนให้อ่านหนังสือไปวันละเล็กวันละน้อย เหล่านี้เป็นบทบาทของศาสนาพุทธที่มีต่อการศึกษาของชาติมาตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว องค์การทางพุทธศาสนาอันได้แก่วัดและคณะสงฆ์ได้รับการเคารพบูชาจากพุทธศาสนิกชนเป็นอย่างสูง โดยปรกติพระจะต้องเป็นผู้ศึกษาอยู่แล้ว การที่บุคคลเข้าไปอยู่ในเพศบรรพชิต ย่อมจะต้องได้รับการอบรมสั่งสอน โดยเฉพาะการศึกษาในหลักคำ

สอนของพระพุทธเจ้าซึ่งมุ่งจะให้ผู้ประพฤติปฏิบัติตามคำสอน ได้รับประโยชน์และรับผลดี เพราะฉะนั้นการที่พระในสมัยก่อน ๆ หรือในปัจจุบันมีบทบาทในการ ให้การอบรมสั่งสอนศิลปวิทยาการ จึงเป็นสิ่งที่สมควรและเหมาะสม และบุคคลผู้มีศรัทธาต่อพุทธศาสนาอยู่แล้วย่อมจะเชื่อฟังอย่างมีเหตุผลจากคำสั่งสอนของพระพุทธองค์อย่างมิต้องสงสัย

เมื่อเป็นเช่นนี้คำสอนในพุทธศาสนาจึงเข้าไปมีบทบาทต่อการศึกษาเล่าเรียนของประชาชนพลเมืองของชาติอย่างมากมาย จนกระทั่งในสมัยพระเจ้าบรมโกษฐ์ ตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยามีหลักบังคับไว้ว่า ชายไทยผู้ใดจะเข้ารับราชการในแผ่นดินจะต้องผ่านการบวชเรียนในพุทธศาสนามาแล้ว ทั้งนี้เพราะถือว่าผู้ที่ผ่านการบวชเรียนในพุทธศาสนามาแล้วย่อมเป็นผู้มีความรู้ ความคิดอ่านที่เฉลียวฉลาด ตลอดจนเป็นผู้มีศีลธรรมอันดีงามด้วย ในสมัยปัจจุบันเรามีสถานศึกษาเป็นโรงเรียนมีครู ที่ได้รับการอบรมสั่งสอนเพื่อจะมาเป็นครูโดยตรง ศาสนาจึงเข้ามามีบทบาททางการศึกษาของชาตินั้นลดลงแต่ก็มิใช่ว่าศาสนาจะสูญบทบาทไปโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้ เพราะเหตุว่าถ้าเราพิจารณาดูโรงเรียนต่าง ๆ ทั่วประเทศ จะเป็นโรงเรียนมัธยมศึกษา ประถมศึกษา มักจะตั้งอยู่ในบริเวณวัด หรืออยู่ติดกับวัด อยู่ในความอุปถัมภ์ของวัด วัดให้ความอุปการะในด้านการเงินแก่โรงเรียนบ้างตามสมควร เมื่อวัดมีรายได้จากการบริจาคของผู้มีจิตศรัทธา และนอกจากนี้วัดยังได้จัดให้พระสงฆ์เป็นครูสอนวิชาศีลธรรมแก่นักเรียนในโรงเรียนอีกด้วย พระบางรูปอาจมีความรู้เปรียญธรรม ที่อาจช่วยสอนภาษาไทยให้กับนักเรียนแทนครูภาษาไทยได้อีกเช่นเดียวกัน

มีผู้กล่าวกันว่าเด็กสมัยนี้มีจริยธรรมเสื่อมลงไปกว่าเดิม เหตุเพราะห่างวัดห่างศาสนา คำพูดดังกล่าวมีส่วนถูกอยู่บ้าง ถ้าจะไม่พิจารณาในแง่สภาพแวดล้อมอื่น ๆ ประกอบด้วย การสั่งสอนอบรมกุลบุตรกุลธิดาในเรื่องจริยธรรมที่เรียกกันว่าจริยศึกษา นั้นเป็นเรื่องละเอียดอ่อนเป็นเรื่องของคุณค่าของความดี เป็นเรื่องที่ต้องอาศัยศรัทธาของผู้เรียน ผู้ประพฤติและปฏิบัติเป็นอย่างสูง ผู้เรียนจะต้องได้รับทัศนคติที่ถูกต้องในเรื่องนี้ตั้งแต่เริ่มเรียน และจะต้องได้รับการอบรมกล่อมเกลาจิตใจกันนาน ๆ มิใช่เพียงวันสองวัน ดังนั้นองค์กรและองค์การทางศาสนาจึงสมควรจะมีบทบาทในเรื่องนี้มากกว่าใคร ๆ ทั้งหมด การที่ให้ครูผู้มิได้อยู่ในเพศทรงศีลมาสอนนักเรียนว่า การดื่มสุราเป็นอบายมุขไม่ควรดื่ม เป็นกรรมชั่วเพราะเกิดจากอกุศลมูล คือโมหะ ซึ่งแปลว่าหลงผิดเป็นทางให้เกิดความประมาท แต่ภายหลัง

จากสอนนักเรียนแล้วนักเรียน ก็เห็นครูดื่มสุรามึนเมาแสดงท่าทางต่าง ๆ ซึ่งคนที่ไม่ประมาทจะไม่แสดงออกเช่นนั้นเลย เช่นนี้ คำสอนของครูในเรื่องดังกล่าว ก็ย่อมจะไม่บังเกิดผลแต่ประการใด เพราะเด็กย่อมจะเกิดทัศนคติที่ผิดแล้วว่า ที่ครูกล่าวย่อมไม่จริง ครูคงสอนตามหนังสือไปอย่างนั้น เพราะถ้าจริงครูสอนแล้วต้องไม่ปฏิบัติสิ่งที่คัดค้านกับคำสอนของครู แต่ถ้าให้พระสอน พระเป็นผู้ทรงศีลย่อมละเว้นอบายมุขในข้อนี้ สอนแล้วพระผู้สอนปฏิบัติได้เห็นแล้วเด็กเกิดศรัทธาเลื่อมใส เกิดการเปรียบเทียบ ในที่สุดจิตใจของเด็กที่บริสุทธิ์อยู่แล้วย่อมเกิดทัศนคติที่ดี และละเว้นไม่ดื่มสุราเลยดังที่พระสอนได้ การที่องค์การทางพุทธศาสนาโดยเฉพาะคณะสงฆ์เข้ามามีบทบาทในการสั่งสอนจริยธรรมย่อมได้ผลดีกว่าการให้โรงเรียนสอนกันเองมาก และนอกจากนี้การที่พุทธศาสนิกชนไปบำเพ็ญธรรม ทำบุญ ฟังเทศน์ ในวันสำคัญทางพุทธศาสนาย่อมเป็นการอบรมสั่งสอนจริยธรรมแก่พุทธศาสนิกชนได้เป็นอย่างดีอีกด้วย เมื่อไปสม่ำเสมอจิตใจก็ย่อมจะบังเกิดความซาบซึ้งและเป็นผู้มีจริยธรรมประจำใจได้ในที่สุด

ประการที่สี่ ความสำคัญของพุทธศาสนาและความเชื่อต่อการเศรษฐกิจ ก่อนที่จะกล่าวถึงบทบาทของพุทธศาสนาและความเชื่อที่มีต่อการเศรษฐกิจ ควรจะต้องทำความเข้าใจกับคำว่า "เศรษฐกิจ" เสียก่อน เรื่องของเศรษฐกิจเป็นเรื่องของการกินอยู่ การจับจ่ายใช้สอยทั้งส่วนตัวและของครอบครัว รวมกระทั่งของประเทศชาติ ถ้าบ้านเมืองใดพลเมืองอยู่ดีกินดีมีเงินมีทองพอจะจับจ่ายซื้อหาสิ่งของที่จำเป็นได้โดยไม่ฝืดเคือง มีเงินหรือรายได้สูงพอที่จะเสียภาษีทางตรงและทางอ้อมให้กับรัฐเพื่อนำไปบำรุงประเทศได้ นับได้ว่าชนในชาติ หรือประเทศนั้น ๆ มีเศรษฐกิจอยู่ในเกณฑ์ดี แต่ถ้าเหตุการณ์กลับตรงกันข้ามกันดังกล่าวมาแล้วก็นับว่าเศรษฐกิจค่อนข้างฝืดเคือง

เมื่อเข้าใจความหมายของคำว่าเศรษฐกิจแล้ว ก็ต้องทำความเข้าใจต่อไปว่าศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจของชาติอย่างไร บางคนอาจสงสัยว่าพุทธศาสนาจะมีความจำเป็นต่อการเศรษฐกิจหรือไม่ บางคนอาจคิดเลยไปไกลว่า พุทธศาสนาอาจทำให้เกิดความสูญเสียทางเศรษฐกิจ และคิดเลยไปในแง่ของวัตถุว่า ถ้าจับนักบวชในพุทธศาสนาสึกเสียให้หมด แล้วให้ไปทำงานให้เกิดผลผลิตแล้วอาจจะช่วยส่งเสริมเศรษฐกิจของชาติให้ดีขึ้น เพราะจะได้อาศัยแรงงานของนักบวชเหล่านี้ผลิตผลผลิตต่าง ๆ ออกมาได้

เราจะต้องพิจารณาพุทธศาสนาในแง่ของหลักธรรม คำสอนของพุทธศาสนาย่อมมุ่งหวังให้คนครองตนอยู่ในสังคมด้วยความผาสุขมากกว่าจะทำให้เกิดทุกข์ และเมื่อพิจารณากันให้ลึกซึ้งแล้ว เศรษฐกิจของชาติต้องอาศัยหลักธรรมทางศาสนาช่วยเหลืออยู่มาก ยกตัวอย่างในศาสนาพุทธมีหลักธรรมอยู่ข้อหนึ่ง คือ สัมมาอาชีวะ หมายถึงการเลี้ยงชีพในทางที่ชอบที่ควร กล่าวโดยสรุปก็คือต้องประกอบอาชีพสุจริตเลี้ยงตัวเอง เมื่อประกอบสัมมาอาชีวะแล้วก็ต้องอาศัยหลักธรรมอิทธิบาท ๔ เป็นเครื่องช่วยให้เกิดผลดี นั่นคือมีฉันทะ คือความยินดีพอใจรักใคร่ในอาชีพที่ตนประกอบอยู่ วิริยะคือความพากเพียรขยันขันแข็งต่อการงานอาชีพของตนเองให้เกิดผลดี จิตตะคือเอาใจฝักใฝ่กับงานในหน้าที่ของตนอยู่ตลอดเวลา วิมังสา คือความหมั่นไตร่ตรองหาวิธีการที่จะประกอบอาชีพให้เกิดผลดี เมื่อมีหลักธรรมอิทธิบาท ๔ แล้ว การงานอาชีพที่ประกอบอยู่ย่อมจะบังเกิดผลดีเมื่อบังเกิดผลดีก็จะมีเงินมาก เมื่อมีเงินแล้วก็ต้องรู้จักใช้เงิน หลักพุทธศาสนาสอนว่าสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตอยู่ ๔ อย่าง คือที่อยู่อาศัย อาหาร เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค ถ้าเราใช้เงินที่หามาได้เพื่อบำรุงปัจจัย ๔ สำหรับชีวิต งดเว้นการใช้เงินไปในทางอบายมุขต่าง ๆ เช่น ดื่มน้ำเมา เล่นการพนัน คบเพื่อนชั่ว เที่ยวดูการเล่น ฯลฯ ตามที่พุทธศาสนาสอนไว้แล้ว ย่อมจะทำให้เศรษฐกิจของครอบครัวดีขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อแต่ละครอบครัวมีเศรษฐกิจดี ชาติก็ย่อมมีเศรษฐกิจดีด้วย และหลักธรรมในการครองชีวิตดังกล่าวมาแล้วนี้มิได้มีเฉพาะศาสนาพุทธ ศาสนาอื่น ๆ ก็มีเช่นเดียวกัน

นอกจากบุคคลในระดับครอบครัวดังได้กล่าวมาแล้ว บุคคลในระดับชาติก็เช่นเดียวกัน ถ้าอาศัยศาสนาเป็นเครื่องยึดถือในการปฏิบัติราชการบริหารบ้านเมืองแล้ว ย่อมจะส่งผลดีต่อเศรษฐกิจของชาติเช่นเดียวกัน ดังจะชี้ให้เห็นต่อไป หลักธรรมของพุทธศาสนาสอนให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายละเว้นความโลภ แต่สอนให้ประกอบกิจการใด ๆ ทั้งปวงด้วยความซื่อสัตย์และสุจริตต่อหน้าที่และตนเอง ความซื่อสัตย์ตามหลักธรรมทางศาสนาจะช่วยเหลือเศรษฐกิจของชาติอย่างไร จำเป็นจะต้องพิจารณาด้วยเหตุผล ยกตัวอย่างเช่น ข้าราชการกรมศุลกากรมีหน้าที่ตรวจสอบเก็บภาษีสินค้าผ่านด่านเข้าออกอย่างกวดขันเพื่อรัฐจะได้มีเงินภาษีบำรุงประเทศอย่างพอเพียง แต่ข้าราชการเหล่านั้นขาดหลักธรรม คือความซื่อสัตย์สุจริต รับผลประโยชน์จำนวนหนึ่งจากพ่อค้า แล้วปล่อยให้สินค้าเหล่านั้นผ่านด่าน

ภาษีเข้ามาได้ รัฐจะได้ภาษีเป็นจำนวนน้อย เงินที่จะนำไปพัฒนาความเจริญด้านต่าง ๆ ก็มีน้อย เมื่อรัฐมีรายได้น้อยกว่ารายจ่ายเศรษฐกิจของชาติก็ตกต่ำ ดังนั้นเราจึงพอสรุปได้ว่าพุทธศาสนาและความเชื่อย่อมมีบทบาทต่อการเศรษฐกิจเป็นอย่างมากทีเดียว

๕. พุทธศาสนากับการเมืองในประวัติศาสตร์ไทย

พุทธศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตคนไทยมาตั้งแต่ สมัยสุโขทัยตราบจนกระทั่งถึงยุคปัจจุบันและอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ไทยมาโดยตลอดทุกพระองค์ ในบางครั้งที่สถานการณ์บ้านเมืองแปรปรวนและยุ่งเหยิงเป็นเหตุให้พระสงฆ์ในพุทธศาสนาประพฤติปฏิบัติตนนอกเหนือคำสั่งสอนของพระศาสดา พระมหากษัตริย์ก็จะทรงถือเป็นพระราชภาระปรับปรุงแก้ไขตลอดจนชำระสะสางพระสงฆ์ปลอมเหล่านั้นให้หมดสิ้นไปยังความเจริญก้าวหน้ามาให้คณะสงฆ์และพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทยเป็นอย่างมาก เช่น ในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นต้น

นอกจากนี้พระมหากษัตริย์หลายพระองค์ทรงถือโอกาสออกผนวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ในบวรพุทธศาสนาด้วยพระราชศรัทธาเป็นอย่างยิ่ง เช่น พระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาลิไท) แห่งกรุงสุโขทัย สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แห่งกรุงศรีอยุธยา และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นต้น นับเป็นแบบอย่างอันดีงามสำหรับพสกนิกรที่เป็นกุลบุตรทั้งหลายจะได้ปฏิบัติตามพระราชจริยาวัตร ของพระมหากษัตริย์ไทย ดังกล่าวมาแล้ว

โดยปกติแล้ว การบริจาคทรัพย์สินเงินทองเพื่อก่อสร้างและปฏิสังขรณ์ วัดวาอารามอันเป็นที่พำนักของสงฆ์ก็ถือว่าเป็นพระราชกรณียกิจประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์ ในขณะเดียวกันบรรดาพสกนิกรทั้งหลาย ก็ร่วมกันบำเพ็ญบุญดังกล่าวด้วยความศรัทธาจนกลายเป็นประเพณีอย่างหนึ่งของคนไทยในการสร้างวัดวาอารามนับตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน เช่นเดียวกับประเพณีการออกบวชเมื่ออายุครบ ๒๐ ปี ของชายไทยทุกคน

อย่างไรก็ตาม ถ้าจะพิจารณาให้ลึกซึ้งไปกว่าแง่มุมของวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามของคนไทยแล้วก็จะพบว่าพุทธศาสนาถูกดึงเข้าไปเป็นเครื่องมือทางการเมือง การปกครอง มาโดยตลอดนับตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในบางครั้งก็ก่อให้เกิดผลดีกับอาณาจักรและราษฎรโดยส่วนรวม แต่บางครั้งก็ก่อให้เกิดผลร้ายต่อพุทธศาสนาและความมั่นคงของอาณาจักร

การออกบวชในพุทธศาสนาเป็นประเพณีที่สำคัญของชาวไทยมาตั้งแต่สมัยโบราณ เพราะถือกันว่าเป็นการสืบศาสนาให้มั่นคงสืบไป แต่ในบางครั้งการออกผนวชของพระมหากษัตริย์ไทยบางพระองค์ในบางยุคบางสมัยก็อาจพิจารณาได้ว่ามีจุดมุ่งหมายทางการเมืองแอบแฝงอยู่เหมือนกัน นอกเหนือไปจากพระราชศรัทธาในส่วนพระองค์

ในคำแปลจารึกวัดบ่ามะม่วง (หลักที่ ๔) ด้านที่ ๑ ของสุโขทัยก็ได้แสดงเห็นว่า พญาลิไทก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ที่สุโขทัย ก็ต้องยกกองทัพจากศรีสัชนาลัยเข้ามาล้อมสุโขทัยและเกิดการต่อสู้กับเจ้านายพระองค์อื่นที่ยึดกรุงสุโขทัยไว้[๑๖] นับได้ว่าพญาลิไทต้องมีศัตรูทางการเมืองอย่างแน่นอน การปราบปรามศัตรูทางการเมืองซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้าม จะต้องบังเกิดขึ้นอย่างไม่ต้องสงสัย การจะรวมกลุ่มผู้คนที่เป็นไพร่ทั้งหลายให้เกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอาจประสบความยากลำบาก การที่พญาลิไททรงออกผนวช และทรงตั้งสัตย์อธิษฐานว่า "ผลบุญที่อาตมา บรรพชา อุปสมบท ต่อพระศาสนาพระพุทธเป็นเจ้าคราวนี้ อาตมาไม่ปรารถนา จักรพรรดิสมบัติ อินทรสมบัติ พรหมสมบัติ ปรารถนาเป็นองค์พระพุทธเจ้านำสัตว์ทั้งหลายข้ามไตรภพนี้เทอญ"[๑๗] ย่อมแสดงถึงความสอดคล้องกับศรัทธาของคนสุโขทัยที่มีต่อพุทธศาสนามาตั้งแต่สมัยพ่อขุนรามคำแหงอยู่แล้ว ผู้คนก็ย่อมจะหันมาจงรักภักดี และรวมตัวกันเป็นปึกแผ่นอยู่ภายใต้การปกครองของพญาลิไทต่อไปได้ เพราะถึงจะอย่างไรก็ตาม บรรดาไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลายก็เล็งเห็นว่าพระองค์ทรงประพฤติธรรม

จากกรณีของพญาลิไท ถ้าเปรียบเทียบกับกรณีของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยาก็จะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์กล่าวว่า "ศักราช ๘๒๗ ระกาศก (พ.ศ. ๒๐๐๘) สมเด็จพระบรมไตรโลกเจ้าทรงพระผนวช ณ วัดจุฬามณีได้ ๘ เดือน แล้วลาผนวช"[๑๘] เพราะเหตุใดสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จึงต้องเสด็จขึ้นไปทรงผนวชถึงพิษณุโลก ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นเมืองลูกหลวงของกรุงสุโขทัย[๑๙] ข้อนี้เป็นปัญหาที่น่าคิด ถ้าพิจารณาต่อไปจะพบว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เสด็จไปประทับเสวยราชย์ที่เมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๐๖[๒๐] และก่อนหน้านั้นไม่นาน คือใน พ.ศ. ๒๐๐๔ "พระยาเชลียงนำมหาราชมาจะเอาเมืองพิษณุโลก เข้าปล้นเมืองเบื้นสามารถมิได้เมือง และจึงยกทัพเปร่อไปเอาเมืองกำแพงเพชร และเข้าปล้นเมืองเถิงเจ็ดวันมิได้เมือง และมหาราชก็เลิกทัพคืนไปเชียงใหม่"[๒๑] และใน พ.ศ. ๒๐๐๕ "เมือง

นครไทยพาเอาครัวอพยพหนีไปน่าน และให้พระกลาโหมไปตามได้คืนมา แล้วพระกลาโหมยกพลไปเอาเมืองสุโขทัยได้เมืองคืนคุจเก่า"[๖๒] ทั้งหมดนี้เป็นเรื่องการเมือง เป็นความเข้าใจกันไม่ได้ของผู้คนทางอาณาจักรสุโขทัยเดิมกับอาณาจักรอยุธยา ศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช กล่าวว่าเป็นความขัดขืนของพระยาเชลียง ซึ่งนัยว่าเป็นเชื้อสายราชวงศ์สุโขทัย ที่มีต่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ[๖๓] จึงหันไปเข้ากับพระเจ้าติโลกราชแห่งเชียงใหม่และนำทัพลานนามาตีชากังราวและสุโขทัย จนกระทั่งเกิดการปะทะกันครั้งใหญ่ใน พ.ศ. ๒๐๐๖[๖๔]

จากกรณีของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถข้างต้นอาจวิเคราะห์ได้ว่า การที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นไปประทับเสวยราชย์ที่พิษณุโลก และทรงออกผนวช ที่วัดจุฬามณี น่าจะมีจุดมุ่งหมายทางการเมืองแอบแฝงอยู่ด้วย ถ้าจะพิจารณาว่าเป็นการสร้างภาพพจน์ของพระองค์ให้ชาวเมืองเหนือเห็นว่าพระองค์ทรงเป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับประชาชนในอาณาจักรสุโขทัย และทรงบำเพ็ญบุญในลักษณะเดียวกันกับพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาลิไท) แห่งกรุงสุโขทัย ก็อาจจะสามารถโน้มน้าวจิตใจของผู้คนทางเมืองเหนือให้ประสานสัมพันธ์กับผู้คนทางใต้คืออาณาจักรอยุธยาได้ จะเห็นได้ว่าทั้งกรณีของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาลไท) กับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีจุดมุ่งหมายทางการเมืองคล้ายคลึงกัน

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "ถึง ณ เดือน ๘ บีชาล ฉศก (พ.ศ. ๒๐๙๗) สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือกก็เสด็จทรงพระผนวช ข้าราชการก็บวชโดยเสด็จเป็นอันมาก"[๖๕] ในกรณีของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงออกผนวชนี้เป็นไปหลังจากที่ได้ทรงสละราชสมบัติให้กับสมเด็จพระมหินทราธิราช เมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๕ การออกผนวชครั้งนั้นน่าจะเชื่อได้ว่าทรงหลีกเลี่ยง ที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างพระมหาธรรมราชา ผู้เป็นราชบุตรเขยกับสมเด็จพระมหินทราธิราช ผู้เป็นราชโอรสนับตั้งแต่หลังสงครามช้างเผือกกับพม่าเป็นต้นมา "ครั้งนั้นเมืองเหนือทั้งปวงเป็นสิทธิ์แก่พระมหาธรรมราชาเจ้า อนึ่งการแผ่นดินในกรุงพระมหานครศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาบังคับบัญชาลงมาประการใด สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินต้องทำตามทุกประการ ก็ขุ่นเคืองพระราชหฤทัย"[๖๖] จนถึงกับสมเด็จพระมหินทราธิราชทรงคิดกำจัดพระมหาธรรมราชา โดยนัดแนะให้พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตยกทัพมาตีเมืองพิษณุโลก

ดังนั้นการออกผนวชของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็อาจจะเป็นเรื่องของการเมือง ได้เหมือนกัน

ส่วนในกรณีการออกผนวชของกรมขุนพรพินิต (กรมขุนอุทุมพร) ในปลายแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาก็มีเรื่องของการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องเช่นเดียวกัน กล่าวคือเมื่อกรมขุนพรพินิตได้ราชสมบัติแล้ว แต่พระเชษฐาธิราชกรมขุนอนุรักษ์มนตรี ซึ่งพระราชบิดามิได้ทรงมอบราชสมบัติให้กลับ "ปรารถนาราชสมบัติ มิได้เสด็จไปอยู่ที่อื่น เสด็จขึ้นอยู่บนพระที่นั่งสุริยามารินทร์ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินมิรู้ที่จะทำประการใดด้วยร่วมพระอุทรเดียวกัน....จึงกราบทูลถวายราชสมบัติ....ก็ถวายบังคมลา...ออกไปทรงผนวช ณ วัดเดิม...."[๒๗] อย่างน้อยอาจลงความเห็นได้ว่าทรงผนวชเพื่อหนีความยุ่งยากทางการเมือง

ถ้าพลิกประวัติศาสตร์มาถึงยุครัตนโกสินทร์ในปลายแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก่อนหน้าที่พระองค์จะเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๖๗ เพียง ๑๕ วัน ทรงโปรดให้มีการจัดการพระราชพิธีอุปสมบทสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งมีพระชนมายุครบ ๒๐ พรรษา เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎผนวชแล้วได้ ๘ วัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๒ ก็ทรงเริ่มประชวร พระอาการมีแต่ทรงกับทรุด มิได้ตรัสสั่งเสียประการใด ในที่สุดอยู่ได้ ๗ วันก็เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมิได้ทรงเตรียมการแต่อย่างใด เมื่อเหตุการณ์เป็นเช่นนี้ จึงเป็นภาระแก่พระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่พร้อมทั้งคณะเสนาบดีที่จะดำเนินการ เป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่า เจ้าฟ้ามงกุฎจะทรงได้รับเลือกเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่การณ์หาได้เป็นเช่นนั้นไม่ ราชสมบัติกลับตกไปอยู่กับพระเชษฐาต่างพระชนนีของเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่งทรงถือกำเนิดเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๐ จากพระสนมซึ่งมิได้มีเชื้อสายเป็นเจ้า การที่เหตุการณ์กลับกลายมาเป็นเช่นนี้ มีบางคนกล่าวว่า "เป็นผลสืบเนื่องมาจากการดำเนินงานทางการเมืองอย่างละเอียดรอบคอบของพระราชชนนีของพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่...."[๒๘] ดังนั้นการที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงตัดสินพระทัยครองเพศสมณะต่อไปตราบจนสิ้นแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ อาจมองได้ว่าเป็นการผนวชเพื่อลี้ภัยทางการเมืองได้เหมือนกัน[๒๙]

ถ้าเราพิจารณาถึงบทพระราชนิพนธ์ของพระมหากษัตริย์บางพระองค์ ซึ่งสามารถจะวินิจฉัยได้ว่าเป็นทั้งวรรณคดี และเครื่องมือทางการเมืองการปกครองของพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้ปกครอง บทพระราชนิพนธ์ที่จะกล่าวถึงนี้มุ่งวิเคราะห์ถึงบทพระราชนิพนธ์ในบาง

เรื่องบางสมัยที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาโดยสามารถจะวินิจฉัยได้ว่าเป็นทั้งวรรณคดีและเครื่องมือทางการเมือง ทั้งนี้ก็ด้วยการอาศัยพิจารณาจากสถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้นเป็นส่วนประกอบที่สำคัญ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นเกี่ยวกับประเด็นของการออกผนวชของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์น่าจะต้องมีมูลเหตุทางการเมืองแอบแฝงอยู่บ้าง ทำให้แลเห็นว่าพุทธศาสนามีส่วนเข้าไปเกี่ยวข้องทางการเมืองในฐานะถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองได้โดยนัยเดียวกัน

"ไตรภูมิพระร่วง" ของพญาลิไท หรือสมเด็จพระมหาธรรมราชาที่ ๑ แห่งกรุงสุโขทัยอาจถือได้ว่าเป็นเครื่องมือทางการเมืองได้อย่างชัดเจน เพราะว่าในหนังสือเล่มนี้มีทั้งเรื่องของนรก สวรรค์ และโลกมนุษย์ มีเรื่องราวของการทำบาป และการสร้างบุญรวมทั้งผลกรรมที่จะพึงได้รับไม่ว่าจะเป็นการตกนรกหรือขึ้นสวรรค์ และที่สำคัญยังได้เสนอปรัชญาทางการเมืองเอาไว้ด้วย ดังที่กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "ท้าวพระญาทั้งหลายจงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมทั้งหลาย ๑๐ ประการอย่าให้ขาด...."[๓๐] ทศพิธราชธรรมดังปรากฏอยู่ในหนังสือ "ไตรภูมิพระร่วง" นั้นโดย "เนื้อแท้แล้วก็คือธรรมสำหรับผู้ปกครองนั่นเอง"[๓๑] นอกจากทศพิธราชธรรมแล้ว ก็ยังมีแนวความคิดทางการเมืองอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการใช้อำนาจปกครองของกษัตริย์อีกด้วยคือ จักรวรรดิวัตร ๑๒ ประการ ซึ่งเป็นเพียงข้อสรุปจากหลักการปกครองที่ดี ซึ่งปรากฏอยู่ในไตรภูมิพระร่วงอีกต่อหนึ่ง

ในกรณีของพญาลิไทซึ่งขึ้นครองราชย์ที่กรุงสุโขทัยด้วยการต้องปราบเสี้ยนหนามของตนเองก่อนนั้นย่อมต้องใช้ความพยายามที่จะทำให้เกิดความเป็นเอกภาพของผู้คนในอาณาจักรตลอดจนเสริมสร้างความศรัทธาและความจงรักภักดีต่อตนเองในหมู่ไพร่พ้าข้าไททั้งหลายด้วย พิจารณาจากไตรภูมิพระร่วงก็คูประหนึ่งว่าพระจักรพรรดิราชที่กล่าวถึงซึ่งต้องประพฤติธรรมและเผยแพร่ธรรมไปสู่ไพร่พ้าข้าแผ่นดินทั้งปวง และจัดว่าเป็นธรรมราชานั้นก็คือพญาลิไทนั่นเอง ถ้าความหมายที่ซ่อนอยู่ในไตรภูมิพระร่วงเป็นเช่นนี้ก็เท่ากับว่า พญาลิไทเหมาะสมที่จะเป็นผู้ครองกรุงสุโขทัยโดยชอบธรรมเพราะทรงเป็นผู้ที่นำธรรมมาสู่ประชาชน แผ่นดินย่อมเกิดความสันติสุขและไพร่พ้าข้าไทก็ย่อมจะพบกับความผาสุข ในขณะเดียวกันเรื่องของนรก สวรรค์ และบาปบุญ ในไตรภูมิพระร่วงย่อมจะส่งผลให้ไพร่พ้าข้าไททั้งหลายไม่กล้าประพฤติชั่วเพราะเกรงจะตกนรกในชาติหน้าอันจะทำให้สังคมสุโขทัยดำรงอยู่ได้

ด้วยความสงบ ทั้งหมดนี้ก็พิจารณาดูตามนัยของเจตนารมณ์ทางการเมืองของพญาลิไทที่ทรงแต่งไตรภูมิพระร่วงขึ้นมา ส่วนเจตนารมณ์ทางด้านอื่นมิได้อยู่ในประเด็นที่ต้องการจะศึกษาจึงมิได้กล่าวถึงแต่ประการใด

ตามพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ กล่าวว่า "ศักราช ๘๔๔ ขาลศก (พ.ศ. ๒๐๒๕) ท่านให้เล่นการมหรสพ ๑๕ วัน ฉลองพระศรีรัตนมหาธาตุแล้วจึงพระราชนิพนธ์มหาชาติคำหลวงจบบริบูรณ์"[๖] ความตอนนี้อยู่ในสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถภายหลังจากที่พระองค์ได้เสด็จไปประทับที่เมืองพิษณุโลก และทรงออกผนวช ณ วัดจุฬามณีแล้ว ถ้าพิจารณาถึงลักษณะของมหาชาติคำหลวงก็เป็นเรื่องราวของพระพุทธองค์โดยเฉพาะเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาโดยตรง มีสิ่งที่น่าสังเกตอยู่ประการหนึ่งก็คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจทางด้านพุทธศาสนาคล้ายคลึงกับพระมหาธรรมราชาลิไทแห่งกรุงสุโขทัย ทรงออกผนวช ทรงแต่งหนังสือเกี่ยวกับพุทธศาสนาเหมือนกัน ดูประหนึ่งว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงเลียนแบบอย่างจากพระมหาธรรมราชาลิไท ส่วนเหตุผลของการเลียนแบบนั้นก็อยู่ที่ว่าทรงต้องการสร้างความประทับใจให้กับชาวเมืองเหนือที่ยังไม่ค่อยจะยอมรับอำนาจของคนไทยทางใต้ในอาณาจักรอยุธยา การที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะบำเพ็ญพระองค์ประดุจดังธรรมราชาเช่นเดียวกับพระมหาธรรมราชาลิไทย่อมสอดคล้องกับความรู้สึกและชีวิตจิตใจของผู้คนในอาณาจักรสุโขทัยที่มีความเลื่อมใสในพุทธศาสนามาโดยตลอดตั้งแต่แรกแล้ว การสร้างความผสมกลมกลืนชาวสุโขทัยและชาวอยุธยาเข้าด้วยกันย่อมสะดวกสบายขึ้น นับว่าการแต่งมหาชาติคำหลวงที่พิษณุโลก ก็ย่อมสนองเจตนารมณ์ทางการเมืองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้เหมือนกัน

ในสมัยอยุธยาจะพบว่ามีการค้นพบรอยพระพุทธบาท โบราณวัตถุที่มีเลศนัยทางการเมือง ช่างเป็นการบังเอิญที่มีการค้นพบรอยพระพุทธบาทที่เมืองสระบุรีในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมแห่งกรุงศรีอยุธยาผู้ซึ่งแย่งชิงราชสมบัติมาจากเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเดิมเป็นพระศรีศิลป์ "บวชอยู่วัดระฆัง รู้พระไตรปิฎกสันทัด ได้สมณฐานันดรเป็นพระพิมลธรรมอนันตปรีชา ชำนาญทั้งไตรเพทางคศาสตรราชศาสตรมีศิษย์โยมมาก"[๗] ได้คุมสมัครพรรคพวกบุกเข้าพระราชวังแล้วจับเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์สำเร็จโทษ

แล้วปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

ก่อนหน้าจะมีการค้นพบรอยพระพุทธบาทที่สระบุรี สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมก็เกิดเรื่องราวกับพ่อค้าญี่ปุ่นที่เข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุธยา เพราะพวกญี่ปุ่นเหล่านี้เป็นพวกพ้องของพระเจ้าแผ่นดินองค์เดิม ต้องปราบปรามจนเสียเลือดเนื้อกันมาก หลังจากนั้นต่อมากองทัพพม่าและมอญมาตีเอาเมืองตะนาวศรีไปได้โดยที่ฝ่ายไทยไม่สามารถจะตีเอาเมืองคืนมาได้ แสดงว่าสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจะต้องมีศัตรูทางการเมืองและความสามารถในเชิงนักรบก็คงจะมีน้อยมาก และการแย่งชิงราชสมบัติมาจากเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ซึ่งเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเอกาทศรถ และพระราชนัดดาของสมเด็จพระนเรศวรก็ย่อมจะต้องมีผู้คนไม่พอใจกันอยู่มาก ด้วยเหตุนี้การสร้างภาพพจน์ของความเป็นผู้มีบุญญาบารมีของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมน่าจะต้องมาจากสาเหตุดังกล่าว การค้นพบรอยพระพุทธบาทตามความเชื่อถือของคนในสมัยนั้นย่อมจะช่วยเสริมสร้างบารมีให้กับสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมอย่างมิต้องสงสัย บรรดาอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงก็จะพากันแซ่ซร้องสาธุการ ก่อให้เกิดเสถียรภาพทางการเมืองแก่แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมอย่างแน่นอน ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวว่า "ในปีนั้นเมืองสระบุรีบอกมาว่าพรานบุญพบรอยเท้าอันใหญ่บนไหล่เขาเห็นประหลาด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดีพระทัย....ทอดพระเนตรเห็นเท้าเบื้องรอยพระบรมพุทธบาท มีลายลักษณ์กงจักรประกอบด้วยอัฏฐตรสต มหามงคลร้อยแปดประการสมด้วยพระบาลี แล้วต้องกับเมืองลังกาบอกเข้ามาว่า กรุงศรีอยุธยามีรอยพระพุทธบาทอยู่เหนือยอดเขาสุวรรณบุรรพตก็ทรงพระโสมนัสปรีดาปราโมทย์...."[๑๙]

การค้นพบรอยพระพุทธบาทในขณะที่เหตุการณ์ทางการเมืองภายในสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมไม่สู้ดี อาจจะตั้งข้อสันนิษฐานเอาไว้ก่อนว่ารอยพระพุทธบาทแห่งนี้อาจเป็นเครื่องมือทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมก็เป็นได้ รอยพระพุทธบาทดังกล่าวอาจมีการสร้างขึ้นมาโดยผีมือของคน ไม่ใช่การเสด็จมาประทับรอยพระพุทธบาทของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแต่ประการใด บรรดาช่างผีมือหลวงหรือสมัครพรรคพวกของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ตั้งแต่เมื่อครั้งยังทรงเป็นพระภิกษุสมเด็จพระพิมลธรรม ซึ่งรู้ดีถึงความเชื่อถือศรัทธาในรอยพระพุทธบาทของคนไทยอาจลอบประดิษฐ์ขึ้นไว้ด้วยเจตนารมณ์ทางการเมืองก็ได้ เพราะสมเด็จพระพิมลธรรมจะต้องคิดการใหญ่แย่งชิงอำนาจทางการเมืองจาก

เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ การค้นพบรอยพระพุทธบาทของพรานบุญอาจจะเป็นแผนการณ์ทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมที่จะเอาความเลื่อมใสศรัทธาของคนไทย ที่มีต่อพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมืองก็เป็นได้

ในกรณีของพระสงฆ์ ที่มีความมักใหญ่ใฝ่สูงก็เคยปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ เช่นเจ้าพระฝางแห่งเมืองสวางคบุรี บีศาจในคราบนักบุญ ในสมัยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สอง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ เจ้าพระฝางสามารถหลอกลวงผู้คน ที่นับถือศาสนาพุทธจนมาสมัครเข้าเป็นพวกได้เป็นอันมาก การที่ไพร่ฟ้าประชาราษฎรทั้งหลายเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาที่ปราศจากการพิจารณาในแง่ของเหตุผลตามคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ คนไทยส่วนหนึ่งจึงตกเป็นเครื่องมือทางการเมืองของผู้ที่ยึดเอาพุทธศาสนาเป็นเกราะกำบังเจตนารมณ์ที่แท้จริงของตัวเองดังเช่นในกรณีของพระฝางเมืองสวางคบุรี "ซึ่งเป็นใหญ่ในหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวงนั้น ประพฤติพาลทุจริตทุศีลกรรมลามก บริโภคสุรา กับทั้งพวกสงฆ์อลัชชี ซึ่งเป็นนายทัพนายกองทั้งปวงนั้น และชวนกันกระทำมนุษวิคหมาฏกกรรมปาราชิก แล้วยังนุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์อยู่หาละจากเพศสมณะไม่...."[๖๕] การที่กรุงศรีอยุธยาต้องเสียให้กับพม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ทำให้หัวเมืองรอบนอก ที่อยู่ห่างไกลจากการโจมตีของกองทัพพม่าต่างพากันตั้งตัวเป็นอิสระ เจ้าพระฝางแห่งเมืองสวางคบุรีก็เป็นอีกผู้หนึ่งที่ตั้งตัวเป็นใหญ่ไม่ยอมรับอำนาจของผู้ใด เมื่อเจ้าพระยาพิษณุโลก (เรือง) ถึงแก่พิราลัย เจ้าพระฝางก็ยกทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลก ได้กวาดต้อนทรัพย์สิน ผู้คน และศาสตราวุธเป็นจำนวนมากกลับไปสวางคบุรี "ขณะนั้นบรรดาหัวเมืองเหนือทั้งปวงนั้นก็เป็นสิทธิ์แก่พระฝางทั้งสิ้น"[๖๖]

กรณีของเจ้าพระฝางนี้ก็แปลกกว่าผู้นำทางการเมืองคนอื่น ๆ ในยุคนั้น เพราะเจ้าพระฝางเป็นพระภิกษุ แม่ทัพนายกองก็ล้วนแต่เป็นพระทั้งหมด อาจจะเรียกว่า "กองทัพ" ก็คงจะได้ และการที่เจ้าพระฝางสามารถรวบรวมผู้คนเป็นกองทัพยกไปปราบก๊ก เจ้าพระยาพิษณุโลกได้ก็ต้องนับว่ามีผู้คนให้การสนับสนุนอยู่มิใช่น้อย สนับสนุนให้พระไปฆ่าคนทั้ง ๆ ที่รู้ว่าผิดศีลของพระภิกษุ แม้มราวาสก็ยังถูกห้ามปฏิบัติ ถ้าเป็นเช่นนี้ก็ต้องสันนิษฐานเอาไว้ก่อนว่าเจ้าพระฝางเป็นพระคงมีผู้คนที่เลื่อมใสพุทธศาสนาเคารพนับถืออยู่มิใช่น้อย เมื่อมีผู้นับถือมากมีลูกศิษย์มากก็คิดตั้งตัวเป็นใหญ่ เจ้าพระฝางจะเป็นพระภิกษุที่ชอบแสดงความอยู่ยงคงกระพันตามคติความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์ของคนไทย ในสมัยโบราณหรือไม่

นั้น หลักฐานไม่ปรากฏ แต่ถ้าดูตามสภาวะแวดล้อมของสังคมไทยในสมัยนั้น เจ้าพระฝางอาจแสดงตนประดุจผีบุญก็ได้ และถ้าสามารถหลอกให้คนที่ยึดมั่นในเรื่องไสยศาสตร์เชื่อถือได้ เจ้าพระฝางก็ต้องสามารถจัดตั้งกองทัพได้โดยไม่ต้องสงสัย ต่อมาภายหลังเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกกองทัพขึ้นไปปราบก๊กเจ้าพระฝางได้แล้ว "ทรงพระกรุณาให้สืบเสาะจับพระสงฆ์พวกเหล่าร้ายได้ตัวพระครูศิริมานนท์หนึ่ง อาจารย์ทองหนึ่ง อาจารย์จันทร์หนึ่ง อาจารย์เกิดหนึ่ง ล้วนเป็นแม่ทัพอ้ายเรือนพระฝางทั้งสี่รูป"[๑๗] นอกจากนี้ทรงนิมนต์พระสงฆ์เมืองเหนือมาประชุมพร้อมกัน พร้อมกับทรงมีพระราชดำรัสในที่ประชุมว่า "พระสงฆ์บรรดาอยู่ฝ่ายเหนือนี้ เป็นพรรคพวกอ้ายเรือนพระฝางทั้งสิ้น ย่อมถืออาวุธและบีนรบศึกฆ่าคนปล้นเอาทรัพย์สิ่งของ และกินสุราเมรัยล้องเสพอนาจารด้วยหญิง ต้องจตุปาราชิกาบัติต่าง ๆ ขาดจากสิกขาบทในพระพุทธศาสนาล้วนลามก จะละไว้ให้คงอยู่ในสมณเพศฉะนี้มิได้..."[๑๘] แสดงให้เห็นว่าพระชั่ว ๆ เหล่านี้ก็ยังมีผู้คนเคารพนับถือยอมเป็นพวกเพราะหลงผิด จึงอำนวยประโยชน์ให้กับเจ้าพระฝางได้อย่างน้อยก็ชั่วระยะเวลาหนึ่ง เจ้าพระฝางใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมืองได้เกือบสำเร็จ

อย่างไรก็ตามเราจะพบว่าการปรับปรุงคณะสงฆ์ และการสังคายนาพระไตรปิฎกของพระมหากษัตริย์ไทยบางพระองค์ ก็จัดว่าเป็นกุศโลบายทางการเมืองการปกครองที่สำคัญอย่างหนึ่ง ถ้าสังเกตให้ดีจะพบว่าในประวัติศาสตร์ไทยที่ผ่านมา เมื่อเกิดวิกฤติการณ์ทางการเมืองขึ้นในอาณาจักร เช่น เกิดการแย่งชิงอำนาจทางการเมือง ในหมู่ผู้นำไทยด้วยกันเอง หรือเกิดสภาพบ้านแตกสาแหรกขาดเพราะการรุกรานจากภายนอกก็ดี เมื่อสถานการณ์กลับคืนสู่ปรกติ คณะสงฆ์มักจะถูกเพ่งเล็งและได้รับการปรับปรุงเป็นพิเศษ เพราะขณะที่บ้านเมืองกำลังยุคเข็ญ คณะสงฆ์ก็เสื่อมโทรมไปด้วยดังเช่นกรณีของพวกเจ้าพระฝางเป็นต้น

การปรับปรุงคณะสงฆ์ให้กลับคืนสู่ความดีงาม และความถูกต้องตามลักษณะของเพศบรรพชิตของพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยโบราณถือได้ว่าเป็นกุศโลบายทางการเมืองการปกครองได้เป็นอย่างดี เหตุผลก็คือสภาพของสังคมไทยในสมัยโบราณ คนไทยส่วนใหญ่เกือบทั้งหมดนับถือและเลื่อมใสในพุทธศาสนา การอบรมสั่งสอนบรรดากุลบุตรทั้งหลายก็เป็นหน้าที่ของวัดซึ่งมีพระภิกษุสงฆ์เป็นครูโดยปริยายอยู่แล้ว ถ้าคณะสงฆ์ปฏิบัติตนถูกต้องตามกฎเกณฑ์ของสงฆ์และถูกต้องตามคำสั่งสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาแล้ว ก็หมายถึง

ว่ากุลบุตรทั้งหลายที่ได้รับการอบรมสั่งสอนจากพระภิกษุสงฆ์ ก็จะต้องเป็นผู้ที่มีความศรัทธาในการปฏิบัติความดีด้วยเช่นเดียวกัน เมื่อพระภิกษุประพฤติธรรมโดยเคร่งครัด อาณาประชาราษฎรส่วนใหญ่นับถือพระก็ย่อมเชื่อฟังพระ การประพฤติธรรมของประชาชนโดยส่วนรวมย่อมต้องบังเกิดขึ้น สังคมก็สงบเรียบร้อยเป็นผลดีต่อการปกครองอาณาจักรโดยทางอ้อม

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมาแล้ว จึงเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงทรงจัดการชำระสะสางคณะสงฆ์ให้เป็นระเบียบเรียบร้อย เมื่อครั้งยกทัพไปปราบก๊กเจ้าพระฝางเมืองสวางคบุรี เพราะทรงเห็นว่า "พระสงฆ์ฝ่ายใด ก็จะแปลกปลอมปะปนกันอยู่ มิรู้ว่าองค์ใดดีองค์ใดชั่ว จะได้ไหว้นบเคารพบูชาให้เป็นเนื้อนาบุญได้มีพลานิสงส์แก่เราท่านทั้งปวง"[๓๙] หรือในสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อทรงปราบดาภิเษกเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วก็ทรงบังคับให้สึกพระสงฆ์เสียรูป ๑๒๘ เพราะ "เสพสุรายาเมาน้ำตานต้ม...เที่ยวกลางวันกลางคืน ดูโขนหนังหุ่นละคร เบียดเสียดอุบาสกสีกา พูดจาตลกคนองเยอหยาบช้าทารุณ.... ขึ้นเที่ยวบนสำเภา ซุกซนซื้อหาของเล่นปนละวล"[๔๐] นอกจากนี้พระองค์ทรงออก "กฎหมายพระสงฆ์" เพื่อที่จะควบคุมให้พระสงฆ์และคฤหัสน์ประพฤติตนให้เรียบร้อยสมกับ ที่เป็นพุทธศาสนิกชน

เพื่อที่จะฟื้นฟูพระธรรม สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเห็นเป็นการจำเป็นที่จะต้องทรงทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎก และก่อนที่จะทรงชำระได้เป็นผลสำเร็จ จะต้องทรงจัดการให้วินัยของพระสงฆ์และการปกครองคณะสงฆ์นั้นเรียบร้อยมั่นคงขึ้นกว่าดังที่เป็นอยู่ในตอนต้นรัชกาล "ทรงโปรดให้อาราธนาพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่มาประชุมกันใน พ.ศ. ๒๓๓๑ (ค.ศ. ๑๗๘๘) อันเป็นปีที่หกในรัชกาลที่ ๑ เพื่อจะชำระพระไตรปิฎกให้ได้ความถูกต้องจริง ๆ"[๔๑] พระราชกรณียกิจของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกับพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นกุศโลบายทางการเมืองการปกครองที่ลึกซึ้งจริง ๆ

ในประวัติศาสตร์ไทยที่ผ่านมา ปรากฏว่าพระเถระชั้นผู้ใหญ่แห่งคณะสงฆ์ไทยก็ได้มีคุณูปการทางการเมืองต่อแผ่นดินและประเทศชาติเป็นอย่างมาก กล่าวให้ง่ายเข้าก็คือเกี่ยวข้องการเมืองทั้ง ๆ ที่เรื่องของการบ้านการเมืองเป็นเรื่องของฆราวาสมิใช่กิจของสงฆ์ แต่ในบางครั้งพระเถระชั้นผู้ใหญ่ก็อาจต้องเข้าไปเกี่ยวข้องโดยมิได้ตั้งใจ แต่การเข้าไปเกี่ยวข้อง

เป็นไปในลักษณะที่เป็นคุณต่อราชการแผ่นดิน พฤติกรรมดังกล่าวจึงมิได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ไปในทางที่เสียหายแต่ประการใด ดังเช่น กรณีที่สมเด็จพระพนรัตน์วัดบ่าแก้วและพระราชาคณะจำนวน ๒๕ รูป พากันเข้าเฝ้าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเมื่อครั้งเสร็จสงครามยุทธหัตถีกับสมเด็จพระมหาอุปราชของพม่า ทั้งนี้เพื่อถวายพระพรถามข่าวซึ่งเสด็จงานพระราชสงครามในครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรทรงให้คณะลูกขุนพิจารณาโทษแม่ทัพกองที่ตามเสด็จไม่ทันขณะเกิดการสู้รบถึงขั้นประหารชีวิตเพราะผิดพระอัยการศึก สมเด็จพระพนรัตน์อ้างเหตุผลเปรียบเทียบต่าง ๆ นานา เพื่อให้สมเด็จพระนเรศวรคลายพิโรธ แล้วก็ถวายพระพรว่า "อาตมาภาพพระราชาคณะทั้งปวงเห็นว่า ข้าราชการซึ่งเป็นโทษเหล่านี้ผิดหนักหนาอยู่แล้ว แต่ทว่าได้ทำราชการมาแต่ครั้งสมเด็จพระบรมราชอัยกา และสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง และทำราชการมาได้ละอองธุลีพระบาทของพระราชสมภารเจ้าแต่เดิมมา คุณพุทธบริษัทสมเด็จพระบรมครูเหมือนกัน ขอพระราชทานบิณฑบาตโทษคนเหล่านี้ไว้สักครั้งหนึ่งเถิด จะได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป"[๔๒]

ในกรณีของสมเด็จพระพนรัตน์นับได้ว่าอิทธิพลของพระเถระผู้ใหญ่ของคณะสงฆ์ซึ่งเป็นที่เคารพสักการะของผู้นำทางการเมือง ดังเช่นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชย่อมมีส่วนต่อการตัดสินใจของผู้นำทางการเมืองของไทยสมัยโบราณอยู่มาก และถ้าพระเถระชั้นผู้ใหญ่ดังกล่าวเพรียบพร้อมไปด้วยจริยาวัตรของผู้ทรงศีลที่แท้จริงแล้วก็ยิ่งมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจของผู้นำทางการเมืองมากยิ่งขึ้น จนอาจจะกลายเป็นที่ปรึกษาส่วนพระองค์อย่างลับ ๆ ก็เป็นได้ นอกจากนี้สมเด็จพระนเรศวรเมื่อครั้งก่อนที่จะเสด็จขึ้นครองราชย์ได้เสด็จยกกองทัพไปช่วยพระเจ้ากรุงหงสาวดีปราบกบฏเมืองอังวะ แต่ปรากฏว่าเมื่อเสด็จไปถึงเมืองแครง พระมหาเถรคันฉ่องซึ่งรับทราบมาว่าพระเจ้าหงสาวดีมีแผนการกำจัดพระนเรศวร ก็นำความมากราบทูลพระนเรศวรให้ทรงทราบ สมเด็จพระนเรศวรก็ถือโอกาสประกาศอิสรภาพไม่ขึ้นต่อพม่าอีกต่อไป การกระทำของมหาเถรคันฉ่องของชาวเมืองแครงก็ต้องถือว่าพระสงฆ์ยุ่งเกี่ยวกับการเมืองแต่การยุ่งเกี่ยวของมหาเถรคันฉ่องนั้นกลับเป็นผลดีต่ออาณาจักรไทย และต่อเอกราชของอยุธยาในเวลาต่อมา

ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาของประวัติศาสตร์ชาติไทยเราจะพบว่า องค์การทางพุทธศาสนาในประเทศไทยนับตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ อยู่ภายใต้

การนำของฝ่ายอาณาจักรมาโดยตลอด พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้ทรงสถาปนาประมุขแห่งคณะสงฆ์หรือพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่และชั้นผู้น้อยทั้งปวง พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจในอันที่จะถอดถอนตำแหน่งหน้าที่ของพระภิกษุสงฆ์ทุกระดับ กล่าวได้ว่าทางฝ่ายศาสนจักรไม่มีอำนาจจะเป็นผู้นำของฝ่ายอาณาจักร แต่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้มีพระราชอำนาจเหนือฝ่ายศาสนจักร และเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกมาโดยตลอด ดังเช่นเมื่อครั้งที่สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใกล้สวรรคต ก็ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งกับพระศรีสุริยวงศ์ด้วยความห่วงใยว่า "ทุกวันนี้คิดสละห่วงใหญ่ให้หมด อาลัยอยู่แต่วัด สร้างไว้ใหญ่โตหลายวัดที่ยังค้างอยู่ก็มี ถ้าชำรุดทรุดโทรมไป จะไม่มีผู้ช่วยทำนุบำรุง เงินในพระคลังที่เหลือจับจ่ายใช้ราชการแผ่นดินมีอยู่ ๔ หมื่นชั่ง ขอสัก ๑ หมื่นเถิด ถ้าผู้ใดเป็นเจ้าแผ่นดินแล้ว ให้ช่วยบอกแก่เขาขอเงินรายนี้ให้ช่วยทะนุบำรุงวัดที่ชำรุด และการวัดที่ยังค้างอยู่นั้นให้แล้วเสียด้วย"[๔๓]

อย่างไรก็ตาม องค์การทางพุทธศาสนาในพระราชอาณาจักรก็หนีไม่พ้นที่จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองของทางฝ่ายอาณาจักร ในบางครั้งก็ดูเหมือนว่าตกเป็นเครื่องมือทางการเมืองไปโดยทางอ้อม ถึงแม้ว่าองค์การทางพุทธศาสนาจะมิได้เข้าไปมีบทบาททางการเมือง การปกครองของทางฝ่ายอาณาจักรโดยตรงก็ตาม ทั้งนี้ก็เพราะเหตุที่องค์การทางพุทธศาสนาของไทยต้องพึ่งพาการอุปถัมภ์จากทางฝ่ายอาณาจักรโดยตลอด จำเป็นต้องปรับตัวให้สอดคล้องกับความต้องการของทางฝ่ายอาณาจักรเพื่อการดำรงอยู่ขององค์การทางพุทธศาสนาเอง ทั้ง ๆ ที่ตามหลักของพุทธศาสนาแล้ว อำนาจทางการเมือง คือเรื่องของกิเลสและตัณหา เป็นเรื่องของผู้ครองเรือนที่ยังวนเวียนอยู่ในวัฏฏจักรของโลกีย์วิสัย เป็นเรื่องที่คณะสงฆ์ซึ่งเป็นศิษย์สาวกของพระตถาคตมิควรเข้าไปเกี่ยวข้อง หรือเข้าไปมีส่วนร่วมในความขัดแย้งทางการเมืองด้วยเป็นอันขาด

กล่าวโดยสรุปจะเห็นได้ว่า พุทธศาสนากับการเมืองไทยดูเหมือนว่าจะแยกกันไม่ออก พุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทยมาโดยตลอดตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงยุคปัจจุบัน เป็นที่ศรัทธาเลื่อมใสของอาณาประชาราษฎร์โดยมิเสื่อมคลาย ในบางครั้งเมื่อบ้านเมืองเกิดสถานการณ์นั้นบีบบั่นบ่วนวุ่นวาย องค์การพุทธศาสนาก็เสื่อมโทรมไปชั่วขณะ แต่ก็ได้รับการฟื้นฟูปรับปรุงแก้ไขให้เป็นระเบียบเรียบร้อยตลอดมา และสามารถดำรงอยู่ในสถานภาพอันน่าเคารพเลื่อมใสได้อย่างมั่นคงโดยมิเปลี่ยนแปลง

อย่างไรก็ตาม โดยเนื้อแท้ของพุทธศาสนาก็มิได้เกี่ยวข้องกับทางการเมืองแต่ประการใด แต่พุทธศาสนาหรือคณะสงฆ์ หรือองค์การต่าง ๆ ของพระสงฆ์อาจตกเป็นเครื่องมือทางการเมืองของกลุ่มบุคคลหรือผู้นำทางการเมืองได้ ปัญหาอยู่ที่ว่าการเป็นเครื่องมือดังกล่าวจะส่งผลดีต่อสังคมหรือส่วนรวมหรือไม่มากกว่าที่จะเป็นปัญหาว่า สมควรจะใช้พุทธศาสนาหรือองค์การต่าง ๆ ของศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมืองหรือไม่ ถ้าเป็นผลดีก็น่าจะอนุโลมเพราะว่าพุทธศาสนาสอนให้ทุกคนเป็นคนดี แต่เมื่อไรก็ตามพุทธศาสนาถูกใช้เพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองของกลุ่มบุคคลแต่ไม่เกิดผลดีต่อส่วนรวมหรือประเทศชาติแล้ว ความเสื่อมเสียย่อมเกิดขึ้นกับองค์การพุทธศาสนาและคณะสงฆ์อย่างไม่ต้องสงสัย อาจก่อให้เกิดความเสื่อมศรัทธาต่อพุทธศาสนาขึ้นในหมู่ประชาชน และจะเกิดผลเสียต่อสังคมและการเมืองการปกครองไทยไม่ใช่น้อยเลย ทั้งนี้เพราะพุทธศาสนาเป็นแหล่งกำเนิดของวัฒนธรรมไทยหลายประการ เช่น ขนบธรรมเนียมประเพณีจริยธรรม ฯลฯ เป็นต้น ถ้าปรากฏว่าพุทธศาสนาเข้าไปเกี่ยวข้องกับพฤติการณ์ที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนต่อประชาชนโดยส่วนรวมแล้ว คนทั่วไปอาจเข้าใจว่าศาสนาพุทธเป็นตัวการก่อให้เกิดความเดือดร้อนอาจเสื่อมความนับถือ ทั้ง ๆ ที่พุทธศาสนาเพียงแต่ตราเป็นเครื่องมือเท่านั้น

เชิงอรรถ

๑. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช *พื้นฐานทางวัฒนธรรมไทย* หน้า ๑

๒. เสถียรโกเศศ "ประเพณีเนื่องในการเกิด" ใน กรมศิลปากร *ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต* หน้า ๓–๔

๓. พิสมรเป็นแผ่นใบลานลงอักษรพระคาถา เรียกว่าลงคุณพระ แล้วพับเป็นรูปเหลี่ยมขนาดเล็ก ๆ ร้อยเชือกหรือด้ายเป็นปกติ

๔. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ "ประเพณีบวชนาค" ใน กรมศิลปากร เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๑๐๔

๕. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๐๔

๖. พระยาราชวรานุกูล "ประเพณีแต่งงาน" ใน กรมศิลปากร เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๑๑๖

๗. พระจรูญชวนะพัฒน์ และหลวงวิศาลดรุณกร "ประเพณีทำศพ" ใน กรมศิลปากร เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๑๓๔

๘. สมเด็จพระญาณสังวร *ธรรมในวาท* หน้า ๑๗

๙. เล่มเดียวกัน หน้า ๒๐

๑๐. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช พระพุทธศาสนา หน้า ๑๑

๑๑. หมายถึงความรู้สึกที่เกิดขึ้นเมื่อมีสิ่งภายนอกมากระทบใจ แล้วทำให้เกิดความทุกข์ ไม่พอใจ หรือโศกเศร้า

๑๒. หมายถึงความรู้สึกที่เกิดเมื่อมีสิ่งใดมากระทบใจ แล้วเกิดความสุข

๑๓. หมายถึงความรู้สึกที่ว่าเมื่อมีสิ่งใดมากระทบใจ แล้วก็ไม่เกิดทุกข์เกิดสุขวางเฉยได้

๑๔. อายตนะภายในได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

๑๕. ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เล่มที่อ้างแล้ว หน้า ๑๖

๑๖. กรมศิลปากร *ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๑ จารึกสุโขทัย* พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระราชประสิทธิคุณ ณ สุสานวัดราชธานี จังหวัดสุโขทัย ๘ เมษายน ๒๕๑๖ หน้า ๕๖

๑๗. เล่มเดียวกัน หน้า ๕๘

๑๘. กรมศิลปากร *คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ ฯ* หน้า ๔๔๘

๑๙. ที่เดียวกัน

๒๐. ที่เดียวกัน

๒๑. ชรร สุขพานิช *ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. ๑๖๐๐–๒๕๑๐* หน้า ๑๑๔

๒๒. ที่เดียวกัน

๒๓. กรมศิลปากร *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑* หน้า ๑๘๕

๒๔. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๘๑

๒๖. กรมศิลปากร *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒* หน้า ๒๔๖

๒๗. แอ็บ บีอต โอว์ มอฟแฟ็ต *แผ่นดินพระจอมเกล้า* (นิจ ทองโสภิต แปล) หน้า ๑๑

๒๘. พระญาลิไท *ไตรภูมิพระร่วง* หน้า ๑๑๑

๒๙. ชัยอนันต์ สมุทรวณิช *ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยโบราณ* หน้า ๖๑

๓๐. กรมศิลปากร *คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ วักรษรนิติ์* หน้า ๔๕๑

๓๑. กรมศิลปากร *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑* หน้า ๓๔๑

๓๒. กรมศิลปากร *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒* หน้า ๒

๓๓. เล่มเดียวกัน หน้า ๓๔๒—๓๔๓

๓๔. เล่มเดียวกัน หน้า ๓๓๒

๓๕. เล่มเดียวกัน หน้า ๓๔๗

๓๖. ที่เดียวกัน

๓๗. ที่เดียวกัน

๓๘. พระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์ *เจ้าชีวิต* หน้า ๑๕๒—๑๕๓ พระองค์ชานี ฯ "เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม" ทรงถอดมาจาก "ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์การเมือง"

๓๙. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๕๗

๔๐. กรมศิลปากร *พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหมันจันหนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด)* หน้า ๒๐๗

๔๑. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓* พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานเพลิงศพ มหาอำมาตย์โท พระยาไพบูลย์สมบัติ (เคช บุนนาค) ๒๕ พฤศจิกายน ๒๔๗๗ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส หน้า ๓๗๐

ตอนที่สอง

อารยธรรมตะวันตกยุคใหม่

บทที่ ๕
การฟื้นฟูศิลปวิทยา

๑. ความหมายของคำว่าฟื้นฟูศิลปวิทยา

การฟื้นฟูศิลปวิทยาตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า "Renaissance" ซึ่งหมายถึงการเกิดใหม่ (rebirth) เป็นสมัยที่ผู้คนในยุโรปเริ่มพบกับแสงสว่างแห่งสติปัญญาภายหลังที่ต้องพบกับความมืดมนธ์อยู่หลายศตวรรษ นั่นคือยุโรปในสมัยกลาง การฟื้นฟูศิลปวิทยาเป็นยุคที่ยุโรปมีความสนใจกันใหม่ในศิลปและการเรียนรู้ของพวกกรีกและโรมัน[๑] นักปราชญ์สมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาได้รับขนานนามว่าเป็นพวกนักมนุษย์ธรรม (Humanists) พยายามเลียนแบบของวัฒนธรรมในสมัยคลาสสิค รักและหลงใหลในอดีต สนใจปัจจุบันน้อยกว่าอดีต และจะไม่สนใจเรื่องราวที่จะมีมาในอนาคตเลย การฟื้นฟูศิลปวิทยาเป็นสิ่งเร้าความสนใจในการค้นพบสิ่งต่าง ๆ โดยนักสำรวจและนักวิทยาศาสตร์ วัฒนธรรมเมืองแบบใหม่ของชนชั้นกลางที่เกิดขึ้นความก้าวหน้าและความเจริญเติบโตของชาติรัฐ (national states) แนวความคิดใหม่ในทางวรรณคดีและศิลป ตลอดจนความสนใจในกิจการของทางโลก ซึ่งแตกต่างไปจากความคิดสมัยกลาง การฟื้นฟูศิลปวิทยาในยุโรปนับเป็นความก้าวหน้า เพราะมันได้หลุดพ้นมาจากข้อจำกัดของสมัยกลาง และวางรากฐานของอารยธรรมสมัยใหม่ของโลก[๒]

กล่าวโดยสรุป การฟื้นฟูศิลปวิทยา หมายถึงการนำเอาภาษาและวรรณคดีกรีกและละตินมาศึกษากันใหม่ หลังจากที่เสื่อมสูญไปจากยุโรปในสมัยกลางแล้ว ตกอยู่ระยะเวลาระหว่าง ค.ศ. ๑๓๐๐–๑๖๐๐ สมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาเป็นสมัยที่นักปราชญ์กำลังเจริญก้าวหน้าในทางความคิดอำนาจขององค์การคริสต์เริ่มถูกท้าทาย คนเริ่มค้านอำนาจรัฐและระบบ ต่างๆ ของยุโรปในสมัยกลาง เป็นสมัยที่ยุโรปได้มีการเคลื่อนไหวทางด้านวัฒนธรรม เป็นการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมจากสังคมที่ตั้งอยู่บนรากฐานของอุดมคติแบบศักดินา, ชาวชนบทและการปกครองในระบอบกษัตริย์มาเป็นสังคมเมืองและเคารพนับถือในเหตุผล

๒. สภาพทางเศรษฐกิจ

๒.๑ *การค้าขาย*

ก่อนหน้าจะถึง ค.ศ. ๑๓๐๐ รัฐต่างๆ รอบทะเลเมดิเตอรเรเนียนต่างก็มีประสพการณ์ทางการค้ามาตั้งแต่สมัยสงครามครูเสด ในแหลมอิตาลีนอกจาก เวนิซ ก็มี เจนัว ลุคคะ, ปีซา, ฟลอเรนซ์ มิลาน ฯลฯ ในฝรั่งเศสก็มีเมือง นาร์บอนน์ (Narbonne) มองค์เพลเลีย (Montpellier) และมาร์เซลล์ (Marseilles) ในสเปนก็มี บาร์เซโลนา (Barcelona) สำหรับเมืองเวนิส เป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญซึ่งมีเส้นทางเดินเรือมายังทางด้านตะวันออกของเมดิเตอรเรเนียนซึ่งเส้นทางดังกล่าวจะมีเมืองท่าและเกาะต่าง ๆ ในแถบทะเลอาเดรียติคและทะเลอีเจียน

รัฐเวเนเชียในแหลมอิตาลีได้พยายามป้องกันเส้นทางการค้าและสร้างเรือและอู่ต่อเรือเพื่อใช้ในการค้า มีบันทึกแสดงให้เห็นว่าราวศตวรรษที่ ๑๕ ในตอนต้น ๆ จะมีเรือบรรทุกสินค้าประมาณ ๔๕ ลำแล่นจากเมืองเวนิสไปยังเมืองฟลานเดอร์, เบรุต แห่งละ ๔ ลำ ไปยังทะเลดำและอียิปต์ แห่งละ ๓ ลำ นอกนั้นไปยังที่ต่าง ๆ เรือจากฟลานเดอร์อาจจะไปจอดเทียบท่าที่ท่าเรือของอังกฤษที่ลอนดอนและเซาท์แฮมป์ตัน กองเรือจากฟลานเดอร์นับว่ามีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของยุโรปมาก เพราะจะให้บริการการขนส่งสินค้าทางทะเลเป็นปรกติระหว่างอิตาลีและยุโรปตะวันตกเฉียงเหนือ และทำให้การบรรทุกขนส่งสินค้าถูกลงและปลอดภัยกว่าสมัยที่ใช้เส้นทางบก

๒.๒ *การอุตสาหกรรม*

การขยายตัวทางการค้าได้เร่งเร้าให้การอุตสาหกรรมประเภทต่าง ๆ ขยายตัวออกไป เช่นอุตสาหกรรมประเภทสิ่งทอ, โลหะ การต่อเรือ และสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ที่เป็นที่ต้องการของพ่อค้าเมืองต่าง ๆ ของอิตาลีสมัยกลาง และฟลานเดอร์ได้มีการพัฒนาการทอผ้าไปเป็นธุรกิจขนาดใหญ่มีการผลิตขนาดใหญ่ คนงานเป็นจำนวนมาก และมีกำไรมหาศาลสำหรับนักลงทุนบางคน

อย่างไรก็ตามยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการอุตสาหกรรมถูกครอบงำและควบคุมและในบางครั้งก็ถูกหน่วงเหนี่ยวให้พัฒนาช้าลงโดยพวกสมาคมอาชีพต่าง ๆ (guilds) เหมือนกับในสมัยกลาง[๓] สมาคมอาชีพเหล่านี้จะควบคุมในการออกใบอนุญาตให้กับคนที่จะประกอบอาชีพ

การค้าและช่างผีมือ รวมทั้งการกำหนดมาตราฐานของสินค้าและราคาตลอดจนการควบคุมผลผลิตที่ได้อีกด้วย

เวนิสจัดได้ว่าเป็นคลังของการอุตสาหกรรมของยุโรปในขณะนั้น เพราะมีผู้ที่ทำงานรับจ้างโดยการใช้แรงงานนับจำนวนพันคน คนงานเหล่านี้จะมีทักษะความชำนาญเป็นรูปบีรามิด กล่าวคือตอนฐานของบีรามิดจะเป็นพวกกรรมกรขนของขึ้นลงตามเรือใหญ่ (stevedore) หรือผู้ที่เป็นลูกมือและใช้แรงงานที่ไม่ต้องอาศัยผีมือต่างๆต่อมาก็ถึงขั้นผู้ชำนาญการเลื่อยไม้สำหรับการต่อเรือและคนทอกหมันเรือหรืออุดไม่ให้รั่ว (caulkars) ผู้ซึ่งจะทำให้ตัวเรือมีคุณค่าสามารถแล่นไปในทะเลได้ หลังจากนั้นก็มาถึงคนทำล้อและสายพานสำหรับใช้ยกหรือฉุดเรือรวมทั้งคนทำกระโดงเรือ และในขั้นสุดท้ายผู้ที่มีความชำนาญสูงสุดก็คือช่างต่อเรือผู้ซึ่งจะทำงานที่สำคัญทั้งหมดเกี่ยวกับวางรูปแบบขั้นพื้นฐานทั้งหมดของเรือ

๒.๓ *การธนาคาร*

การอุตสาหกรรมและการค้าเป็นรากฐานทางเศรษฐกิจของยุคฟื้นฟูศิลปวิทยา และอีกสิ่งหนึ่งที่สำคัญในยุคนี้ก็คือการธนาคาร จุดกำเนิดของการธนาคารได้วางรากฐานมาตั้งแต่ยุคกลางความต้องการของพ่อค้าในการลงทุนพวกเขาจำเป็นจะต้องมีแหล่งกู้ยืมเงินมากขึ้น ถึงแม้ว่าการกู้ยืมเงินจะเป็นการเสี่ยงอยู่มาก นายธนาคารเมืองฟลอเรนซ์ให้กู้ยืมเงินโดยคิดผลประโยชน์ถึงร้อยละ ๒๖๖ กษัตริย์, สันตปาปา และชนชั้นปกครองอื่น ๆ ต้องการกู้ยืมเงินเพื่อใช้ในการสงครามและการบริหารราชการแผ่นดิน นักธุรกิจต้องการเงินเพื่อลงทุนในการค้าและธุระกิจอื่น ๆ นอกจากให้กู้ยืมแล้ว ธนาคารจะต้องทำหน้าที่รับแลกเปลี่ยนเงินตราอีกด้วย

ก่อนหน้าจะถึง ค.ศ. ๑๓๐๐ นายธนาคารของยุโรปส่วนใหญ่เป็นชาวอิตาเลียนเป็นที่รู้จักกันในนามของนายธนาคารลอมบาร์ด ("Lombard" bankers) ถึงแม้ว่าพวกเขาจะไม่ได้มาจากแคว้นลอมบาร์ดี้ แต่มาจากฟลอเรนซ์ ซีนา (Seina) และเมืองอื่น ๆ ในแคว้นทัสคานี (Tuscany) ไปตั้งหลักแหล่งทำกินอยู่ในตอนใต้ของลอมบาร์ดี้ครอบครัวที่ประกอบธุรกิจการธนาคารชาวฟลอเรนซ์ที่สำคัญ คือ คนในตระกูลบาร์ดี (Bardi) และเปอร์รุสซี (Peruzzi)[๔]

๒.๔ *ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ*

อาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาก่อให้เกิดผลกระทบที่ตามมาหลายประการด้วยกัน

ประการแรก ประชากรตามเมืองต่าง ๆ ได้เพิ่มขึ้นอย่างมากมาย เช่นในศตวรรษที่ ๑๔ ประชากรในเวนิส ฟลอเรนซ์ และ ปารีส มีจำนวนถึงแห่งละประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ คน และที่ เจนัว บาร์เซโลนา และลอนดอน มีประมาณแห่งละ ๕๐,๐๐๐ คน คนส่วนใหญ่ในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยามักจะเป็นพวกชนบท คนส่วนน้อยเป็นพวกที่อยู่ในเมือง แต่ก็นิยมการใช้ชีวิตของพวกชนบท ความผูกพันระหว่างเมืองกับชนบทของยุโรปในขณะนั้นก็มีอยู่ในแถบแคว้นลอมบาร์ดี, ทัสคานี, ฟลานเดอรส์ และ เมืองต่าง ๆ แถบลุ่มน้ำไรน์ และเยอรมันตอนเหนือ พ่อค้าชอบไปลงทุนในไร่นา และชาวไร่ชาวนาก็เคลื่อนย้ายมาอยู่ในเมืองในฐานะกรรมกร และในบางเวลาก็กลับมาใช้ฝีมือการช่างของตนในไร่นา

ประการที่สอง ความเจริญเติบโตทางการค้าและการเพิ่มขึ้นของการใช้เงินตรา ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสถาบันทางเศรษฐกิจและสังคมของยุโรปตะวันตก บริเวณที่ดินรอบปราสาทของขุนนาง (manors) ในสมัยกลางจะเลิกการเพาะปลูกแบบเลี้ยงตัวเอง แต่จะประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งในที่ดินนั้นเพียงอย่างเดียว เช่น ปลูกข้าว หรือปลูกผ้า เจ้าของที่ดินที่มีการเพาะปลูกในลักษณะนี้จะกลายเป็นพวกนายทุน เป็นนายทุนที่ปราศจากความกรุณาปราณีและกล้าได้กล้าเสียพอสมควร

ประการที่สาม นักธุรกิจโจมตีวิถีทางของเศรษฐกิจในสมัยกลาง พวกนี้ต้องการทรัพย์สินในรูปแบบที่พวกเขาสามารถจะซื้อขายได้ทันท่วงที พ้นจากข้อจำกัดอันสลับซับซ้อนของการถือครองที่ดินในสมัยศักดินา และพวกเขาต้องการบังคับการใช้แรงงานตามที่เขาสามารถจะว่าจ้างและเคลื่อนย้ายแรงงานไปสู่งานใหม่ตามที่ตั้งใจ เป็นอิสระจากข้อจำกัดของระบบทาส

ประการที่สี่ การพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจดังกล่าวแล้วข้างต้นได้ปลดปล่อยบุคคลให้หลุดพ้นออกจากข้อจำกัดทางสังคม เพราะในสมัยกลางได้แบ่งสังคมออกเป็น ๓ ฐานันดร คือ ฐานันดรพระ, ฐานันดรเจ้านายและขุนนาง และฐานันดรชนชั้นธรรมดา แต่ในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาสุดยอดของชนชั้นฐานันดรที่สาม พวกชนชั้นกลางที่เป็นนายทุน นักธุรกิจ

และพวกช่างฝีมือ ได้เจริญก้าวหน้าทั้งในด้านปริมาณและความร่ำรวยทรัพย์สิน ยิ่งกว่านั้น คนระดับล่างในฐานันดรที่สาม ก็ได้ปรับสถานะภาพทางเศรษฐกิจโดยกลายมาเป็นกรรมกรรับจ้างได้ค่าตอบแทน แทนที่จะเป็นทาสเหมือนกับสมัยก่อน แต่ถึงกระนั้นก็ตามเขาก็ต้องสูญเสียบางสิ่งบางอย่างไป นั่นคือพวกเขาต้องสูญเสียความมั่นคงปลอดภัยของตัวเอง ต้องสูญเสียงานที่ทำกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ ต้องสูญเสียสิทธิในที่ดิน และทุกสิ่งทุกอย่างที่เคยเป็นเจ้าของมาในสมัยที่คนอยู่กับที่ดินของขุนนาง[๕]

๓. สภาวะทางการเมือง

๓.๑ *รัฐต่าง ๆ ในแหลมอิตาลี*

บรรดาผู้ปกครองทั้งหลายในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยา ที่เอาการเอางานมากที่สุดก็คือ บรรดาทรราช (despots) ที่ปกครองรัฐต่าง ๆ ในแหลมอิตาลี อย่างไรก็ตามบรรดาทรราชเหล่านี้ก็ไม่ได้ปกครองอิตาลีเสมอไป การต่อสู้ที่สำคัญในสมัยกลางระหว่างสันตปาปา และจักรพรรดิต่าง ๆ ได้ทำให้เกิดชุมชนอิสระ (Independent communes) หรือนครรัฐต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในตอนเหนือของแหลมอิตาลี

ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ และ ๑๔ ชุมชนต่างๆ จะมีการปกครองแบบสาธารณรัฐโดยคณาธิบดีย์ (oligarchic republics) ซึ่งประกอบด้วยชนชั้นเจ้านาย (nobility) และนักธุรกิจที่ร่ำรวยที่มีชื่อเรียกว่าพวกโปโปโล กราสโซ (popolo grasso) หรือพวกคนอ้วน (fat people)

ในเมืองต่าง ๆ นับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ เป็นต้นมา ความขัดแย้งทางสังคมและการเมืองได้เป็นไปอย่างขมขื่น จนกระทั่งการปกครองโดยคนคนเดียวตามอำเภอใจจำเป็นจะต้องได้รับการแก้ไข ในบางครั้งทรราชก็ยึดอำนาจการปกครองไว้ในกำมือ ในบางครั้งก็ถูกเชิญไปจากข้างนอกโดยบุคคลในพรรคเดียวกัน บ่อยครั้งที่ผู้ปกครองมาจากผู้นำของกองทหารรับจ้างซึ่งนครรัฐได้จ้างไว้ทำสงคราม

ก่อนหน้าจะถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ โชคชะตาทางการเมืองและสงครามได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในแผนที่ของแหลมอิตาลี เมืองต่างๆ เป็นจำนวนมากซึ่งมีความสำคัญในสมัยกลางได้ตกอยู่ในความมืดมนท์ทางการเมือง เป็นเหยื่อของการรุกรานของรัฐเพื่อนบ้านที่แข็งแรงกว่า รัฐที่ครอบครองแหลมอิตาลีอยู่ในขณะนั้น คือรัฐ ซิซิลี[๖] ทางใต้

(the Two Sicilies) รัฐขององค์การคริสต์ (the State of the Church) ในตอนกลาง และรัฐมิลาน, ฟลอเรนซ์ และเวนิส ในตอนเหนือ

ตลอดยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาทั้งรัฐซิซิลีทั้งสอง และรัฐขององค์การศาสนาคริสต์ไม่สามารถจะท้าทายอำนาจของอีก ๓ รัฐทางตอนเหนือของอิตาลีได้ มิลานมีสภาวะเศรษฐกิจที่ดีมาก เพราะภูมิสถานที่ตั้งของมิลานมีคุณค่าในทางเศรษฐกิจและยุทธศาสตร์ มิลานตั้งอยู่ท่ามกลางที่ราบลุ่มอันอุดมสมบูรณ์และภายในอาณาบริเวณภูเขาแอลป์ มีเส้นทางการค้าติดต่อกับยุโรปทางตอนเหนือโดยผ่านทิวเขาแอลป์ เป็นศูนย์กลางการผลิตสิ่งทอ และถลุงโลหะ ในทางการเมืองมิลานในสมัยกลางเป็นสาธารณรัฐ (republic) ซึ่งปกครองโดยพวกชนชั้นเจ้านายและขุนนางซึ่งเกี่ยวโยงกับสภาของประชาชน แต่การปกครองแบบผสมระหว่างระบบคณาธิปไตยกับประชาธิปไตย เช่นว่านี้ก็ไม่สู้ได้ผล เพราะไม่สามารถป้องกันการยึดอำนาจของกลุ่มบุคคลอื่นได้

สำหรับเมืองฟลอเรนซ์ มีการขัดแย้งในเรื่องชนชั้นอยู่มาก โดยเฉพาะพวกนักธุรกิจที่มั่งคั่ง กับพวกเจ้านายและขุนนาง ผลสุดท้ายใน ค.ศ. ๑๔๓๔ อำนาจทางการเมืองได้ตกอยู่กับคอสิโม เดอ เมดิชี (Cosimo de' Medici) คนในตระกูลเมดิชีที่มีชื่อเสียงในการปกครองฟลอเรนซ์ คือ ลอเรนโซ เดอ เมดิชี่ (Lorenzo de' Medici) (๑๔๖๙-๑๔๙๒) หลังสมัยของลอเรนโซ เดอ เมดิชี ไปแล้ว ชาวฟลอเรนซ์ได้พากันขับไล่ตระกูลเมดิชีออกจากอำนาจและหันไปฟื้นฟูระบอบสาธารณรัฐขึ้นมาใหม่

ส่วนเมืองเวนิส ครั้งหนึ่งรัฐธรรมนูญของชาวเวนิสมีรูปแบบเฉพาะตัวของตนเอง ไม่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ ไม่มีการยึดอำนาจและสูญอำนาจในฉับพลันทันทีทุกอย่างเงียบสงบอย่างมีระเบียบ หัวหน้าฝ่ายบริหารของเวนิสในสมัยกลางเป็นพวกเจ้าเมืองที่ได้รับการเลือกตั้ง ฝ่ายนิติบัญญัติก็คือสมัชชาทั่วไป (general assembly) ของประชาชนทั้งหมด อย่างไรก็ตามพวกพ่อค้าชาวเวนิสกลัวว่า พวกเจ้าเมืองที่มีอำนาจเหล่านี้อาจจะจัดตั้งระบบกษัตริย์ที่มีการสืบสันตติวงศ์ขึ้น ในที่สุดการปกครองก็เลยตกอยู่ในกำมือของพวกพ่อค้าซึ่งส่วนใหญ่ได้เข้าไปมีบทบาทในฐานะสมาชิกของสภาใหญ่ (great council) ซึ่งเปลี่ยนรูปมาจากสมัชชาทั่วไป คนพวกนี้มีประมาณ ๒ เปอร์เซ็นต์ของพวกประชากรทั้งหมด

บุคคลสำคัญที่เป็นผู้เสนอแนวคิดทางการเมืองที่สำคัญในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา คือ

นิโคโล แมเคียเวลลิ (Nicolo Machiavelli : ๑๔๖๙–๑๕๒๗) บุคคลผู้นี้เป็นผู้มีประสบการณ์ด้านการทูตแห่งเมืองฟลอเรนซ์ และเป็นผู้แต่งหนังสือเรื่อง "เจ้า" (The Prince) ขึ้นมา หนังสือเล่มนี้ แมเคียเวลลิ มุ่งสรรเสริญการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของลอเรนโซแห่งเมดิชี่ เนื้อหาสำคัญของหนังสือเล่มนี้กล่าวว่า ผู้ปกครองที่บริสุทธิ์ไม่ควรจะรักษาความซื่อสัตย์เมื่อการกระทำดังกล่าวจะต่อต้านความสนใจของเขาซึ่งจะทำให้ตัวของเขาไม่สามารถจะดำรงอยู่ต่อไปได้นาน ๆ แมเคียเวลลิ ได้กล่าวถึงอิตาลีว่า อิตาลีจะต้องสร้างความเข้มแข็งให้กับตนเองเพื่อขับไล่ฝรั่งเศส สเปน และราชวงศ์แฮ็ปสเบอร์กแห่งออสเตรียที่เข้ามาปกครองบางส่วนของแหลมอิตาลี แมเคียเวลลิ มีความเชื่อว่าจุดมุ่งหมายของการปกครองไม่ได้อยู่ที่การเตรียมคนเพื่อชีวิตในภายหน้า แต่จะต้องเสริมสร้างพลเมืองของโลกนี้ให้พร้อมที่จะต่อสู้และตายเพื่อประเทศชาติของเขา[๙]

๓.๒ *ฝรั่งเศส*

ปัญหาในฝรั่งเศสก็คือการฟื้นตัวจากความบอบช้ำ อันเนื่องมาจากการทำสงครามร้อยปีกับอังกฤษ (๑๓๓๗–๑๔๕๓) ฝรั่งเศสได้ชัยชนะสงคราม และอังกฤษซึ่งได้ควบคุมดินแดนของฝรั่งเศสที่ยึดมาได้มานานได้รักษาเอาไว้เพียงเมืองท่าริมช่องแคบอังกฤษที่ชื่อคาเลส (Calais) แต่กษัตริย์ฝรั่งเศสผู้ได้รับชัยชนะที่ชื่อ ชาลส์ที่ ๗ (๑๔๒๒–๑๔๖๑) แห่งราชวงศ์วาลัวส์ (Valois) ต้องการจะสร้างภาพพจน์ของกษัตริย์และสร้างเครื่องมือของอำนาจของกษัตริย์ขึ้นใหม่ ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยึงเข้มงวด ในการฟื้นฟูอำนาจของกษัตริย์ขึ้นใหม่ ชาลส์ที่ ๗ ได้ประกาศมิให้สันตปาปาเข้ามามีอำนาจควบคุมการแต่งตั้งคณะพระในฝรั่งเศส

ส่วนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๑ ได้ทรงบังคับให้พลเมืองที่ต่อต้านพระองค์เสียภาษีที่สูงกว่าเดิม ในขณะเดียวกันก็เอาใจพวกชนชั้นกลางด้วยการอนุญาตให้มีหน้าที่ในการบริหารราชการแผ่นดิน พระองค์ทรงขยายกองทัพให้ใหญ่โตยิ่งขึ้นเพื่อประโยชน์ในยามฉุกเฉิน พระองค์ยังคงยึดถือว่า พระองค์ทรงมีอำนาจที่ยิ่งใหญ่เหนือฝรั่งเศสแต่เพียงผู้เดียว

๓.๓ *อังกฤษ*

ปัญหาที่เผชิญหน้าอังกฤษในคริสศตวรรษที่ ๑๕ ก็เหมือนกับของฝรั่งเศสในอังกฤษผลของสงคราม ๑๐๐ ปี ก่อให้เกิดปฏิกริยาจากพวกทหารและพวกขุนนาง พวกเจ้า

นายชั้นสูงแบ่งแยกออกเป็น ๒ พวก คือ พวกตระกูลแลงคาสเตอร์กับตระกูลยอร์ค และทั้งสองตระกูลก็แย่งกันเป็นกษัตริย์อังกฤษ พวกอภิชนาธิบัตย์ได้ฆ่าฟันกันเองในสงครามกลางเมืองที่เรียกว่า "สงครามดอกกุหลาบ" (the Wars of Roses) (๑๔๕๕–๑๔๘๕)

อาจจะมีผู้สงสัยกันว่า ทำไมระบบกษัตริย์ของอังกฤษเป็นทรราชน้อยกว่าในประเทศบนผืนพื้นทวีปของยุโรป ในฝรั่งเศสและสเปนพวกขุนนางได้ต่อต้านอำนาจของกษัตริย์อย่างดื้อรั้น จนกระทั่งกษัตริย์ต้องสร้างอำนาจให้มากขึ้นปราบปรามพวกขุนนางต่าง ๆ แต่อังกฤษเองก็มีประเพณีอันยาวนาน เกี่ยวกับระบบการปกครองแบบพระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญ ซึ่งสภาผู้แทนของอังกฤษมีความเข้มแข็งมาก

๔. วรรณคดีและความคิด

นักเขียน นักคิด และศิลปิน ในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาได้แสดงออกถึงลัทธิชาตินิยมและวัตถุนิยมแบบใหม่ในยุคสมัยของพวกเขา แต่พวกเขาก็ยังคงดำเนินการทดสอบความเป็นมนุษย์ในยุคสมัยเก่าในความลึกลับของธรรมชาติและบุคลิกภาพของมนุษย์ โลกของวัฒนธรรมถึงแม้ว่าจะไม่เคยแยกไปจากโลกแห่งธุรกิจและโลกของการเมืองในยุคในสมัยนั้น แต่ก็ไม่เคยเป็นอันเดียวกัน มันดำรงอยู่ในลักษณะเป็นเส้นขนานกันไป

๔.๑ *การกำเนิดของภาษาพื้นเมือง*

ในประเทศยุโรปตะวันตกภาษาพื้นเมืองอุบัติขึ้นมาในสมัยกลางในฐานะภาษาที่ใช้พูดจากันของประชาชน แล้วหลังจากนั้นก็จะขยายออกไปเป็นภาษาเขียน และกลายเป็นงานของทางราชการและมีระเบียบแบบแผนในที่สุด ภาษาพื้นเมืองส่วนมากพัฒนามาจากภาษาละติน ภาษาเหล่านี้ได้แก่ ภาษาโรมัน ภาษาสเปน ภาษาโปรตุเกส ภาษาอิตาเลียน และภาษาฝรั่งเศส ภาษาเยอรมันไม่ใช่ภาษาโรมัน แต่เป็นภาษาทิวโนนิค (Teutonic language) ภาษาอังกฤษขอยืมเอามาจากภาษาของพวกนอรมัน ฝรั่งเศส และละติน

ภาษาพื้นเมืองเจริญเติบโตไปพร้อม ๆ กับลัทธิชาตินิยมทางการเมือง ประโยชน์ของภาษาธรรมดาได้เร่งเร้าความรู้สึกของคนอังกฤษให้เกิดสำนึกทางชาตินิยมและไม่ไว้ใจชาวต่างชาติที่ไม่พูดภาษาของกษัตริย์อังกฤษ

๔.๒ *ลัทธิมนุษยธรรม* (*Humanism*)

ในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาภาษาพื้นเมืองมิได้เข้าไปแทนที่ภาษาละตินเสียทั้งหมดภาษา

ละตินยังคงเป็นภาษาระหว่างชาติในโลกของศาสนาและวิชาการ นักปราชญ์ได้ทำงานเพื่อความสมบูรณ์ของภาษาละติน และในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาตอนปลายก็ได้เรียนรู้ขั้นพื้นฐานของภาษากรีก เขาเรียกตัวเองว่าเป็นนักมนุษยธรรม นักมนุษยธรรมชั้นนำจะศึกษาเรื่องราวของบุคคลที่ยิ่งใหญ่ ความคิดที่ยิ่งใหญ่ ศิลปที่ยิ่งใหญ่ในอดีต โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยคลาสสิค (กรีกและโรมัน) และมีความกระตือรือล้นที่จะศึกษาความเป็นมนุษย์ ในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาลัทธิมนุษยธรรมถูกตีความออกไปอย่างกว้างขวาง กล่าวคือ หมายถึงคำว่า "มนุษย์-ศาสตร์" และ "ศิลปศาสตร์" ในปัจจุบันนั่นเอง

วิวัฒนาการของลัทธิมนุษยธรรมอาจจะปรากฏเป็นร่องรอยโดยนักเขียนในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาซึ่งเริ่มต้นตั้งแต่ตอนแรก นักประพันธ์ที่มีชื่อเสียงในช่วงนี้ก็ได้แก่ ดังเตและบ็อค-แค็กซิโอ

ดังเต อลิกิเอริ (Dante Alighieri) (๑๒๖๕–๑๓๒๑) เป็นนักประพันธ์ชาวอิตาลีที่มีผลงานการเขียนมาตั้งแต่สมัยกลางแล้ว ถึงแม้ว่าดังเตจะขัดแย้งกับสันตปาปาในเรื่องทางการเมือง แต่เขาก็มิได้เป็นผู้ต่อต้านศาสนา เขาเองเป็นชาวคริสต์ที่ดีผู้ซึ่งปรารถนาจะให้สันตปาปาถอนตัวออกจากการเมือง

ผลงานที่มีชื่อเสียงของดังเต คือ "ดิไวน์ คอมเมดี" (Divine Comedy) เป็นเรื่องราวของการเดินทางไปนรก, สถานที่ซึ่งวิญญาณของคนที่ตายไปแล้วไปรับการชำระล้างบาปและการเดินทางไปสู่สวรรค์ ดังเตใช้ภาษาพื้นเมืองของแคว้นทัสคานีในการเขียนหนังสือเล่มนี้มากกว่าที่จะใช้ภาษาละติน เรื่องราวของ "ดิไวน์ คอเมดี" ได้รวมเรื่องราวต่าง ๆ ของกรีกและโรมันไว้เป็นจำนวนมากทั้งที่เป็นเรื่องจริงและตำนาน

ฟรานเซสโก เพทราค (Francesco Petrarca : ๑๓๐๔–๑๓๗๔) หรือที่เขียนกันในภาษาอังกฤษว่า Petrarch นั้น เป็นนักประพันธ์คนสำคัญของอิตาลีซึ่งได้รวบรวมและคัดลอกต้นฉบับของนักประพันธ์ในสมัยโบราณเอาไว้ เพทราคมีความรู้สึกว่าโลกนี้มีแต่ความสวยงามอันเป็นลักษณะของนักมนุษยธรรมในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา

เพทราคได้เขียนบทประพันธ์ โดยใช้ภาษาพื้นเมืองชมความงามของหญิงสาวคนหนึ่งที่มีชื่อว่า "ลอรา" (Laura) ลอรา เป็นชื่อของผู้หญิงคนหนึ่งที่มีชีวิตจิตใจไม่ใช่ผู้หญิงในอุดมคติซึ่งไม่มีตัวตนแต่ประการใด บทประพันธ์ของเขาเรียกว่า ซอนเนท (sonnets)

จิโอวานนิ บ็อคแค็กซิโอ (Giovanni Boccaccio : ๑๓๑๓–๑๓๗๕) เป็นทั้งเพื่อนและศิษย์ของเพทราค เขาได้ช่วยเหลือเพทราคค้นหาต้นฉบับในสมัยโบราณ ผลงานที่สำคัญของบ็อคแค็กซิโอมีชื่อว่า เดคาเมรอน (Decameron) เป็นเรื่องราวของผู้หญิง ๗ คน และผู้ชาย ๓ คน หนีออกจากเมืองฟลอเรนซ์ใน ค.ศ. ๑๓๔๘ เมื่อเมืองฟลอเรนซ์เกิดโรคระบาด ขณะเดินทางก็เล่าเรื่องต่าง ๆ สู่กันฟังวันละ ๑๐ เรื่อง รวมทั้งหมดด้วยกัน ๑๐๐ เรื่อง เนื้อหาของแต่ละเรื่องเอามาจากนิทานหรือนิยายต่าง ๆ โดยผู้เล่าเพิ่มเติมประสพการณ์ของตนลงไปด้วย งานชิ้นนี้แสดงให้เห็นความสามารถของบ็อคแค็กซิโอในการเขียนเล่าเรื่องอย่างสนุกขบขัน และแสดงให้เห็นความเข้าใจของบ็อคแค็กซิโอทางจิตวิทยา

๔.๓ ลัทธิมนุษยธรรมตอนปลาย

นักมนุษยธรรมในยุคหลังจากเพทราคและบ็อคแค็กซิโออาจจะแบ่งออกได้เป็น ๓ กลุ่มด้วยกัน กลุ่มแรกมีพวกสงวนรักษาวัฒนธรรมสมัยคลาสสิค พวกหนอนหนังสือ พวกนักปราชญ์, พวกทรราช และนักธุรกิจ, รวมทั้งผู้ที่เดินตามหลังเพทราคทั้งหมด กลุ่มที่สองเป็นพวกที่ที่เป็นนักเขียนบทประพันธ์ด้วยภาษาพื้นเมืองตามอย่างเรื่อง "เดคาเมรอน" ของบ็อคแค็กซิโอซึ่งได้แก่ ชาวเซอร์ (Chaucer) ในตอนปลายคริสตวรรษที่ ๑๔ ไปจนถึง ราเบเลส (Rabelais) และเคอร์วานเตส (Cervantes) ในศตวรรษที่ ๑๖ กลุ่มที่ ๓ มี บีโก (Pico) และอีราสมัส (Erasmus) ผู้ซึ่งพยายามจะเชื่อมศาสนาคริสต์ ความเชื่อในสมัยกรีกและโรมัน และอื่น ๆ เข้าด้วยกันให้เป็นปรัชญาสากลของมนุษย์

นักมนุษยธรรมในกลุ่มแรกได้ทำการรวบรวมค้นหาต้นฉบับข้อเขียนเก่า ๆ ที่ซุกซ่อนอยู่ตามที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะตามวัด และมีการรวบรวมงานของซิเซโร ตาคิตัส และนักประพันธ์ภาษาละตินคนอื่น ๆ มีการค้นหาหนังสือเก่าภาษากรีกทำให้ผลงานเหล่านั้นยังคงหลงเหลืออยู่จนถึงในปัจจุบัน ได้มีการจัดตั้งห้องสมุดสำหรับเก็บรักษาวรรณกรรมเหล่านี้เป็นอย่างดี สันตปาปาบางพระองค์ได้จัดตั้งห้องสมุดของสำนักวาติกันไว้เก็บรักษาวรรณกรรมเหล่านี้

นักมนุษยธรรมในกลุ่มที่สองที่สำคัญคือ จีออฟเฟรย์ ชาวเซอร์ (Geoffrey Chaucer : ๑๓๔๐–๑๔๐๐) ชาวเซอร์ ได้เขียนหนังสือชื่อ แคนเตอร์เบอรี เทลส์ (Canterbury Tales) ซึ่งเป็นเรื่องราวที่ถูกเล่าโดยพวกจาริกแสวงบุญในระหว่างการเดินทางไปยังสถานที่

อันศักดิ์สิทธิ์ที่แคนเตอร์เบอรี เรื่อง "The Knight's Tale" ก็เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงระบอบวีรคติในสมัยศักดินาสวามิภักดิ์และทัศนะเกี่ยวกับความรัก ถึงกระนั้นก็ตามชาวเซอร์ก็เขียนเป็นภาษาอังกฤษ

นักมนุษยธรรมอีกคนหนึ่งที่ชื่อ ฟรังซัวส์ ราเบเลส (Francois Rabelais: ๑๔๙๔–๑๕๕๓) เป็นชาวฝรั่งเศส เขาได้รื้อฟื้นอุดมคติแบบกรีกเกี่ยวกับเรื่องจิตที่สมบูรณ์ของบุคคลย่อมอยู่ในร่างกายที่แข็งแรง

นักมนุษยธรรมในกลุ่มที่สาม เป็นพวกนักปรัชญาที่ได้เริ่มทำการค้นหาความจริงของกรีกสมัยโบราณขึ้นมาใหม่ สำนักเปลโตนิค อาเคเดมี (The Platonic Academy) ซึ่งเป็นสโมสรของพวกบัณฑิตชนทั้งหลายได้รับการสนับสนุนและส่งเสริมจากตระกูลเมดิชี่ ทำให้ฟรอเรนซ์กลายเป็นศูนย์กลางของการศึกษาวิชาปรัชญา ในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ สมาชิกของสำนักแห่งนี้คนหนึ่งก็คือ จิโอวานนิ บีโก (Giovanni Pico : ๑๔๖๓–๑๔๙๔) บีโกรู้ทั้งภาษาอาหรับและภาษาเฮบรู และนอกจากนี้เขายังสนใจศึกษาเกี่ยวกับเรื่องที่เล่าเป็นอุทาหรณ์ หรือเปรียบเทียบกับมนุษย์ของพวกชาวยิวอีกด้วย บีโกสนใจแนวความคิดสมัยกลางของพวกคริสเตียนและปรัชญาของพวกอาหรับ ในผลงานของเขาที่ชื่อว่า "Oration on the Dignity of Man" นั้นเขาได้ยกตัวอย่างจากพวกนักเทววิทยาชาวปอร์เซียนและแคลเดียน, นักบวชแห่งอะพอลโล โสเครตีส พิธากอรัส ซิเซโร โมเสส เซ็นต์ปอล เซ็นต์ออกัสติน พระมะหะหมัด และบุคคลอื่น ๆ อีกมาก ในความเชื่อมั่นที่แตกต่างกันของผู้คนเหล่านี้ บีโกหวังว่าจะได้พบสัดส่วนที่เป็นปกติเกี่ยวกับเรื่องความเชื่อรวมทั้งกุญแจที่จะไขไปสู่มนุษย์และจักรวาล โดยธรรมชาติแล้วเขาประสบความล้มเหลว ถึงกระนั้นก็ตามมีบางสิ่งบางอย่างที่จะต้องร้องขอวิงวอนต่อมนุษย์ผู้ซึ่งพยายามที่จะจับยึดเอาส่วนสำคัญของความเจริญทั้งหมด บีโกได้ช่วยเหลือให้มีการวางรากฐานการศึกษาเรื่องมนุษยธรรมเกี่ยวกับศาสนาเปรียบเทียบ และปรัชญาเปรียบเทียบ

เจ้าแห่งนักมนุษยธรรมอีกคนหนึ่งเป็นชาวดัชท์โดยกำเนิดชื่ออีราสมัส (Erasmus: 1466–1536) เขาได้ศึกษาและได้สอนและอาศัยอยู่ที่เมืองออกฟอร์ด เคมบริดจ์ ปารีส และในอิตาลี ลวิสเซอร์แลนด์ และเยอรมันนี เขาได้จัดการพิมพ์พระคัมภีร์ใหม่ ในภาษากรีกดั้งเดิม อีราสมัส มีคุณลักษณะที่สำคัญของนักมนุษยธรรมในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาอย่างครบถ้วน

เขาได้เชื่อมโยงความคิดเห็น เกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์เข้ากับความศรัทธาในศักดิ์ศรีของมนุษย์ เขาได้เชื่อมโยงความรักในอารยธรรมสมัยคลาสสิคเข้ากับความนับถือในคุณค่าของศาสนาคริสต์ แต่ถึงแม้ว่าเขาได้พิจารณาว่าตัวเขาเองเป็นบุตรที่ซื่อสัตย์ขององค์การคริสต์ แต่ถึงกระนั้นเขาก็ช่วยทำลายความเป็นสากลของศาสนาคริสต์ด้วยเหมือนกัน

๕. ศิลป

ลัทธิมนุษยธรรมไม่เพียงแต่แผ้วถางทางสำหรับการปฏิรูปศาสนาเท่านั้น แต่ยังช่วยให้เกิดการปฏิวัติในทางศิลปะอีกด้วย สองลักษณะของมนุษยธรรมที่ยิ่งใหญ่ ก็คือความสนใจใหม่ในยุคโบราณกาลสมัยคลาสสิค กับการให้ความสำคัญต่อเรื่องของทางโลก ได้นำไปสู่ผลอันสำคัญของอาณาจักรแห่งศิลปะ" ยุโรปตะวันตกสมัยกลางสถาบันศิลปกรรมได้ทำให้ศิลปะอื่น ๆ ค้อยลงไป "การวาดภาพและการแกะสลักแทบจะไม่เป็นอิสระแก่ตัวเองแต่ถูกดูดกลืนเข้ากับงานทางด้านศาสนา ในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาสถาบันศิลปกรรมได้สูญเสียฐานะของตัวเองไปโดยมีการแกะสลักและการวาดภาพมาแทนที่ จากอิทธิพลของการฟื้นฟูศิลปในสมัยคลาสสิคนั้นเอง พวกสถาปนิกได้เปลี่ยนแปลงรูปแบบของการก่อสร้างแบบเก่าให้กับศิลปการก่อสร้างของโรมัน อย่างไรก็ตามในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยา ศิลปะไม่สู้จะเกี่ยวข้องกับศาสนาคริสต์เหมือนกับที่เคยเป็นมาในสมัยกลาง พวกนักวาดภาพและแกะสลักไม่สู้จะได้ใช้เวลามากนักสำหรับการออกแบบการก่อสร้างวัด หรือโบสถ์วิหารเท่าใดนัก พวกเขามักจะออกแบบรูปคนหรืออนุสาวรีย์ในฐานะของงานศิลปะที่เป็นอิสระ

ศิลปินในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาจะผลิตผลงานทั้งในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความศักดิ์สิทธิ์และเกี่ยวข้องกับเรื่องของทางโลก พวกเขาทั้งลอกแบบอย่างของสมัยคลาสสิค และกล้าที่จะทดลองแสดงออกซึ่งในแง่ของศิลปะใหม่ ๆ พวกเขาได้แสดงให้เห็นถึงข้อจำกัดของความยุ่งยากของยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาและลัทธิบริโภคนิยม

๕๑ *การวาดภาพ* (Painting)

ศิลปะของยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาเริ่มต้นพ้นจากอิทธิพลของสมัยกลางประมาณ ค.ศ. ๑๓๐๐ และหลังจากการพัฒนาอันยาวนานก็มาถึงจุดสุดยอดใน ๒๐๐ ปีต่อมา บุคคลที่มีชื่อเสียงในการวาดภาพในยุคนี้ก็ได้แก่ ลีโอนาร์โด ดา วินชี, ไมเคิล แอลเจโล, และไทเธียน ฯลฯ

ลีโอนาร์โด คา วินชี (Leonardo da Vinci : 1452–1519) เป็นผู้สนใจในการวาดภาพคนหนึ่งในยุคนี้ นอกจากนี้เขายังสนใจทางด้านปฏิมากรรม สถาปัตยกรรม คณิตศาสตร์ และวิศวกรรมศาสตร์ อีกด้วย ในขณะเดียวกันเขาก็สนใจทางด้านวรรณคดี ดนตรี กวีนิพนธ์ สรีรศาสตร์ (physiology) ธรณีวิทยา (geology) และทางด้านกายวิภาคศาสตร์ ดาวินชีได้รับการศึกษาที่เมืองฟลอเรนซ์ ต่อมาเขาได้ไปทำงานอยู่ที่เมืองมิลานเกือบ ๒๐ ปี ที่เขาทำงานอยู่ในมิลาน เขาได้วาดภาพที่มีชื่อเสียงคือภาพที่มีชื่อว่า "อาหารเย็นมื้อสุดท้าย" (The Last Supper) เป็นภาพวาดด้วยสีน้ำมัน เป็นภาพที่มีศิลปสูงส่งมากแสดงให้เห็นถึงความเข้าใจทางด้านจิตวิทยาของมนุษย์เป็นอย่างดี ต่อมาเมื่อดาวินชีกลับไปอยู่ ที่เมืองฟลอเรนซ์เขาได้วาดภาพที่มีชื่อเสียงอีกภาพหนึ่งที่มีชื่อว่า "โมนาลิซา" (Mona Lisa) เป็นภาพเหมือนของภรรยาสาวสวยของนายฟรานเซสโก เดล จิโอคอนโด

นักวาดภาพ ที่มีชื่อเสียงอีกคนหนึ่ง คือ ไมเคิล แอลเจโล (Michelangelo Buonarroti : 1475–1564) ไมเคิล แอลเจโล เกิดที่คาเพรส์ (Caprese) ใกล้ ๆ กับเมืองฟลอเรนซ์ ในตอนแรก ๆ เขาสนใจทางด้านปฏิมากรรมมาก เขาเชื่อว่าภาพเปลือยของผู้ชายเป็นรูปแบบของความงามขั้นสูงสุด เขาสนใจในองค์ประกอบทั่ว ๆ ไปน้อยกว่า เช่น ภาพภูมิประเทศ หรือองค์ประกอบภายในต่าง ๆ เขาได้รับการขอร้องจากสันตปาปา จูลิอุส ที่ ๒ ให้ไปวาดภาพที่เพดานวิหารซีสทีน ชาเปล (Sistine Chapel) ที่กรุงโรม เป็นเรื่องราวของการสร้างโลกมาจนถึงยุคที่น้ำท่วมโลก ในช่วงปลายของชีวิต เขาได้วาดภาพที่มีชื่อเสียงที่ชื่อว่า "การตัดสินครั้งสุดท้าย" (Last Judgment) จัดว่าเป็นภาพวาดที่แสดงออกถึงศิลปอันสูงส่งอีกภาพหนึ่งของเขา

คนที่สามก็คือราฟาเอล ซานติ (Raphael Santi : 1483–1520) เขาเกิดที่อูร์บิโน (Urbino) ในอัมเบรีย (Umbria) อิตาลี เขาได้รับการศึกษาขั้นต้นกับบิดาและในท้ายที่สุดก็ไปศึกษาต่อที่ฟลอเรนซ์และโรม ก่อนหน้าจะมาฟลอเรนซ์เขาได้ไปศึกษาเล่าเรียนอยู่กับเปรูจิโน (Perugino) ที่เมืองเปรูเกีย ณ ที่นี้เขาได้เรียนรู้เกี่ยวกับแนวความคิดเรื่องที่ว่างหรือช่องว่าง (Space) นอกจากนี้เขายังได้เรียนรู้เทคนิคการจัดวัตถุในภาพจากดาร์วินชี ได้รับอิทธิพลจากการศึกษาเกี่ยวกับรูปร่างของผู้ชายจากไมเคิล แอลเจโล แต่ในเรื่องความผสมกลมกลืนและการให้สีของภาพราฟาเอลทำได้ดีกว่า ภาพเหมือนของสันตปาปาจูลิอุสที่ ๒

ที่ราฟาเอลวาด และภาพอื่น ๆ อีก ๒–๓ ภาพให้ความรู้สึกในการตีความหมายของภาพได้ดีมาก

คนสุดท้ายที่จะกล่าวถึงคือ ติเซียโน เวเซลลี หรือไทเธียน (Tiziano Vecelli หรือ Ti Tian : 1477–1576) เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงในการวาดภาพมากในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาตอนปลาย การใช้สีในการวาดภาพของเขานับว่ามีชื่อเสียงมาก และถือว่าเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในงานศิลปะของเขา ภาพของเขาไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับศาสนา หรือเรื่องของคนบ่าเถื่อนที่ไม่มีศาสนาล้วนน่ารักและมีความทัดเทียมกัน งานวาดภาพสีน้ำมันของเขาที่มีชื่อเสียงมากที่สุดคือภาพที่มีชื่อว่า" Assumption the Virgin รูปวาดภาพเหมือนของคนที่เขาวาดแสดงให้เห็นถึงความชำนาญของเขาอย่างปราศจากข้อคำหนิ เป็นการเชื่อมโยงความเป็นจริงเข้ากับความเฉียบแหลมทางด้านจิตวิทยาเพื่อสร้างบุคลิกภาพและคุณลักษณะของภาพให้เด่นชัดขึ้น ภาพเหมือนที่เขาวาดก็มีหลายภาพ เช่น ภาพเหมือนของจักรพรรดิชาลส์ที่ ๕ และกษัตริย์ฟิลลิปที่ ๒ แห่งสเปน รวมทั้งกษัตริย์ฟรานซิสที่ ๑ แห่งฝรั่งเศสเป็นต้น

๕.๒ การแกะสลักและปั้น

การปั้นและแกะสลักในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยา ดูเหมือนจะต้องยกให้กับฝีมือของไมเคิล แอลเจโล ผู้ซึ่งเชื่อว่าศิลปะที่สูงส่งที่สุดคือกิจกรรมทางด้านสติปัญญาที่กระทำต่อหิน เขาได้ศึกษางานร่วมสมัยของนักปฏิมากรรมชาวอิตาเลียน และได้ทำความเข้าใจกับงานปฏิมากรรมในสมัยคลาสสิค แต่เมื่อเขาลงมือผลิตผลงาน เขากลับได้รับอิทธิพลจากสติปัญญาของตนเอง ซึ่งปรากฏออกมาในลักษณะที่โดดเด่นเข้มแข็ง และเกี่ยวข้องกับศาสนาอย่างลึกซึ้ง ใน ค.ศ. ๑๔๙๒ เขาได้เดินทางไปยังกรุงโรม ขณะนั้นเขามีอายุได้ ๒๔ ปี เขาได้สลักหินอ่อนที่มีชื่อเสียงมากชื่อ "พิเอตาร์ (Pietar) เป็นรูปพระนางมาเรียกับพระเยซู ตอนพระเยซูถูกปลดจากไม้กางเขน ปรากฏว่าพระนางมาเรียดูอ่อนเยาว์กว่าพระเยซู เขาได้อธิบายว่า ที่เป็นเช่นนี้เป็นการแสดงถึงความเป็นผู้บริสุทธิ์ตลอดกาลนานของพระนางมาเรีย นอกจากนี้ก็มีภาพแกะสลักจากหินอ่อนที่ชื่อว่าเดวิดผู้ฆ่าโกไลแอธ" เป็นรูปของเดวิดในท่าที่กำลังจะเหวี่ยงลูกดิ่ง

๕.๓ การก่อสร้าง

การก่อสร้างในอิตาลียุคฟื้นฟูศิลปวิทยา ดังเช่นกรณีการสร้างโบสถ์มีรากฐานมา

จากแบบฉบับของโรมัน ในสมัยกลางตอนปลายซึ่งมีลักษณะเป็นรูปโค้งวงกลมโบสถ์ลักษณะนี้ มีส่วนสัมพันธ์กับสิ่งก่อสร้างสาธารณะในสมัยโรมันโบราณอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เพราะว่าส่วนตอนกลางของโบสถ์ที่คนนั่งบีดด้วยหลังคาโค้ง (Vaulted nave) ก้อนหินที่แข็งแรงจะค้ำจุนหลังคาอยู่ ผลจากโครงสร้างอันแข็งแรงและสำคัญเหล่านี้พร้อมกับหน้าต่างเล็ก ๆ ก็จะช่วยให้เกิดแสงสว่างข้างในได้เล็กน้อย ศิลปะแขนงนี้เรียกว่าเป็นแบบโรมาเนสกิวสไตล์ (Romanesque style) สถาปนิกในสมัยนี้ที่มีชื่อเสียงก็มีอยู่หลายคน ดังจะยกตัวอย่างให้ศึกษาเพียงบางคน

คนแรกคือ พีลิปโป บรูเนลเลสชี (Filippo Brunalleshi : 1379–1446) เป็นชาวเมืองฟลอเรนซ์ มีความสนใจผลงานในอดีตของพวกโรมัน หลังจากที่ได้ศึกษาโครงสร้างต่าง ๆ ของการก่อสร้างของโรมันที่หลงเหลืออยู่แล้ว เขาก็ได้กลับไปยังเมืองฟลอเรนซ์เพื่อไปก่อสร้าง ยอดโดม ของโบสถ์ ซานตา มาเรีย มีการวางรากฐานการก่อสร้างมาก่อนหน้านี้แล้วคือตั้งแต่ ค.ศ. ๑๒๙๖ ก่อนที่ตัวเขาจะเกิดเสียอีก แต่โครงงานแบบโรมาเนสกิว สไตล์ถูกครอบคลุมไว้บนส่วนยอด ซึ่งจะทั้งตัวลงบนกลองที่มีรูปแบนแปดด้านแปดมุมซึ่งจะพิงอยู่กับผนังโบสถ์อีกทีหนึ่ง บรูเนลเลสชี ได้แก้ปัญหาทางด้านเทคนิคที่ยากลำบากนี้ซึ่งเกี่ยวข้องกับการจะต้องค้ำจุนโดมซึ่งมีเส้นผ่าศูนย์กลางถึง ๑๔๐ ฟุต ความเอาใจใส่ของบรูเนลเลสชีต่อความเป็นปรกติธรรมดา ความเรียบง่ายและความสมดุลย์ของแบบอย่างสมัยคลาสสิค ได้แสดงออกมาอย่างชัดเจนในการก่อสร้าง พิตติ พาเลซ (Pitti Palace) ซึ่งเขาได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการก่อสร้างในเมืองฟลอเรนซ์และจะเป็นแบบฉบับของพระราชวังในแคว้นทัสคานีในสมัยคริสตศตวรรษที่ ๑๕ พระราชวังต่าง ๆ ในสมัยยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาเป็นทั้งป้อมปราการสำหรับป้องกันการโจมตีหรือรุกราน และที่พักสำหรับผู้ปกครองหรือเจ้านายที่เป็นพ่อค้าทั้งหลาย ส่วนมากจะมีลักษณะเป็นกำแพงที่แข็งแรงสำหรับพื้นชั้นแรกซึ่งจะถูกโจมตีจากข้าศึกได้ง่าย ถ้ามีหน้าต่างแคบ ๆ ก็จะสามารถป้องกันได้ด้วยลูกกรงโลหะ ในชั้นบนขึ้นไปมีหน้าต่างเป็นจำนวนมาก ดังนั้นภายในจึงมีการถ่ายเทอากาศและแสงสว่างดีกว่า

คนที่สองได้แก่ อังเดร ปาลลาดิโอ (Andreae Palladio : 1518–1580) เป็นสถาปนิกชาวอิตาเลียนที่ยิ่งใหญ่คนสุดท้ายในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาตอนปลาย ซึ่งเป็นยุคที่กำลังมีการต่อต้านการประดับตกแต่งที่เกินความจำเป็นในการก่อสร้าง ด้วยความหลงใหลซาบซึ้ง

ในการก่อสร้างของพวกโรมันสมัยโบราณได้ทำให้ปาลลาดิโอลงมือวัดระยะขนาดของสิ่งก่อสร้างที่ยังหลงเหลืออยู่และสร้างมันขึ้นมาใหม่บนแผ่นกระดานวาดเขียน แบบแปลนของเขาบางชิ้นทำเป็นรูปโบลถ์ พระราชวัง และที่พักในวิเซนซา (Vicenza) ใกล้ ๆ กับเมืองเวนิส อนึ่ง การก่อสร้างสิ่งเหล่านี้ ปาลลาดิโอได้เขียนหนังสือเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมในอนาคตเอาไว้ซึ่งมีชื่อว่า "หนังสือ ๔ เล่มเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม" (Four Books of Architecture)** ซึ่งเมื่อได้มีการแปลออกเป็นภาษายุโรปอื่น ๆ อีกหลายภาษาแล้ว ก็เท่ากับว่าอิทธิพลทางด้านสถาปัตยกรรมของเขาและของโรมันสมัยโบราณได้แผ่ขยายออกปกคลุมทั่วยุโรป

การก่อสร้างในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาที่น่าประทับใจมากที่สุดก็คือโบลถ์ เซ็นท์ บีเตอร์ ในกรุงโรม ซึ่งโดนาโต บรามันเต (Donato Bramante : ๑๔๔๔–๑๕๑๔) เป็นผู้ริเริ่มก่อสร้างเอาไว้ แล้วต่อมาก็อยู่ในความรับผิดชอบของราฟาเอล และในท้ายที่สุดก็ตกมาถึงหน้าที่ของไมเคิล แอลเจโล

๕.๔ ดนตรี

ในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาได้มีการพัฒนาทางด้านการดนตรีเป็นอันมากเช่นเดียวกับวิวัฒนาการของศิลปแขนงอื่น ๆ ที่ได้แยกตัวออกมาจากวัฒนธรรมของพวกโกธในสมัยกลาง ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ ดนตรีได้หันกลับไปเกี่ยวข้องกับเรื่องของทางโลกและเป็นสากลยิ่งขึ้น เป็นการแสดงออกของศิลปินในฐานะส่วนบุคคลเป็นครั้งแรกตั้งแต่ยุคโบราณสมัยคลาสสิค โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าในเรื่องของดนตรีในยุคนี้ การฟื้นฟูศิลปวิทยาทั้งในตอนเหนือ (ซึ่งได้รับอิทธิพลจากคัชท์) และในตอนใต้ (ซึ่งได้รับอิทธิพลจากชาวอิตาเลียน) ได้ร่วมกันเปลี่ยนแปลงรูปแบบของดนตรีไปจากเดิม

จอสควิน เดส เพรส (Josquin des Pres) เกิดประมาณ ค.ศ. ๑๔๕๐ ที่ไฮโนท์ (Hainaut) ได้อพยพจากฝรั่งเศสไปอยู่อิตาลีในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ ซึ่งที่นั่นเขาได้พบปะกับนักดนตรีอื่น ๆ เป็นจำนวนมาก และที่นั่นเขาพยายามที่จะปรับคุณลักษณะของเมโลดี้และฮาร์โมนี ของดนตรีอิตาเลียนให้เข้าด้วยกันด้วยการสร้างเสียงและความสมดุลย์ของแบบอย่างที่ไม่ใช่ของแท้ของดนตรีทางตอนเหนือของยุโรป

ส่วนปาเลสตรินา (Palestrina : ๑๕๒๕–๑๕๙๔) ผู้ประกอบอาชีพทำมาหากินอยู่ในกรุงโรม ขณะนั้นผลงานของเขาก็แสดงออกถึงคุณลักษณะของดนตรีสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา

ผลงานของเขาก็เป็นการแสดงออก ซึ่งความเกี่ยวโยงที่ดีที่สุดของเทคนิคการเรียบเรียงเสียงประสาน ที่ใช้กัน อยู่ทาง ตอนเหนือของ ยุโรปกับ ความเป็น อัจฉริยะ ทางด้าน ทำนองเพลงที่ไพเราะของอิตาลี

ออร์ลันโด ดิ ลาสโซ (Orlando di Lasso) เป็นอีกคนหนึ่งที่นับได้ว่าเป็นนักดนตรีในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาที่เก่งหลายอย่าง เขาได้แสดงออกถึงความรู้สึกของจิตใจเกี่ยวกับเรื่องของทางโลกและมีความสามารถในการทำงานด้วยความชำนาญรูปแบบของการประสานเสียง

ในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยานับได้ว่าเป็นยุคของการพัฒนาเครื่องดนตรีใหม่ ๆ ที่มีประโยชน์ ก่อนหน้าจะสิ้นสุดคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ ได้มีการนำเอาเบียโน (harpsichord) และไวโอลินมาเล่นร่วมกัน ต่อมาเมื่อมีการประดิษฐ์เครื่องพิมพ์ได้ก็มีการพิมพ์ความรู้เกี่ยวกับเรื่องดนตรีออกเผยแพร่

๖. วิทยาศาสตร์

วิทยาศาสตร์เป็นส่วนหนึ่งของความพยายามของมนุษย์ในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการเคลื่อนไหวอันยิ่งใหญ่ของกิจกรรมทางด้านวิทยาศาสตร์ได้เริ่มปรากฏขึ้นในประวัติศาสตร์ยุคใหม่ในตอนแรก แต่จะปรากฏชัดในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ เมื่อยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาได้เจริญเต็มที่ ในประวัติศาสตร์ของวิทยาศาสตร์ คริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ และ ๑๖ เป็นช่วงเวลาของการเตรียมตัว นักวิทยาศาสตร์ได้ศึกษาหาความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ที่มีมาก่อนแล้วตั้งแต่สมัยกลาง

ลีโอนาร์โด ดาวินชี เป็นตัวอย่างที่ดีของทั้งความล้มเหลวและความสำเร็จของวิทยาศาสตร์ในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา ดาวินชีบันทึกความคิดเห็นเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ไว้ในสมุดบันทึกและเก็บไว้เป็นความลับ เขาไม่มีความสนใจในการจัดระบบของการสังเกตและการตีพิมพ์สิ่งที่เขาค้นพบเหมือนอย่างเช่นนักวิทยาศาสตร์สมัยใหม่กระทำกัน อีกประการหนึ่งเขามีความรักในการสืบค้นดังเช่นนักวิทยาศาสตร์ที่แท้จริง ประจักษ์พยานในเรื่องนี้ก็คือความสนใจของเขาในเรื่องกายวิภาค และสัดส่วนร่างกายของมนุษย์ รวมทั้งทุกสิ่งทุกอย่างที่เกี่ยวกับมนุษย์และธรรมชาติ เขาวางโครงการทำเครื่องสูบน้ำ, เครื่องกลึง, เครื่องกลไกที่ใช้ทำสงคราม เครื่องกลไกที่ช่วยในการบิน, เครื่องมือเครื่องใช้อื่น ๆ ตลอดจนสิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ

ซึ่งดูไม่ออกว่าเป็นอะไร ในที่สุดเขาก็มีส่วนช่วยเหลือสนับสนุนอย่างสำคัญต่อความเจริญก้าวหน้าทางด้านกิจกรรมทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และการประดิษฐกรรมต่าง ๆ รวมทั้งทางด้านกายวิภาคและยารักษาโรค ยกเว้น ดาราศาสตร์ สำหรับวิทยาศาสตร์ในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยานี้จะพูดถึงสาระสำคัญในสิ่งเหล่านี้ โดยจะเริ่มต้นด้วยเรื่องเทคโนโลยี และการประดิษฐกรรม

ในเรื่องวิทยาศาสตร์ประยุกต์เหล่านี้ มันเป็นการยากที่จะตกลงกันเกี่ยวกับชื่อที่ใช้เรียกกันอย่างง่าย ๆ บางชื่อ ยกตัวอย่างเช่น กูเตนเบอร์ก (Gutenburg) ชาวเยอรมันเป็นที่ยอมรับกันว่าเขาเป็นผู้คิดประดิษฐ์ เครื่องพิมพ์ (movable type) ขึ้นใช้ได้กลายเป็นที่ถกเถียงโต้แย้งกันในหมู่นักปราชญ์ว่าเป็นการแสดงถึงความมีชื่อเสียงที่แท้จริงของเขาหรือไม่ การปฏิวัติในการผลิตหนังสือได้เริ่มต้นเมื่อชาวยุโรปสมัยกลางสั่งกระดาษเป็นสินค้าเข้าจากจีน และได้พบว่ามันถูกกว่าหนังแกะที่เคยใช้สำหรับการคัดลอกมาก่อน** ต่อมาได้มีการประดิษฐ์แผ่นไม้หรือทองแดงโดยแกะเป็นภาพซึ่งสามารถจะลอกภาพดังกล่าวได้ทีละหลาย ๆ ภาพ ต่อมาก็มีการเพิ่มประโยคที่ใช้อธิบายภาพเหล่านั้นลงไปในแผ่นไม้หรือทองแดงนั้นด้วย ในที่สุดในทศวรรษที่ ๑๔๔๐ ในประเทศเยอรมัน กูเตนเบอร์กหรือคนอื่น ๆ บางคนได้ออกความคิดประดิษฐ์เครื่องพิมพ์ขึ้นมา หลังจากนั้นก็มีหนังสือพิมพ์ดีพิมพ์วรรณคดีที่คนจำนวนมากไม่เคยมีต้นฉบับอยู่ในมือ รวมทั้งการดีพิมพ์พระคัมภีร์ไบเบิลด้วย

การประดิษฐกรรมอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมากและการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ก็มีอิทธิพลที่สำคัญมาก ตัวอย่างเช่น ดินปืน ซึ่งเคยถูกนำมาจากจีนมาในยุโรปสมัยกลาง ก็เคยถูกนำมาใช้ในสงคราม ๑๐๐ ปี เป็นเวลานานที่ได้มีการปรับปรุงอาวุธปืนและปืนใหญ่อย่างล่าช้าได้มีผลทำให้เกิดความหายนะทั้งพวกอัศวิน และปราสาทของขุนนาง ทางด้านการเดินเรือชาวเวเนเชียนได้ออกแบบเรือแกลลี่ (galley) ซึ่งเป็นเรือท้องแบนชั้นเดียวใช้ทั้งใบและกรรเชียงแต่สามารถแล่นออกสู่มหาสมุทรแอตแลนติคได้ ได้มีการใช้เข็มทิศและแผนที่การเดินเรือเป็นเครื่องมือช่วยเหลือในการเดินเรือ ก่อนหน้าจะสิ้นสุดศตวรรษที่ ๑๕ ชาวยุโรปก็สามารถเป็นเจ้าของเครื่องมือที่จะใช้ประโยชน์ในยุคของการค้นพบและก่อสร้างจักรวรรดิในในโลกใหม่ของตน

ในด้านความรู้ทางการแพทย์ก็ก้าวหน้าไปอย่างไม่สม่ำเสมอในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยา ถึงแม้ว่าการศึกษาในเรื่องกายวิภาคจะก้าวหน้า แต่การประยุกต์ความรู้ในเรื่องนี้มาใช้ช่วย

เหลือความทุกข์ยากอันเกิดจากการเจ็บป่วยของมนุษย์ยังคงไม่คืนนัก บรรดาอายุรแพทย์ทั้งหลายไม่สู้จะมีความรู้จริง ครูที่สอนวิชาแพทย์ก็ยังคงสอนซ้ำ ๆ แต่ความรู้เดิมตั้งแต่สมัยโรมันโบราณโดยไม่เคยพยายามที่จะทดสอบความเชื่อถือได้ของความรู้ใหม่ ๆ บรรดาอายุรแพทย์และนักปราชญ์ได้พยายามที่จะติดต่อสัมพันธ์กับมหาวิทยาลัยปาดัว (Padua) ในอิตาลีด้วยเหมือนกัน

ใน ค.ศ. ๑๕๓๗ ชาวเบลเยี่ยมชื่อเวสาลิอุส (Vesalius : 1514–1564) ได้เดินทางไปสอนหนังสือที่มหาวิทยาลัยปาดัว ใน ค.ศ. ๑๕๔๓ เขาได้ตีพิมพ์หนังสือออกมาเล่มหนึ่งชื่อ "เดอ ฮิวแมนนิส คอร์พอริส เฟบริคกา" (De Humaniz Corporis Fabrica) เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างของร่างกายมนุษย์[๖] ในการศึกษาทางด้านกายวิภาคที่ยิ่งใหญ่ของเวสาลิอุส ครั้งนี้ ได้กล่าวย้ำถึงการสอนในแบบเก่า แต่เขาก็ได้ชี้ให้เห็นถึงบางอย่างที่เป็นความล้มเหลวของมัน

ใน ค.ศ. ๑๕๔๓ จัดว่าเป็นปีของประวัติศาสตร์การตีพิมพ์เรื่องราวทางวิทยาศาสตร์ไม่เพียงแต่การตีพิมพ์ผลงานของเวสาลิอุสเท่านั้น ใน ค.ศ. ๑๕๔๓ นี้ก็เป็นปีที่โคเปอร์นิคัส (Copernicus) เริ่มดำเนินการศึกษาทางด้านดาราศาสตร์สมัยใหม่โดยเขียนหนังสือชื่อ "เดอ รีโวลูชันนิบุส ออร์บิอุม โคเลสติอุม" (De Revolutionibus Orbium Coelestium) เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการปฏิวัติของร่างกายแห่งสวรรค์ โคเปอร์นิคัส (1473–1573) เกิดในโปแลนด์ เขาได้ศึกษาวิชากฎหมาย และวิชาการแพทย์ที่มหาวิทยาลัยปาดัวและมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ในอิตาลี เขาได้ใช้เวลาถึง ๓๐ ปีเป็นพระอยู่ในโบสถ์ใกล้ ๆ กับเมืองดานซิก และมีความสนใจอย่างจริงจังเกี่ยวกับเรื่องคณิตศาสตร์และดาราศาสตร์ งานทางด้านวิทยาศาสตร์ของเขาได้ทำให้เขาต้องกล่าวโจมตีข้อสมมติฐานที่เชื่อกันว่าโลกเป็นศูนย์กลางของจักรวาลตามที่ปีโตเลมีและนักดาราศาสตร์สมัยโบราณ คนอื่น ๆ ได้เคยกล่าวเอาไว้ และเขาได้ตั้งสมมติฐานใหม่ว่า ดวงอาทิตย์เป็นศูนย์กลางของจักรวาลไม่ใช่โลกอย่างที่เคยเชื่อกัน

แนวความคิดเกี่ยวกับโลกเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ได้เป็นที่ยอมรับกันในศตวรรษที่ ๑๖ รวมทั้งความละเอียดอ่อนของระบบบรรยากาศรอบ ๆ โลกซึ่งเป็นศูนย์กลางของจักรวาล มีบรรยากาศล้อมรอบอยู่ถึง ๘๐ ชั้น แต่ละชั้นมีท้องฟ้าแยกจากกันและมีสวรรค์บรรจุอยู่ในท้องฟ้า การเคลื่อนไหวของบรรยากาศเป็นทางหมุนเวียนที่มองด้วยตาเปล่าไม่

เห็น จินตนาการเหล่านี้เป็นเรื่องของจักรวาลที่ถูกโจมตีก่อนหน้าสมัยโคเปอร์นิคัส และเมื่อโคเปอร์นิคัสได้เสนอสมมติฐานออกมาใหม่ จึงเท่ากับเป็นการปฏิวัติทางด้านดาราศาสตร์

๗. ศาสนา

ก่อนหน้าที่จะถึงยุคสมัยโคเปอร์นิคัสจะมีพิมพ์ความคิดเห็นของตนเองออกเผยแพร่ ศาสนาคริสต์กำลังเกิดการขัดแย้งกันระหว่างพวกแคธอลิคและโปรเตสแตนท์ วิกฤติการณ์ทางด้านศาสนาครั้งนั้นทำให้ปัญหาทางด้านศาสนาที่ยังมิได้พิสูจน์ให้เห็นความถูกต้องก็มีมากขึ้น ยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาอาจจะไม่นำไปสู่การปฏิรูปศาสนาของพวกโปรเตสแตนท์ได้ถ้าพวกแคธอลิคในช่วงทศวรรษที่ ๑๔๐๐ และทศวรรษ ๑๕๐๐ เข้มแข็งและปราศจากการทุจริต แต่ทั้งนี้ต้องยกเว้นองค์การคริสต์ในสเปน สันตปาปาที่มีความทะเยอทะยานในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาก็พยายามที่จะปรับปรุงภาพพจน์ขององค์การคริสต์ตลอดจนทั้งอำนาจต่าง ๆ ที่สูญเสียไปก่อนหน้านี้กลับคืนมา แต่ก็ทำได้เพียงเล็กน้อย จนกระทั่งในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ ได้มีปรากฏการณ์สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเรียกว่า "คอนซิเลียร์ มูฟเมนต์" (Conciliar Movement) เป็นความพยายามที่จะใช้ระบบพระมหากษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญเข้าไปแทนที่ระบบรวบอำนาจของสันตปาปาผู้ที่มีส่วนในการเคลื่อนไหวในครั้งนี้ก็ได้แก่ จอห์น ไวคลิฟ (John Wiclif) และ จอห์น ฮุส (John Hus) เป็นต้น

จอห์น ไวคลิฟ (๑๓๒๐–๑๓๘๔) เป็นชาวอังกฤษ เป็นผู้ได้รับการศึกษาดี เป็นข้าราชสำนักในกษัตริย์เอ็ดเวิร์ดที่ ๓ ของอังกฤษ ต่อมาได้เข้าไปทำงานเกี่ยวข้องกับ พระเขามีความเห็นว่า พระไม่ควรมีทรัพย์สินส่วนตัว พระไม่ควรเกี่ยวข้องกับทางการเมือง ควรจะตั้งตนสั่งสอนแบบพระเยซู พระควรจะอยู่ใต้อำนาจของกษัตริย์ในประเทศนั้นเช่น พระในอังกฤษควรจะขึ้นตรงต่อกษัตริย์อังกฤษ ไม่ควรขึ้นตรงต่อสันตปาปาเขากับเพื่อนได้ช่วยกันแปลคัมภีร์ศาสนาฉบับภาษาละตินออกมาเป็นภาษาอังกฤษเมื่อไวคลิฟ ตายไปแล้ว มหาวิทยาลัยอ็อกฟอร์ด และอาร์คบิชอพแห่งแคนเตอร์เบอรรีได้ลงมติประณามคำสอนของเขา

จอห์น ฮุส (๑๓๖๙–๑๔๑๕) เป็นชาวโบฮีเมีย เคยศึกษาในมหาวิทยาลัยอ็อกฟอร์ดและมีความเชื่อถือในคำสอนของไวคลิฟมาก ความเคลื่อนไหวของจอห์น ฮุส มีทั้งจุดมุ่งหมาย ด้านสังคมและศาสนา โดยเฉพาะเขาเป็นนักชาตินิยมชาวเช็ค (Czech) เขา

ต้องการที่จะต่อต้านการครอบงำองค์การศาสนาในโบฮีเมียโดยพระเยอรมัน เขาได้แสดงความคิดเห็นว่าพระควรใช้ชีวิตอย่างบริสุทธิ์ มิควรจะยุ่งเกี่ยวกับโลกภายนอก และไม่ควรจะออกใบฏีกายกบาปให้ ในอิตาลีขณะนั้นมีการออกใบฏีกายกบาปกันมาก เขาถือว่าคัมภีร์เป็นสิ่งสูงสุดในศาสนา มิใช่สันตปาปา ดังที่เป็นอยู่ในสมัยนั้น

ในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาแนวโน้มทางด้านการนับถือศาสนาจะออกมาในรูปของการต่อต้านคณะสงฆ์เป็นการต่อต้านพฤติกรรมของตัวบุคคลมิใช่ต่อต้านศาสนาคริสต์ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าบรรดาพระทั้งหลายได้เข้ามาเกี่ยวข้องทางโลกมากเกินไป สันตปาปาบางพระองค์ เช่น สันตปาปาซิกตัสที่ ๔ (Sixtus IV : 1471–1484) ได้สร้างวิหาร ซิสทีน ชาเปล ขึ้นในสำนักวาติกัน ตลอดจนใช้อำนาจหน้าที่เพื่อสนับสนุนหลานชายหลานสาวของตน สันตปาปาจูลิอุสที่ ๒ (Julius II : 1503–1513) ชอบเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการทำสงคราม และการขยายอำนาจทางการเมือง จึงทำให้ชาวคริสต์ทั้งหลายไม่สู้จะพอใจสันตปาปา และคณะสงฆ์ เพราะสันตปาปาพยายามขยายอำนาจเข้าไปควบคุมกษัตริย์ของแคว้นต่าง ๆ ในยุโรป ทำให้มองเห็นว่าสันตปาปามิได้เกี่ยวข้องกับกิจการศาสนาเท่านั้น แต่ยังแสวงหาอำนาจทางการเมืองอีกด้วย อันเป็นการผิดหลักคำสอนในพระคัมภีร์ไบเบิล

๘. ข้อสรุป

จะเห็นได้ว่าในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา ยุโรปได้มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านต่าง ๆ หลายประการด้วยกัน

ประการแรก การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ ในสมัยกลางของยุโรป การเลี้ยงชีพขึ้นอยู่กับที่ดินของขุนนาง (manor) การแลกเปลี่ยนสินค้ามีน้อย เพราะต่างผ่ายต่างผลิตของตนเอง แต่พอเริ่มเข้าสู่ยุคฟื้นฟูศิลปวิทยา มีการผลิตสิ่งของจากสมาคมช่าง การค้าและการอุตสาหกรรมเกิดขึ้น เศรษฐกิจแบบพึ่งที่ดินก็เปลี่ยนไป สังคมมีการลงทุนเกิดขึ้นมาก การผลิตสิ่งของต่าง ๆ ต้องมีการลงทุนด้วยเงิน ทั้งด้านการผลิตและการขาย เมื่อได้ผลกำไรก็นำมาแบ่งปันกับบรรดาหุ้นส่วน เกิดสังคมการลงทุน นอกจากนี้ยังมีการใช้ระบบเงินตราอีกด้วย

ประการที่สอง การเปลี่ยนแปลงทางสังคม แต่เดิมยุโรปสมัยกลาง ศูนย์กลางของสังคมอยู่ที่ปราสาท และที่ดินรอบปราสาทของขุนนางแต่ละแห่ง เมื่อเกิดการเปลี่ยน

แปลงทางเศรษฐกิจออกมาในรูปการอุตสาหกรรมในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา ก็ทำให้เกิดการสร้างชุมชนขึ้นมาใหม่ ทั้งนี้เนื่องด้วยขุนนางไปรบสงครามครูเสด และพวกทาสก็ติดตามขุนนางเมื่อนิยมไปรบสงครามครูเสดกันมาก พวกขุนนางถูกฆ่าตายก็ลดจำนวนน้อยลง พวกทาสที่ไปรบก็ได้รับการปลดปล่อยเป็นพวกเสรีชนพวกนี้ก็พากันไปรวมตัวกันสร้างชุมชนใหม่ที่เรียกว่า "เมือง" เป็นชุมชนของพวกเสรีชนที่มีอิสระมากขึ้น พวกนี้ประกอบอาชีพเป็นอิสระเรียกว่าชนชั้นกลาง พวกนี้ขอขึ้นตรงต่อกษัตริย์ไม่ยอมขึ้นกับพวกขุนนางอีกต่อไป ทำให้ระบอบศักดินาสวามิภักดิ์ (feudalism) เสื่อมลง

ประการที่สาม การเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมือง ก่อนหน้าสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาขุนนางได้รับมอบอำนาจจากกษัตริย์ให้ดูแลที่ดิน และแบ่งให้พวกอื่นเป็นทอด ๆ ไป เครื่องบรรณาการก็เป็นพวกสิ่งของ ต่อมาเมื่อใกล้จะย่างเข้าสู่สมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา เริ่มมีการเก็บภาษีเป็นเงินตรา ทำให้บรรดาผู้ครองแคว้นทั้งหลายมีเงินสะสมอยู่ในท้องพระคลังมาก มีการใช้เหรียญทองไปว่าจ้างผู้คนมาทำงานเช่นจ้างนักกฎหมาย จ้างทหารป้องกันประเทศ ประกอบกับได้มีการศึกษาภาษาละติน ได้อ่านกฎหมายโรมันจึงก่อให้เกิดความรู้สึกว่า ผู้มีอำนาจในการปกครองทุกคนจะต้องเป็นผู้จัดการทุกอย่างในแง่กฎหมายและแง่ของรัฐ เกิดความโน้มเอียงว่าผู้ปกครองรัฐจะต้องมีอำนาจเด็ดขาด

ประการที่สี่ การเปลี่ยนแปลงทางด้านวัฒนธรรม ในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา เป็นระยะที่มีความเจริญสูงสุดทางด้านความคิดอ่าน และสติปัญญาซึ่งมีผลงานหลายด้านด้วยกัน เช่น วรรณคดี สถาปัตยกรรมการแกะสลัก ดนตรี วิทยาศาสตร์ การเมือง การศึกษา และศาสนา เป็นต้น

เชิงอรรถ

๕. Wallbank Thomas Walter, Civilization–past and present, p. 485
๖. *Ibid.* p. 486
๗. Crane Brinton, *Modern Civilization* p. 36.
๘. *Ibid.* p. 37.
๙. *Ibid.* p. 38–39
๖. ประกอบด้วย เกาะซิซิลี และเนเปิลส์
๗. ได้แก่รัฐของสันตปาปา
๘. Crane Brinton *Op. Cit.* pp. 44–45
๙. *Ibid* p. 55
๑๐. Richard M. Brace, *The Making of the Modern World* p. 118
๑๑. Crane Brinton *Op. Cit.* p. 68
๑๖. *Ibid* p. 68

บทที่ ๖
การปฏิรูปศาสนาของศาสนาคริสต์นิกายโปรเตสแตนท์

๑. มาร์ตินลูเธอร์กับความเป็นมาของการปฏิรูปศาสนา

ถ้าจะพิจารณาประวัติศาสตร์ตามยุคสมัยจะพบว่ายุคฟื้นฟูศิลปวิทยาและการปฏิรูปศาสนามีความเกี่ยวพันกันอย่างใกล้ชิด และในบางครั้งก็มีสามัญสำนึกที่เป็นปรกติเหมือนกัน เช่น การนับถือเสรีภาพส่วนบุคคล ประชาธิปไตย และความเป็นสมัยใหม่ สิ่งเหล่านี้ต่างก็มีความสัมพันธ์กันอย่างไม่ต้องสงสัย ถ้าพิจารณากันโดยตลอดแล้ว มันก็จะทำให้เราเห็นได้ชัดขึ้นถ้าเราพิจารณาถึงสองกระบวนการในฐานะที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่ต่างกันของชีวิตมนุษย์ทางด้านวัฒนธรรม การฟื้นฟูศิลปวิทยาเกี่ยวข้องกับศิลปของการดำรงชีวิตที่ดี การปฏิรูปศาสนาเกี่ยวข้องกับปัญหาของการดำรงชีวิตของมนุษย์ตามที่พระผู้เป็นเจ้าปรารถนา นักคิดและศิลปินในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาส่วนมากไม่ได้เป็นผู้ต่อต้านศาสนาคริสต์หรือแม้กระทั่งไม่ใช่ชาวคริสต์ แต่ความสนใจของพวกเขาในฐานะคนในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาอย่างน้อยที่สุดก็เป็นเส้นสัมผัสกับใจกลางขององค์การคริสต์ ส่วนพวกโปรเตสแตนท์เกี่ยวข้องกับกฎเกณฑ์อันน่าอัศจรรย์ของพระผู้เป็นเจ้าบนโลกมนุษย์

๑.๑ *มาร์ตินลูเธอร์กับคำประท้วง ๙๕ ข้อ*

การเริ่มต้นของการปฏิรูปศาสนาก็เหมือนกับเหตุการณ์ที่เราพูดว่าการเริ่มต้นของสงคราม การเริ่มต้นของการปฏิรูปศาสนาเริ่มต้นเมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคม ค.ศ. ๑๕๑๗ เมื่อนักบวชที่มีชื่อว่ามาร์ติน ลูเธอร์ ได้นำเอาคำประท้วง ๙๕ ข้อไปบิดไว้ที่ประตูโบสถ์ ที่เมืองวิทเทนเบอร์ก (Wittenburg) ในแคว้นแซ็กโซนี (Saxony)* คำว่า "โปรเตสแตนท์" (protestant) ได้รับการเรียกขานเมื่อวันที่ ๑๙ เมษายน ๑๕๒๙ เมื่อบรรดาคณะเจ้าผู้ครองนครทั้งหลาย ซึ่งศรัทธาต่อคำสอนของ มาร์ติน ลูเธอร์ ทำการประท้วงในที่ประชุมสภาไดเอ็ต แห่งเมืองสไปร์ (Diet of Spires) นับเป็นการประท้วงต่อพระบรมราชโองการของจักรพรรดิของจักรวรรดิโรมันอันศักดิ์สิทธิ์ พระบรมราชโองการดังกล่าวได้สั่งให้ที่ประชุมสภาไดเอ็ต ประชุมพิจารณาบัญหาทั้งหมดที่ลูเธอร์ได้เป็นผู้ก่อไว้

มาร์ติน ลูเธอร์ (Martin Luther : ๑๔๘๓–๑๕๓๖) ผู้ซึ่งเริ่มต้นการปฏิวัติของพวกโปรเตสแตนท์ เป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านเทววิทยาของมหาวิทยาลัยวิตเตนเบอร์ก บิดามารดาของเขาเป็นชาวนา ในระยะหลังต่อมาบิดามีอาชีพเป็นนักลงทุนในกิจการเหมืองแร่ เขาได้ส่งมาร์ติน ลูเธอร์ไปเรียนกฎหมาย แต่ในปี ๑๕๐๕ มาร์ติน ลูเธอร์ ได้พบกับเหตุการณ์ธรรมชาติที่น่ากลัวเขาเผชิญกับเหตุการณ์ที่เกิดฟ้าคะนองและฟ้าผ่า เขามีความหวาดกลัวมากจึงสวดอ้อนวอนต่อนักบุญแอนน์ (Saint Anne) ให้ช่วยเหลือ ด้วยเหตุนี้ต่อมาเขาก็เลยบวชเป็นพระ เข้าเป็นพระในคณะออกัสติเนียน (Order of Augustinian) ต่อมาเขาก็พบว่าตัวเขาเองมีความสนใจวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับเรื่องศาสนามาก

ประสพการณ์ทางด้านจิตใจของลูเธอร์ดูแตกต่างไปจากนักประวัติศาสตร์ และนักเขียนชีวประวัติของบุคคลทั้งในด้านศรัทธาและกาลเวลาที่ต่างกัน เขาได้เคยอ่านพระคัมภีร์ในส่วนที่นักบุญปอล (Saint Paul) ได้เขียนเอาไว้ (Epistles) และได้เคยอ่านข้อเขียนของออกัสติน และในที่สุดเขาได้พบคำตอบที่เขามุ่งหวังเอาไว้ คำตอบก็คือมนุษย์ควรมีศรัทธาต่อพระผู้เป็นเจ้า ความศรัทธาดังกล่าวจะช่วยให้มนุษย์พ้นจากบาปและนรก[๒]

ด้วยความเชื่อมั่นในความสำคัญของศรัทธาอันยิ่งใหญ่ต่อพระเจ้าของเขา ลูเธอร์ได้สงสัยต่อการปฏิบัติของพวกแคธอลิคว่ามิได้ยึดมั่นในศรัทธาต่อพระผู้เป็นเจ้า เขาได้แสดงทัศนะคัดค้านการประพฤติปฏิบัติของพวกแคธอลิคถึง ๙๕ ข้อ ลูเธอร์ได้กล่าวโจมตีการขายใบอภัยบาป (indulgences) ถึง ๙๕ ข้อ[๓] โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขายใบอภัยบาปของพระที่มีชื่อว่าเทธเซล (Tetzel) กล่าวคือพระที่ชื่อเทธเซลผู้นี้ ได้มารณรงค์เพื่อหาเงินบริจาคสมทบทุนให้กับสถาบันที่ยิ่งใหญ่แห่งหนึ่ง ซึ่งสถาบันแห่งนี้ก็เหมือนกับรัฐ คือมีอำนาจเก็บภาษีจากราษฎรได้ เทธเซลต้องการหาเงินเพิ่มขึ้นอีก เพื่อไปสร้างส่วนประกอบภายในของโบสถ์เซ็นต์บีเตอร์ในกรุงโรม โดยได้รับมอบอำนาจในการขายใบอภัยบาปมาจากสันตปาปา

ทฤษฎีของใบอภัยบาปก็เกี่ยวข้องกับการยกเลิกบาปของบุคคล วัดต่าง ๆ ก็อ้างสิทธิ์ที่จะยกเลิกบาปของมนุษย์ โดยการให้มนุษย์สะสมความดีและบุญเอาไว้ด้วยพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาคริสต์ และพระเท่านั้นที่สามารถประกอบพิธีนี้ได้ อันที่จริงใบอภัยบาปเป็นเพียงการอนุญาตให้พ้นบาปได้ มิใช่การขาย แต่ในทางปฏิบัติมันก็เหมือนกับใบเสร็จรับเงินที่ผู้มาขอล้างบาปจ่ายให้กับวัด และวัดก็ออกใบอภัยบาปให้

ทฤษฎีของใบอภัยบาปเป็นเรื่องสลับซับซ้อนสำหรับคนธรรมดา ที่จะเข้าใจ คนทั่ว ๆ ไปเข้าใจว่าผู้กระทำบาปจะต้องได้รับการยกเว้นการลงโทษและการอภัยบาปได้ถ้าเขาผู้นั้นได้รับความคุ้มครองจากการอภัยบาปอย่างพอเพียง คนอย่างเทธเซลก็แอบอ้างอำนาจของใบอภัยบาปอย่างแข็งขัน จนลูเธอร์ต้องลุกขึ้นมาคัดค้านการกระทำของเทธเซลตลอดจนทฤษฎีของการอภัยบาปทั้งหมด

ข้อคัดค้านของลูเธอร์ใน ๙๕ ข้อ นั้นมีสาระสำคัญบางประการเป็นต้นว่าสันตปาปา ย่อมไม่เข้าใจในการยกโทษของผู้กระทำบาปจากพระผู้เป็นเจ้า บางอย่างสันตปาปาเป็นผู้กำหนดเอาเอง เพราะฉะนั้นผู้สั่งสอนเกี่ยวกับการอภัยบาปทั้งหลายผู้ซึ่งกล่าวอ้างว่าได้ผ่านการอภัยบาปจากสันตปาปามาแล้ว มนุษย์จะเป็นอิสระจากการลงโทษทั้งปวงจึงเป็นการกล่าวอ้างที่ผิด เพราะว่าเขาลดหย่อนโทษให้กับวิญญาณในสถานที่ซึ่งวิญญาณของคนตายไปแล้วไปรับการชำระล้างบาปเล็ก ๆ น้อยที่ได้จะกระทำไว้ในโลกไม่ใช่การลงโทษซึ่งผูกพันอยู่กับพระ และจะต้องจ่ายให้กับพระในโลกนี้ ถ้าการยกโทษสามารถจะกระทำให้กับบุคคลใดบุคคลหนึ่งได้โดยสมบูรณ์ก็เป็นที่เชื่อได้ว่า มันสามารถให้ได้เพียงสมบูรณ์ที่สุด นั่นคือน้อยมาก และเพราะฉะนั้นคนส่วนใหญ่จึงถูกหลอกลวงด้วยความไม่รู้จักการพินิจพิเคราะห์ความแตกต่างกัน (indiscriminate) และคำมั่นสัญญาที่ไม่มีข้อผูกมัดเกี่ยวกับเสรีภาพที่พ้นจากการลงโทษ เป็นต้น[๙]

๑.๒ *การปฏิวัติของลูเธอร์*

บรรดาองค์การคริสต์ทั้งหลายต่างไม่พอใจต่อข้อประท้วงของลูเธอร์ทั้ง ๙๕ ข้อ ใน ค.ศ. ๑๕๑๘ ที่เมืองอ็อกซเบอร์ก (Augsburg) ลูเธอร์ถูกเรียกตัวมาอยู่ต่อหน้าของผู้แทนของสันตปาปา คือ พระคาร์ดินาล คาเจทัน (Cajetan) และถูกแนะนำให้สารภาพผิดต่อข้อเสนอของตน แต่ลูเธอร์ไม่ยอมและยังยืนยันต่อผู้แทนของสันตปาปาว่าความคิดเห็นของตนเองไม่ผิด ในปี ๑๕๑๙ ที่เมืองไลป์ซิท (Leipzig) นักเทววิทยาที่เชี่ยวชาญผู้หนึ่งชื่อ จอห์น เอ็ค (John Eck) ได้กล่าวโจมตีลูเธอร์ในการที่เขาขัดขืนอำนาจของสันตปาปาและที่ประชุมของคณะสงฆ์ ลูเธอร์ได้กล่าวปฏิเสธว่าสันตปาปาและคณะสงฆ์ไม่มีอำนาจที่จำเป็นแต่ประการใด และเขาก็ยังคงดำเนินการปฏิวัติต่อไปด้วยการประกาศคำสอนของเขาตามแนวทางของจอห์น ฮุส ในปี ๑๕๒๐ ได้ตีพิมพ์หนังสือชื่อ "เดอะ แอ็พพีล ทู เดอะ

โนบิลิตี้ อ๊อฟ เดอะ เยอรมัน เนชั่น" (The Appeal to The Christian Nobility of The German Nation)

การยึดมั่นของลูเธอร์ต่อการให้เหตุผลด้วยศรัทธา ได้ทำให้เขาปฏิเสธกฎบัตรของศูนย์กลางของแคธอลิค ที่ว่าพระเท่านั้นที่พระเจ้าทรงมอบอำนาจให้ทำพิธีล้างบาปให้กับคนธรรมดาทั่ว ๆ ไป ในงานเขียนที่กล่าวถึงข้างต้นของลูเธอร์ เขาได้แสดงให้เห็นว่าพระกับฆราวาสไม่ได้แตกต่างกันแต่ประการใด และเขาได้ประกาศถึง "ความเป็นพระของผู้ศรัทธาทั้งหลาย" ความแตกแยกอย่างรุนแรงระหว่างพวกปฏิวัติและองค์การคริสต์ได้มาถึง เมื่อตอนปลายปี ๑๕๒๐ สันตปาปาลีโอที่ ๑๐ (Leo X : ๑๕๑๓–๑๕๒๑) ออกแถลงการณ์ประณามคำสอนของลูเธอร์ แต่ลูเธอร์ก็จัดการเผาโองการดังกล่าวของสันตปาปาทิ้งเสีย ใน ค.ศ. ๑๕๒๑ ลูเธอร์ถูกประกาศขับออกจากศาสนาและเป็นคนที่ไม่ได้รับความคุ้มครองทางกฎหมายจักรพรรดิชาลส์ที่ ๕ แห่งจักรวรรดิโรมันอันศักดิ์สิทธิ์ และสภาไดเอ็ตของจักรวรรดิได้ร่วมประชุมกันที่เมืองวอร์ม (Worms) ประกาศว่าลูเธอร์เป็นพวกนอกรีต[๕]

ทั้งจักรวรรดิโรมันและสันตปาปาได้ถือเป็นหน้าที่สำคัญที่จะต้องกำจัดลูเธอร์ แต่ลูเธอร์ก็ได้รับความปกป้องจากขุนนางเยอรมัน คือ เฟรเดริคผู้ฉลาดแห่งปรัสเซีย (Federich The Wise of Saxony : ๑๔๖๓–๑๕๒๕) รวมทั้งเจ้าเยอรมันคนอื่น ๆ ด้วย ต่อมาเขาได้แปลคัมภีร์ไบเบิลออกเป็นภาษาเยอรมัน และจัดแจงโบสถ์ในแคว้นแซ็กโซนีให้เป็นแบบอย่างตามที่ เขาเคยมีอุดมคติเอาไว้ กบฏของเขาถือว่าประสพความสำเร็จ.

๑.๓ *เหตุผลในความสำเร็จของลูเธอร์*

ประการแรก คำประกาศแข็งข้อของลูเธอร์ที่กล่าวโจมตีคริสต์จักรของแคธอลิคในขณะนั้นนับว่าถูกต้องกับกาลเวลาพอดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณที่เป็นศูนย์กลางของคริสต์จักรที่กรุงโรม กำลังได้รับอิทธิพลทางความคิดในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยา รูปแบบของการดำรงชีวิตที่ดีรวมทั้งความมั่งคั่งแบบใหม่ได้เข้ามาสู่อิตาลี อำนาจของสันตปาปาที่มีอยู่เหนือที่ประชุมของคณะสงฆ์ถูกดึงเข้าไปเป็นเรื่องของการเมือง เพราะว่ารัฐขององค์การคริสต์ (รัฐสันตปาปา) ได้เป็นรัฐที่มีอำนาจอธิปไตยของตนเองในการเมืองระหว่างประเทศสมัยใหม่ โรมกำลังเป็นสิ่งที่น่าสงสัยในความบริสุทธิ์ส่วนหนึ่งของความสำเร็จของลูเธอร์ก็คือ การที่เขาได้กล่าวโจมตีบุคคลที่มีเกียรติทั้งหลายในขณะนั้น

ประการที่สอง ในนามของชาวเยอรมันที่ดี เขากำลังโจมตีการปฏิบัติของชาวอิตาเลียนและชาวเยอรมันเชื้อสายอิตาเลียน เทธเซลอยู่ในสายตาของลูเธอร์มาตลอดไม่เพียงแต่เรื่องการปฏิบัติตนนอกเหนือหน้าที่เท่านั้น เรื่องของเงินที่เทธเซลกำลังรวบรวมอยู่นั้นก็สามารถทำให้อิตาลีมั่นคงได้ และนั่นก็เป็นก้าวหนึ่งที่จะให้เยอรมันถูกแสวงหาผลประโยชน์โดยพวกอิตาเลียน การโฆษณาชวนเชื่อเช่นนี้ทำให้ชาวเยอรมันไม่พอใจการกระทำของสันตะปาปา ในปัจจุบันนี้เราอาจกล่าวได้ว่าองค์ประกอบทางเศรษฐกิจและชาตินิยมช่วยทำให้การเคลื่อนไหวของลูเธอร์ได้รับผลสำเร็จ แต่ก็มิได้หมายความว่าจะไม่มีปัจจัยอื่นอีกด้วย อุดมคติและความสนใจทางด้านวัตถุได้ผลักดันให้ผู้คนในขณะนั้นก้าวไปสู่การปฏิรูปศาสนา

บรรดาเจ้าผู้ครองแคว้นเยอรมันผู้ซึ่งให้การสนับสนุน ลูเธอร์จะได้รับผลประโยชน์ทางด้านการเงินด้วย การหยุดยั้งการไหลของเงินเยอรมันไปอิตาลี ลูเธอร์ได้ปลุกสำนึกของความเป็นผู้รักชาติให้เกิดขึ้นกับบรรดาเจ้าผู้ครองแคว้นต่าง ๆ ของเยอรมัน[๖] เช่น เจ้าชายเฟรเดอริคแห่งแคว้นแซ็กโซนี (Frederick the Wise of Saxony) และเจ้าชายฟิลลิปแห่งเฮสส์ (Philip of Hesse) เป็นต้น บรรดาเจ้าผู้ครองแคว้นเยอรมันทั้งหลายซึ่งได้ร่วมเคลื่อนไหวในการปฏิรูปศาสนาด้วยนั้น กลับกลายเป็นผู้มีพลังอำนาจทางการเมืองที่จะต่อรองกับองค์พระจักรพรรดิเป็นอย่างสูง ลูเธอร์ได้แปลคัมภีร์ไบเบิลออกเป็นภาษาเยอรมันทำให้ชาวเยอรมันมีโอกาสอ่านคัมภีร์ได้ทั่วถึงมากขึ้น

๑.๔ *การคัดค้านลูเธอร์*

เหตุผลที่ลูเธอร์ประสพผลสำเร็จในการต่อสู้กับสันตปาปาอีกประการหนึ่ง คือฝ่ายตรงข้ามกับเขามีพลังอำนาจที่อ่อนแอเกินไป ฝ่ายตรงข้ามกับลูเธอร์อาจจะแบ่งได้เป็นสองประเภทคือทางด้านการเมืองและศาสนา ศัตรูทางฝ่ายศาสนาของลูเธอร์ล้วนแต่เป็นพระชั้นผู้ใหญ่ของพวกแคธอลิค พวกแคธอลิคสายกลางมีความสนใจที่จะประนีประนอมกันระหว่างองค์การคริสต์และนักปราชญ์ทางด้านมนุษยธรรมในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาพวกผู้นำของแคธอลิคโดยเฉพาะความตั้งใจของสันตปาปาในการที่จะปฏิรูปองค์การคริสต์ เพื่อรักษาระบอบเก่าเอาไว้ซึ่งจะไม่เป็นการทำลายฐานะขององค์การคริสต์ ซึ่งพระผู้เป็นเจ้าได้ทรงเลือกเอาไว้เป็นเครื่องมือของพระองค์ในโลกมนุษย์ เพื่อนของลูเธอร์คนหนึ่งก็เป็นคนที่มีความสามารถมาก เขาชื่อเมลันช์ธอน (Melanchthon) เขาก็เป็นอีกคนหนึ่งที่มีแนวความคิดแบบสายกลาง

ทางด้านการเมือง ปรปักษ์ที่สำคัญของเขาก็คือจักรพรรดิชาลส์ที่ ๕ (Charles V) แห่งอาณาจักรโรมันอันศักดิ์สิทธิ์ บิดาของชาลส์ที่ ๕ มีเชื้อสายราชวงศ์แฮบสเบอร์ก (Habsberg) ของออสเตรีย ส่วนมารดาของพระองค์เป็นเจ้าหญิงสเปน ด้วยเหตุนี้ทำให้จักรพรรดิชาลส์ที่ ๕ ได้ปกครองจักรวรรดิโรมันอันศักดิ์สิทธิ์ เนเธอร์แลนด์ สเปน สแปนิชอินดีส ยังการี และส่วนต่าง ๆ ของอิตาลี ถ้าดูในแผนที่จะเห็นว่าเหมือนกับเป็นรัฐยุโรปจริง ๆ และชาลส์ที่๕ ก็ทรงต้องการที่จะทำให้เป็นความจริงขึ้นมาได้ กิจกรรมต่าง ๆ ของเจ้าผู้ครองแคว้นต่าง ๆ ของเยอรมันผู้ซึ่งให้การสนับสนุนแก่ลูเธอร์ยิ่งทำให้ชาลส์ที่ ๕ ต้องทำทุกอย่างเพื่อให้มีอำนาจเหนือรัฐเยอรมันอย่างแท้จริง และทำให้เจ้าผู้ครองแคว้นเหล่านี้หันกลับไปต่อต้านลูเธอร์ แต่ชาลส์ที่ ๕ ก็ไม่สามารถจะใช้อิทธิพลนั้นบังคับพวกที่มีความคิดสายกลางได้

๒. จุดกำเนิดของลัทธิโปรเตสแตนท์นิกายอื่น ๆ

๒.๑ *สวิงลีกับการปฏิรูปศาสนา*

อุลริช สวิงลี (Ulrich Zwingli : ๑๔๘๔–๑๕๓๑) ก็เป็นอีกผู้หนึ่งที่มีความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องศาสนาไปในแนวทางเช่นเดียวกับมาร์ติน ลูเธอร์ เขาเริ่มต้นการปฏิรูปศาสนาอย่างเงียบ ๆ ในสวิสเซอร์แลนด์ เขาได้ปฏิรูปศาสนาบนรากฐานความคิดทางด้านเทววิทยา และทางด้านศีลธรรมของพวกโปรเตสแตนท์ เป็นความคิดที่เรียกว่าเป็นเสรีนิยมและทันสมัยสำหรับเรื่องศาสนา สวิงลีเป็นนักมนุษยธรรมที่ได้รับการฝึกฝนตามแบบฉบับของอีราสมัส เช่นเดียวกับลูเธอร์ เขามีจุดมุ่งหมายที่จะทำลายความล้าสมัยของศาสนาคริสต์ ซึ่งพยายามจะสร้างให้เป็นเสมือนหนึ่งตัวแทนของอำนาจอันน่ามหัศจรรย์ที่คนธรรมดาไม่ได้เป็นเจ้าของอำนาจนั้น แต่ในที่ ๆ ข้อปฏิบัติหรือหลักคำสอนเกี่ยวกับความเป็นพระของผู้ที่มีความศรัทธาอย่างแท้จริงได้ปฏิเสธลูเธอร์ เพราะเห็นว่าเขาเป็นพวกที่ไม่มีระเบียบแบบแผน (anarchism) สวิงลีได้เห็นว่าแต่ละบุคคลจะพบกับความสำเร็จในเรื่องระเบียบวินัยที่จะช่วยจัดการให้สามารถดำรงชีวิตอย่างถูกต้องได้ ระเบียบวินัยเช่นนี้จะเกิดขึ้นจากสำนึกทางด้านสังคมของประชาชนที่ได้รับการปลดปล่อยให้เป็นอิสระและผู้ที่มีสติปัญญารู้แจ้งในเหตุผลแต่มิใช่เกิดจากการบังคับของพระทั้งหลาย

สวิงลีเชื่อในพระเจ้าและเชื่อในการเริ่มต้นอันแสนมหัศจรรย์ของศาสนาคริสต์ แต่เขาไม่เชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของนักบุญ ไม่นิยมการบูชาภาพเหมือนหรือรูปจำลอง ไม่นิยม

การบูชาด้วยธูปเทียน และไม่เชื่อถือในเรื่องการอภัยบาป (indulgences) สวิงลีเริ่มต้นกระบวนการสร้างโบสถ์โดยปราศจากการตกแต่งห้องโถง ริเริ่มการให้บริการการสั่งสอน (sermon) และการอ่านที่มีคำตอบ ยกเลิกรูปแบบของการเคารพนับถือในที่สาธารณะตามแบบแคธอลิค

๒.๒ แคลวินกับการปฏิรูปศาสนา

จอห์น แคลวิน (Jean Calvin : ๑๕๐๙–๑๕๖๔) เป็นชาวฝรั่งเศสเกิดในเจนีวา สวิสเซอร์แลนด์ ความเคลื่อนไหวของแคลวินออกมาในรูปของความศรัทธาในเรื่องวิถีชีวิต (the way of life) ที่พระเจ้าได้บัญญัติเอาไว้ให้กับมนุษย์แล้ว ซึ่งได้กลายเป็นความศรัทธาของชาวยุโรปและชาวเยอรมันอีกด้วย นักประวัติศาสตร์พบว่ามันเป็นประโยชน์ที่จะเอาลัทธิแคลวินนิสม์ (Calvinism) เป็นศูนย์กลางของความศรัทธาของพวกโปรเตสแตนท์ในเยอรมัน และแถบสแกนดิเนเวียนับถือลัทธิลูเธอร์ และในอังกฤษนับถือลัทธิอังกฤษ (Anglican church) ซึ่งเราอาจเรียกว่าเป็นลัทธิแคลวินฝ่ายขวา ในอังกฤษ, เนเธอร์แลนด์ และเยอรมันนี ก็ยังมีพวกที่ค่อนข้างรุนแรง เช่น อนาแบ๊พติสท์ (Anabaptists) ซึ่งถือว่าเป็นพวกลัทธิแคลวินฝ่ายซ้าย

แคลวินได้เขียนหนังสือชื่อ "สถาบันของศาสนาคริสต์" (Institues of the Christian Religion) ที่พิมพ์เมื่อปี ๑๕๓๖ เขาได้วางรากฐานเกี่ยวกับคำสอนของลัทธิโปรเตสแตนท์ไว้เช่นเดียวกับสวิงลี แคลวินได้รับการผึกฝนเหมือนกับนักกฎหมายระบบความคิดเห็นของเขาเป็นเหตุเป็นผล พวกลี้ภัยโปรเตสแตนท์จากส่วนต่าง ๆ ของยุโรปมุ่งหน้าสู่เจนีวา และที่เจนีวานี้เองพวกลี้ภัยเหล่านี้ก็มีโอกาสได้รับคำสั่งสอนของแคลวิน และนำกลับไปเผยแพร่ยังบ้านเกิดเมืองนอนของตน ในระยะหลังต่อมาลัทธิแคลวินได้แพร่หลายไปยังสก๊อตแลนด์ซึ่งมีจอห์น น็อกซ์ เป็นผู้นำในการเผยแพร่ นอกจากนี้ก็แพร่เข้าไปในอังกฤษ สหรัฐ ฮังการี และโปแลนด์

ในแถบประเทศเนเธอร์แลนด์ ลัทธิแคลวินได้รับการนับถือกันมากในครึ่งหลังของศตวรรษที่ ๑๖ ส่วนในเบลเยี่ยมมีไม่สู้มากนัก ส่วนในฝรั่งเศสพวกแคธอลิคยังคงมีบทบาทอย่างสำคัญ แต่พวกที่นับถือลัทธิแคลวินก็รวมตัวกันได้ พวกนี้ถูกเรียกว่าฮิวกูโนต์ (Huguenot)

๒.๓ *การปฏิรูปศาสนาของชาวอังกฤษ*

การปฏิรูปศาสนาในอังกฤษแตกต่างไปจากการปฏิรูปศาสนาของลูเธอร์ มันเป็นความต้องการของกษัตริย์เฮนรีที่ ๘ (Henry VIII : 1509–1547) ที่ต้องการหย่าขาดจากมเหสีที่ชื่อพระนางแคธรีนแห่งอารากอน (Catherine of Aragon) ผู้ซึ่งไม่สามารถจะให้การประสูติแก่ราชโอรสได้ กษัตริย์เฮนรีที่ ๘ ต้องการแต่งงานใหม่กับสตรีในราชสำนัก ที่มีชื่อแอนน์ โบลีน (Anne Boleyn) พระองค์อ้างว่าพระนางแคธรีนได้แต่งงานกับเจ้าชายอาร์เธอร์ (Arthur) พี่ชายของพระองค์ผู้ซึ่งได้สิ้นพระชนม์ไปแล้วและการแต่งงานกับแม่หม้ายดังกล่าวขัดกับบทบัญญัติในทางศาสนา กษัตริย์เฮนรีได้พยายามทุกวิถีทางที่จะให้สันตปาปาจัดการอนุมัติให้หย่าขาดจากกันได้ แต่เนื่องด้วยพระนางแคธรีนเป็นน้าของจักรพรรดิ ชาลส์ที่ ๕ ซึ่งสันตปาปาไม่กล้าเสี่ยงที่จะอนุมัติให้หย่าขาดได้เพราะอาจจะกระทบกระทั่งกับจักรพรรดิชาลส์ที่ ๕ ได้ แต่เฮนรีที่ ๘ ก็ยังคงพยายามต่อไปผลสุดท้ายก็ทรงแต่งงานใหม่กับ แอนน์ โบลีน โดยแครนเมอร์ (Cranmer) อาร์คบิชอพแห่งแคนเตอร์เบอรี ที่พระองค์ทรงแต่งตั้งก่อนหน้านี้ไม่นานเป็นผู้ประกาศการหย่าร้างระหว่างเฮนรีที่ ๘ และพระนางแคธรีนสันตปาปาก็เลยประกาศขับ เฮนรีที่ ๘ ออกจากศาสนาและประกาศว่าการหย่าร้างดังกล่าวเป็นโมฆะ ทางฝ่ายเฮนรีที่ ๘ ก็โต้ตอบด้วยการออกพระราชบัญญัติฉบับหนึ่ง ซึ่งให้กษัตริย์อังกฤษดำรงตำแหน่งประมุขสูงสุดทางศาสนาของประเทศ เมื่อ ค.ศ. ๑๕๓๔ พระราชบัญญัติฉบับนั้นมีชื่อว่า "แอ็ค ออฟ ซุปพรีมเมซี่" (The Act of Supremacy)

การปฏิรูปศาสนาในอังกฤษนอกเหนือเรื่องส่วนตัวของกษัตริย์เฮนรีที่ ๘ ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับการปฏิรูปในครั้งนั้นแล้ว ก็ยังมีเรื่องอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย กล่าวคือพวกชนชั้นกลางในอังกฤษไม่สู้จะพอใจสันตปาปา เพราะสันตปาปามีอำนาจเข้าไปครอบงำคณะสงฆ์ในอังกฤษ ต่างก็มีความเคลือนไหวที่จะหยุดยั้งการแทรกแซงของสันตปาปาที่มีต่อคณะสงฆ์ในอังกฤษ นอกจากนี้ในวงการของคณะสงฆ์ก็เป็นที่เพ่งเล็ง เพราะวัดได้กลายเป็นดินแดนแห่งความมั่งคั่งและพระก็แสวงหาผลประโยชน์จากวัด ประกอบกับบัณฑาชนในอังกฤษเองก็มีโอกาสได้รับรู้เรื่องราวของการปฏิรูปศาสนาในภาคพื้นทวีปยุโรป จึงมีความคิดที่จะปรับปรุง และปฏิรูปศาสนาในอังกฤษบ้าง ดังนั้นเมื่อเฮนรีที่ ๘ เกิดขัดแย้งกับสันตปาปาด้วยเรื่องส่วนตัว รัฐสภาของอังกฤษจึงให้การสนับสนุน เพราะเฮนรีที่๘ ได้ต่อสู้กับสันตปาปา

ซึ่งก็สอดคล้องกับชนชั้นกลางของอังกฤษที่มีความประสงค์จะกระทำเช่นนี้อยู่แล้ว

เฮนรีที่ ๘ ได้เพิ่มมาตรการหลายอย่างเพื่อเป็นการสนับสนุนพระราชบัญญัติดังกล่าวข้างต้นซึ่งก็ตรงกับความคิดเห็นของพวกโปรเตสแตนท์ในอังกฤษ ที่สำคัญที่สุดก็คือการที่ เฮนรีที่ ๘ ได้มีคำสั่งให้ปิดวัดของพวกแคธอลิค และจัดการริบทรัพย์สินของวัดนำมาแจกจ่ายให้กับพวกขุนนางและผู้มีฐานะดีในชนบท นโยบายดังกล่าวเป็นการเพิ่มความมั่งคั่งให้บรรดาอภิสิทธิ์ชนที่เป็นเจ้าของที่ดินมากยิ่งขึ้นซึ่งจะนำไปสู่การปฏิวัติทางสังคมและเศรษฐกิจในสมัยหลังต่อมา

เฮนรีที่ ๘ ได้ปฏิเสธไม่ยอมรับฐานะของความเป็นประมุขของศาสนาในอังกฤษของสันตปาปา ดังนั้นการกระทำของเฮนรี ที่ ๘ จึงต้องมีผู้คัดค้านอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้พวกที่เป็นปรปักษ์ของเฮนรี ที่ ๘ ก็คือพวกโรมันแคธอลิค เพราะว่าชาวอังกฤษบางพวกไม่พอใจที่เฮนรี ที่ ๘ แตกหักกับสันตปาปาเมื่อศาสนานิกายอังกฤษ (Church of England) ที่ตั้งขึ้นใหม่ได้แนะนำให้พวกโปรเตสแตนท์ใช้ภาษาอังกฤษแทนภาษาละติน ในขณะประกอบพิธีกรรมการแต่งงาน ยกเลิกการสารภาพบาป และยกเลิก การภาวนาเพื่อขอร้องให้นักบุญช่วยเป็นต้น

เฮนรี ที่ ๘ ได้ใช้การบังคับพวกแคธอลิคที่ต่อต้าน และได้จัดการประหารชีวิตของผู้นำในการต่อต้านบางคน ซึ่งได้แก่ ธอมัส โมร์ (Thomas More) ในปี ๑๕๓๙ รัฐสภาอังกฤษได้ผ่านพระราชบัญญัติที่มีชื่อว่า "ซิก อาร์ติเคิลส์" (Six Articles) โดยกล่าวย้ำว่าขนมปัง และเหล้าองุ่น ยังเป็นเสมือนเนื้อและเลือดของพระเยซู (transubstantiation), พระสงฆ์จะต้องรักษาพรหมจรรย์, การสารภาพบาปยังเป็นสิ่งจำเป็นตลอดจนคำสอนและพิธีกรรมตามแบบแคธอลิคอื่น ๆ ใครก็ตามที่ปฏิเสธจะถือว่าเป็นพวกนอกรีต

๓. ความเชื่อและการปฏิบัติของพวกโปรเตสแตนท์

๓.๑ *นิกายอังกฤษ (Anglicanism)*

นิกายอังกฤษ ยังคงรักษารูปแบบของการลำดับชั้นของสงฆ์ตามแบบแคธอลิคคือ อาร์คบิชอพ (archbishop) และบิชอพ (bishop) ถึงแม้ว่าจะหลุดพ้นจากอำนาจการปกครองสันตปาปาแล้วก็ตาม อีกประการหนึ่งก็อนุญาตให้นักบวชแต่งงานได้ใน ค.ศ. ๑๕๖๓ รัฐสภาอังกฤษได้ตราธรรมนูญคณะสงฆ์ออกมาฉบับหนึ่งชื่อ "เทอร์ตี้ นาย อาร์ติเคิลส์ (Thirty–

Nine Articles) แสดงให้เห็นถึงการประนีประนอมและการยึดมั่นกับหลักการเดิมเมื่อแรกจัดตั้งลัทธินี้ขึ้น ในธรรมนูญฉบับนี้ได้คัดค้านรูปแบบต่างๆ ของลัทธิโรมันแคธอลิค เช่น คัดค้านการใช้ภาษาละติน คัดค้านการสารภาพบาป คัดค้านการรักษาพรหมจรรย์ และคัดค้านการจงรักภักดีต่อสันตปาปา ลัทธิอังกฤษยอมให้คนธรรมดารับศีลมหาสนิทได้ทั้งขนมปังและเหล้าองุ่น ในขณะที่พวกแคธอลิครับได้เพียงขนมปังอย่างเดียว[๗]

๓.๒ *นิกายลูเธอร์* (*Lutheranism*)

นิกายลูเธอร์ยังคงมีวิธีการปฏิบัติบางอย่างเหมือนกับพวกโรมันคาธอลิคในตอนแรก ๆ เช่น การรักษาไว้ซึ่งความคิดในเรื่องการปกครองตามลำดับอาวุโส ตำแหน่งบิชอพยังคงมีอยู่ นักบวชจะต้องสวมเสื้อคลุม (gown) ตลอดจนยังคงยอมรับศิลปรูปปั้นต่าง ๆ การใช้ดนตรีบรรเลงในโบสถ์ก็ยังคงปฏิบัติกันต่อไป ลัทธิลูเธอร์มีห้องสำหรับการสวดมนต์ภาวนารำลึกถึงพระเจ้าอีกด้วย

๓.๓ *นิกายแคลวิน* (*Calvinism*)

ศูนย์กลางของลัทธิโปรเตสแตนท์ คือ นิกายแคลวินและปัญหาทางด้านเทววิทยาที่สำคัญของนิกายแคลวินที่ไม่ได้เป็นปัญหาเกี่ยวกับความเชื่อที่ต่อสู้กับการทำความดีของลูเธอร์ เหมือนกับปัญหาที่เกี่ยวกับเรื่องของพรหมลิขิต (predestination) ที่ต่อสู้กับความตั้งใจที่เสรี (free will) เป็นปัญหาเก่าแก่ในศาสนาคริสต์ มันเกิดมาจากความคิดของศาสนาคริสต์ที่ว่าพระเจ้า คือ ความล่วงรู้ ความดีงาม และพลังอำนาจทั้งหมด[๘] ถ้าเป็นเช่นนี้พระเจ้าก็ต้องมีเจตนา ต้องตัดสินใจในทุกสิ่งที่บังเกิดขึ้น พระองค์จึงต้องตั้งใจที่จะให้ผู้กระทำบาปต้องรับบาป ถ้าไม่ตั้งใจเช่นนั้นมนุษย์ก็จะกระทำในสิ่งที่พระเจ้าไม่ต้องการได้ และพระสงฆ์ก็จะไม่ใช่พลังอำนาจทั้งหมด แต่มันก็เป็นเรื่องยาก เมื่อพิจารณาในแง่ของเหตุผล ถ้าพระเจ้าทรงตั้งใจว่าผู้กระทำบาปต้องรับบาป ผู้กระทำบาปก็ไม่สามารถจะช่วยเหลือตัวเองได้ ไม่สามารถจะถูกตำหนิสำหรับการทำบาปของเขา มันจะมาสิ้นสุดที่ความตาย มนุษย์จะพูดได้ว่าสิ่งที่เขากระทำนั้นเป็นเพราะพระเจ้าเป็นผู้กระทำให้เขาต้องทำ

๔. การปฏิรูปศาสนาของพวกแคธอลิค

ในตอนแรก ๆ พวกแคธอลิคก็ตอบโต้การท้าทายของพวกโปรเตสแตนท์ด้วยการบีบบังคับการแข็งข้อของพวกโปรเตสแตนท์ให้ยุติการเคลื่อนไหว ดังเช่นนโยบายของ

สันตปาปาที่มีต่อลูเธอร์ แต่ความพยายามของพวกแคธอลิคนี้ไม่ประสพผลสำเร็จ ต่อมาหลังจากนั้นเป็นเวลานานที่พวกแคธอลิคเริ่มสำนึกในความบกพร่องของพวกแคธอลิคเองได้คิดที่จะปฏิรูปภายในองค์การศาสนาของแคธอลิคเอง การปฏิรูปของพวกแคธอลิคนี้ พวกโปรเตสแตนท์เรียกว่าการต่อต้านการปฏิรูปศาสนา (Counter reformation) แต่มันก็เป็นผลดีต่อพวกแคธอลิคเอง

๔.๑ *คณะพระเยซูอิท* (*The Jesuits*)

คณะพระเยซูอิทได้รับการจัดตั้งขึ้นมาเมื่อ ค.ศ. ๑๕๓๔ ผู้จัดตั้งคณะพระนี้เป็นชาวสเปน ชื่อ อิกนาติอุส โลโยลา (Ignatius Loyola : 1491–1556) แต่เดิมเป็นทหารได้รับบาดเจ็บขณะไปรบในสงคราม ต่อมาได้บวชเป็นพระ คณะพระเยซูอิทนี้นับเป็นการเริ่มต้นของคณะพระที่จะต่อสู้ทางธรรมะเพื่อให้คนกลับมานับถือแคธอลิคเหมือนแต่เดิม โลโยลา ได้วางระเบียบสำหรับการฝึกฝนทางจิต (Spiritual Exercises)

คุณลักษณะที่สำคัญ ๒ ประการ ของคณะพระเยซูอิทก็คือ ประการแรกต้องเชื่อฟังอย่างไม่มีข้อโต้แย้งใด ๆ ต่อผู้ที่มีอำนาจสูงกว่า ต่อองค์การศาสนาของแคธอลิคตามลำดับชั้น ประการที่สอง ต้องดำเนินชีวิตที่เป็นสายกลางเหมือนกับมนุษย์ธรรมดาในโลก เขากระทำกัน คณะพระเยซูอิทมีจุดประสงค์ที่จะเทศนาสั่งสอนชักจูงให้ประชาชนทั่วไปหันกลับมานับถือศาสนาแคธอลิคตามเดิม ต่อมาในภายหลังสันตปาปายอมรับรองโดยหัวหน้าคณะพรรคขึ้นตรงต่อสันตปาปา

๔.๒ *ศาลศาสนา* (*The Inquisition*)

คณะพระเยซูอิทคือเครื่องมือที่สำคัญของการปฏิรูปของพวกแคธอลิคในยุคใหม่ แต่เดิมองค์การคริสต์ของพวกแคธอลิคมีเครื่องมือที่สำคัญคือศาลศาสนา (the Inquisition) ซึ่งเป็นศาลพิเศษของคณะสงฆ์ซึ่งมีมาตั้งแต่ศตวรรษที่ ๑๓ ทั้งนี้เพื่อใช้จัดการกับพวกนอกรีต ต่อมาประเทศสเปนได้เริ่มต้นนำไปใช้ในราวศตวรรษที่ ๑๕ ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามของกษัตริย์สเปนที่จะกำจัดพวกนอกรีตที่ลุกขึ้นมาต่อต้านศาสนาในศตวรรษที่ ๑๓ ทั้งนี้เพื่อให้จัดการกับพวกนอกรีต ต่อมาประเทศสเปนได้เริ่มต้นนำไปใช้ในราวศตวรรษที่ ๑๕ ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของความพยายามของกษัตริย์สเปนที่จะกำจัดพวกนอกรีตที่ลุกขึ้นมาต่อต้านศาสนาในศตวรรษที่ ๑๖

ในบางครั้งประเพณีของพวกโปรเตสแตนท์ ทำให้เกิดศาลศาสนาและคณะพระเยซูอิท และพันธมิตรของทนก็ได้สร้างประโยชน์อย่างเต็มที่สำหรับการปรับปรุงองค์การศาสนาของแคธอลิคให้ดีขึ้น ส่วนศาลศาสนาก็มีบทบาทในการลงโทษพวกนอกศาสนาอย่างรุนแรงในการต่อสู้กับพวกอิสลามในสเปน และใช้ในการต่อสู้ปราบปรามพวกแคธอลิคที่หันไปนับถือโปรเตสแตนท์ในแถบเนเธอร์แลนด์ ศาลศาสนาจะมีบทบาทมากที่สุดในประเทศยุโรปตอนใต้ อิตาลี สเปน และ โปรตุเกส ซึ่งลัทธิโปรเตสแตนท์ไม่สู้จะมีบทบาทเท่าใดนัก

๔.๓ *การประชุมสังคายนาที่เมืองเทรนท์* (*The Council of Trent*)

สันตปาปาปอลที่ ๓ (Paul III : ๑๕๓๔–๑๕๔๙) ได้ทรงเรียกประชุมพวกผู้นำของแคธอลิคขึ้นที่เมืองเทรนท์เมื่อ ค.ศ. ๑๕๔๕ การประชุมครั้งนี้มุ่งจะหามาตรการต่าง ๆ เกี่ยวกับการปฏิรูปและมุ่งแสดงความจริง ที่เด่นชัดในข้อที่ว่าสิ่งที่พวกแคธอลิคดำเนินการปฏิรูปตัวเองนั้นมิใช่ปฏิรูปคำสอน แต่เป็นการปฏิรูปการปฏิบัติและจิตใจเป็นสำคัญ

ที่ประชุมที่เมืองเทรนท์ ได้ตกลงยืนยันว่า ประการแรกพระสงฆ์ยังจะต้องมีบทบาทในการทำหน้าที่ของสงฆ์ต่อไปซึ่งจะขาดเสียมิได้ ประการที่สองศีลทั้ง ๗ ข้อ (seven sacraments) ยังคงได้รับการปฏิบัติต่อไปโดยไม่เปลี่ยนแปลง ประการที่สามความศรัทธาในพระเจ้าและการทำงานยังมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ประการที่สี่ทั้งพระคัมภีร์และผู้ที่กล่าวแทนในนามขององค์การคริสต์ยังมีอำนาจตามทฤษฎีของวิชาศาสนวิทยา

นอกจากนี้ในที่ประชุมที่เมืองเทรนท์ยังมีมาตรการ ที่จะต่อต้านการขายตำแหน่งหน้าที่ขององค์การศาสนาและต่อต้านพระชั้นผู้ใหญ่ (prelates) ที่มิได้อยู่ประจำที่ มีการเรียกร้องให้มีการประชุมสัมมนาเพื่อให้พระได้มีการฝึกฝนที่ดีกว่าที่เป็นอยู่ เพื่อที่จะให้คณะสงฆ์มีวินัยที่เคร่งครัด ที่ประชุมที่เมืองเทรนท์ได้ตกลงที่จะกำหนดรายชื่อหนังสือต้องห้ามสำหรับพวกแคธอลิคอีกด้วย

๕. ฐานะของลัทธิโปรเตสแตนท์ในประวัติศาสตร์

๕.๑ *ความก้าวหน้าของลัทธิโปรเตสแตนท์*

พวกโปรเตสแตนท์ในบางครั้ง ก็ตีความการปฏิรูปศาสนาว่าเป็นความ "สมัยใหม่" ที่ก้าวมาจากอดีตที่เป็นสมัยกลาง บางสิ่งดูเป็นความก้าวหน้าและ "ประชาธิปไตย"

ที่แตกต่างไปจากสมัยกลาง ข้อสังเกตนี้ดูเหมือนจะได้รับการสนับสนุนจากข้อเท็จจริงที่ว่าในระยะหลังยุโรปตะวันตก ได้เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบประชาธิปไตยที่มีรัฐธรรมนูญเป็นหลักและแสดงออกถึงวัฒนธรรมตะวันตกสมัยใหม่หลายอย่างโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทางด้านวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ ซึ่งส่วนมากจะเป็นไปในประเทศที่มีอิทธิพลของลัทธิโปรเตสแตนท์สูง

อย่างไรก็ตามประเทศต่าง ๆ ที่ก้าวขึ้นสู่ความเป็นมหาอำนาจและมีเกียรติภูมิอันสูงส่งของโลกตะวันตก ภายหลังการโค่นล้มอำนาจของสเปนลงได้ ภายหลัง ค.ศ. ๑๖๐๐ ซึ่งได้แก่ ฝรั่งเศส จักรภพอังกฤษ เยอรมัน และสหรัฐ เป็นต้น ก็เป็นโปรเตสแตนท์ที่มีข้อยกเว้น ฝรั่งเศสนั้นนับตั้งแต่ศตวรรษที่ ๑๘ ก็เข้มแข็งเป็นยุคที่ฝรั่งเศสเป็นผู้นำถึงแม้ว่าในขณะนั้นอิทธิพลของโปรเตสแตนท์จะมีไม่มาก แต่พวกที่มิได้เกี่ยวข้องกับศาสนาและผู้ต่อต้านองค์การศาสนาคริสต์จะมีความเข้มแข็งกว่าก็ตาม แต่อย่างไรก็ตามในฝรั่งเศสสมัยใหม่ โปรเตสแตนท์ ก็มีอิทธิพลในทางด้านธุรกิจและการเมืองมาก ดูเหมือนราวกับว่าประชาชาติที่เปลี่ยนแปลงไปนับถือโปรเตสแตนท์จะก้าวไปสู่ความทันสมัยและก้าวหน้า

ข้อสังเกต ที่ว่าลัทธิโปรเตสแตนท์บางครั้งก็เป็นสาเหตุของการเป็นผู้นำทางด้านวัฒนธรรม และทางการเมืองในโลกตะวันตกสมัยใหม่นั้นสมควรจะได้รับการตรวจสอบอย่างระมัดระวัง เป็นระยะเวลาหลายปีที่พวกโปรเตสแตนท์ส่วนมาก และพวกประชาชนในประเทศที่เจริญมั่งคั่งเหล่านี้ เชื่อว่าลัทธิโปรเตสแตนท์เป็นสิ่งสำคัญที่ ทำให้พวกเขาเจริญและมั่งคั่ง เช่นตัวอย่าง ชาวอังกฤษที่ประสพชัยชนะในการที่อังกฤษเป็นชาติที่มีอำนาจสูงสุดและมีเศรษฐกิจที่มั่งคั่งที่สุด ขึ้นอยู่กับความจริงที่ว่าประเทศอังกฤษได้เปลี่ยนเป็นโปรเตส-แตนท์ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ นั้นมีความสำคัญเท่ากับรัฐธรรมนูญแม็กนาคาร์ตา (Magna Carta) ของอังกฤษ และการมีถ่านหินและเหล็กอย่างอุดมสมบูรณ์ซึ่งช่วยในการเสริมสร้างความร่ำรวยให้กับอังกฤษ

เราได้พบว่าลัทธิโปรเตสแตนท์ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ มีความแตกต่างไปจากลัทธิโปรเตสแตนท์ที่เราเห็นในศตวรรษ ที่ ๑๙ และ ๒๐ ประการแรก ในศตวรรษที่ ๑๖ พวกโปรเตสแตนท์มิใช่นักเหตุผลนิยม (rotionalist) พวกเขาอาจจะเรียกได้ว่ายังเชื่อถือในเรื่องโชคลาง (supersitious) เหมือนกับพวกแคธอลิค พวกโปรเตสแตนท์ส่วนมากยังมีความคิดเห็นทางพื้นฐานของศาสนาคริสต์เกี่ยวกับเรื่องบาปดั้งเดิม (oiginal sin) พระเจ้า

ทรงปกครองจักรวาลโดยตรง ความจริงเกี่ยวกับเรื่องนรกและสวรรค์ และที่สำคัญที่สุดความคิดว่าไปเกี่ยวกับชีวิตในโลกนี้ ในอันที่จะปรับปรุงให้ดีขึ้นและก้าวหน้าไปสู่ชีวิตที่ดีกว่าของชนรุ่นหลังที่จะตามมา เหมือน ๆ กับความคิดของพวกแคธอลิค ประการที่สองพวกโปรเตสแตนท์ในยุคแรกเริ่มพูดถึงขันติธรรมทางศาสนา พูดถึงการแยกองค์การคริสต์ศาสนาออกจากรัฐ แต่เมื่อพวกเขาอยู่ในฐานะที่จะทำเช่นนั้นได้ พวกเขากลับใช้อำนาจของรัฐบาลปกป้องมิให้สาธารณชนนับถือศาสนาอื่นใดที่มิใช่แนวทางของพวกตน ผู้ที่คัดค้านหรือไม่เห็นด้วยจะถูกกวาดล้างและทำลาย ไม่ว่าจะเป็นพวกโปรเตสแตนท์ที่มีนิกายต่างไปจากที่รัฐสนับสนุนหรือพวกแคธอลิคก็ตาม ประการที่สาม พวกโปรเตสแตนท์ในสมัยแรก ๆ เป็นประชาธิปไตยมากอย่างน้อยที่สุดชาวอเมริกันในศตวรรษที่ ๒๐ ส่วนมากแล้วก็รู้สึกเช่นนั้นพวกโปรเตสแตนท์ได้หลุดพ้นออกจากอำนาจของสันตปาปา ซึ่งมีระเบียบประเพณีของแคธอลิคอยู่ข้างหลังไปสู่ความรู้สึกของผู้ศรัทธาในส่วนเฉพาะบุคคล (individual) ที่พูดถึงลัทธิบัจเจกชนนิยม (individualism) สิทธิมนุษยชน (rights of man) และเสรีภาพ (liberty) นักประวัติศาสตร์บางคนได้พบสหสัมพันธ์ (Correlation) ระหว่างการร้องอุทธรณ์ของพวกโปรเตสแตนท์ต่ออำนาจของพระคัมภีร์ไบเบิลกับการที่ชาวอเมริกันในยุคหลัง ๆ ร้องอุทธรณ์ต่ออำนาจของรัฐธรรมนูญสหรัฐ แต่ส่วนมากของนักปฏิรูปโปรเตสแตนท์ในระยะต้น ๆ มิได้ถือว่ามนุษย์ทุกคนเกิดมาเท่ากัน แต่ถือว่ามนุษย์ทุกคนเกิดมามีความแตกต่างกันทั้งในทางสังคมและเศรษฐกิจ พวกเขาเชื่อถือในเรื่องของลำดับชั้นของฐานะ และการดำรงสถานภาพในสังคม นิกายลูเธอร์และนิกายอังกฤษยังคงรักษาบทบัญญัติในเรื่องการเมืองและสังคม ลัทธิแคลวินดูเหมือนว่าจะไม่ค่อยเป็นประชาธิปไตย ถ้าเราเพ่งเล็งไปที่ความคิดเกี่ยวกับบุคคลบางคนที่ถูกเลือกโดยพระผู้เป็นเจ้า เพื่อให้พ้นจากบาป (salvation) และในตอนแรก ๆ ในเจนีวา และนิวอิงแลนด์ นิกายแคลวินมีลักษณะเป็นเทวาธิปไตย (theocracy) มีกฎเกณฑ์เกี่ยวกับเรื่องนักบุญต่าง ๆ มาก

ในระยะยาวนิกายแคลวินมีอิทธพลครอบคลุมอยู่เหนือพวกชนชั้นกลาง ข้อโต้แย้งสำหรับความสัมพันธ์ ที่เป็นเหตุเป็นผลระหว่างนิกายแคลวินกับชีวิตประชาธิปไตยของโลกตะวันตกสมัยใหม่ มิได้เกิดจากความคิดของพวกโปรเตสแตนท์ในระยะเริ่มแรกที่เกี่ยวกับ

มนุษย์ในสังคม แต่เกิดจากหนทางของอุดมคติทางด้านศีลธรรมของพวกโปรเตสแตนท์ ที่เหมาะสมกับความเข้มแข็งทางด้านเศรษฐกิจ และอุตสาหกรรมของชนชั้นกลาง ข้อโต้แย้งดังกล่าวได้รับการพัฒนาในผลงานของนักสังคมวิทยาชาวเยอรมัน ที่ชื่อ แม็กซ์ เว็บเบอร์ (Max Weber) เขาได้ชี้ให้เห็นว่าการสนับสนุนให้ทำงานหนักและความไม่ฟุ่มเฟือยตลอดจนศีลปะของการสนับสนุนให้ประหยัดผลผลิต ของพวกนับถือนิกายแคลวิน ย่อมก่อให้เกิดระบบทุนนิยมขึ้นได้ในเวลาไม่นานนัก[๑๐]

ในประการสุดท้ายพวกลัทธิโปรเตสแตนท์นิกายปีกซ้ายที่ก้าวหน้ามาก เราจะพบว่าแม้แต่ในศตวรรษที่ ๑๖ ก็เรียกร้องความเสมอภาคทางเศรษฐกิจ ทางสังคม และทางการเมืองเช่นเดียวกัน แต่ในที่ๆ มีการเรียกร้องสิ่งเหล่านี้เขากลับละทิ้งคำสอนในคัมภีร์ไบเบิล และยึดมั่นอยู่กับความคิดที่ว่าพระเจ้าทรงแทรกแซงต่อมนุษย์โดยตรง อย่างไรก็ตาม บางนิกายก็มีความโน้มเอียงน้อยมากต่อการเคลื่อนไหว ที่จะปฏิวัติสังคมเพื่อปรับปรุงมาตรฐานของการดำรงชีวิตในโลกมนุษย์เช่นเดียวกับรูปแบบของการละทิ้งสิ่งต่างๆ ในโลกนี้ไปสู่โลกที่สงบและเร้นลับของพวกโปรเตสแตนท์

ดังนั้นการปฏิรูปศาสนาของนิกายโปรเตสแตนท์ จึงมิได้สร้างสังคมใหม่แต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังท้าทายต่ออำนาจต่าง ๆ ของยุโรปเกือบทั้งหมด และเริ่มต้นสร้างคนที่มีความคิดเกี่ยวกับปัญหาพื้นฐานของชีวิตในโลกนี้เช่นเดียวกับโลกหน้า มันเป็นนักทำลายที่ยิ่งใหญ่ของการสังเคราะห์ (Synthesis) ในสมัยกลาง

๕.๒ *นิกายโปรเตสแตนท์และลัทธิชาตินิยม*

บทสรุปที่สำคัญเกี่ยวกับการปฏิรูปศาสนาของพวกโปรเตสแตนท์ก็คือ ความพยายามที่เชื่อมโยงความเคลื่อนไหวดังกล่าวเข้ากับลัทธิปัจเจกชนนิยมสมัยใหม่ ลัทธิประชาธิปไตย และลัทธิอุตสาหกรรมนิยม (industrialism) หลังการแตกแยกครั้งสำคัญในศตวรรษที่ ๑๖ ทั้งนิกายโปรเตสแตนท์ และนิกายโรมันแคธอลิคได้กลายเป็นรากฐานสำคัญในการกำหนดรูปแบบของลัทธิชาตินิยมสมัยใหม่ แต่เราจะต้องไม่ลืมว่าสิ่งนี้เป็นเพียงสาเหตุเดียวเท่านั้น ยังมีสาเหตุอื่นที่นอกเหนือไปจากการปฏิรูปศาสนา ได้เป็นตัวกำหนดรูปแบบของระบบรัฐ-

สมัยใหม่ของโลกตะวันตกตลอดจนลัทธิคลั่งชาติของผู้คนในชาติรัฐนั้น ๆ ด้วย ความเป็นชาวฝรั่งเศส และความเป็นชาวเยอรมันสมัยใหม่อาจจะเริ่มต้นมาตั้งแต่ศตวรรษที่ ๙ เมื่อความเป็นเอกภาพของชาวยุโรปภายใต้การปกครองของกษัตริย์ชาร์ลมาญ (Charlemagne) ได้แตกสลายออกเป็นชนชาติต่าง ๆ แต่รูปแบบของศาสนาที่นับถือกันอยู่ในที่ต่าง ๆ อาจจะเป็นแรงเสริมให้มีความรู้สึกทางด้านความรักชาติ ความรู้สึกเกี่ยวกับเรื่องศาสนา ตลอดจนก่อให้เกิดความเอกภาพทางการเมืองในชาติรัฐนั้นได้

เชิงอรรถ

๑. Crane Binton *Modern Civilzation*, p. 76

๒. *Ibid.*

๓. Arun Bhattacharjee, *A History of Europe* 1453–1789 p. 51

๔. Crane Binton, Op. Cit. P. 77 (Citing *Documents of the Christian Church*, pp' 260–271 by Henry Betterson, ed.)

๕. Arun Bhattacharjee, *op. cit.* p. 52

๖. *Ibid* p. 53

๗. Crane Binton, Op. Cit, p. 89

๘. *Ibid.* p. 90

๙. *Ibid.* pp. 97–98

๑๐. *Ibid* p. 98

บทที่ ๗
การขยายตัวของยุโรปในภาคโพ้นทะเล

๑. ลักษณะของความขัดแย้งกันระหว่างการขยายตัวของชาวยุโรปสมัยใหม่กับสมัยโบราณ

มนุษย์ย่อมเคลื่อนไหวไปมาในที่ต่าง ๆ ในโลกนี้ได้ทุกแห่ง การอพยพและการเคลื่อนย้ายของมนุษย์ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ เช่น พวกโพลีนีเซียน (Polynesian) อพยพไปตั้งถิ่นฐานในหมู่เกาะต่าง ๆ แถบมหาสมุทรแปซิฟิค ผู้อพยพเหล่านี้มิได้ทิ้งหลักฐานที่เป็นบันทึกด้วยตัวอักษรเอาไว้ พวกอพยพเหล่านี้มิได้จัดตั้งรัฐของตนเองขึ้นมาแต่ประการใด แต่สิ่งที่ผู้อพยพนำติดตัวไปด้วยก็มีขนบธรรมเนียมประเพณี, ลักษณะนิสัยและเครื่องมือต่าง ๆ การขยายตัวของโลกตะวันตกก็มีสิ่งที่แตกต่างไปจากนี้มากจากยุคเริ่มต้นของกรีกและโรม มีบันทึกที่เก็บรักษาเอาไว้ มีการวาดแผนที่ สังคมตะวันตกได้ขยายออกไปเป็นประชาคมที่เรียกว่า กลุ่มรัฐต่าง ๆ อยู่บ่อย ๆ

การขยายตัวของชาวตะวันตก ซึ่งเริ่มต้นในตอนกลางคริสตศตวรรษที่ ๑๕ ได้มีความแตกต่างไปจากการขยายตัวในสมัยโบราณของคนในแถบตะวันออกใกล้และยุโรปทางตะวันตกและทางเหนือ ประการแรก การขยายตัวในยุคใหม่นี้เป็นไปอย่างรวดเร็วและครอบคลุมพื้นที่มากกว่า ถึงแม้ว่ามหาสมุทรอาร์คติคและอันตาร์คติคยังคงเป็นความเร้นลับและรายละเอียดเกี่ยวกับโลกก็ยังมิได้ถูกเปิดเผยมากนักก็ตาม จนกว่าจะถึงศตวรรษที่ ๒๐ เป็นความจริงที่โลกทั้งหมดถูกเปิดเผยให้ชาวยุโรปได้ทราบอย่างกว้างขวางภายใน ๓ ศตวรรษภายหลังปี ๑๔๕๐ ไปแล้ว ประการที่สอง การขยายตัวของชาวยุโรปในยุคใหม่นับได้ว่าเป็นครั้งแรกของประชาคมตะวันตกที่เดินทางข้ามมหาสมุทร ในสมัยโบราณและสมัยกลางเรือต่าง ๆ มักจะแล่นอยู่ในทะเลแคบ ๆ และเลาะเลียบตามชายฝั่ง และมักจะเดินทางเฉพาะตอนกลางวันเท่านั้น แต่สมัยใหม่ชาวตะวันตกได้เดินทางข้ามมหาสมุทรแอ็ตแลนติค และแปซิฟิค ซึ่งอยู่ไกลจากฝั่งมาก ประการที่สาม การขยายตัวของชาวตะวันตกในยุคนี้ได้พาชาวตะวันตกออกไปอยู่นอกวงโคจรของความสัมพันธ์กับพวกไบแซนทีน (Byzantines) และมอสเล็ม ซึ่ง

เป็นผู้สืบทอดวัฒนธรรมของดินแดนตะวันออกใกล้สมัยโบราณ แต่จะไปมีความสัมพันธ์กับผู้คน พืชพันธ์ และวัฒนธรรมจากจีนประการสุดท้าย ชาวยุโรปที่อพยพเคลื่อนย้ายดังกล่าวล้วนแล้วแต่เป็นคนเฉลียวฉลาดรู้จักการพัฒนาทรัพยากรวัตถุต่าง ๆ ให้เกิดประโยชน์จนกระทั่งเป็นที่ยอมรับนับถือของคนในยุคปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้ชาวยุโรปที่อพยพโยกย้ายก็สามารถไปสร้างประชาคมของตนเองขึ้นมาใหม่พร้อมกันนั้นก็ขยายอิทธิพลของตนออกไปทั่วโลก*

การที่ชาวยุโรปเอาชนะโลกได้เพราะความเหนือกว่าทางด้านเศรษฐกิจ และทางด้านเทคโนโลยีประกอบกัน รวมทั้งความเหนือกว่าในการจัดตั้งทางสังคมและการเมือง ซึ่งจะช่วยให้มีการจัดตั้งทหารที่ดีเลิศขึ้นมาอีกด้วย ความเหนือกว่าเหล่านี้มิใช่มาจากการปฏิบัติจากศูนย์กลางของโลกตะวันตกธรรมดา แต่จะมาจากการแข่งขันของประชาชาติตะวันตกมากกว่า ๖ ชาติ แต่ละประเทศก็กระหายที่จะเชือดคอหอยของอีกประเทศหนึ่ง และเต็มใจที่จะติดอาวุธและจัดตั้งประชาชาติขึ้นมาต่อต้านคู่แข่งขันชาวตะวันตกด้วยกัน ชาวฝรั่งเศสในทวีปอเมริกาเหนือติดอาวุธคนบ่าให้ต่อสู้กับชาวอังกฤษ และชาวอังกฤษก็ติดอาวุธให้กับพวกเดียวกันต่อต้านชาวฝรั่งเศส ชาวฝรั่งเศส อังกฤษ โปรตุเกส ดัชท์ สเปน และชาวเยอรมันและชาวอเมริกันในยุคหลังได้ต่อสู้ซึ่งกันและกันในตะวันออกไกล และจนกระทั่งตอนกลางของศตวรรษที่ ๒๐ ประชาชาติเอเชีย และญี่ปุ่นได้แข่งขันกันอย่างประสพความสำเร็จในการทำสงครามและทางการเมืองกับโลกตะวันตก

๒. ธรรมชาติของการขยายตัวของชาวยุโรปสมัยใหม่

ทำไมผู้คนที่อาศัยอยู่ตามแถบฝั่งมหาสมุทรแอตแลนติคของยุโรปในครึ่งหลังของศตวรรษที่ ๑๕ จึงเดินทางออกไปสู่ท้องทะเลลึกทั้ง ๆ ที่ก่อนหน้านี้ในสมัยกลางและโบราณไม่มีใครกล้าออกไปเลย ? บัญหานี้ไม่มีคำตอบที่เป็นการยุติได้ การสำรวจอันยิ่งใหญ่เป็นส่วนหนึ่งของการฟื้นฟูศิลปวิทยา, เป็นส่วนหนึ่งของการเคลื่อนไหวของประชาชาติยุโรป เป็นยุคของการผจญภัยและพบเห็นสิ่งใหม่ ๆ การมีเข็มทิศก็ช่วยให้การเดินเรือในทะเลลึกสะดวกสบายมากขึ้น ก่อนจะถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ กลาสีเรือชาวยุโรปก็คุ้นเคยกับการใช้เข็มทิศแล้วและเข็มทิศก็เป็นเครื่องมือสำหรับการเดินเรือในทะเลและมหาสมุทรก่อนหน้าจะถึงยุคของโคลัมบัส ต่อมาในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๕ จึงได้มีเครื่องมือและวิธีการที่ดีกว่าสำหรับการ

---

*. Crane Brinton *Modern Civilization* pp. 137–138

พิจารณาตำแหน่งแห่งหนของเรือในท้องทะเลอย่างเต็มที่ นักต่อเรือเลิกต่อเรือตามวิธีการแบบเก่าของเรือที่ใช้ในทะเลเมดิเตอรเรเนียน แต่หันมาต่อเรือให้ยาวขึ้นและแคบลงกว่าเดิม เพื่อให้สามารถโต้คลื่นในมหาสมุทรได้ นอกจากนี้ก็พยายามที่จะคิดค้นวิธีการประดิษฐ์และต่อเรือชนิดที่สามารถจะแล่นไปในน่านน้ำที่ยังไม่รู้จักได้ กล่าวโดยสรุปทางด้านเทคนิคก็พร้อมสำหรับการสำรวจอันยิ่งใหญ่แล้ว

ในทางการเมือง การปิดกั้นเส้นทางการค้าตามปรกติในตะวันออกใกล้โดยชนเผ่าเตอร์กทำให้ชาวยุโรปเริ่มคิดค้นหาเส้นทางใหม่ไปอินเดียและจีนถึงกระนั้นก็ตามชาวอิตาเลียนโดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวเวเนเชียน และชาวเจนัวก็อยู่ประจำในแถบตะวันออกใกล้และกำลังจัดแจงกับพวกเตอร์กถึงแม้ว่าจะต้องประสบกับความยุ่งยาก ที่สำคัญมากกว่าก็คือความจริงที่ว่า สเปน, โปรตุเกส ฝรั่งเศส และอังกฤษ กำลังเริ่มตันกิจกรรมทางด้านเศรษฐกิจและการเมืองถึงกระนั้นก็ตามมนุษย์ก็สามารถได้รับผลประโยชน์จากเส้นทางการค้าทั้งทางด้านการเมืองและเทคโนโลยี

๓. เจ้าชายเฮนรี่กับการสำรวจของโปรตุเกส

เจ้าชายเฮนรี่ (Henry the Navigator) แห่งโปรตุเกส (๑๓๙๔–๑๔๖๐) ทรงเป็นผู้เคร่งศาสนาและทรงหวังที่จะชักจูงผู้คนทางประเทศอินเดียและตะวันออกไกลให้มานับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันแคธอลิค นอกจากนี้พระองค์ยังอุทิศชีวิตทั้งชีวิตเพื่อการสำรวจทางด้านวิทยาศาสตร์และการขยายจักรวรรดิและการค้าของโปรตุเกสออกไปให้กว้างขวาง

พระองค์ได้ทรงส่งเรือออกไปสำรวจบ่อย ๆ โดยอาศัยเครื่องมือช่วยเหลือในการเดินเรือทำให้พระองค์สามารถส่งเรือออกไปสำรวจทางบริเวณชายฝั่งทะเลทางใต้ของอัฟริกาแถบบริเวณทะเลทรายสะฮารา (Sahara) ในส่วนที่ติดกับมหาสมุทรแอตแลนติค จนกระทั่งในปี ๑๔๔๕ ได้สำรวจมาถึงบริเวณเคป เวอร์ เด (Cape Verde) ถึงสองครั้ง บริเวณนี้เริ่มอุดมสมบูรณ์ขึ้น ทำให้มีความหวังและลู่ทางที่จะแล่นเรือไปทางตะวันออกมากขึ้น

ก่อนจะถึง ค.ศ. ๑๔๗๒ หลังจากเจ้าชายเฮนรีได้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว พวกโปรตุเกสได้เดินทางมาถึงบริเวณที่ยื่นออกมาทางด้านตะวันตกของอัฟริกา ที่เรียกว่าแคเมอรูนส์ (Cameroons) และพบความจริงว่าผืงทะเลยังคงมีอยู่ต่อไปทางใต้มิใช่ไปทางตะวันออก แต่พวกเขาก็ยังคงสำรวจต่อไปภายใต้การอุปถัมภ์ของกษัตริย์โปรตุเกส และในชั่วอายุคนต่อมานักสำรวจผู้ยิ่งใหญ่ทั้งสองคนก็ประสพความสำเร็จ

ใน ค.ศ. ๑๔๘๘ บาร์โธโลมิว ไดแอซ (Bartholomew Diaz) ได้แล่นเรือมาทางใต้โดยต้องเผชิญกับภัยอย่างหนัก หลังจากนั้นก็อ้อมมาทางตะวันออกเฉียงเหนือ เขาได้แล่นเรืออ้อมแหลมขนาดใหญ่ ที่เราเรียกว่า แหลมกู๊ดโฮป (Cape of Good Hope) ต่อมาในค.ศ. ๑๔๙๗ วาสโค ดา กามา (Vasco da Gama) ได้เริ่มต้นออกเดินทางจากโปรตุเกสด้วยเรือ ๔ ลำ เพื่อจะมายังอินเดีย เขาได้เดินทางอ้อมแหลมกู๊ดโฮป และย้อนกลับขึ้นไปทางเหนือตามชายฝั่งทะเลด้านตะวันออกของทวีปอัฟริกา ในไม่ช้าก็มาถึงบริเวณที่พวกอาหรับทำการค้าขายและรู้จักเส้นทางเดินเรือมายังอินเดียเป็นอย่างดี ถึงแม้ว่าอันตรายจากพวกอาหรับจะมีอยู่ไม่น้อยก็ตาม แต่ วาสโค ดา กามา ก็สามารถควบคุมเรือเดินทางมาได้อย่างปลอดภัยและมาถึงฝั่งมะละบาร์ (Malabar coast) ของอินเดียที่เมือง คาลิคัท (calicut) ภายหลังที่ใช้เวลาเดินทางออกจากลิสบอนจนกระทั่งมาถึงคาลิคัทเป็นเวลา ๑๐ เดือนกับ ๑๔ วัน ขณะนี้พวกโปรตุเกสก็สามารถค้นพบเส้นทางเดินเรือในมหาสมุทรจากยุโรปมายังเอเชียได้แล้ว

ในการเดินเรือมาสู่อินเดียในระยะหลัง ชาวโปรตุเกสได้ทำลายการผูกขาดของสเปนในอเมริกาใต้ และมาดูแลยึดครองรัฐต่าง ๆ ในแถบลาตินอเมริกัน ในปี ๑๕๐๐ เปโดร คาบราล (Pedro Cabral) ได้เดินทางมาอินเดียโดยอาศัยเส้นทางเดิมของวาสโค ดา-กามา แต่ในตอนนี้ชาวโปรตุเกสชอบเดินทางไกล ๆ ในมหาสมุทรที่ห่างไกลจากฝั่งมากขึ้น และก็ไม่ชอบที่จะเลาะชายฝั่งอัฟริกาอีกต่อไป คาบราลได้แล่นเรือจากบริเวณที่โบ่งออกมาของชายฝั่งอัฟริกาตะวันตกและหันเรือไปทางตะวันตกออกสู่กลางมหาสมุทรแอตแลนติคจนกระทั่งมาถึงอเมริกาใต้บริเวณบราซิล (Brazil) จึงได้เดินทางกลับ ในเวลานั้นการเดินทางของโคลัมบัสมายังดินแดนโลกใหม่ในทวีปอเมริกาเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วและนักภูมิศาสตร์บางคนก็คิดว่าโดยความเป็นจริงแล้ว คาบราลได้แลเห็นสิ่งที่เขาพบทางใต้ของเส้นทางเดินเรือที่โคลัมบัสได้ค้นพบ ก่อนหน้านี้ ๖ ปี คือในค.ศ. ๑๔๙๔ สเปนและโปรตุเกสได้ลงนามในสนธิสัญญาเมืองทอร์เดซิลลาส (Treaty of Tordesillas) โดยตกลงที่จะแบ่งส่วนของดินแดนที่ค้นพบใหม่นี้โดยถือเอาจุดแบ่งที่เส้นแวงซึ่งอยู่ห่างจากเกาะอาซอเรส (Azores) ไปทางตะวันตก ๑๐๐๐ ไมล์ โดยให้โปรตุเกสแล่นเรือไปทางตะวันออกและสเปนแล่นเรือไปทางตะวันตก ดังนั้นบราซิลจึงอยู่ในเขตของโปรตุเกส

อย่างไรก็ตามพวกโปรตุเกสก็มุ่งไปที่อินเดียและตะวันออกไกลเป็นสำคัญ นักสำรวจเส้นทางเดินเรือได้รับการสืบทอดเจตนารมณ์โดยตัวแทนของการขยายตัวของชาวยุโรปในลักษณะอื่นๆ และสิ่งสำคัญได้แก่พ่อค้า แต่พ่อค้าก็มิได้ดำเนินงานไปตามลำพัง พวกพ่อค้าได้รับความช่วยเหลือ และความคุ้มครองจากอำนาจรัฐ ซึ่งยึดมั่นในทฤษฎีเศรษฐกิจแบบพาณิชย์นิยม (Mercantilism) และมีจุดประสงค์ที่จะดำเนินการผูกขาดการค้าเพื่อชาติของตนด้วยการค้นพบและแสวงหาดินแดนใหม่ๆ อยู่เรื่อย ๆ ภาพพจน์ของความเป็นจักรวรรดินิยมของโปรตุเกสในตอนแรก ๆ จะดูได้จากบทบาทของอัลฟองโส เดอ อัลบูเกอร์ก (Alfonso de Albuquerqu) ข้าหลวงโปรตุเกสประจำหมู่เกาะอินเดียตะวันออกระหว่าง ค.ศ. ๑๕๐๖๐ ๑๕๑๕) โดยตั้งฐานที่มั่นคงในเมืองกัว (Gao) ในประเทศอินเดีย และที่เมืองกัวนี้เองได้มีการดำเนินการควบคุมเส้นทางการค้าตามปรกติกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และจีน ก่อนหน้าจะถึง ค.ศ. ๑๕๕๗ ชาวโปรตุเกสได้จัดตั้งถิ่นฐานของตนที่มาเก๊า (Mocao) ในจีนใกล้ๆ กับกวางตุ้ง และพวกเขาก็เริ่มค้าขายกับชาวญี่ปุ่น โปรตุเกสก็บรรลุถึงจักรวรรดิแห่งอาณานิคม

๔. จักรวรรดิของโปรตุเกส

จักรวรรดิของโปรตุเกสที่จัดตั้งขึ้นในเอเชียและอัฟริกาเป็นจักรวรรดิการค้าไม่ใช่จักรวรรดิของการตั้งถิ่นฐาน (Empire of Settlement) พวกโปรตุเกสได้จัดตั้งจักรวรรดิการค้าของตนเองตามชายฝั่งอัฟริกา อินเดีย และจีน โดยมีการตั้งคลังสินค้าประจำอยู่ด้วย ตามสถานีการค้าเหล่านี้โปรตุเกส ได้ชักธงชาติของตนเป็นสัญญลักษณ์ว่าได้จัดการผนวกดินแดนส่วนนี้อยู่ภายใต้การปกครองของกษัตริย์โปรตุเกส สถานีการค้าของโปรตุเกสเหล่านี้ได้ทำการค้าขายกับชาวพื้นเมือง เช่นเดียวกับมหาอำนาจที่ยึดครองอาณานิคม ได้ปฏิบัติกันในยุคต่อๆ มา โปรตุเกสได้นำสิ่งของราคาถูก เช่น ปืน มีด เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ผ้าราคาถูก ๆ และอื่น ๆ ฯลฯ มาแลกเปลี่ยนซื้อขายกับ แร่ทองคำ, แร่เงิน, เครื่องเทศ ไหม และของฟุ่มเฟือยอื่น ๆ และในที่สุด ก็ได้วัตถุดิบต่าง ๆ เช่น ฝ้าย และทาส รวมทั้ง ยาสูบ และน้ำตาล จากดินแดนโลกใหม่อีกด้วย

มีหลักการที่สำคัญอยู่สองประการสำหรับการค้าเช่นนี้ ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ในสมัยนั้นก็คือ ประการแรก การค้าเช่นนี้เมืองแม่เป็นส่วนสำคัญในการพิจารณาและตัดสินใจ และจะทำหน้าที่ผลิตสินค้าและบริการต่าง ๆ ขณะที่อาณานิคมจะผลิตวัตถุดิบ

ประการที่สอง ชาวต่างประเทศ ประชาชาติต่าง ๆ บนภาคพื้นยุโรปจะถูกขจัดออกไปจากการค้าที่กล่าวถึงนี้พวกเขาไม่สามารถจัดการโดยตรง ได้กับอาณานิคมหรือมีส่วนในการค้าระหว่างเมืองแม่และอาณานิคม ชาวโปรตุเกสจะต้องดำเนินตามนโยบายพาณิชย์นิยม[๒]

กองกำลังติดอาวุธมีความสำคัญมากต่อการสถาปนาระบบอาณานิคม กองกำลังทางบกขนาดเล็กก็ได้พิสูจน์ถึงความสำคัญสำหรับควบคุมพื้นเมืองให้อยู่ใต้อำนาจ และประสพผลกำไรจากการแข่งขันเพื่อช่วงชิงตำแหน่งและฐานะทางการค้ากับประเทศยุโรปอื่นๆ อย่างไรก็ตามกองทัพเรือขนาดใหญ่ที่มีประสิทธิภาพก็มีความจำเป็นสำหรับการแข่งขันในด้านการค้ากับชาติอื่น ๆ โดยเฉพาะการป้องกันการโจมตี และปล้นสะดมเรือสินค้าจากพวกโจรสลัด ซึ่งปรากฏอยู่ทั่วไปในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบางครั้งในศตวรรษที่ ๑๘ พวกโจรสลัดเหล่านี้ได้กลายเป็นพวกนอกกฎหมาย ไม่ปรากฏว่าเป็นคนสัญชาติใด และตั้งใจจะปล้นประชาชาติของประเทศใดประเทศหนึ่ง ในตอนต้น ๆ ศตวรรษที่ ๑๘ พวกโจรสลัดเหล่านี้ก็เป็นส่วนประกอบอย่างไม่เป็นทางการของกองทัพเรืออย่างเปิดเผย โดยการปฏิบัติการต่อต้านข้าศึกหรือประเทศที่เป็นกลาง แต่ไม่เคยต่อต้านชนชาติเดียวกันเอง ดังนั้น กองทัพเรือจึงมีความสำคัญต่อการป้องกันเส้นทางเดินเรือของประเทศที่มีอาณานิคม กองเรือของโปรตุเกสมิใช่เป็นกองเรือของพ่อค้าอย่างเดียว แต่มันยังเป็นกองเรือที่มีแสนยานุภาพทางทหาร ซึ่งกวาดล้างพวกอาหรับที่เป็นศัตรู และสามารถมีอำนาจเหนือมหาสมุทรของโลกเก่าได้นานถึง ๒ ศตวรรษ

พวกโปรตุเกส มิได้ใช้ความพยายามเท่าใดนักในการตั้งถิ่นฐานสำหรับพลเมืองของตนเองทั้งในแถบชายฝั่งทะเลของอัฟริกาหรือในแถบบริเวณที่มีผู้คนอยู่อย่างหนาแน่นในอินเดียและตะวันออกไกล พวกโปรตุเกสพยายามที่จะทำให้ชาวพื้นเมืองกลายเป็นกึ่งเชื้อสายโปรตุเกส

พวกโปรตุเกสมิได้พยายามที่จะปกครองชาวพื้นเมืองเหล่านั้นโดยตรง พวกเขายังคงปล่อยให้ ประมุข ของชาวพื้นเมืองตลอดจนชั้นปกครองเดิมของชาวพื้นเมืองเดิมมีบทบาทในการปกครองต่อไป ในตอนแรก ๆ ชาวพื้นเมืองเหล่านั้นไม่ค่อยจะสนใจสินค้าเข้าของโปรตุเกสเท่าใดนัก สินค้าเข้าจากโปรตุเกสถูกผูกขาดอยู่เฉพาะชนชั้นสูง และยุโรปก็ไม่สามารถจะตีตลาดที่ผู้บริโภคมิใช่ชาวยุโรปด้วยสินค้าราคาถูกและผลิตโดยเครื่องจักรได้

---

๒. *Ibid.* p. 145

แต่โปรตุเกสก็เช่นเดียวกับชาติอื่น ๆ ที่ล่าอาณานิคมเช่นกัน กล่าวคือในระยะต่อมาโปรตุเกสก็พยายาม ที่จะชักนำให้ชาวพื้นเมืองเปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์ พวกมิชชันนารีพยายามเผยแพร่ศาสนากันอย่างหนัก พวกมิชชันนารีบางคนก็พยายามจะปกป้องคนพื้นเมืองและขัดแย้งกับพ่อค้าก็มี อย่างไรก็ตามพวกมิชชันนารีก็ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงบางประการในหมู่ประชากรของอินเดียและจีน[๓]

๕. โคลัมบัสกับการสำรวจเส้นทางเดินเรือไปอินเดียทางทิศตะวันตก

ในยุคแรก ๆ ที่มีความพยายามออกสำรวจมหาสมุทรกันนั้น รัฐบาลสเปนกำลังมีภาระยุ่งยากกับรัฐ ที่มีพวกมุสลิมอาศัยอยู่ในแหลมไอบีเรีย รัฐนั้นมีชื่อว่า แกรนาดา (Granada) แต่สเปนก็พยายาม ให้การสนับสนุนในการสำรวจค้นคว้าทางด้านวิทยาศาสตร์เช่นเดียวกับโปรตุเกสได้กระทำอยู่ พวกพ่อค้าสเปนมีความกระตือรือล้น และสเปนก็กำลังเจริญมั่งคั่ง ในตอนสิ้นสุดศตวรรษที่ ๑๔ นักเดินเรือชาวโปรตุเกสได้พบเกาะ ๓ เกาะในมหาสมุทรแอตแลนติค คือ เกาะอาซอเรส (Azores) เกาะมาไดรา (Madeira) และเกาะคานารี (Canaries) โดยพระบรมราชโองการของสันตปาปา หมู่เกาะคานารีถูกยกให้กับสเปน ที่เหลือนอกนั้นยกให้โปรตุเกส

โคลัมบัส (Columbus) : ๑๔๕๑–๑๕๐๖ เป็นชาวอิตาเลียนเกิดที่เมืองเจนัว เขาศึกษาหาความรู้ด้วยตนเองอย่างน้อยทางด้านการเดินเรือ และวิชาภูมิศาสตร์เขาก็นับว่ามีความสามารถที่ไม่เลวเลย ความคิดของเขาก็คือมันเป็นไปได้ที่จะมาตะวันออกไกล และหมู่เกาะอินเดียตะวันออกโดยการแล่นเรือไปทางตะวันตก โคลัมบัสได้พบกับความเย้ยหยันของผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับความคิดเช่นนี้อยู่มาก เพราะคนเหล่านั้นเชื่อว่าโลกแบน ในขณะที่โคลัมบัสเชื่อว่าโลกกลม

ในที่สุดเขาได้รับการสนับสนุนจากพระนางอิสเบลลา (Isbella) แห่งสเปน โดยให้เรือ ๓ ลำ สำหรับใช้ในการสำรวจเส้นทางครั้งนี้ โคลัมบัสพร้อมด้วยลูกเรือออกเดินทางจากเมืองปาโลส (Palos) ใกล้กับเมืองคาดิส (Gadiz) ในวันที่ ๓ สิงหาคม ๑๔๙๒ มุ่งหน้ามาทางตะวันตกจนกระทั่งมาถึงเกาะบาฮามัน (Bahaman) ในวันที่ ๑๒ ตุลาคม ของปีเดียวกันนั้นเอง หลังจากนั้นเขาก็แล่นเรือไปพบเกาะคิวบา (Cuba) และเกาะซานโต โดมิงโก (Santo Domingo) ในเวลาต่อมา

---

๓. Crane Brinton *Civilization in the West* p. 280

ในการเดินทางครั้งที่ ๒ เมื่อ ค.ศ. ๑๔๙๓ เขาใช้เรือถึง ๑๗ ลำ พร้อมด้วยนักล่าอาณานิคมอีก ๑๕๐๐ คน สำรวจในแถบทะเลแคริบเบียน (Caribbean) และได้จัดตั้งจักรวรรดิของสเปนในอเมริกา ต่อมาระหว่างปี ๑๔๙๘–๑๕๐๐ เขาเดินทางไปสำรวจอีกเป็นครั้งที่ ๓ เขาได้เดินทางสาถึงปากน้ำโอริโนโค (Orinoco) ในอเมริกาใต้ แต่เกิดความยุ่งยากและวุ่นวายกันในหมู่นักล่าอาณานิคม ข้าหลวงของสเปนประจำอยู่เกาะอินเดียตะวันตกของสเปนที่ชื่อโบบาดิลลา (Bobadilla) จึงจัดการส่งตัวเขากลับสเปนระหว่างปี ๑๕๐๒–๑๕๐๔ เขาเดินทางไปสำรวจอีกเป็นครั้งที่ ๔ และนับเป็นครั้งสุดท้าย ซึ่งเขาได้มาถึงแผ่นดินใหญ่ของประเทศฮอนดูรัส (Honduras) เขาถึงแก่กรรมในปี ๑๕๐๖ โดยที่เขายังไม่ทราบว่าดินแดนที่เขาสำรวจนั้นไม่ใช่เอเชีย แต่เป็นทวีปใหม่เขาค้นพบ

ข่าวเกี่ยวกับการเดินทางของโคลัมบัสได้แพร่สะพัดไปทั่วยุโรป แต่ปรากฏว่าหนังสือพิมพ์ สถาบันทางภูมิศาสตร์ ชนชั้นบัณฑิตชน นักมนุษยธรรมทั้งหลายกลับไม่สนใจเรื่องราวแผ่นดินใหม่ มีอยู่เพียงคนเดียวซึ่งเป็นชาวอิตาเลียนชื่ออเมริโก เวปุชชี (Americo Vespucci) ได้เขียนถึงการสำรวจโลกใหม่ของเขา ซึ่งเป็นการดำเนินรอยตามโคลัมบัสผู้มีความรู้ทั้งหลาย ในขณะนั้นยังโต้เถียงกันอยู่ว่า เวสปุชชี ได้ทำการสำรวจจากตอนใต้ของสหรัฐอเมริกาไปจนถึงปลายสุดของอเมริกาใต้จริงหรือไม่ แต่ปรากฏว่าข้อเขียนของเวสปุชชีกลับเป็นที่สนใจของนักภูมิศาสตร์ชาวเยอรมันที่ชื่อ มาร์ติน วาลด์ซีมูลเลอร์ (Martin Waldseemuller) ซึ่งได้ตีพิมพ์แผนที่ของบริเวณส่วนใต้ของดินแดนโลกใหม่ พร้อมทั้งใช้ชื่อดินแดนนั้นว่าอเมริกา (America) เพื่อเป็นเกียรติแก่อเมริโก เวสปุชชี ต่อมาเมื่อเขาตีพิมพ์แผนที่ครั้งใหม่ในปี๑๕๑๓ เขากลับเรียกดินแดนแห่งนี้ว่า แผ่นดินที่ไม่มีใครรู้จัก (Terra Incognita)

หลังจากนี้ไปแล้ว ปองเซ เดอ ลีออง (Ponce de Leo'n) ได้มาถึงฟลอริดาใน ค.ศ. ๑๕๑๒ และบาลบัว (Balboa) ได้เดินทางข้ามช่องแคบปานามาจนกระทั่งไปพบมหาสมุทรแปซิฟิก ใน ค.ศ. ๑๕๑๓ ประมาณ ๒ ทศวรรษแรกของศตวรรษที่ ๑๖ ชาวสเปนและชาวโปรตุเกสเป็นจำนวนมากได้ทำการสำรวจหารายละเอียดเกี่ยวกับบริเวณชายฝั่งทะเลที่เรียกว่าลาตินอเมริกา

ในปี ๑๕๑๙ เฟอร์ดินานด์ แม็กเจลแลน (Ferdinand Magellan) ชาวโปรตุเกส แต่ไปทำการสำรวจให้สเปนได้ออกเดินทางจากสเปนไปทางตะวันตก เพื่อค้นหาเส้นทางไป

ยังหมู่เกาะเครื่องเทศ เขาแล่นเรือข้ามมหาสมุทรแอ็ตแลนติคไปยังทวีปอเมริกา แล้วแล่นเรือเลาะชายฝั่งไปทางตอนใต้ จนกระทั่งผ่านช่องแคบบริเวณตอนใต้สุดของอเมริกาใต้ไปสู่มหาสมุทรแปซิฟิค ช่องแคบดังกล่าวจึงได้ชื่อว่า ช่องแคบแม็กเจลแลน (Staits of Maggellan) ขณะเดินทางรอนแรมมาในมหาสมุทรบรรดาลูกเรือได้เกิดเจ็บป่วยกันมาก เขาเดินทางตัดข้ามมหาสมุทรแปซิฟิค จนกระทั่งมาพบหมู่เกาะฟิลลิปปินส์ ที่ฟิลลิปปินส์แม็กเจลแลนได้ถูกชาวพื้นเมืองฆ่าตาย อย่างไรก็ตามลูกเรือที่เหลืออยู่ก็นำเรือเดินทางกลับสเปนไปตามเส้นทางมหาสมุทรอินเดีย และชายฝั่งอัฟริกา ในวันที่ ๘ กันยายน ๑๕๒๒ เรือวิคตอเรียและลูกเรือ ๑๘ คน (เมื่อออกจากสเปนเมื่อปี ๑๕๑๙ มีเรือมา ๕ ลำ และลูกเรือ ๒๔๓ คน) ก็แล่นกลับไปถึงสเปน นับเป็นครั้งแรกที่มนุษย์สามารถแล่นเรือรอบโลกได้ และสามารถพิสูจน์ว่าโลกนี้กลมจริง

๖. การจัดตั้งจักรวรรดิของสเปน

จากการสำรวจของแม็กเจลแลน ชาวสเปนก็สามารถเดินทางมายังภาคตะวันออกไกลได้โดยแล่นเรือไปทางตะวันตก ตามสนธิสัญญาเมืองทอร์เดซิลลาสเมื่อปี ๑๔๙๔ สเปนและโปรตุเกสได้ตกลงแบ่งเขตการเดินเรือกันคนละเขต นั่นหมายถึงว่าการตั้งจักรวรรดิ และการค้าของชาติทั้งสองก็แบ่งกันคนละเขต เป็นผลให้โปรตุเกสไปได้บราซิลและสเปนไปได้ฟิลลิปปินส์รวมทั้งได้เม็กซิโกด้วย สเปนได้ทำการสำรวจโลกใหม่ และยึดดินแดนในบริเวณดังกล่าวเป็นพื้นที่หลายพันตารางไมล์ ในการสำรวจทางทะเลนักสำรวจเป็นได้หลายอย่าง กล่าวคือเป็นทั้งนักสำรวจ ทั้งทหาร และผู้บริหาร และนักผจญภัย เฮอร์นานโด คอร์เตส (Hernando Cortes) และฟรานซิสโก ปีซาร์โร (Francisco Pizarro) ได้สามารถเอาชนะจักรวรรดิของพวกอินเดียนแดงเผ่าแอสเตค (Aztec) ในเม็กซิโก และจักรวรรดิของพวกอินคา (Inca) ในเปรู ระหว่างปี ๑๕๑๙–๑๕๑๒ และ ๑๘๓๑–๑๕๓๓ ตามลำดับ นอกจากนี้ก็มีชาวสเปนอีกหลายคนที่เข้ามาสำรวจและครอบครองดินแดนในแถบลาตินอเมริกาไว้เป็นจำนวนมาก

๗. บทบาทของอังกฤษ ฝรั่งเศส และฮอลันดา

ทั้งสเปนและโปรตุเกสต่างก็กระตือรือร้นในการสำรวจดินแดนใหม่ ๆ และจัดตั้งจักรวรรดิในลักษณะของการอพยพผู้คนไปตั้งถิ่นฐานอยู่รวมทั้งจักรวรรดิทางการค้าด้วย ดังได้กล่าวมาแล้ว ในตอนต้นปี ๑๔๙๗ พ่อลูกตระกูลแคบอต (Cabots) ชาวอิตาเลียนแต่ได้

รับการสนับสนุนจากอังกฤษได้ไปพบชายฝั่งอเมริกาเหนือ และได้ให้สิทธิในการสำรวจของตนแก่ชาวอังกฤษไป ชาวอิตาเลียนอีกคนหนึ่งชื่อ เวอร์ราซาโน (Verrazano) และชาวฝรั่งเศสชื่อ คาร์เธียร์ (Cartier) ได้เรียกร้องให้ฝรั่งเศสอ้างสิทธิที่ได้จากการสำรวจ และต่อมาในตอนต้นศตวรรษที่ ๑๗ ก็ได้รับการเรียกร้องเช่นนี้อีกจากแชมเพลน (Champlain) ที่ได้ไปทำการสำรวจการเรียกร้องสิทธิในการครอบครองของชาวดัชท์เริ่มต้นด้วยการเดินทางของเฮนรี ฮัดสัน (Henry Hudson) ชาวอังกฤษซึ่งเข้าไปใช้บริการของพวกเขาในปี ๑๖๐๙

ชาวอังกฤษมิได้ติดตามผลงานของแคบอตส์ในทันทีทันใด พวกเขากำลังเร่งมือแสวงหากำไรทางด้านธุรกิจ อันเกิดจากการทำลายการผูกขาดการค้าของสเปนในตอนกลางศตวรรษที่ ๑๖ จอห์น ฮอว์กินส์ (John Hawkins) เริ่มต้นการค้าทาสในปี ๑๕๖๒ และหลานชายของเขาชื่อ ฟรานซิส เดรก (Francis Drake) ได้เดินทางผ่านมหาสมุทรแปซิฟิคมาถึงแคลิฟอร์เนีย ซึ่งเขาได้อ้างสิทธิเป็นของอังกฤษภายใต้ชื่อ นิวแอลบัน (New Albion) และเดินทางกลับอังกฤษโดยผ่านทางมหาสมุทรแปซิฟิค และมหาสมุทรอินเดีย ก่อนหน้าจะสิ้นสุดศตวรรษที่ ๑๖ บริเวณตะวันออกเฉียงเหนือของอเมริกาเหนือ ได้กลายเป็นแหล่งจับปลาที่ใหญ่โต ดังนั้นในปี ๑๕๘๓ เซอร์ ฮัมฟรี กิลเบิร์ต (Sir Humfrey Gilbert) ชาวอังกฤษได้อ้างสิทธิเหนือ นิว เฟาด์แลนด์ (New Fowndland) ซึ่งทำให้ชาวอังกฤษได้มีแหล่งจับปลาที่มีคุณค่ามาก

ในปี ๑๕๘๔ เซอร์วอลเตอร์ ราเลห์ (Sir Water Raleigh) ชาวอังกฤษได้พยายามไปตั้งถิ่นฐานบนเกาะโรอาโนเกะ (Roanoke Island) ในดินแดนที่อังกฤษเรียกชื่อว่าเวอร์จิเนีย (Virginia) ต่อมาในตอนต้นศตวรรษที่ ๑๗ ชาวอังกฤษได้ไปตั้งหลักแหล่งเป็นการถาวรที่เมืองเจมส์ทาวน์ (James town) ในเวอร์จิเนีย เมื่อประมาณ ค.ศ. ๑๖๐๗ และที่พลีมัธ (Plymouth) ในนิวอิงแลนด์ (New England) เมื่อ ค.ศ. ๑๖๒๐ ทั้ง ๒ แห่งได้กลายเป็นอาณานิคมของอังกฤษซึ่งชาวพื้นเมืองจะถูกแทนที่โดยชาวอังกฤษ แต่ขณะเดียวกันก็คล้ายกับสถานีการค้าซึ่งจัดตั้งโดยชาวสเปนและโปรตุเกส สถานีการค้าทั้ง ๒ แห่งได้รับการจัดตั้งบริษัทการค้าที่ได้รับสัมปทาน โดยมีบริษัทแม่อยู่ที่อังกฤษ ทั้ง ๒ แห่งโดยเฉพาะที่เวอร์จิเนีย พวกเขาหวังว่าจะพบแหล่งโลหะที่มีค่า แต่แล้วก็ต้องผิดหวังทั้งสองแห่ง พวกเขาต้องดำรงชีวิตกันอย่างยากลำบาก ในปีแรก ๆ ในปี ๑๖๑๒ ได้มีการปลูกยาสูบกัน

เป็นครั้งแรก และยาสูบนี้เองรวมทั้งกัปตันจอห์น สมิธ นักสำรวจ และคนอื่น ๆ ที่มีคุณค่าได้มีส่วนช่วยเหลือรัฐเวอร์จิเนียอยู่มาก ส่วนขนสัตว์ ตัวบีเวอร์ (beaver) ปลาค็อด และผู้นับถือลัทธิแคลวินได้มีส่วนช่วยเมืองพลีมัธ (Plymouth) ทั้ง ๒ แห่งได้สร้างเสริมเศรษฐกิจทางด้านเกษตรกรรม รวมทั้งการค้าขายกับเมืองแม่และกับหมู่เกาะเวสต์ อินดีส (West Indies) ทั้ง ๒ แห่งมีผู้คนอพยพมาจากต่างประเทศเข้าไปอยู่อาศัยไม่มากกว่า ๒–๓ หมื่นคน ถึงกระนั้นก็ตามทั้ง ๒ แห่ง และอาณานิคมที่ตั้งขึ้นภายหลังก็ขยายพื้นที่ และเพิ่มจำนวนคนออกไปเรื่อยตามธรรมชาติจนกระทั่งในปี ๑๗๗๖ ก็มีอาณานิคมอังกฤษถึง ๑๓ แห่ง และจำนวนผู้คนก็มีมากถึง ๓ ล้านคน

ก่อนหน้าที่อาณานิคมของอังกฤษเหล่านี้จะเติบโตสมบูรณ์เต็มที่ สิ่งที่สำคัญก็คือชาวต่างประเทศส่วนน้อยจะต้องถูกผลักดันออกไป พวกดัชท์ได้เข้ามาแข่งขันทางด้านการค้าและการตั้งจักรวรรดิ พวกเขาได้มาตั้งอาณานิคมเพื่อการค้าที่ นิว อัมสเตอร์ดัม (New (Amsterdam) บริเวณปากน้ำฮัดสัน และดั้นหาทางเข้าไปค้าขายขนสัตว์ สิ่งนี้ทำให้พวกดัชท์ต้องเข้าไปเป็นคู่แข่งขันกับอังกฤษและฝรั่งเศส พวกดัชท์ยังขาดพื้นฐานที่จะนำให้เป็นผู้ที่มีอำนาจที่ยิ่งใหญ่ได้ และในสงครามกับอังกฤษในทศวรรษที่ ๑๖๖๐ พวกเขาก็ต้องสูญเสียนิว อัมสเตอร์ดัม ให้กับอังกฤษไป อังกฤษได้จัดแจงผนวกเข้ากับดินแดนของอังกฤษในปี ๑๖๖๔ ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นรัฐนิวยอร์ค

ชาวสวีเดนได้มาจัดตั้ง ฟอร์ท คริสเตียนา (Fort Christiana) ที่เดลาแวร์ (Delaware) เมื่อปี ๑๖๓๘ แต่ต่อมาก็ถูกพวกดัชท์ยึดเอาไปเมื่อปี ๑๖๕๕ ผลสุดท้ายก็ตกเป็นของอังกฤษ ส่วนรัฐเพลเวซิลเนียก็กลายเป็นอาณานิคมของอังกฤษอีกรัฐหนึ่งหลังจากที่ชาวอังกฤษชื่อวิลเลียม เพ็นน์ (William Penn) ได้เข้าไปครอบครองเมื่อปี ๑๖๘๑

ก่อนหน้าจะถึง ศตวรรษที่ ๑๘ ชาวอังกฤษได้เข้าไปตั้งถิ่นฐานในอเมริกาติดต่อกันไปนับตั้งแต่รัฐเมนมาจนถึงรัฐจอร์เจีย อาณานิคมทั้ง ๑๓ แห่งในอเมริกาของอังกฤษต่างแยกออกจากกัน ไม่มีรัฐใดที่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาลอังกฤษ ในลักษณะเดียวกันเลย บางทีประเพณีของชาวอเมริกันก็แสดงออกถึงความแตกต่างระหว่างกลุ่มคนทางเหนือ และใต้ ในรัฐแมสสาจูเซทส์ (Massachusetts) และเวอร์จิเนีย มีผู้คนที่แตกต่างกันทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคม หลาย ๆ ประเภทมาตั้งถิ่นฐานอยู่ร่วมกัน เป็นต้นว่าคนยากไร้ คนรับใช้ และบางทีก็เป็นพวกลูกเรือที่ไม่ยอมกลับไปกับเรือ รวมทั้งพวกชนชั้นกลางอื่น ๆ ด้วย

ในรัฐนิวอิงแลนด์ มีพวกนับถือศาสนานิกายแคลวินมาพำนักอาศัยเป็นส่วนมาก พวกนี้ต้องการเป็นอิสระด้วยการจัดการปกครองส่วนท้องถิ่นเอง และขณะเดียวกันก็ไม่ไว้ใจพวกอภิสิทธิ์ชนที่เป็นเจ้าของที่ดิน เป็นความจริงที่อาณานิคมทางตอนใต้ โดยเฉพาะรัฐเวอร์จิเนียส่วนใหญ่มีแต่พวกที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายอังกฤษที่พยายามขยายอิทธิพลในทางสังคมและการเป็นเจ้าของที่ดิน ในรัฐเวอร์จิเนียโบสถ์ของนิกายอังกฤษได้รับการจัดตั้งขึ้น ส่วนในรัฐแมสสาจูเซทส์มีพวกนิกายพิวริตันเป็นส่วนมาก องค์ประกอบทางด้านสังคมและเศรษฐกิจที่สลับซับซ้อน สภาพภูมิอากาศและภูมิศาสตร์ทำให้รัฐต่าง ๆ ทางภาคใต้ของอาณานิคมอังกฤษในอเมริกา มีวัฒนธรรมที่เกิดจากการเกษตรกรรมขนาดใหญ่ เช่น การทำไร่ยาสูบ ข้าว คราม (indigo) หรือ ฝ้าย ส่วนรัฐนิวอิงแลนด์ และอาณานิคมทางตอนกลางได้แก่ทำฟาร์มขนาดเล็กโดยเจ้าของฟาร์มอิสระทั้งหลาย และมีการดำเนินการพาณิชย์ และอุตสาหกรรมขนาดเล็ก

ในทางตอนเหนือแถบอ่าวฟันดี้ (Bay of Fundy) และแถบลุ่มน้ำเซนท์ ลอว์เรนซ์ (St. Lawrence) ชาวฝรั่งเศสได้ไปสร้างงานของพวกคนที่คาร์เธียร์และแชมเพลน ฝรั่งเศสได้ใช้ความพยายามถึงศตวรรษครึ่งที่จะเข้าไปมีบทบาทในอาณานิคมของอังกฤษแถบอเมริกาเหนือ แม่น้ำเซนท์ ลอร์เรนซ์ และทะเลสาปเกรทเลคส์ (Great Lakes) ทำให้ฝรั่งเศสสามารถเข้าไปถึงใจกลางของทวีปอเมริกาได้ โดยมีทิวเขาแอ็ปปาลาเชียน (Appalachians) เป็นแนวกั้นกลางระหว่างอาณานิคมของอังกฤษและลุ่มแม่น้ำมิสซิสซิปปี้ ชาวฝรั่งเศสสนใจการค้าขนสัตว์มากจึงเดินทางลึกเข้าไปทางตะวันตก ในที่สุดฝรั่งเศสก็ขยายอิทธิพลเข้าไปในอเมริกาเหนือ ตามนโยบายจักรวรรดินิยมของฝรั่งเศสในสมัยราชวงส์บูร์บอง

ก่อนหน้าปี ๑๗๑๒ ฝรั่งเศสได้จัดตั้งเขตแนวสำหรับการตั้งถิ่นฐาน การตั้งสถานีการค้า ซึ่งอยู่ท่ามกลางอันตรายจากพวกอินเดียนแดง ทำให้อาณานิคมของอังกฤษบริเวณชายฝั่งมหาสมุทรแอ็ตแลนติคถูกล้อมรอบโดยพวกฝรั่งเศส จากรัฐควีเบค (Quebec) เป็นแนวยาวไปทางตะวันตก และจากโมบิล (Mobile) และนิว ออร์ลีนส์ ในอาณานิคมที่จัดตั้งขึ้นในตอนต้นศตวรรษที่ ๑๘ ที่มีชื่อเรียกตามนามพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ว่าหลุยเซียนา (Louisiana) เป็นแนวยาวขึ้นไปทางเหนือเลยแม่น้ำมิสซิสซิปปี้ไปบรรจบกับเส้น ที่ลากมาจากแคนาดาและรัฐอิลลินอยส์

ถึงกระนั้นก็ตามจักรวรรดิของฝรั่งเศสในอเมริกาดังกล่าวก็มีลักษณะเป็นจักรวรรดิทางการค้า โดยมีความทะเยอทะยานทางด้านการทหารแฝงอยู่ด้วย ยังไม่มีลักษณะเป็นจักรวรรดิการตั้งถิ่นฐานแต่อย่างไรในขณะนั้น

ประเทศที่มีกำลังทางทะเลแถบยุโรปตอนเหนือต่างก็เข้าไปแย่งชิงดินแดน ที่โปรตุเกสและสเปนได้บุกเบิกเอาไว้ทั้งในดินแดนโลกใหม่และโลกเก่า อังกฤษ ฝรั่งเศส และดัชท์ ได้เข้าไปช่วงชิงผลประโยชน์ในแถบอเมริกาใต้ แต่กลับไปตั้งถิ่นฐานในกิอานา (Guianas) พวกเขาได้ทำลายการครอบครองทะเลแคริบเบียนของสเปน และทำให้บริเวณทะเลแคริบเบียนกลายเป็นศูนย์กลางของสงครามทางเรือและแหล่งโจรสลัด บริเวณหมู่เกาะอินเดียตะวันตกเหล่านี้ได้กลายเป็นสิ่งที่มีค่ามหาศาลสำหรับลัทธิจักรวรรดินิยม ที่นี่พวกแรงงานทาสนิโกรราคาถูกช่วยทำให้นายของเขา ประสพความร่ำรวยมหาศาลจากการทำไร่ยาสูบ ผลไม้ กาแฟ อ้อย ฯลฯ

ชาวฝรั่งเศส ดัชท์ และชาวอังกฤษ ได้เริ่มต้นโจมตีจักรวรรรดิการค้าของพวกโปรตุเกสและสเปนในโลกเก่าอีกด้วย และนอกจากนี้ก็โจมตีซึ่งกันและกันอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นในยามปรกติหรือในภาวะสงครามก็ตาม ก่อนหน้าจะถึงปี ๑๗๑๕ จักรวรรดิอาณานิคมและจักรวรรดิการค้าของทั้ง ๓ ประเทศก็วางรากฐานอย่างมั่นคงในเอเชียและอัฟริกา

ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ทั้งฝรั่งเศส และอังกฤษได้เข้าไปมีบทบาทในอินเดียแทนที่โปรตุเกสซึ่งกำลังเสื่อมโทรมทั้งอำนาจและความมั่นคั่ง อังกฤษประสพชัยชนะต่อกองทัพเรือของโปรตุเกสในปี ๑๖๑๒ และหลังจากนั้นก็ได้สิทธิการค้าที่เมืองสุรัต (Surat) ซึ่งตั้งอยู่บนชายฝั่งทะเลด้านตะวันตก ในปี ๑๖๔๐ อังกฤษได้เข้าไปอยู่ที่เบงกอล แถบภาคตะวันออกของอินเดีย ในขณะที่ฝรั่งเศสเข้าไปอยู่แถบฝั่งทะเลตอนใต้ใกล้กับมัทราส ที่เรียกว่าปอนดิเชอรี และในไม่ช้าก็ไปจัดตั้งสถานีการค้าในที่อื่น ๆ อีก ก่อนหน้าจะถึงศตวรรษที่ ๑๘ ฝรั่งเศส และอังกฤษก็เริ่มต้นต่อสู้แย่งชิงกันทั้งจักรวรรดิของตนในอินเดียเหมือนกับที่กระทำกันในอเมริกาเหนือ

ทั้ง ๒ ประเทศต่างก็จัดตั้งบริษัทการค้าซึ่งได้รับอนุญาตจากรัฐบาล ของประเทศนั้น ๆ อังกฤษตั้งบริษัทอินเดียตะวันออก (the English East India Campany) ส่วนฝรั่งเศสก็จัดตั้งบริษัทอินเดียตะวันออกเหมือนกัน (the French Compagnie des Indes

Orientales) บริษัทได้รับการหนุนหลังจากรัฐบาลของตนเมื่อเป็นที่แน่ชัดว่าบริเวณพื้นที่รอบ ๆ สถานีการค้าสมควรจะต้องถูกยึดครอง และความสัมพันธ์กับอินเดียไม่สามารถจะเป็นความสัมพันธ์ทางการค้าที่บริสุทธิ์ได้ต่อไป ทั้ง ๒ ประเทศได้มีส่วนเกี่ยวข้องในการเข้าแทรกแซงในสงครามและการเมืองของชาวอินเดีย

ดัชท์ก็เข้าไปแข่งขันด้วยเหมือนกัน ดัชท์ได้จัดตั้งบริษัทอินเดียตะวันออกขึ้นในปี ๑๖๐๒ ต่อมาอีก ๒–๓ ทศวรรษ ดัชท์ก็ประสพความสำเร็จในการผลักดันพวกโปรตุเกสออกไปจากลังกา แต่ความพยายามส่วนใหญ่ของดัชท์มุ่งจะใช้อินเดียเป็นทางผ่านไปยังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณหมู่เกาะอินเดียตะวันออก ดัชท์ได้ขับไล่พวกโปรตุเกสออกไปจากบริเวณนี้ ยกเว้นเกาะติมอร์ที่ยังเป็นของโปรตุเกสอยู่ เนื่องจากอำนาจทางการเมืองของดัชท์ ได้เสื่อมลงอย่างรวดเร็วในศตวรรษที่ ๑๘ ดัชท์จึงยึดครองชวาและสุมาตราในฐานะจักรวรรดิของพวกดัชท์ในหมู่เกาะอินเดียตะวันออกเป็นแหล่งสุดท้าย ก่อนที่จะถึงยุคปลดปล่อยของดินแดนเหล่านี้ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒

ในอัฟริกาดัชท์ได้ยึดครองแถบปลายแหลมอัฟริกา ที่เรียกแหลมกู๊ดโฮป ใน ค.ศ. ๑๖๕๒ บริเวณดังกล่าวเหมาะสมสำหรับเป็นที่จอดพักเรือที่จะเดินทางต่อไปยังอินโดนีเซีย และตะวันออกไกล แต่ไม่สู้จะมีผู้คนอาศัยอยู่นอกจากพวกชนพื้นเมืองที่ด้อยพัฒนา และสภาพอากาศที่เหมาะสมกับชาวยุโรป ถึงแม้ว่าการอพยพไปตั้งถิ่นฐานจะยังมีไม่มาก แต่ถิ่นฐานของการตั้งอาณานิคมก็เจริญขึ้นอย่างรวดเร็วในบริเวณอัฟริกาใต้ในปัจจุบันพวกฮิวกูโนท์จากฝรั่งเศสจะอพยพมาอยู่แถบนี้มาก พวกดัชท์ได้ช่วงชิงสถานีการค้าแร่ทองและบริเวณชายฝั่งทะเลแถบกินี (Guinea) มาจากโปรตุเกส และมีส่วนแบ่งของผลประโยชน์อันเกิดจากการค้าทาสนี้ด้วย

ในปี ๑๖๒๖ ฝรั่งเศสเข้าไปมีบทบาทในเซเนกัล (Senegal) ในอัฟริกาตะวันตก ส่วนในมหาสมุทรอินเดีย ฝรั่งเศสได้เข้าไปยึดครองเกาะมาดากัสการ์ (Madagascar) และและผนวกเข้ากับฝรั่งเศสในปี ๑๖๘๖ ซึ่งตรงกับสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และในปี ๑๗๑๕ ก็ชิงมอริเทียส (Mauritius) มาจากดัชท์ อังกฤษได้เข้าไปมีส่วนในการแข่งขันกันล่าอาณานิคมด้วยการเข้าไปรักษาความปลอดภัยแถบแม่น้ำแกมเบีย (Gambia Rivea) ในอัฟริกาตะวันตกเมื่อปี ๑๖๖๒ ดังนั้นในศตวรรษที่ ๑๘ ปรากฏว่าชาวยุโรปได้ไปตั้งสถานีชายฝั่งทะเลอยู่

โดยทั่วไปแถบชายฝั่งของอัฟริกา แต่ลึกเข้าไปในแผ่นดินใหญ่ยังไม่มีผู้ใดจะเข้าไปสัมผัสแตะต้อง จนถึงศตวรรษที่ ๑๙ ชาวยุโรปจึงขยายตัวเข้าไปถึงตอนในของแผ่นดินทวีปอัฟริกา

ในประเทศจีนพวกชาวยุโรป ได้พยายามสร้างกระแสกดดันเพื่อยึดครองดินแดน ในขณะที่อำนาจของจักรวรรดิจีนกำลังเสื่อมโทรมลง โปรตุเกสสามารถเข้าไปบักหลักอย่างเหนียวแน่นในมาเก๊า (Macao) และดัชท์ได้ไปตั้งสถานีการค้าในฟอร์โมซา เมื่อปี ๑๖๒๔ พวกคณะพระเยซูอิทได้ศึกษาพบว่าชาวจีนในศตวรรษที่ ๑๗ สามารถจะสร้างขันติธรรมทางศาสนาได้ แต่พวกเขาก็ทำได้เพียงเล็กน้อยที่จะเปลี่ยนแปลงรากฐานความคิดดั้งเดิมของชาวจีน ชาวจีนยังคงเชื่อว่าแผ่นดินจีนเป็นอาณาจักรกลางของโลก (Middle kingdom) ทั้งทางด้านวัฒนธรรมและจิตใจ ในขณะที่ชาวยุโรปเป็นพวกป่าเถื่อนและจะนำความเดือดร้อนมาสู่พวกตน พวกชาวจีนเปิดให้มีการค้าระหว่างกวางตุ้งกับมาเก๊า

ในญี่ปุ่น ชาวยุโรปก็เริ่มต้นเข้าไปติดต่อในศตวรรษที่ ๑๖ เริ่มต้นด้วยชาวโปรตุเกส และในปี ๑๖๐๙ พวกดัชท์ได้ไปวางรากฐานทางการค้า ในปี ๑๕๔๙ พวกคณะพระเยซูอิท คือ เซนต์ ฟรานซิส แซเวียร์ (St. Francis Xavier) ได้เริ่มต้นเข้าไปเผยแพร่ศาสนาคริสต์กับชาวญี่ปุ่น การค้ากับชาวยุโรปทั่วๆ ไปก็เริ่มจากนางาซากิ (Nagasaki) แต่ชาวญี่ปุ่นมีปฏิกริยาตอบโต้รุนแรงกว่าชาวจีน โชกุนตระกูลโตกุกาวะซึ่งปกครองญี่ปุ่นภายใต้ระบบศักดินาจากปี ๑๖๐๐ ถึง ๑๘๖๘ มีความหวาดกลัวว่าศาสนาคริสต์จะทำลายประเพณีประจำชาติญี่ปุ่น ตลอดจนอาจกระทบกระเทือนต่ออำนาจของโชกุนด้วย เพราะศาสนาคริสต์จะเปิดโอกาส ให้ชาวยุโรปเข้าแทรกแซงการเมืองภายในของญี่ปุ่นตลอดจนอาจร่วมมือกับศัตรูของโตกุกาวะ ดังนั้นโชกุนตระกูลโตกุกาวะก็เลยปิดประเทศ ในตอนต้นศตวรรษที่ ๑๗ ได้มีการบีบบังคับพวกคริสเตียนด้วยกำลังอำนาจ ห้ามชาวต่างประเทศเข้าไปในญี่ปุ่น และชาวญี่ปุ่นก็ถูกห้ามออกนอกประเทศ มีแต่พวกดัชท์เท่านั้นที่ได้รับอนุญาตให้พำนักอยู่บนเกาะในอ่าวเมืองนางาซากิ หลังปี ๑๗๑๕ พวกดัชท์ได้รับอนุญาตให้ส่งเรือเข้ามาญี่ปุ่นได้ปีละ ๒ ลำ ตราบจนกระทั่งชาวอเมริกัน ชื่อ แมทธิว ซี เปอรรี ได้นำสาส์นของประธานาธิบดีสหรัฐมายื่นต่อรัฐบาลญี่ปุ่นให้เปิดประเทศค้าขายติดต่อกับตะวันตก เมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๓ ญี่ปุ่นจึงได้เปิดประเทศติดต่อกับตะวันตกอีกครั้งหนึ่ง

บทที่ ๙
การปฏิวัติทางด้านสติปัญญา

๑. ความนำ

คำที่จะช่วยให้เข้าใจถึงการปฏิวัติทางด้านสติปัญญาคือลัทธิเหตุผลนิยม (rationalism) ลัทธิเหตุผลนิยมคือความเชื่อที่ว่าจักรวาลทำงานในลักษณะที่เป็นเหตุเป็นผล และสอดคล้องกับกฎเกณฑ์ตามธรรมชาติ ซึ่งสามารถจะค้นพบและเข้าใจได้โดยสติปัญญาของมนุษย์ ทัศนะเช่นนี้โน้มเอียงไปในทางที่จะขจัดเรื่องความศักดิ์สิทธิ์หรือการอยู่เหนือธรรมชาติ (supernatural) ออกไปจากการพิจารณา เพราะว่านักเหตุผลนิยมถือว่าสิ่งที่มีเหตุผลก็คือสิ่งที่เป็นธรรมชาตินั่นเอง เนื่องจากมีการใช้วิธีการสืบค้นทางด้านวิทยาศาสตร์สำหรับการที่จะหากฎของธรรมชาติ ดังนั้นความก้าวหน้าของความรู้และวิธีการต่าง ๆ ทางด้านวิทยาศาสตร์จึงสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการปรากฏขึ้นมาของโลกทัศน์ของนักเหตุผลนิยม แต่วิชาวิทยาศาสตร์มิได้เกี่ยวข้องกับอภิปรัชญา (metaphysics) นั่นคือมันไม่ได้ทำการตรวจสอบปัญหาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระผู้เป็นเจ้า

ดังนั้นในเรื่องนี้เราจะกล่าวถึงการปฏิวัติทางด้านสติปัญญาในลักษณะ ๒ ประการด้วยกัน กล่าวคือ ประการแรก ได้แก่การปฏิวัติทางด้านวิทยาศาสตร์จากตอนกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ ไปจนถึงสิ้นศตวรรษที่ ๑๗ ประการที่สอง ได้แก่การรู้แจ้ง (The Enlightenment) ในศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งนักเหตุผลนิยมได้ประยุกต์ความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ไปใช้กับปรัชญาและสังคมมนุษย์

เราแทบจะไม่สามารถปฏิเสธได้เลยว่า วิทยาศาสตร์มีบทบาทอย่างสำคัญในการพิจารณาถึงบุคลิกลักษณะของชีวิตสมัยใหม่ในโลกตะวันตก มันไม่เพียงแต่จะปฏิวัติสภาวะของการดำรงอยู่ทางด้านวัตถุ เช่น อาหารที่เรารับประทาน เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดจนเครื่องมือสื่อสารและการคมนาคมต่าง ๆ ฯลฯ เท่านั้น แต่มันยังมีอิทธิพลเหนือกิจกรรมทางด้านศีลธรรม สังคม และสติปัญญาอีกด้วย ความสำคัญของการปฏิวัติทางด้านวิทยาศาสตร์ในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๖ และศตวรรษที่ ๑๗ ก็คือความกระจ่างชัด โดย

เฉพาะอย่างยิ่งถ้าเราเห็นด้วยกับความคิดที่ว่าความรอบรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ในช่วงเวลานั้นเหนือกว่าความรู้ทางด้านอื่นใดทั้งสิ้น มีประจักษ์พยานหลายอย่างที่จะสนับสนุนความคิดนี้ ระหว่างปี ๑๕๔๐-๑๗๐๐ โคเปอร์นิคัส (๑๔๗๓-๑๕๔๓) ได้วางกฎเกณฑ์ใหม่เกี่ยวกับการที่มนุษย์จะเชื่อถือเรื่องจักรวาล เดสคาร์ต (Descartes : ๑๕๙๖-๑๖๕๐) ได้ให้การยกย่องคณิตศาสตร์ และได้วางระเบียบทางด้านกลไกที่เปลี่ยนแปลงไม่ได้เกี่ยวกับเจตจำนงค์ของมนุษย์ กาลิเลโอ (๑๕๔๖-๑๖๔๒) ได้คิดค้นวิธีการทางด้านคณิตศาสตร์เพื่อควบคุมวิธีการทางด้านวิทยาศาสตร์ซึ่งตั้งอยู่บนรากฐานของการสังเกตและการทดลอง และนิวตัน (๑๖๔๒-๑๗๒๗) ได้พบกฎเกณฑ์ทางคณิตศาสตร์ที่เกี่ยวกับทัศนะของธรรมชาติ นักดาราศาสตร์ นักคณิตศาสตร์ นักฟิสิกส์ นักเคมี นักชีววิทยา ได้ประสพความก้าวหน้าอย่างมากมายในด้านความเข้าใจถึงวิธีการทางด้านวิทยาศาสตร์ของพวกเขา

ในศตวรรษที่ ๑๘ มนุษย์สามารถประยุกต์ความรู้เกี่ยวกับจักรวาลที่ตั้งอยู่บนรากฐานของเหตุผลมาใช้กับสังคมมนุษย์ได้ เพราะว่าคนเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติเช่นเดียวกับดาวพระเคราะห์ดวงหนึ่ง นักเหตุผลนิยมในศตวรรษที่ ๑๘ เชื่อว่า ธรรมชาติคือสิ่งดีงามและมีระเบียบ มันเป็นความจำเป็นที่จะต้องค้นหา "กฎแห่งธรรมชาติ" ซึ่งควบคุมสังคมและใช้มันในฐานะมาตรการของสังคมมนุษย์ ในยุคนั้นมนุษย์เชื่อว่าเหตุผลของมนุษย์สามารถปลดปล่อยให้พวกเขาเป็นอิสระจากความผิดพลาดและความโชคร้ายของอดีต และจะนำพวกเขาไปสู่สันติภาพ ได้พบกับการปกครองในยุคพระศรีอาร์ยและสังคมที่สมบูรณ์ เหตุผลจะช่วยให้ค้นพบกฎเกณฑ์ธรรมชาติและการดำรงชีวิตอยู่อย่างมีระเบียบ

๒. ก้าวแรกของการปฏิวัติทางด้านสติปัญญา

ถ้าเราสังเกตให้ดีจะพบว่า นักมนุษยธรรมในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยามิได้มีท่าทางหรือภาพพจน์ที่แสดงถึงความเป็นวิทยาศาสตร์เท่าใดนัก เพราะพวกนี้มักจะตกอยู่ในอิทธิพลความคิดในสมัยกรีกและโรมัน เขาสามารถแยกแยะและแสดงให้เห็นถึงความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์เพียงเล็กน้อย แต่นักมนุษยธรรมได้ให้ความสนใจในบรรพชนสมัยกลางที่มีความสัมพันธ์กับโลกของตัวเขามากกว่า เนื่องจากมีข้อแตกต่างกันมาก ทัศนะของนักวิทยาศาสตร์และทัศนะของนักมนุษยธรรมที่เหมือนกันจึงเป็นเรื่องของทางโลก แนวทาง 3 ประการของกิจกรรมในสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยาได้นำไปสู่การปฏิวัติทางด้านวิทยาศาสตร์ กล่าวคือ ประการ

แรก นักมนุษยธรรมที่เป็นนักปราชญ์ทั้งหลายได้แปลผลงานของนักวิทยาศาสตร์กรีกออกมาจำนวนหนึ่ง ประการที่สอง ระเบียบประเพณีเกี่ยวกับวิชาการต้านต่าง ๆ และความคิดเห็นต่าง ๆ ในสมัยกลาง ถูกเก็บรักษาไว้ที่มหาวิทยาลัยปารีสและมหาวิทยาลัยปาดัวเป็นอย่างดี ประการที่สาม ความเชื่อถือที่มีต่อการสังเกตปรากฏการต่าง ๆ โดยตรง ได้ถูกแสดงให้ประจักษ์ในผลงานของนักวิทยาศาสตร์ เช่นเดียวกับนักวาดแผนที่และวิศวกร

สิ่งที่ไม่กระจ่างชัดในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยา อาจจะมีการสืบค้นทางด้านวิทยาศาสตร์อย่างจริงจังในสมัยที่อิทธิพลของนิกายโปรเตสแตนท์เริ่มมีบทบาท การเคลื่อนไหวทางสังคมก่อให้เกิดชนชั้นกลาง ตลอดจนเร่งเร้าให้ชาวยุโรปสนใจที่จะศึกษาเรื่องบริเวณพื้นที่ ประชาชน ประเพณี พืชพันธ์ และสัตว์ต่าง ๆ ในดินแดนโลกใหม่ที่ค้นพบ

ในปี ๑๕๔๓ ได้มีการตีพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับดาราศาสตร์ชื่อ "ออน เดอะ รีโวลูชันส์ อ๊อฟ เดอะ ฮีฟเวนลี ออร์บส์" (On the Revolutions of the Heavenly Orbs) ของโคเปอร์นิคัส นักดาราศาสตร์ชาวโปแลนด์ นับได้ว่าเป็นนิมิตหมายของการปฏิวัติทางวิทยาศาสตร์ ผลงานชิ้นนี้ของโคเปอร์นิคัสได้เสนอสมมติฐานที่สำคัญอยู่ ๒ ประการ คือ ประการแรก โลกหมุนรอบดวงอาทิตย์ ประการที่สอง โลกหมุนรอบตัวเอง ปรากฏว่าสมมติฐานของโคเปอร์นิคัสดังกล่าวได้รับการคัดค้านจากนักเทววิทยา ทั้งของพวกแคธอลิคและพวกโปรเตสแตนท์ เพราะเห็นว่าขัดแย้งกับความเชื่อถือทางด้านศาสนาที่มีมาแต่ดั้งเดิม

ในขณะที่นักดาราศาสตร์คนอื่นๆ กำลังศึกษา และวิจัยเพื่อหาข้อเท็จจริงตามที่โคเปอร์นิคัสได้ชี้แนะเอาไว้นั้น นักดาราศาสตร์ชาวเดนมาร์ก ชื่อ ไทโช เบรห์ (Tycho Brahe : ๑๕๔๖–๑๖๐๑) ได้ใช้เวลาหลายสิบปีในการสังเกตและรวบรวมข้อมูล ซึ่งช่วยให้เขาสามารถกำหนดตำแหน่งที่ตั้งของดาวนพเคราะห์ได้อย่างถูกต้อง ถึงแม้ว่าเขาจะไม่ยอมรับข้อสมมติฐานของโคเปอร์นิคัส แต่ผู้ช่วยและศิษย์ของเขาที่ชื่อโจฮันน์ เค็พเลอร์ (Johann kepler : ๑๕๗๑–๑๖๓๐) ก็ยอมรับ เค็พเลอร์ได้แสดงให้เห็นว่าดาวเคราะห์ทั้งหลายโคจรรอบดวงอาทิตย์ในลักษณะวงรี (ellipses) มิใช่ในลักษณะวงกลม ที่สมบูรณ์แต่ประการใด นับตั้งแต่สมัยอริสโตเติ้ลและปโตเลมี ผู้คนเชื่อกันว่าดาวเคราะห์โคจรรอบโลกเป็นรูปวงกลม ในสมัยของโคเปอร์นิคัสเขาได้กล่าวยืนยันว่าดวงอาทิตย์เป็นศูนย์กลางของจักรวาล เค็พเลอร์ได้แสดงให้เห็นว่าไม่เพียงแต่ดาวเคราะห์เท่านั้น ที่เดินทางเป็นรูปวงรี แต่การโคจรของ

ดาวเคราะห์ยังมีอัตราที่แตกต่างกันด้วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่ามันอยู่ห่างจากดวงอาทิตย์มากน้อยแค่ไหน

ในยุคสมัยของเค็พเลอร์นี้เอง ทางอิตาลีก็มีนักวิทยาศาสตร์ที่มีชื่อเสียงอีกคนหนึ่ง คือ กาลิเลโอ กาลิเลอิ (Galileo Galilei : ๑๕๖๔–๑๖๔๒) ก่อนหน้าที่เขาจะมีอายุครบ ๒๐ ปี เขาก็ได้ค้นพบกฎเกณฑ์ทางด้านกลศาสตร์ที่สำคัญ ๒ ประการคือ ประการแรก คือกฎเกณฑ์ของของการแกว่งของลูกตุ้มนาฬิกา และประการที่สองได้แก่กฎเกณฑ์ของการตกเทห์วัตถุ เขามีความเชี่ยวชาญทางด้านคณิตศาสตร์ และได้แสดงความสามารถตั้งแต่ยังเป็นหนุ่มจนได้รับแต่งตั้งให้เป็นศาสตราจารย์ทางด้านคณิตศาสตร์ที่เมืองปีซา ซึ่งได้ค่าสอนอาทิตย์ละ ๑.๒๕ เหรียญ กาลิเลโอยอมรับทฤษฎีที่ว่าด้วยโลกหมุนรอบดวงอาทิตย์ (heliocentric theory) และได้กล่าวยืนยันด้วยการสังเกตผ่านกล้องโทรทัศน์ที่เขาเป็นผู้สร้างขึ้นมาด้วยตนเอง กล้องโทรทัศน์ของเขาขยายได้เพียง ๓๐ เท่า เขาสามารถส่องพบดวงจันทร์ซึ่งเป็นบริวารของดาวจูปีเตอร์ เขาได้ตีพิมพ์การค้นพบของเขาออกเผยแพร่ในปี ๑๖๑๐ เป็นที่สนใจของคนทั่วไปอย่างกว้างขวาง ในที่สุดเขาถูกลงโทษโดยทางคณะสงฆ์ในปี ๑๖๑๖ ในฐานะ ที่ผ่าฝืนกฎเกณฑ์ของศาสนาด้วยการเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับเรื่องของจักรวาลซึ่งเป็นเรื่องของพระผู้เป็นเจ้า

ในปีเดียวกับที่กาลิเลโอถึงแก่กรรมนั้นเอง นักวิทยาศาสตร์ ที่มีชื่อเสียงของอังกฤษในสมัยต่อมาก็ถือกำเนิดมาในโลก เขาคือไอแซ็ค นิวตัน (Isaac Newton : ๑๖๔๒ ๑๗๒๗) ก่อนหน้าที่เขาจะมีอายุได้ ๒๔ ปี เขาก็จบการศึกษาจากมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ และเขาได้วางกฎเกณฑ์ความคิดของเขาเกี่ยวกับปัญหาทางด้านวิทยาศาสตร์ที่สำคัญอยู่ ๓ ประการ คือ ประการแรก เขาได้คิดประดิษฐ์เกี่ยวกับเรื่องแคลคูลัส ประการที่สอง เขาค้นพบกฎ ที่จะอธิบายถึงองค์ประกอบของแสง และประการที่สาม เขาได้คิดถึงกฎแห่งความโน้มถ่วง นิวตันไม่ใช่คนแรกที่คิดถึงเรื่องแรงโน้มถ่วง แต่นักปรัชญาและนักวิทยาศาสตร์ตั้งแต่สมัยคลาสสิคก็เคยคิดถึงเรื่องนี้กันมาแล้ว จากผลงานของเค็พเลอร์และจากการคำนวณของนิวตันได้ลงความเห็นว่า "อำนาจการดึงดูดระหว่างดวงดาวบนฟากฟ้าสองแห่งเป็นไปซึ่งกันและกันเหมือนกับยกกำลังสองของระยะทางระหว่างศูนย์กลางของมัน" ก่อนหน้าที่นิวตันจะเสนอทฤษฎีดังกล่าวต่อชาวโลก เขาปรารถนาที่จะพิสูจน์ให้เห็นถึงความสามารถที่ดีที่สุดของเขา เขาต้องวัดอำนาจการดึงดูดระหว่างโลกกับพระจันทร์ แต่เขาไม่สามารถจะทำได้จนกว่าจะ

ทราบขนาดของโลกที่แน่นอน หลังจากปี ๑๖๗๐ เมื่อชาวฝรั่งเศสชื่อ ยัง พิการ์ด (Jean Pi ard) ได้วัดระดับเส้นลองกิจูด นิวตันก็สามารถจะหาขนาดของโลกได้ เขาอยากรู้ว่าดวงดาวหนึ่งจะดึงดูดอีกดวงดาวหนึ่งได้อย่างไร มันจะดึงดูดจากศูนย์กลางต่อศูนย์กลางหรือจากเส้นรอบวงก่อนจะถึงปี ๑๖๘๕ เขาได้พิสูจน์ในเชิงคณิตศาสตร์ที่ว่าแรงดึงดูดเกิดจากศูนย์กลาง

๓. วิทยาศาสตร์กับสังคม

ความสำเร็จเกี่ยวกับวิชาวิทยาศาสตร์ ที่น่าประทับใจก็คือการที่มนุษย์สามารถประยุกต์วิธีวิเคราะห์ของวิทยาศาสตร์มาใช้แก้ปัญหาสังคม การค้นคว้าที่เกิดขึ้นเพื่อการแสวงหากฎเกณฑ์ธรรมชาติได้ช่วยอธิบายถึงปรากฏการณ์ต่าง ๆ ได้ทั้งหมด กฎธรรรมชาติของการเมือง เศรษฐศาสตร์ และศาสนา มันอาจจะเป็นการค้นพบในแนวทางเดียวกันในกรณีของกาลิเลโอและนิวตันได้ค้นพบกฎของการเคลื่อนไหวและกฎแห่งการโน้มถ่วง ทัศนะเช่นนี้ช่วยทำให้คนเราเชื่อในความก้าวหน้า คนที่ยอมรับความคิดเช่นนี้ต้องใช้ความพยายามที่จะประเมินผลและปรับปรุงการดำรงอยู่ของสถาบันทางสังคม และการเมือง และมันก็เป็นธรรมชาติที่ผู้ศรัทธาเหล่านี้จะสนใจในสภาวะการณ์ และประเด็นข้อปัญหาที่โต้เถียงกันต่าง ๆ ในประเทศของเขา ดังนั้นจึงไม่น่าประหลาดใจที่ในศตวรรษที่ ๑๗ ได้พบว่านักปรัชญาทางการเมืองในอังกฤษได้ท้าทายอำนาจสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของกษัตริย์อังกฤษ ในขณะที่ในฝรั่งเศสนักเขียนส่วนใหญ่กลับปกป้องระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก่อนจะถึงศตวรรษที่ ๑๘ นักคิดฝรั่งเศสได้รับอิทธิพลของการปฏิวัติในอังกฤษและอเมริกาจึงเริ่มวิพากษ์วิจารณ์สถาบันต่าง ๆ ในประเทศของตนอย่างรุนแรง

มีนักทฤษฎีทางการเมืองบางคนที่ปกป้องการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในตอนต้นศตวรรษที่ ๑๗ ชาวอังกฤษคนหนึ่งชื่อ โทมัส ฮ็อบส์ (Thonas Hobbes : ๑๕๒๘–๑๖๗๙) ได้คิดถึงมนุษย์ในสภาวะธรรมชาติเช่นเดียวกับสัตว์ ซึ่งเชื่อว่าอำนาจเท่านั้นจะช่วยให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ฮ็อบส์เชื่อว่าคนประเภทนั้นไม่เหมาะสมที่จะปกครองตนเอง ฮ็อบส์ต้องการสถาปนาการปกครองของเครือจักรภพอังกฤษซึ่งอำนาจ (authority) อยู่เหนืออธิปไตย (sovereign) ไม่ของบุคคลก็ของสภา อธิปไตยอาจจะหมายถึงเสรีภาพซึ่งพ้นจากการถูกปกครอง ฮ็อบส์ยอมรับความมีเหตุผล (validity) ของรูปแบบการปกครองต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นระบอบ

กษัตริย์ อภิชนาธิปไตย และสาธารณรัฐ แต่เขาก็เชื่อว่าระบบกษัตริย์เป็นรูปแบบที่มั่นคงและดีที่สุด

คนร่วมสมัยกับฮ็อบส์คนหนึ่งคือ บิชอบ จ๊าคส์ บูโซท์ (Bishop Jacques Boussuet: ๑๖๒๗–๑๗๐๔) ทฤษฎีทางการเมืองของบูโซท์ขึ้นอยู่กับความพอใจของเขาที่มีต่อพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศส บูโซท์กล่าวว่ากษัตริย์ได้รับอำนาจจากสวรรค์ผู้ใดต่อต้านกษัตริย์จะถือว่าก่ออาชญากรรม

ชาวอังกฤษอีกคนหนึ่งชื่อจอห์น ล็อค (John Locke : ๑๖๓๒–๑๗๐๔) ก็เป็นนักปรัชญาที่มีชื่อเสียงในยุคนี้ด้วยเหมือนกัน เขาได้เคยไปใช้ชีวิตอยู่ในแถบบริเวณที่เป็นประเทศเนเธอร์แลนด์ในปัจจุบันถึง ๕ ปี และเขาได้มีโอกาสเสริมสร้างมิตรภาพกับนักคิดชาวดัชท์หลายคน ล็อคได้เขียนหนังสือออกมาเล่มหนึ่งชื่อ "ความเรียงเกี่ยวกับขันติธรรมทางศาสนา" (Essay Concerning Toleation) ซึ่งตีพิมพ์ในปี ๑๖๖๖ และต่อมาก็ตีพิมพ์เรื่อง "ข้อเขียนเกี่ยวกับเรื่องการปกครอง" (Two Treatises on Government) ในปี ๑๖๘๙ ล็อคได้กล่าวย้ำว่าอธิปไตยของชาติขึ้นอยู่กับเจตนารมณ์ของประชาชน เขายอมรับทัศนะที่ว่ามนุษย์โดยธรรมชาติแล้วเป็นผู้มีเหตุผล เนื่องจากสติปัญญาของมนุษย์มีแตกต่างกันไป ดังนั้นจึงเป็นความจำเป็นสำหรับมนุษย์จะต้องเข้าไปอยู่ใน "สัญญาประชาคม" (social contract) ซึ่งคนส่วนใหญ่เป็นผู้ตัดสินใจ สัญญาดังกล่าวนี้จะเป็นผลให้ระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์หรือกษัตริย์ถูกตรวจสอบโดยรัฐสภา แนวความคิดเช่นนี้อำนาจทางการเมืองจะอยู่ในความสนใจของผู้ถูกปกครอง ล็อคเชื่อว่าประชาชนที่มีอำนาจอธิปไตยย่อมมีสิทธิ์ที่จะเปลี่ยนแปลงถอดถอนผู้นำและเลือกรัฐบาลของตนเองได้ถ้าไม่สอดคล้องกับความสนใจของประชาชน กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินส่วนบุคคล เสรีภาพ และสิทธิตามธรรมชาติอื่นๆ จะต้องได้รับการค้ำประกันจากรัฐบาล[๙] อิทธิพลทางด้านความคิดของล็อคดังกล่าวปรากฏอยู่ในคำประกาศอิสรภาพของสหรัฐเมื่อปี ๑๗๗๖ และในรัฐธรรมนูญของสหรัฐในปี ๑๗๘๗ ตลอดจนข้อเขียนและบทบาทของชาวฝรั่งเศสบางคนในศตวรรษที่ ๑๘

นอกจากนี้ล็อคยังสนใจทางด้านปรัชญาอีกด้วย 'หนังสือที่เขาเขียนเรื่อง 'ความเรียงว่าด้วยความเข้าใจเกี่ยวกับมนุษยชาติ" (Essay Concerning Human Understanding) ซึ่งตีพิมพ์ในปี ๑๖๙๐ นับว่ามีชื่อเสียงมาก ล็อคกล่าวว่าจิตใจของมนุษย์ว่างเปล่า ก่อนหน้า

จะเกิดความคิด และประสพการณ์ก็จะสร้างความคิดให้กับจิตใจ ประสพการณ์ของมนุษย์จะเกิดขึ้นจากสำนึกของความผู้ความเข้าใจของมนุษย์ และสติสัมปชัญญะที่สะท้อนกลับออกมา บทสรุปของเขาทำให้ล็อคเป็นนักคิดชั้นนำคนหนึ่ง ในปรัชญาแขนง "ประสพการณ์นิยม" (empiricism) ซึ่งจะต้องใช้การสังเกตและการทดลองก่อนที่จะมาถึงบทสรุป

ข้อเขียนซึ่งเป็นผลงานของจอห์น ล็อค ได้รับความสนใจจากนักปราชญ์ชาวฝรั่งเศสที่ชื่อ บารอน ชาร์ลส์ หลุยส์ เดอ มองเตสกิเออ (Baron Charles–Louis de Montesquie : 1698–1730) มองเตสกิเออ สนใจการพัฒนาทางการเมืองของอังกฤษมาก เขาเดินทางไปเยือนอังกฤษระหว่างปี ๑๗๒๙–๑๗๓๐ และศึกษาเกี่ยวกับสถาบันทางการเมืองของประเทศนั้น ในปี ๑๗๔๐ เขาได้เขียนหนังสือชื่อ "สปีริต ออฟ เดอะลอว์" (Spirit of the Laws). อันเป็นการสะท้อนถึงอิทธิพลทางด้านความคิดของล็อคและระบบการเมืองของอังกฤษ ในรัฐธรรมนูญของอังกฤษ มองเตสกิเออได้ค้นพบหลักสำคัญของเสรีภาพที่มีระเบียบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเขาประทับใจกับการแยกอำนาจบริหารและอำนาจนิติบัญญัติในการปกครองออกจากกัน อันที่จริงแล้วอังกฤษในยุคสมัยของมองเตสกิเออ ซึ่งผ่านการพัฒนาทางด้านระบบคณะรัฐมนตรีมาแล้วนั้นได้มีการผสมผสานกันระหว่างหน้าที่ทางด้านบริหารกับนิติบัญญัติ เนื่องจากการพัฒนาในยุคร่วมสมัยนั้นเอง มองเตสกิเออจึงถูกต้องในความคิดของเขาที่ว่า มีความแตกต่างอย่างสำคัญระหว่างประเทศอังกฤษและรัฐราชบัลลังก์ (admintstrative Leviathan state) ของภาคพื้นทวีป สิ่งนี้ก็หมายความว่าเขาเห็นชอบกับการจำกัดอำนาจของระบบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ไม่จำเป็นจะต้องเห็นชอบกับรูปแบบการปกครองแบบสาธารณรัฐ (repubilican) เสมอไป โดยความจริงแล้ว เขาพอใจกษัตริย์ที่ฉลาดและมีความคิดก้าวหน้า (enlightened monarch) ซึ่งชนชั้นสูงควรจะเป็นผู้เล่นบทบาทสำคัญนี้ วิธีการของมองเตสกิเออก็คือ ลัทธิเหตุผลนิยมในทางวิทยาศาสตร์ เขาได้พยายามที่จะรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญและพยายามเปลี่ยนพลังทางสังคมเข้าไปในปัญหาทางด้านสถิตศาสตร์ (statics). โดยเฉพาะอย่างยิ่งทฤษฎีเกี่ยวกับการแบ่งแยกอำนาจของเขามีอิทธิพลต่อรัฐธรรมนูญของสหรัฐและประเทศต่าง ๆ บนภาคพื้นทวีปมาก

นอกจากมองเตสกิเออแล้ว นักคิดชาวฝรั่งเศสมีบทบาทอย่างสำคัญต่อแนวความคิดในยุคนี้อีกคนหนึ่งคือ ยัง ยัค รุสโซ (Jean Jacques Rousseau) เขาเป็นคนเชื้อสาย

ฝรั่งเศสแต่ไปเกิดที่เจนีวา สวิสเซอร์แลนด์ นับเป็นเวลาศตวรรษครึ่ง ที่บรรดานักศึกษาที่ได้ศึกษาปรัชญาการเมืองของเขาแล้ว ต่างก็มีเรื่องที่โต้แย้งกันเกี่ยวกับการตีความในคำสอนของเขา บางคนก็เห็นว่ารุสโซเป็นศาสดาของลัทธิบั่จเจกชนนิยม (individualism) เป็นพลังผลักดันในการพัฒนาประชาธิปไตยในศตวรรษที่ 19 ส่วนคนอื่น ๆ ก็อาจจะเห็นว่าเขาเป็นนักบุญผู้ให้การอุปถัมภ์ต่อการทดลองทางการเมืองของกลุ่มประชาคมต่างๆ ดังนั้นถ้าจะกล่าวให้ชัดแจ้งแล้ว ความคิดของรุสโซขัดแย้งกันเอง หรืออย่างน้อยที่สุดก็นำไปสู่การเปลี่ยนแปลง เนื่องจากเขายินยอมให้มันอยู่ใต้อิทธิพลของสภาวะการณ์ที่ล้อมรอบชีวิตส่วนตัวของเขา ความจริงข้อนี้ได้ให้เนื้อหาที่มีอารมณ์อย่างสูงต่อผลงานของเขาเป็นอย่างมาก ในผลงานที่มีชื่อว่า "ดิสคอร์ส" (Discourses) ของเขานั้น รุสโซได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของลัทธิบั่กเจกชนนิยม (individualism) ด้วยการชี้ให้เห็นถึงข้อแตกต่างระหว่างมนุษย์ตามธรรมชาติซึ่งมีความสุขสบาย กับมนุษย์ที่พัฒนาแล้วผู้ซึ่งมีแต่ความข้องคับใจ คดโกง และนำไปสู่การประพฤติชั่วบนพื้นฐานของการสังเกตเหล่านี้ สิ่งหนึ่งอาจจะหวังได้จากทฤษฎีทางการเมืองของเขาซึ่งยกย่องสิทธิส่วนบุคคล (individual rights) ในทางตรงกันข้าม หนังสือของเขาชื่อ "สัญญาประชาคม" (the Social Contract) ซึ่งตีพิมพ์เมื่อปี ๑๗๖๒ ได้กล่าวสนับสนุนรัฐที่เข้มแข็ง ซึ่งนักคิดในศตวรรษที่ ๑๙ คนหนึ่ง อธิบายลักษณะว่าเหมือนกับการรวมเข้าด้วยกันของคุกและวัด ความขัดแย้งกันเช่นนี้จะสามารถอธิบายให้เข้าใจได้อย่างไร?

ประการหนึ่ง ความรุ่งเรืองของมนุษย์ตามธรรมชาติที่รุสโซประกาศออกมานั้น คือ นวนิยายในโลกที่เจริญแล้ว รุสโซทราบว่าคนในศตวรรษที่ ๑๘ ไม่สามารถจะย้อนรอยกลับคืนสู่ถ้ำได้อีกแล้ว คนจริง ๆ แล้วไม่สามารถจะได้รับการลดหย่อนจากกฎหมายและข้อบังคับได้ รุสโซต้องการจะปรับปรุงสภาวะของมนุษย์ให้ดีขึ้น เขามีประสบการณ์ด้วยตนเองเกี่ยวกับความทุกข์ยากทางเศรษฐกิจมาแล้ว สิ่งที่เขาต้องการก็คือความยินยอมโดยสมัครใจของมนุษย์ต่อกฎหมายที่ยุติธรรมและจำเป็น เขาค้นหา "สมาคมซึ่งจะต่อสู้และปกป้องบุคคลด้วยอำนาจสามัญธรรมดา และคุณค่าของแต่ละสมาคมซึ่งแต่ละบุคคลที่รวมตัวอยู่กับผู้อื่นในสมาคมอาจจะยังเชื่อฟังเพียงตัวเขาเองเท่านั้น และยังคงเป็นอิสระเช่นเดียวกับที่เคยเป็นมาก่อนหน้าจะมาอยู่ร่วมกับสมาคม" สิ่งนี้เป็นระเบียบที่ยิ่งใหญ่ ไม่เป็นที่น่าประหลาดใจแต่ประการใดที่มนุษย์ใช้วิธีการจัดลำดับจากส่วนบุคคลไปสู่ส่วนรวม (collectivism) เพื่อให้

ประสพผลสำเร็จตามความมุ่งหมายนั้น แน่นอนถ้าจะให้ได้ผลเต็มที่ มนุษย์จะต้องเป็นคนที่ฉลาดและมีเหตุผล และรุสโซได้เรียกบุคคลที่มีความคิดว่าเป็น "มนุษย์ที่เลวทรามไม่มีจรรยา" แต่ความสอดคล้องไม่ใช่สิ่งหนึ่งของคุณธรรมและความชั่วร้ายของ ยังยัดรุสโซ งานเขียนของรุสโซทั้งหมดเขาแสวงหาวิธีการ ที่จะฉุดมวลชนขึ้นมาสู่จุดที่พวกเขาสามารถวางรูปแบบโชคชะตาของตัวเขาเอง มนุษย์ในฐานะของพลเมืองที่ให้ความร่วมมือและได้มีส่วนรับรู้ นี่คืออุดมคติของรุสโซ ได้มีการวิวัฒนาการครั้งใหญ่ในความคิดของศตวรรษที่ ๑๘ และความเคลื่อนไหวดังกล่าวก็ประสพผลสำเร็จ รุสโซได้สนับสนุนความคิดเกี่ยวกับอำนาจอธิปไตยของพลเมือง ความเสมอภาคต่อหน้ากฎหมายที่จะต้องได้รับการปกป้อง การศึกษาของสาธารณชนที่ต้องได้รับการสนับสนุนและเพิ่มจุดมุ่งหมายทางด้านศีลธรรมเอาไว้ในโครงการของเขาด้วย

ในขณะที่แนวความคิดแบบเสรีนิยม กำลังได้รับการกล่าวถึงกันในยุโรปขณะนั้น ระบบการค้าแบบพาณิชย์นิยม (Mercantilism) ก็เป็นเรื่องที่กำลังวิพากวิจารณ์กันทั่วไป ในระหว่างศตวรรษที่ ๑๘ แม้แต่ก่อนหน้าปี ๑๗๐๐ นักเศรษฐศาสตร์การเมืองบางคนก็ตั้งปัญหาถามถึงคุณค่าอันแท้จริงของการจำกัดการค้าให้เป็นหน่วยหนึ่งของชาติ นักเขียนคนอื่น ๆ ยอมรับว่าทองและเงิน (gold and silver) ไม่สามารถจะใช้แทนทรัพย์ที่แท้จริงได้ เพราะมันเป็นทรัพยากรธรรมชาติเสียมากกว่า ในประเทศฝรั่งเศสประเพณีการเป็นเจ้าของที่ดินที่ทรงอำนาจในระหว่างประชาชนและในระหว่างนักทฤษฎีทางเศรษฐกิจได้นำไปสู่ปัญหาซึ่งเป็นความสำคัญของการค้าและอุตสาหกรรม ผู้ที่พูดถึงทัศนะเช่นนั้นในศตวรรษที่ ๑๘ นักเศรษฐศาสตร์ในสำนักที่มีชื่อว่า "พีสิโอแครีทส์" (Physiocrats) ผู้ซึ่งเชื่อในการประยุกต์กฎแห่งธรรมชาติ" มาใช้แก้ปัญหาในทางเศรษฐกิจ ภายใต้การนำของ ฟรังซัวส์ เกสเนย์ (Froncois Quesnay 1694–1774) นักชีววิทยาชาวฝรั่งเศสและเป็นนายแพทย์ประจำพระองค์ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ และเป็นผู้เขียนบทความลงในหนังสือ เอ็นไซโคลบีเดีย ของไดเดอร็อท (Diderot's Encyclopedia) ในหน้าเศรษฐกิจ พวกพีสิโอแครีทส์ ได้สร้างทฤษฎีที่สมบูรณ์เป็นครั้งแรกเพื่อคัดค้านทฤษฎีพาณิชย์นิยมแบบเก่า พวกนักเศรษฐศาสตร์กลุ่มนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการเกษตรซึ่งอยู่เหนือสิ่งอื่นใดทั้งหมดในทางเศรษฐกิจ พวกเขาคิดว่ากฎธรรมชาติของวิชาเศรษฐศาสตร์ ก็คือการหมุนเวียนของโภคทรัพย์ซึ่งผลิตขึ้นมาโดย

การเกษตร ซึ่งเป็นแหล่งของโภคทรัพย์ที่แท้จริง พวกฟิสิโอแคร์ทส์ถือว่า ผู้มีสิทธิผลิตและขายสินค้าแต่ผู้เดียวทางด้านเกษตรกรรม (agricultural proprietor) ก็คือเจ้าของของผลิตผลทั้งหมด และดังนั้นพวกเขาก็เชื่อว่าพวกเกษตรกรเหล่านี้ควรจะต้องเป็นผู้จ่ายภาษีทั้งหมด ถ้าไม่เป็นไปเช่นนี้แล้ว การหมุนเวียนของโภคทรัพย์ก็จะต้องหยุดชะงัก ในความคิดเห็นดังกล่าวนั้น พวกฟิสิโอแคร์ทส์ไม่เห็นคุณค่าของการอุตสาหกรรมและการค้าว่า เป็นรากฐานที่มั่นคงในทางเศรษฐกิจเท่ากับคุณค่าของการเกษตรกรรม ความไม่เคียงสาและความมืดบอดในเชิงเหตุผลเช่นนี้ได้ทำให้พวกเขาไม่ชอบให้รัฐบาลเข้าไปแทรกแซงในกิจการต่าง ๆ เหล่านั้น พวกเขาได้แนะนำให้รัฐบาลหันมาใช้ลัทธิปล่อยตามสบาย (Laissez faire) ลัทธิดังกล่าวนี้ต้องหยุดชะงักลงก็เพราะปัญหาที่ฝรั่งเศสกำลังต้องการแสวงหาตลาดเสรีสำหรับขายเหล้าไวน์และบรั่นดีตลอดจนผลผลิตส่วนเกินอื่น ๆ (surplus products) มันแทบจะไม่พบความต้องการของการอุตสาหกรรมของฝรั่งเศสในระยะเริ่มแรกซึ่งต้องการความคุ้มครองเพื่อต่อต้านกับการแข่งขันของอังกฤษ

ชาวอังกฤษชื่อ อะดัม สมิธ (Adam Smith : 1723–1790) ที่เป็นอีกคนหนึ่งที่อยู่ใต้อิทธิพลของพวกฟิสิโอแคร์ทส์ เขาได้ประยุกต์กฎเกณฑ์ของธรรมชาติมาใช้กับเศรษฐกิจดังปรากฏอยู่ในผลงานของเขาที่มีชื่อว่า "แอนอินไควรีอินทูเดอะเนเจอร์แอนด์คอสเสส ออฟ เดอะ เวลส์ ออฟ เนชันส์" (An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of nations) ซึ่งเขียนขึ้นในปี 1776 ในงานเขียนของเขา เรื่องนี้เขาได้สนับสนุนลัทธิตามสบายตอบโต้กับทัศนะของนักพาณิชย์นิยม เขากล่าวว่าข้อจำกัดของนักพาณิชย์นิยม ด้วยการกีดกันประชาชนจากการลงทุนทางด้านผลผลิต เป็นการบ้องกันการปฏิบัติงานตามธรรมชาติของกฎเกณฑ์ทางเศรษฐกิจ สมิธได้ปฏิเสธทฤษฎีเก่า ๆ ที่ว่าความมั่งคั่งของชาติหนึ่งถือได้ว่าเป็นการสูญเสียความสมบูรณ์พูลสุขของอีกชาติหนึ่ง เขาคิดว่าเพื่อนบ้านที่มั่งคั่งย่อมเป็นลูกค้าที่ดีกว่าชาติที่ยากจน ความคิดเหล่านี้ที่ได้แสดงออกมา ปรากฏว่ามีรัฐบุรุษทั้งที่เป็นชาวอังกฤษและบนผืนภาคพื้นทวีปเห็นด้วยเป็นอันมาก จากข้อเขียนของสมิธก่อนหน้าที่โลกจะถึงยุคของการอุตสาหกรรม และก่อนหน้าที่เงินทุนจะมีอิทธิพลอย่างมหาศาลนั้น สมิธได้เตรียมตัวที่จะเผชิญกับสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจในศตวรรษที่ ๑๘

ในเวลาที่ข้อเขียนเกี่ยวกับความมั่งคั่งของประชาชาติ ของ อะดัม สมิธ กำลังแพร่หลายออกไปอยู่นั้น เจเรมี เบนแธม (Jeremy Bentham : 1748–1832) ได้ตีพิมพ์ผล

งานออกมาเล่มหนึ่ง ชื่อ "แฟร็กเมนท์ ออน กอฟเวิร์นเมนท์" (Fragment on Government) และต่อมาใน ค.ศ. ๑๗๘๙ ผลงานของเขาลำดับต่อมาก็ปรากฏโฉมหน้าขึ้นมาอีกในเรื่อง "พรินซิเพิล ออฟ มอราลส์ แอนด์ ลีจิสเลชั่น" (Principles of Morals and Legislation) ระบบความคิดของ เบนแธม สามารถสรุปได้ว่าเป็น "ลัทธิประโยชน์นิยม" (utilitarianism) เบนแธมเชื่อว่า ค่าของสถาบันหรือการผึกฝนใด ๆ ขึ้นอยู่กับระดับของประโยชน์หรือความมีประโยชน์ในการสนับสนุนต่อความคิดที่ว่า "ความสุขที่มากที่สุดเป็นของคนจำนวนมากที่สุด"[๕] ถ้าไม่เป็นไปตามเป้าประสงค์ดังกล่าวนี้แล้วจะต้องรีบปฏิเสธอย่างไม่ต้องลังเลใจเลย ด้วยการวางเกณฑ์ไว้เช่นนี้ เบนแธมก็เลยเรียกร้องให้เปลี่ยนแปลงแก้ไขรัฐธรรมนูญอังกฤษอย่างรุนแรง เช่นการยกเลิกทาสและสภาขุนนางและขยายสิทธิการออกเสียงเลือกตั้งให้กับคนหนุ่มสาวด้วยเบนแธมถือว่าสวัสดิการของประชาคมจะวัดได้จากความสุขของทุก ๆ คนที่ประกอบขึ้นเป็นประชาคมขณะนี้แต่ละคนก็ถูกกระตุ้นให้เกิดความต้องการที่จะมีความสุขและหลีกเลี่ยงความเจ็บปวดและแต่ละคนก็รู้ว่าทำอย่างไรตนเองจึงจะมีความสุข ดังนั้นความสนใจของประชาคมจะได้รับการสนองตอบด้วยการอนุญาตให้สมาชิกของประชาคมแต่ละคนมีเสรีภาพอย่างกว้างขวางต่อการที่จะแสวงหาความสนใจของตัวเองที่มีความรู้แจ้ง แน่นอนปรัชญาที่กล่าวนี้ได้พิสูจน์ตัวเองใหม่ในลัทธิบัจเจกชนนิยมที่บริสุทธิ์ และรับใช้ในฐานะการพิสูจน์ให้เห็นลัทธิปล่อยตามสบายที่สมบูรณ์

๔. ความคิดเกี่ยวกับศาสนาในยุครู้แจ้ง

การแตกสลายของความเป็นเอกภาพของศาสนาคริสต์เริ่มต้นด้วยการปฏิรูปศาสนาของพวกโปรเตสแตนท์ ซึ่งดำเนินต่อไปในระหว่างตอนปลายของศตวรรษที่ ๑๗ และตลอดมาในศตวรรษที่ ๑๘ เพื่อจะให้ได้มาซึ่งชัยชนะภาพในสายตาของแคธอลิคและโปรเตสแตนท์ถูกเพิ่มเติมขึ้นมาในลักษณะ ๓ ประการคือ ประการแรก ศาสนาตามธรรมชาติที่เรียกว่าเดอิสม์ (Deism) ประการที่สอง การนิยมในเรื่องวัตถุไม่เชื่อว่ามีพระเจ้าซึ่งไม่มีชื่อเรียกโดยเฉพาะ และประการที่สาม ลำดับของความเคลื่อนไหวที่เป็นรูปแบบที่น้อยที่สุด คือพวกนิกายพิเอทิสม์ (Pietism) แคว็กเกอริสม์ (Quackerism) เมโธดิสม์ (Methodism) ซึ่งจะเน้นถึงความเรียบง่ายและการจงรักภักดีอย่างจริงใจต่อคุณธรรมของชาวคริสต์

นิกายเดอิสม์เป็นความเชื่อถือที่ยอมรับศาสนาตามธรรมชาติซึ่งตั้งอยู่บนรากฐานความคิดสามัญธรรมดาของความมีศีลธรรม มีการประยุกต์เอาการสืบค้นทางด้านวิทยาศาสตร์

ไปใช้กับคำสอนและการปฏิบัติของระบบต่าง ๆ ของนิกายแคธอลิคและโปรเตสแตนท์ พวกที่นับถือนิกายเดอิสม์เหล่านี้เกลียดชังทั้งการทำสงครามศาสนา และสงครามปาก (wordy) ตลอดจนข้อโต้แย้งทางด้านศาสนวิทยาที่ละเอียดจนเกินไปของยุคแรกๆ พวกเขาต่างพากันคิดว่าบางคนของพวกเขาได้ทดสอบศาสนาต่าง ๆ ที่แล้ว ๆ มาแล้วและได้พบกฎต่าง ๆ ของศาสนาและจะทำต่อไปเพื่อสร้างศรัทธาให้เกิดขึ้นซึ่งสามารถจะสามารถประยุกต์มาใช้กับมนุษยชาติทั้งปวง นิกายเดอิสม์ในครั้งแรกนับถือกันในหมู่ผู้ที่มีการศึกษาในอังกฤษต่อมาในไม่ช้าพวกนักคิดชาวฝรั่งเศสก็ยอมรับและพวกนี้กลับเป็นผู้ที่ศรัทธานับถือที่ยิ่งใหญ่กว่าชาวอังกฤษที่ริเริ่มขึ้นเสียอีก ถึงแม้ว่าในอังกฤษตอนกลางศตวรรษที่ ๑๘ เป็นที่ประมาณว่าประมาณครึ่งหนึ่งของผู้ที่มีการศึกษาได้ยึดเอารูปแบบอย่างของนิกายเดอิสม์ไปปฏิบัติ

ชาวฝรั่งเศสที่มีชื่อเสียงคนหนึ่งและยึดถือแนวทางดังกล่าวชื่อ ฟรังซัวส์ อาโรต์ วอลแตร์ (Francois Arouet Voltaire : 1694–1778) วอลแตร์ นับว่าเป็นต้นแบบของนักธรรมชาตินิยม (deist) ความคิดของวอลแตร์ได้เชื่อมโยงหลักเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์ของนิวตันเข้ากับความสนใจในความเป็นมนุษย์ และด้วยอิทธิพลจากปลายปากกาของเขาเขาได้กล่าวโจมตีศาสนาคริสต์และปกป้องศาสนาเกี่ยวกับธรรมชาติ (natural religion) ของเขา เขาเกลียดความคิดเห็นหรือความเชื่อถือที่ปราศจากข้อพิสูจน์ (dogmatism) แต่ในความไว้ใจต่อเหตุผลของเขา เขาก็มิได้หาหลักเกณฑ์หรือคำสอนที่ต้องการให้ผู้อื่นเชื่อตามเข้าไปแทนที่หลักเกณฑ์อีกอย่างหนึ่งแต่ประการใด เขารู้ว่าเหตุผลไม่สามารถอธิบายความลึกลับของชีวิตได้ แต่เขาก็ไม่รู้ว่าจะทำประการใด เขาเชื่อในการดำรงอยู่ของพระผู้เป็นเจ้าเพราะเขาเชื่อเรื่องผู้สร้างจักรวาล "ถ้าพระเจ้ามิได้ดำรงอยู่แล้ว พระองค์จะต้องถูกประดิษฐ์ขึ้นมา"[๕] วอลแตร์ไม่สามารถหวังที่จะรู้และเข้าใจพระเจ้าที่แตกต่างกันเช่นนี้ได้ ดังนั้นความศรัทธาของเขาจึงถูกส่งเข้าไปแทนที่เหตุผล เหตุผลของเขาบอกว่ามนุษย์ทุกคนเป็นพี่น้องกัน และการดำรงอยู่ในโลกจะเป็นอุดมคติเมื่อพวกเขาได้ค้นพบและประยุกต์กฎเกณฑ์โดยทั่วไปเกี่ยวกับศีลธรรมนี่คือจุดมุ่งหมายสำหรับอนาคตที่ห่างไกล

ในความคิดเกี่ยวกับศาสนาตามธรรมชาติดังกล่าวนี้ ปรากฏว่าได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากเดวิด ฮูม (David Hume) : 1711–1776) มาก ฮูมเป็นทั้งนักประพันธ์ นักเศรษฐศาสตร์และนักปรัชญา เขาเป็นชาวสก็อต การที่พวกเขานับถือลัทธิเดอิสม์เชื่อว่า

ศาสนาของพวกตนก็อยู่ตรงรูปแบบของเหตุผลในจิตใจของมนุษย์เรานี่เองนั้น ฮูมเห็นว่าข้อสรุปเช่นนี้เป็นที่ยอมรับไม่ได้ เขาไม่เห็นแบบแผนในจิตใจของมนุษย์เลย แต่เขากลับคิดว่าเหตุผลคือการแสดงออกภายนอกของประสพการณ์ "เป็นทาสของความรู้สึกที่รุนแรง" และในความรู้สึกที่รุนแรง ความหวาดกลัว และอารมณ์ เขาได้พบประสพการณ์ทางด้านศาสนา เขาเขียนหนังสือชื่อ "ประวัติตามธรรมชาติของศาสนา" (Natural History of Religion) ในปี ๑๗๕๗ เขากล่าวว่าศาสนาอาจจะมี "ประวัติโดยธรรมชาติ" (natural history) นั่นคือมันอาจจะสามารถอธิบายได้บนพื้นฐานทางด้านมนุษยวิทยาและทางด้านจิตวิทยา แต่วิชาสังคมศาสตร์เหล่านั้นในสมัยของฮูมก็ยังหากฎเกณฑ์ไม่ได้ การพิจารณาศาสนาที่เป็นธรรมชาติในทางโต้แย้ง ฮูมได้โจมตีนิกายเดอิสม์อย่างหนัก และได้วางพื้นฐานของแนวความคิดในเรื่องนี้เสียใหม่

ปัญหาหนึ่งที่สร้างความยุ่งยากใจให้กับนักคิดในศตวรรษที่ ๑๘ ผู้ซึ่งคิดพิจารณาถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระผู้เป็นเจ้าและมนุษย์ก็คือธรรมชาติคู่ของมนุษย์ (dualistic-nature of man) มนุษย์สามารถก้าวไปสู่ความยิ่งใหญ่ เป็นคนโอบอ้อมอารี กล้าหาญ ถึงกระนั้นเขาก็คดโกง อิจฉา ขี้ขลาด และเลวทรามต่ำช้าด้วยเหมือนกัน เพื่อที่จะอธิบายลักษณะคู่เช่นนี้นักคิดรุ่นแรก ๆ ก็ปรับคำสอนของศาสนาคริสต์ในสมัยโบราณที่เกี่ยวกับเรื่องบาปที่ติดตัวมาแต่กำเนิด (original sin) ซึ่งถือว่ามนุษย์เริ่มต้นการดำรงอยู่ของตนในสภาวะที่เลวทราม ซึ่งโดยเหตุผลแล้วไม่สามารถปลดปล่อยให้เขาพ้นจากสภาวะที่เลวทรามนั้นได้ นอกจากศรัทธาของเขาเท่านั้น นี่คือคำอธิบายของ เบลส ปาสกาล (Blaise Pascal : 1622–1626) ในผลงานของเขาที่มีชื่อว่า "เพ็นซีส์" (Pensees) คำอธิบายของเขาก็เหมือน ๆ กับของเซ็นท์ ออกัสติน แต่ปาสกาลก็สนับสนุนมันด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ในยุคสมัยของตนเอง สถานการณ์เกี่ยวกับลักษณะคู่ของธรรมชาติของมนุษย์เช่นนี้สร้างความยุ่งยากใจให้กับวอลแตร์กับรุสโซมาก วอลแตร์ยอมรับลักษณะคู่และบาปดั้งเดิมของมนุษย์ โดยปราศจากการละทิ้งเหตุผลในฐานะที่จะต้องพิสูจน์ นี่ไม่ใช่ข้อสรุปอันแท้จริง ในทางตรงกันข้าม รุสโซมีแนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ใกล้เคียงกัน แต่รุสโซกับปาสกาลก็ร่วมกันได้ รุสโซยอมรับสภาวะที่เลวร้ายของมนุษย์ แต่แทนที่จะกล่าวโทษว่าเพราะบีศาจร้ายบาปดั้งเดิม พระผู้เป็นเจ้า หรือเพราะคนแต่ละคนทำตัวเอง เขากลับบอกว่าสังคมจะต้องมีส่วนรับผิดชอบ เพราะ

สังคมเป็นผู้ชักนำให้คนหลงผิดไปจากความบริสุทธิ์ตามธรรมชาติของเขา การปฏิรูปสังคมเท่านั้นที่จะช่วยปลดปล่อยมนุษย์ให้พ้นจากสภาวะที่เลวร้ายได้ บทสรุปในเชิงเสนอแนะของรุสโซแทบจะไม่เกี่ยวกับวิชาที่ว่าด้วยเรื่องศาสนาเลย แต่มันทันสมัยและสะท้อนออกถึงความสนใจในวิทยาศาสตร์สังคม (science of society)

ระหว่างศตวรรษที่ ๑๗ ผู้เกี่ยวข้องกับอักษรศาสตร์และวรรณคดีซึ่งเชื่อว่าในยุคสมัยของตนเหนือกว่าอดีตสมัยกรีกและโรมัน ได้รณรงค์ต่อต้านนักเขียนผู้ซึ่งคิดว่าอดีตสมัยคลาสสิคอยู่เหนือยุคอื่นใดทั้งหมด พวกที่เรียกตัวเองว่าพวกสมัยใหม่ก็มีอยู่บางคน เช่น ปาสกาล และ เบอร์นาร์ด เดอ ฟองเตนเย (Bernard of Fontenlle : 1657–1757) พวกนักคิดกลุ่มนี้ได้โต้แย้งว่ามนุษย์สมัยใหม่ย่อมเหนือกว่ามนุษย์สมัยกรีกและโรมัน เพราะว่าเขาได้ประโยชน์จากความคิดและความเฉลียวฉลาดของพวกกรีกและโรมัน เช่นเดียวกับคนรุ่นก่อนหน้าพวกเขา พวกสมัยใหม่ได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของวิทยาศาสตร์ในศตวรรษที่ ๑๗ ในการปกป้องฐานะของพวกเขาในการต่อสู้กับพวกหัวโบราณผู้ซึ่งยึดถือในอดีตสมัยคลาสสิค และทำตัวเหมือนนักมนุษยธรรมสมัยฟื้นฟูศิลปวิทยา ก่อนจะถึงตอนกลางศตวรรษที่ ๑๘ น้ำหนักของความคิดเห็นระหว่างพวกนักปรัชญาด้วยกันจะเห็นด้วยกับพวกสมัยใหม่มากกว่าพวกนักปรัชญาทั้งหลายส่วนใหญ่ขณะนั้นต่างเห็นว่าสถาบันต่าง ๆ และความรู้เกี่ยวกับมนุษย์จะต้องได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้น อย่างไรก็ตามคนเหล่านี้ก็คิดถึงความก้าวหน้าในแง่ของการปรับปรุงสภาวะของชีวิตซึ่งเป็นผลมาจากความรู้และความสำเร็จทางด้านวิทยาศาสตร์ที่เหนือกว่าและยิ่งใหญ่กว่า พวกเขาไม่เชื่อว่าคุณค่าทางศีลธรรมของมนุษย์จะดีขึ้น ช่องว่างในความคิดเกี่ยวกับความก้าวหน้าของพวกเขาเหล่านี้ รุสโซเป็นผู้ทิ้งข้อสังเกตเอาไว้ และเขาได้กล่าวย้ำถึงความศรัทธาของเขาว่ามนุษย์จะต้องดีขึ้นแน่นอน

กฎเกณฑ์เกี่ยวกับความคิดเรื่องความก้าวหน้าในศตวรรษที่ ๑๘ ของมาร์ควิส เดอ คอนดอร์เซท์ (Marquis de Condorcet : 1743–1794) ก็เป็นเรื่องที่กล่าวถึงอนาคตของมนุษย์ คอนดอร์เซท์ ได้แบ่งประวัติศาสตร์โลกออกเป็น ๑๐ ตอน** ตอนที่น่าสนใจก็คือตอนที่กล่าวถึงยุคสมัยของ เดสคาร์ทซึ่งค้นพบการใช้ประโยชน์ของเครื่องมือของเหตุผล และตอนที่กล่าวถึงยุคของการปฏิวัติและการปลดปล่อยมนุษยชาติ หลังจากที่เขาเขียนผลงานเรื่องนี้สำเร็จได้ไม่นานเขาก็ถูกจับกุมและฆ่าตัวตายก่อนที่จะถูกประหารด้วยเครื่องกิโยติน

เชิงอรรถ

๑. Crane Brinton *Modern Civilization* p. 274

๒. Richard M. Brace, *The Making of the Modern World* p. 348

๓. *Ibid*

๔. *Ibid* p. 359

๕. *Ibid.* p. 360 (citing Contract Social, Book I. Chap. 6, by W.L. Dorn, Competition for Empire, 1740–1763 (New York : Harper & Brothers, 1940), p. 234.

๖. *Ibid.*

๗. ลัทธิพาณิชย์นิยม (mercantilism) เป็นความคิดที่เกิดขึ้นระหว่างศตวรรษที่ ๑๖–๑๗ กษัตริย์ในยุคใหม่เข้าไปเกี่ยวข้องกับความเป็นชาติรัฐและจะต้องสร้างอำนาจของสถาบันกษัตริย์ให้เข้มแข็ง โดยอาศัยปัจจัยทางเศรษฐกิจ กษัตริย์จึงพยายามจะดึงเอาเศรษฐกิจในด้านต่าง ๆ เป็นของชาติเพื่อแข่งขันกับรัฐอื่นทั้งในยามสันติและสงคราม ด้วยการผูกขาดการเกษตรกรรม อุตสาหกรรม การพาณิชยกรรม และการยึดครองอาณานิคมทั้งหมดเป็นของรัฐ ด้วยเหตุนี้รัฐจึงเข้าแทรกแซงทุกเรื่องในทางเศรษฐกิจ ในเรื่องการพาณิชย์รัฐจะเข้าควบคุมผลประโยชน์ทั้งหมดเพื่อรัฐ

๘. *Ibid* p. 362.

๙. *Ibid* p. 363.

๑๐. *Ibid* p. 368.

บทที่ ๕
การปฏิวัติอุตสาหกรรม

๑. ความหมายของคำว่า "การปฏิวัติอุตสาหกรรม" (industrial reveolution)

ในแง่ของการเมืองคำว่า "การปฏิวัติ" หมายถึงการเปลี่ยนแปลงขั้นรากฐาน ชาวโรมันใช้คำว่า "novae res" หมายถึงสิ่งใหม่ เราเกี่ยวข้องถ้อยคำที่ว่า พลิกคว่ำในทันทีทันใดและติดตามด้วยการนองเลือด การเนรเทศ หรือแม้แต่ความตายสำหรับผู้ปกป้องระบบเก่าในกรณีที่การปฏิวัติประสพความสำเร็จ แต่มีการเปลี่ยนแปลงขั้นรากฐานอื่น ๆ เช่น การปฏิวัติทางด้านสติปัญญา ซึ่งเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางด้านความคิด ซึ่งวิวัฒนาการในช่วงเวลาระยะยาว และไม่รุนแรงสิ่งที่คล้ายคลึงกับการปฏิวัติทางด้านสติปัญญา คือ การปฏิวัติทางด้านอุตสาหกรรม ซึ่งสามารถกำหนดได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่รุนแรงในวิธีการผลิตสินค้าประเภทต่าง ๆ เป็นการเปลี่ยนแปลงที่ใช้เครื่องจักรอันสลับซับซ้อนแทนมือคนและแทนเครื่องมือชนิดง่าย ๆ สิ่งที่ทำให้การปฏิวัติอุตสาหกรรมในศตวรรษที่ ๑๘ และศตวรรษต่อ ๆ มา แตกต่างไปจากยุคต้น ๆ ที่มีเครื่องมือง่าย ๆ และก้าวหน้าไปอย่างเชื่องช้า ก็คือการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ความซับซ้อนของเครื่องจักรกล และการเปลี่ยนแปลงในชีวิตและกิจกรรมของมนุษย์ที่ขยายตัวออกไป

บรรดานักปราชญ์ในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๙ มีส่วนรับผิดชอบต่อการแพร่หลายของคำว่า "การปฏิวัติอุตสาหกรรม" ความเคลื่อนไหวในเรื่องนี้บรรดานักปราชญ์ทั้งหลายคิดว่ามันเริ่มต้นประมาณปี ๑๗๖๐ และไปสิ้นสุดใกล้ ๆ ปี ๑๘๒๕ นักศึกษารุ่นหลัง ๆ ก็ทำการสืบค้นดูสภาวะการผลิตก่อนหน้าปี ๑๗๖๐ และหลังปี ๑๘๒๕ เป็นการท้าทายต่อความดังกล่าว พวกเขาพบว่าการปฏิวัติอุตสาหกรรมสมัยใหม่เริ่มต้นในศตวรรษที่ ๑๗ และต้นศตวรรษที่ ๑๘ และพวกเขายังพบอีกว่า การปฏิวัติเมื่อเริ่มต้นครั้งหนึ่งแล้วก็จะเป็นกระบวนการต่อเนื่องกันไป เกี่ยวข้องกับความพยายามต่อการที่จะให้ได้รับความพึงพอใจในการเพิ่มความต้องการสินค้า ในแง่ของทฤษฎีวงจรอาจจะเป็นเช่นนั้น กล่าวคือ เมื่อความต้องการ

เพิ่มสูงขึ้นก็จะนำไปสู่ความคิดในเชิงประดิษฐ์ถึงขั้นสุดยอดที่ทำให้เกิดมีเครื่องจักรกลช่วยเหลือในการประหยัดแรงงานซึ่งจะทำให้ผลิตสินค้าได้รวดเร็วขึ้นและช่วยให้สนองความต้องการได้เต็มที่ วงจรดังกล่าวนี้อาจจะไม่เป็นไปตามทฤษฎีที่กล่าวไว้เสมอไป เพราะว่าในทางปฏิบัติการค้นพบโดยบังเอิญเกิดขึ้นได้บ่อยครั้งโดยมิได้มีการพิจารณาถึงองค์ประกอบทางด้านความต้องการเลย ในศตวรรษที่ ๑๘ นี้ ปรากฏว่าความต้องการมาทีหลังการผลิตบ่อย ๆ อย่างไรก็ตามสิ่งที่เห็นได้ชัดก็คือ ระบบอุตสาหกรรมสมัยใหม่ดำรงอยู่ (ก่อนจะถึงปี ๑๘๑๐) พร้อมด้วยบรรยากาศพิเศษ และมันเป็นไปได้ที่จะต้องค้นหาในแง่มุมของการพัฒนาการของมันซึ่งเกิดขึ้นในเวลานั้นว่า คุณลักษณะที่สำคัญของการเปลี่ยนแปลงอันยิ่งใหญ่นั้นคืออะไร ระบบดังกล่าวนี้มีอิทธิพลเหนือ การเมืองเศรษฐกิจ และการจัดองค์การของสังคมภายหลังศตวรรษที่ ๑๘ ไปแล้ว

๒. สาเหตุของการปฏิวัติอุตสาหกรรม

ปัญหาที่น่าจะพิจารณาก็คือ เพราะเหตุใดระบบอุตสาหกรรมสมัยใหม่จึงได้พัฒนาในศตวรรษที่ ๑๘ สภาพการณ์ในอังกฤษและเลยไปถึงในฝรั่งเศสบ้างเล็กน้อยในขณะนั้นพร้อมที่จะเป็นสังคมของเครื่องจักรซึ่งประกอบด้วย ความสามารถในการหาตลาด, การกล้าเสี่ยงที่จะลงทุน แรงงาน วัตถุดิบ และความสามารถทางด้านเทคนิค[๒]

๒.๑ การตลาด

ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสต่างก็เป็นตลาดการค้าที่สำคัญทั้งภายในและของต่างประเทศในศตวรรษที่ ๑๘ ระหว่างปี ๓๗๕๐–๑๘๐๐ ประชากรอังกฤษเพิ่มขึ้นจาก ๖ ล้านคนเป็น ๙ ล้านคน ขณะที่ประชากรฝรั่งเศสมี ๒๖ ล้าน และเพิ่มขึ้นอีก ๔ ล้านคนใน ๕๐ ปี การเพิ่มของประชากรเช่นนี้ทำให้สินค้าเป็นที่ต้องการมาก ทั้งอังกฤษและสก็อตแลนด์เป็นตลาดการค้าเสรีภายในของสินค้าอังกฤษเมื่อปี ๑๗๐๗ การสร้างถนนและขุดคลองอาจจะช่วยอำนวยความสะดวกในการค้ามากขึ้น ในทางตรงข้ามฝรั่งเศสก็กำลังยึดมั่นอยู่กับระบบศุลกากรภายในยกเว้นการค้าระบบเสรีบางชนิดเช่นข้าวสาลีนอกนั้นก็ถูกจำกัดจำนวน อย่างไรก็ตาม ฝรั่งเศสก็ก้าวเดินไปพร้อมกับอังกฤษในการขุดคลองและสร้างถนน ในศตวรรษที่ ๑๘ นักเขียนฝรั่งเศสได้พากันบ่นเรื่องถนน ถึงกระนั้นก็ตาม ฝรั่งเศสก็มีตลาดการค้าภายในประเทศที่สำคัญ การแข่งขันกันเพื่อตลาดภาคโพ้นทะเลในศตวรรษที่ ๑๘ อังกฤษเป็นฝ่าย

ชนะ ก่อนจะถึงช่วงหลังของศตวรรษที่ ๑๘ ฝรั่งเศสต้องสูญเสียอาณานิคมในแคนาดา อินเดีย และหลุยเซียนา

รายงานของทางราชการได้รายงานถึงการเพิ่มขึ้นของการค้าต่างประเทศของฝรั่งเศสเป็น ๕ เท่า ระหว่างปี ๑๗๐๐–๑๗๘๙ ส่วนอังกฤษเพิ่มเป็น ๔ เท่า จากสถิติดังกล่าวดูเหมือนว่าสถิติเหล่านี้ได้รับการทักท้วงอยู่บ้างเพราะฝรั่งเศสอาจมีการเพิ่มที่น้อยกว่าอังกฤษก็ได้แต่ถ้าสถิติดังกล่าวได้รับการยอมรับก็ต้องจดจำกันเอาไว้ว่าประชากรของอังกฤษน้อยกว่าฝรั่งเศสแต่ผลิตได้มากกว่าฝรั่งเศสที่มีจำนวนประชากรมากกว่า ในฝรั่งเศสการผลิตยังคงเป็นแบบเดิมที่ผลิตกันมา ในขณะที่ในอังกฤษใช้เทคนิคการผลิตใหม่ ๆ ซึ่งมีประสิทธิภาพสูง ผลจากการที่อังกฤษมีชัยชนะในสงครามทางเรือตอนปลายศตวรรษที่ ๑๘ และสงครามนโปเลียนใน ๑๕ ปีแรก ของศตวรรษที่ ๑๙ ก่อให้เกิดความเสียหายต่อตลาดภาคโพ้นทะเลของฝรั่งเศสเป็นอันมากฝรั่งเศสต้องสูญเสียการค้าภาคโพ้นทะเลไปครึ่งหนึ่ง และจนกว่าจะถึงปี ๑๘๒๕ จึงจะกลับฉันสู่สภาพเดิมเมื่อปี ๑๗๘๘ อังกฤษต้องสูญเสียอาณานิคมในอเมริกาทั้ง ๑๓ แห่ง แต่ก็ยังสามารถรักษาความสัมพันธ์ทางการค้ากับประเทศสหรัฐที่เกิดใหม่เอาไว้ได้ ดังเช่นที่อังกฤษเคยผูกขาดตลาดค้าในอเมริกาสมัยที่เคยเป็นอาณานิคมของอังกฤษมาก่อน"

๒.๒ ทุน

เงินทุนย่อมเป็นที่ต้องการมากสำหรับการซื้อเครื่องจักร การตั้งโรงงาน การจัดหาวัตถุดิบ และค่าจ้างแรงงาน ในอังกฤษหาเงินทุนได้ง่าย เพราะการค้าที่มีกำไรสูงตลอดจนมีการเกษตรกรรมขนาดใหญ่ ยิ่งไปกว่านั้นระบบเงินตราของอังกฤษก็มั่นคง และธนาคารของอังกฤษก็มีส่วนทำให้การคลังของเอกชนมั่นคง ฝรั่งเศสเองก็มีเงินทุนอันเกิดจากการค้าด้วยเหมือนกัน แต่นักลงทุนของฝรั่งเศสชอบที่จะใช้เงินทุนส่วนเกินนี้ไปลงทุนทางด้านเกษตรกรรมมากกว่า องค์ประกอบที่ไม่สู้จะเร่งเร้าให้เกิดการลงทุนทางด้านอุตสาหกรรมในฝรั่งเศสก็คือสภาวะทางการคลังที่ไม่สู้มั่นคง พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ของฝรั่งเศสและกษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาทรงใช้จ่ายเงินมากกว่ารายได้ที่ได้รับ จึงทำให้คนทั่วไปไม่สู้มั่นใจในสภาวะทางการคลังของรัฐ เงินเหรียญของฝรั่งเศสได้ลดค่าลงระหว่าง ๓๐ ปีแรกของศตวรรษที่ ๑๘ และฝรั่งเศสก็ไม่มีสถาบันทางการคลังที่เป็นส่วนกลางของรัฐบาล

อย่างไรก็ตาม ธนาคารมีส่วนช่วยให้การขยายตัวทางเศรษฐกิจดำเนินต่อไปด้วยการใช้เช็คและธนบัตรเป็นตัวกลางในการซื้อขายแลกเปลี่ยนของอังกฤษ ระหว่างสงคราม

นโปเลียนการขาดแคลนเงินเหรียญทำให้เจ้าของโรงสีชาวอังกฤษจ่ายค่าแรงเป็นสินค้าให้กับคนงานแทน รัฐบาลอังกฤษได้มอบอำนาจให้ธนาคารท้องถิ่นออกเอกสารเพิ่มเติมเพื่อชดเชยเงินเหรียญให้ได้บ้างเล็กน้อย แต่เมื่อไรก็ตามที่เกิดวิกฤตการณ์ทางการคลังเช่นที่เกิดขึ้นบ่อย ๆ ก่อนปี ๑๘๕๐ ธนาคารท้องถิ่นนับ ๑๐ แห่งต้องล้มเลิกไป และเอกสารดังกล่าวก็หมดค่าลงไปด้วย[๔] ดังนั้นรัฐสภาของอังกฤษจึงเร่งเร้าให้ธนาคารใหญ่ ๆ และสถาบันทางทหารเข้าไปดำเนินการธนาคารเล็ก ๆ ที่ไม่มั่นคงเหล่านั้นเสียเอง และในปี ๑๘๔๔ รัฐสภาได้ลงมติให้ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษผูกขาดการออกธนบัตร จึงทำให้กระแสเงินตราของอังกฤษเป็นที่เชื่อถือมากยิ่งขึ้น

๒.๓ แรงงาน

กรรมกรทางด้านอุตสาหกรรมทั้งในอังกฤษและฝรั่งเศสมาจากพวกที่เคยทำเกษตรกรรมมาก่อน ในประเทศอังกฤษความเคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในศตวรรษที่ ๑๘ เป็นผลมาจากการดึงเอาคนงานที่ใช้แรงงานทางด้านเกษตรกรรมในที่ดินมาใช้ ชาวนาฝรั่งเศสเริ่มต้นได้รับสิทธิในที่ดินที่พวกเขาทำมาหากินอยู่ ก่อนจะถึงการปฏิวัติในปี ๑๗๘๙ ของฝรั่งเศส ชาวนาฝรั่งเศสส่วนใหญ่มีที่ดินอยู่บ้าง แต่ส่วนมากแล้วไม่พอเลี้ยงครอบครัวแต่ถึงกระนั้นชาวนาแต่ละคนก็ยังติดอยู่กับที่ดิน และระหว่างการปฏิวัติสภานิติบัญญัติก็ผ่านกฎหมายให้สิทธิแก่ผู้ถือครองที่ดินมากขึ้น ทั้งในฝรั่งเศสและอังกฤษสมาคมอาชีพ (guild) ต่าง ๆ ได้มีอิทธิพลในการควบคุมคนงาน จนกระทั่งปี ๑๗๙๑ พวกสมาคมอาชีพในฝรั่งเศสได้ถูกยกเลิกไป ส่วนในอังกฤษเริ่มหมดอิทธิพลหลังปี ๑๗๐๐ ไปแล้ว อุตสาหกรรมในชนบทดำเนินไปโดยพวกชาวนานอกเวลาการทำนา ซึ่งเป็นที่พอใจของตลาดฝรั่งเศสในท้องถิ่นต่าง ๆ ในขณะที่ในอังกฤษมีตลาดแห่งชาติและตลาดโพ้นทะเลอย่างมากมาย

๒.๔ วัตถุดิบ

อังกฤษมีวัตถุดิบที่สมบูรณ์และเหนือกว่าฝรั่งเศส อังกฤษมีวัตถุดิบประเภทขนสัตว์ภายในประเทศอยู่มาก นอกจากนี้อาณานิคมของอังกฤษก็สามารถผลิตฝ้ายได้มาก และอังกฤษก็มีเรือที่จะติดต่อไปมาระหว่างอาณานิคมกับเมืองแม่ได้สะดวก ส่วนฝรั่งเศสขาดวัตถุดิบประเภทขนสัตว์ ขาดแคลนอาณานิคมที่มีการผลิตฝ้าย และขาดอำนาจทางทะเล เมื่อมาถึงยุคของการพัฒนาอุตสาหกรรมทางด้านโลหะ ปรากฏว่าแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ

ประเภทดังกล่าวของอังกฤษก็เหนือกว่าของฝรั่งเศส ในเบอร์มิงแฮมมีแร่ถ่านหินที่มีคุณภาพสูงมากในเวลส์ตอนใต้มีการทำเหมืองแร่แถบชายผั่งทะเล ถ่านหินของฝรั่งเศสมีอยู่แถบตอนเหนือของแคว้นลิลล์ (Lille) ในแถบลุ่มน้ำโรน (Rhone Valley) มีถ่านหินอยู่บ้างพอ ๆ กับแหล่งแร่เหล็กแต่มีจำนวนจำกัด อังกฤษผลิตถ่านหินประมาณ ๑๖,๐๐๐,๐๐๐ ตันในปี ๑๘๑๖ แต่ในปี ๑๘๓๖ ผลิตได้ ๓๐,๐๐๐,๐๐๐ ตัน และในปี ๑๘๕๖ ๖๕,๐๐๐,๐๐๐ ตัน[๕]

๒.๕ *ความสามารถทางด้านเทคนิค*

ในตอนต้นศตวรรษที่ ๑๘ อังกฤษยังไม่สามารถพัฒนาทางด้านเทคนิคล้ำหน้าฝรั่งเศสไปได้ ถึงกระนั้นก็ตามก่อนจะสิ้นสุดศตวรรษที่ ๑๘ อังกฤษก็เป็นผู้นำในด้านนี้ได้[๖] เหตุผลที่เป็นเช่นนี้เพราะความเจริญก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยีในยุคก่อนหน้านี้ ก่อนหน้ายุคนี้ประมาณ ๑๐๐ ปี ผ้ายเป็นอุตสาหกรรมที่ต้องใช้กลไกที่สำคัญประเภทหนึ่ง การเริ่มต้นด้วยล้อกรอด้าย (spinning jenny) ในทศวรรษที่ ๑๗๖๐ ทำให้การใช้เครื่องจักรแพร่ขยายไปทั่วสำหรับการประดิษฐ์สินค้าเกี่ยวกับผ้าย ในปี ๑๗๙๓ ชาวอเมริกันชื่ออีลิ วิทนีย์ (Eli Whitney) ได้ประดิษฐ์เครื่องปั่นผ้าย เครื่องจักรที่แยกเส้นใยผ้ายออกจากผ้ายดิบ และทาสเพียงคนเดียวก็สามารถทำงานได้ ซึ่งแต่เดิมต้องใช้ทาสถึง ๕๐ คน ทำด้วยมือของตนเอง ขณะเดียวกันนักประดิษฐ์ของอังกฤษก็สามารถสร้างเครื่องทอผ้าที่สมบูรณ์ได้ก่อนจะถึงปี ๑๘๕๑ อังกฤษมีกรรมกรทำงานในโรงงานเกี่ยวกับผ้ายถึงห้าแสนกว่าคน

ความก้าวหน้าในด้านวิศวกรรมเครื่องจักรกล ทำให้ความเจริญด้านนี้ขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง วิศวกรชาวอังกฤษได้ศึกษาเทคนิคต่าง ๆ ที่ถูกต้องของพวกช่างนาฬิกา พวกเขาได้ประดิษฐ์เครื่องกลึง (lathe) ที่ทำให้สกรูสามารถใช้การได้อย่างสมบูรณ์ พร้อมกันนี้ก็ยังได้พัฒนาเครื่องจักรที่ใช้ในการเลื่อย เจาะ และหมุน สำหรับใช้ในเรือของอังกฤษในสมัยสงครามนโปเลียน

๓. ผลสะท้อนทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของการปฏิวัติอุตสาหกรรม

๓.๑ *การปฏิวัติทางด้านเกษตรกรรม*

การปรับปรุงการอุตสาหกรรม ให้ดีขึ้นได้นำไปสู่การปรับปรุงการเกษตรกรรมให้ดีขึ้นซึ่งก่อให้เกิดการปฏิวัติทางด้านเกษตรกรรมซึ่งเริ่มต้นในศตวรรษที่ ๑๘ โรงงานอุตสาห-

กรรมได้ประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนาให้ดีขึ้น เช่น การประดิษฐ์เครื่องมือเกี่ยวข้าว และเครื่องไถนาที่ทำด้วยเหล็กกล้า ทำให้ช่วยในการปลูกข้าวได้มาก นอกจากนี้มีการประดิษฐ์เครื่องมือแยกครีมออกจากน้ำนม ได้ทำให้อุตสาหกรรมนมเป็นธุรกิจที่ใหญ่โตมาก ทางรถไฟ และเรือที่ใช้เครื่องจักรไอน้ำช่วยให้การขนส่งผลผลิตจากไร่นาไปสู่ท้องตลาดได้สะดวก กระบวนการบรรจุกระป๋อง แช่เย็น และแช่แข็ง ได้ถูกทำมาใช้ในการสงวนรักษาผลผลิตจากไร่นาอย่างกว้างขวางในในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๙ ชาวไร่ชาวนาสามารถขยายการผลิตวัตถุดิบในไร่นาของตนเอง เพื่อบ่อนโรงงานอุตสาหกรรมในเมืองการค้าระหว่างประเทศทางด้านผลผลิตทางเกษตร ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในครึ่งหลังของศตวรรษที่ ๑๙ จำนวน ๑ ใน ๔ ของแป้งที่จะใช้ทำขนมปังสำหรับชาวอังกฤษบริโภคถูกสั่งมาจากแคนาดาในช่วงทศวรรษที่ ๑๘๕๐ และเพิ่มเป็นครึ่งหนึ่งในทศวรรษที่ ๑๘๗๐ เดนมาร์ก และเนเธอร์แลนด์ได้จัดส่งเบคอน เนย ไข่ และเนยแข็งให้อังกฤษ ฯลฯ

๓.๒ *การเปลี่ยนแปลงทางด้านประชากร*

จำนวนประชากรในอังกฤษและเวลส์ เมื่อปี ๑๘๐๐ มี ๙ ล้านคน แต่ในปี ๑๙๐๐ มีถึง ๓๒,๕๐๐,๐๐๐ คน ถึงกระนั้นก็ตามประเทศเกษตรกรรมบางประเทศอัตราการเพิ่มของประชากรก็เกือบจะพอ ๆ กับอังกฤษซึ่งเป็นประเทศอุตสาหกรรม เช่น รุสเซีย ในปี ๑๘๐๐ มีประชากร ๓๖,๐๐๐,๐๐๐ คน แต่พอถึงปี ๑๙๐๐ เพิ่มเป็น ๑๐๐,๐๐๐,๐๐๐ คน

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่สำคัญซึ่งมีผลมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมไม่ใช่การเพิ่มของจำนวนประชากรแต่เป็นเรื่องของการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างและความสมดุลย์ของมัน การปฏิวัติอุตสาหกรรมจะทำให้คนในชนบทอพยพเข้าไปอยู่ในเมือง[๗] ที่ใดก็ตามที่มีโรงงานอุตสาหกรรม เหมืองแร่ต่าง ๆ ที่นั่นจะกลายเป็นเมือง (town) และนคร (City) ขึ้นทันที ความเจริญเติบโตของจำนวนประชากรในเขตเมืองจะเป็นสาเหตุที่ทำให้เพิ่มทั้งจำนวนและอิทธิพลของชนชั้นทางสังคมสองชนชั้น ซึ่งนับได้ว่าเป็นกระดูกสันหลังของสังคมอุตสาหกรรม นั่นก็คือชนชั้นนักธุรกิจ และชนชั้นกรรมกร นักอุตสาหกรรม นักการธนาคาร ผู้จัดการ และผู้ดำเนินกิจการประเภทต่าง ๆ จะร่วมกันเป็นพวกนายทุนกลายเป็นพวกชนชั้นกลางสมัยใหม่ (bourgooisie) ช่างฝีมือในโรงงาน พนักงานรถไฟ คนขุดแร่ เสมียนพนัก

งาน และผู้ใช้แรงงานอื่น ๆ จะรวมตัวกันเข้าเป็นพวกกรรมกรผู้ขายแรงงาน

ผลกระทบของเงินทุนและแรงงาน ที่มีต่อประชาชาติอุตสาหกรรมจะเห็นได้ชัดเจน ในตอนกลางศตวรรษที่ ๑๙ แหล่งสลัมของพวกคนยากจนที่เข้ามาขายแรงงานในเมืองจะปรากฏให้เห็นโดยทั่วไป สภาพความเป็นอยู่อันยากไร้ของกรรมกร ที่ถูกกดขี่เอารัดเอาเปรียบจากเจ้าของกิจการโรงงานอุตสาหกรรม กรรมกรมีสุขภาพอนามัยที่ไม่สมบูรณ์ เพราะต้องทำงานหนักมากเกินไปไม่มีเวลาจะพักผ่อน เหล่านี้ล้วนเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นหลังการปฏิวัติอุตสาหกรรมทั้งสิ้น

๓.๓ *ความทะเยอทะยานของชนชั้นกลาง*

ทั้งนักธุรกิจและกรรมกรล้วนแต่มีข้อเดือดร้อนใจ และความทะเยอทะยานด้วยกันทั้งสิ้น ทัศนะของชนชั้นกลางที่แสดงออกถึงความเดือดร้อนและความหวังปรากฏอยู่ในงานเขียนของนักสังคมนิยมแบบยูโธเบีย (Utopian Socialist) ชาวฝรั่งเศส ชื่อเซนต์ ไซมอน (Saint Simon) ในปี ๑๘๑๙ เซ็นต์ ไซมอน คาดว่าฝรั่งเศสต้องสูญเสียวิศวกรเครื่องกลชั้นเยี่ยม สถาปนิก นายแพทย์ นายธนาคาร และอื่น ๆ อีก เป็นจำนวนถึง ๕๐ คน ในจำนวน ๓๐๐ คน ของบุคคลชั้นนำทางด้านธุรกิจ วิทยาศาสตร์ และศิลป เซ็นต์ ไซมอน ได้กล่าวย้ำว่าเป็น "ประโยชน์มากที่สุดต่อประเทศชาติของเขา"[๔] ประเทศชาติจะต้องปราศจากชีวิตในไม่ช้าถ้าต้องสูญเสียคนพวกนี้ไป

ในอังกฤษระหว่างทศวรรษที่ ๑๘๒๐ นักอุตสาหกรรมรุ่นใหม่มีโอกาสเพียงเล็กน้อยที่จะได้เป็นผู้วางรูปแบบของนโยบายแห่งชาติ เมืองอุตสาหกรรมที่เจริญเติบโตมาก ๆ เช่น แมนเชสเตอร์ และเบอร์มิงแฮม ไม่ได้มีผู้แทนในสภาสามัญคนเดียว อัตราส่วนที่เหนือกว่าของบรรดานักธุรกิจในการมีผู้แทนในสภาสามัญมิใช่เป็นของพวก ที่นับถือนิกายอังกฤษ แต่เป็นของพวกโปรเตสแตนท์อื่น ๆ แต่แตกต่างออกไป

อย่างไรก็ตามในไม่ช้าชนชั้นกลาง ก็มีโอกาสได้เข้าไปมีสิทธิมีเสียงในสภามากขึ้น สำหรับในอังกฤษ กระบวนการปฏิรูปได้ช่วยให้คนชั้นกลางได้รับในสิ่งที่คนต้องการ โดยเฉพาะกฎหมายปฏิรูปในปี ๑๘๓๒ ซึ่งได้ขยายสิทธิในการออกเสียงเลือกตั้งให้กับคนชั้นกลาง ในฝรั่งเศสพวกชนชั้นกลางได้ก่อการปฏิวัติในปี ๑๘๓๐ ในเบลเยี่ยมการปฏิวัติในปี ๑๘๓๐ เป็นสัญญลักษณ์ของความก้าวหน้าอันยิ่งใหญ่ ในอำนาจของชนชั้นกลาง ความเคลื่อนไหว

ในที่ต่าง ๆ ในปี ๑๘๓๐ และ ๑๘๔๐ ได้ผลที่น่าพอใจน้อยมาก ถึงกระนั้นก็ตามความผิดหวังของพวกเขา ก็เป็นสิ่งที่ทำให้เขาต้องก้าวต่อไปข้างหน้าเพื่อการปฏิวัติทางการเมืองของชนชั้นกลาง

๓.๔ ความทุกข์ยากของกรรมกร

ความทุกข์ยากของกรรมกรมีมากกว่าผู้เป็นนายของเขาอย่างเทียบกันไม่ได้ และพวกเขามีโอกาสน้อยมากที่จะได้รับความพึงพอใจ สิทธิของกรรมกรในการออกเสียง และสิทธิในการดำเนินงานจัดตั้งสหภาพกรรมกรอาจจะรับใช้พวกเขาได้ในเรื่องนี้ ยกตัวอย่างเช่นในอังกฤษ พวกกรรมกรมีสิทธิอันถาวรในการออกเสียงเลือกตั้งในปี ๑๘๖๗ เป็นครั้งแรกภายหลังที่พวกชนชั้นกลางที่ร่ำรวยได้ใช้สิทธิดังกล่าวไปแล้วหนึ่งชั่วอายุคนในฝรั่งเศส สิทธิในการออกเสียงเลือกตั้งทั่วไปของพลเมือง ที่เป็นชายได้ปรากฏเป็นความจริงในชั่วระยะเวลาอันสั้นในปี ๑๘๔๘ มันเริ่มมั่นคงถาวรก็ต่อเมื่อได้มีการสถาปนาระบอบสาธารณรัฐที่ ๓ ของฝรั่งเศสหลังจากปี ๑๘๗๐ ไปแล้วระหว่างศตวรรษที่ ๑๙ สหภาพแรงงาน และการสไตร์ค์ถูกถือว่าเป็นสิ่งต้องห้ามที่ไม่เหมาะสมต่อกฎเกณฑ์ทางเศรษฐกิจในระบบเสรี ดังนั้นรัฐบาลอังกฤษจึงได้ออกกฎหมายห้ามการมีสหภาพแรงงาน และการหยุดงานในตอนใกล้จะสิ้นสุดศตวรรษที่ ๑๘

รัฐบาลของประเทศต่าง ๆ ในภาคพื้นทวีปที่ออกกฎหมายมาควบคุมเช่นเดียวกัน นับเป็นเวลานาน ที่กฎหมายจะยอมรับกิจกรรมต่าง ๆ ของสหภาพแรงงานว่าถูกต้องตามกฎหมาย ดังเช่นตัวอย่างในเยอรมัน กฎหมายจะให้การยอมรับสหภาพแรงงานต่อเมื่อถึงปี ๑๘๔๐ ในออสเตรียเมื่อปี ๑๘๖๗ และในเนเธอร์แลนด์เมื่อปี ๑๘๗๒ ในฝรั่งเศสสหภาพแรงงานได้รับการรับรองจากกฎหมายในปี ๑๘๘๔ ในอังกฤษ รัฐสภาได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขพระราชบัญญัติเกี่ยวกับการรวมตัวกัน (Combination Acts) ในระหว่างทศวรรษที่ ๑๘๒๐ แต่ก็ยังมิได้ยกเลิกจนกระทั่งปี ๑๘๗๖

อย่างไรก็ตามแรงผลักดันเพื่อให้ได้มา ซึ่งสิทธิตามกฎหมายและทางการเมืองของกรรมกรมันก็เป็นเพียงการประกาศออกมาถึงเจตนารมย์ดังกล่าว ในตอนสมัยเริ่มต้วการปฏิวัติอุตสาหกรรม พวกกรรมกรต้องเผชิญกับปัญหาต่าง ๆ อย่างมากมาย พวกเขาต้องขวนขวายหางานทำและต้องให้ได้ค่าจ้างที่เพียงพอจะเลี้ยงชีวิตและครอบครัว โลกทะวันตกสมัยใหม่มี

ประสพการณ์เกี่ยวกับวงจรธุรกิจเสมอ เริ่มต้นด้วยการที่มีงานทำจนล้นมือและลงเองด้วยการว่างงาน การปฏิวัติอุตสาหกรรมทำให้ปรากฏการณ์ดังกล่าวรุนแรงยิ่งขึ้น ช่วงเวลาที่ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเบ่งบานออกแล้วมันก็จะเริ่มต้นคืนเต้นวุ่นวายและร่ำรวยมากขึ้น ๆ และในที่สุดเศรษฐกิจก็จะตกต่ำดังเช่นที่เกิดขึ้นในตอนปลายทศวรรษที่ ๑๘๔๐ ในตอนแรกบรรดาโรงงานอุตสาหกรรมใช้ความพยายามเพียงเล็กน้อย ที่จะจัดระดับของการว่าจ้างแรงงานทั้งในเวลาที่เศรษฐกิจกำลังจะรุ่งเรือง และในเวลาที่เศรษฐกิจตกต่ำ

มากกว่าหนึ่งศตวรรษก่อนหน้านี้ คนงานจะได้ค่าแรงต่ำ ซึ่งเพียงคนเดียวก็สามารถเลี้ยงตัวเองได้ กรรมกรทางด้านสิ่งทอของอังกฤษและฝรั่งเศสซึ่งมีครอบครัวอาจจะต้องให้ลูก ๆ และภรรยาได้ทำงานด้วยเพื่อช่วยเหลือเศรษฐกิจของครอบครัว นักมนุษยธรรมก็อาจจะบอกว่าการอุตสาหกรรมเอาเปรียบ และสร้างความต่ำต้อยให้กับผู้หญิงและเด็ก ๆ ถึงกระนั้นก็ตามการเอาเปรียบ และการสร้างความต่ำต้อยดังกล่าวก็ยังไม่สู้จะก่อให้เกิดปัญหาเท่าใดนักในขณะนั้น

การที่คนงานต้องทำงานวันละหลายชั่วโมง ได้ค่าแรงต่ำ และสภาวะการทำงานไม่แตกต่างไปจากสัตว์เท่าใดนัก คือความทุกข์ยากของพวกกรรมกรอุตสาหกรรมในระยะแรก ๆ สภาพของโรงงานที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพและความปลอดภัยของร่างกายทำให้กรรมกรต้องยากลำบากยิ่งขึ้น แต่ก็มีเมืองอุตสาหกรรมใหม่ ๆ บางเมืองวางผังเมืองไว้อย่างดี มีถนนที่กว้างขวาง มีที่ว่างสำหรับทำเป็นสนามหญ้าเหลือไว้ให้กรรมกรได้พักผ่อน บางแห่งก็จัดหาน้ำสะอาด และจัดทำที่ระบายน้ำเสียเป็นอย่างดี แต่โดยทั่วไปแล้วอยู่ในสภาพที่ไม่เหมาะสมเท่าใดนัก

๔. การตอบสนองของพวกเสรีนิยม

๔.๑ *นักเศรษฐศาสตร์กลุ่มคลาสสิค (the Classical Economists)*

นักคิดที่มีหัวก้าวหน้าในกลุ่มนี้เป็นที่รู้จักกันดีในตอนต้นศตวรรษที่ ๑๙ ปรับกษ์ของนักเศรษฐศาสตร์กลุ่มนี้เห็นว่าพวกเขาคือสถาปนิก ที่ออกแบบ "วิทยาศาสตร์ที่แห้งเหี่ยว" (dismal science) ผู้ที่มีชื่อเสียงในกลุ่มนี้ ๒ คน. ล้วนเป็นชาวอังกฤษ ชื่อ ทอมสัส มอลธัส (Thomas Malthus: ๑๗๖๖–๑๘๓๔) และเดวิด ริคาร์โด (David Ricardo : คำว่า "dismal science" เป็นวลีที่แข็งแรงสำหรับทฤษฎีของมอลธัส ในปี ๑๗๙๘ เขาได้ตีพิมพ์

บทความที่มีชื่อเสียงชื่อ "ความเรียงว่าด้วยหลักเกณฑ์ของประชากร" (Essay on the Principles of Population) ด้วยการกล่าวเตือนว่ามนุษย์จะทำให้เกิดสภาวะอดหยาก[๕] การลดอัตราการเกิดของประชากรจะช่วยให้มนุษย์พ้นความทุกข์ยาก มันจะสำเร็จได้โดย "ข้อบังคับทางศีลธรรม" โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแต่งงานให้ช้าลงหรือการรักษาพรหมจรรย์เอาไว้จนกว่าจะถึงเวลา

ส่วนริคาร์โด ได้กล่าวถึง กิจกรรมทางเศรษฐกิจว่ามีลักษณะสำคัญ ๓ ประการ กล่าวคือ ประการแรก มีเงินค่าเช่า (rent) ที่จะจ่ายให้ผู้เป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติเช่น เป็นเจ้าของที่ดินสำหรับทำฟาร์มและเป็นเจ้าของเหมืองแร่ ประการที่สอง มีผลกำไรต่อบุคคลผู้ลงทุนซึ่งได้หาทางเอาเปรียบแหล่งทรัพยากรเหล่านี้ไปเพื่อประโยชน์ของตัว ประการสุดท้าย มีค่าจ้างสำหรับจ่ายให้กับคนงานซึ่งถูกเอารัดเอาเปรียบจากนายทุน[๑๐] ทั้งสามประการนี้ในระยะยาว ค่าเช่าในประการแรกมีความสำคัญมาก ไร่นาและเหมืองแร่อาจจะต้องหมดสิ้นไป แต่ผลผลิตของมันจะต้องดำเนินต่อไปตามความต้องการที่สูงขึ้น ค่าเช่านี้จะจ่ายมากที่สุด ส่วนที่เหลือเพียงเล็กน้อยก็จะเป็นกำไรที่จะเก็บไว้ทำทุนและจ่ายค่าแรงของกรรมกร

ริคาร์โดไม่เชื่อว่าการขยายตัวทางเศรษฐกิจจะต้องถูกจำกัดให้คงที่ กล่าวให้ง่ายขึ้นก็คือความมั่งคั่งของมนุษย์ไม่สามารถจะถูกทำให้ชะงักลงได้ เขาวาดภาพของการอยู่เฉย ๆ ของมนุษย์ว่าเป็นผู้เอาเปรียบ เป็นผู้ที่ทำให้หมดสิ้น และเป็นความชั่วร้าย

ไม่ยากเลยถ้าจะเห็นเหตุผลว่าทำไมมอลธัส และริคาร์โดจึงถูกยกให้เป็นตัวแทนของลัทธิปล่อยตามสบาย (lassez–faire) มันเป็นการยากสำหรับนักสังเกตการณ์ในศตวรรษที่ ๒๐ ที่จะเข้าใจว่าทำไมพวกเขาจึงถูกจัดอันดับให้เป็นพวกเสรีนิยมด้วย ถึงกระนั้นพวกนักเศรษฐศาสตร์กลุ่มนี้เป็นเสรีนิยมจริง ๆ ในแง่ของความรู้สึก สิ่งที่พวกนักเศรษฐศาสตร์กลุ่มนี้แตกต่างไปจากนักเศรษฐศาสตร์สมัยยุครุ่งเรือง ก็คือ การมองสิ่งต่าง ๆ ในแง่ร้าย

ถึงกระนั้นก็ตามนักเศรษฐศาสตร์ในกลุ่มนี้ก็มีศรัทธาอย่างปราศจากมารยา พวกเขาได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับเศรษฐกิจว่าเหมือน เครื่องจักรของโลกซึ่งถูกควบคุมโดยสิ่งง่าย ๆ ๒–๓ อย่างคือกฎแห่งความไม่สามารถจะเลือกได้ กฎเกี่ยวกับประชากรของมอลธัส กฎแห่งค่าเช่าและค่าจ้างของริคาร์โด ประวัติศาสตร์ของศตวรรษที่แล้วก็ได้แสดงให้เห็นว่าทัศนะดังกล่าวนั้นยังคับแคบไป มอลธัสไม่ได้มองเห็นล่วงหน้าว่าความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์จะ

สร้างผลที่ได้จากการเกษตรที่ขยายตัวออกไป เขาไม่ได้เห็นล่วงหน้าว่าอันตรายของการเพิ่มอัตราการเกิดของประชากรอาจได้รับการบั่นเบาให้พ้นไปได้ด้วยการคุมกำเนิด (Contraceptive) ซึ่งได้เป็นที่นิยมของประชาชนเป็นครั้งแรกในศตวรรษที่ ๑๙ หรือโดยอาศัยการอพยพก็ช่วยได้เหมือนกัน ประชาชนจากยุโรปนับล้าน ๆ คนได้อพยพเคลื่อนย้ายจากยุโรปซึ่งมีพลเมืองหนาแน่นไปยังทวีปอเมริกาซึ่งมีประชาชนเบาบางในระหว่างศตวรรษที่ ๑๙

นักเศรษฐศาสตร์สำนักคลาสสิคกลุ่มนี้ไม่ได้คำนึงถึงการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ซึ่งเกิดขึ้นโดยการปฏิวัติอุตสาหกรรมและเกษตรกรรม อย่างไรก็ตามพวกเสรีนิยมแบบปล่อยตามสบายก็ได้รับการยอมรับจากพ่อค้าใหญ่ ๆ ทางด้านอุตสาหกรรมรุ่นใหม่ ในบางครั้งผู้นำทางด้านอุตสาหกรรมอาจกังวลใจด้วยคำพยากรณ์ของริคาร์โดที่ว่ากำไรอาจจะต้องน้อยลงโดยหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่พวกเขาก็สามารถจะได้รับความสะดวกสบายอย่างมากมายจากทฤษฎีที่ว่า "การทนทุกข์ทรมาน และความชั่วร้ายเป็นการตักเตือนของธรรมชาติ"** ผลก็คือมันเป็นการทำให้คนร่ำรวยอบอุ่นใจเมื่อได้รับการบอกเล่าว่า คนจนก็จะต้องรักษาความจนของตนต่อไป เพราะว่าพวกเขาตามใจความอยากของตัวเองมากเกินไป ในโลกของเศรษฐศาสตร์แบบปล่อยตามสบายนั้นอะไรมันจะเป็นไปอย่างไรก็ปล่อยให้มันเป็นไปนั่นเป็นสิ่งถูกต้อง อย่างไรก็ตามสำหรับชนชั้นกรรมกร เสรีภาพของลัทธิปล่อยตามสบายก็หมายถึงเสรีภาพที่จะถูกปล่อยให้อดอาหาร ที่อยู่อาศัยที่เต็มไปด้วยโรคภัยไข้เจ็บ ตลอดจนเสรีภาพในการทำงานหนักและเสรีภาพในการว่างงานอีกด้วย เป็นที่เข้าใจได้ว่าคนจนไม่ต้องการที่จะได้ยินคำพูดที่ว่าจะต้องรักษาความจนต่อไป บางครั้งพวกเขาก็รู้สึกว่าข้อที่ว่าอะไรมันจะเป็นไปอย่างไรก็ปล่อยให้มันเป็นไปนั้นเป็นคำกล่าวที่ผิด และต้องการการเยียวยาแก้ไข ถ้าจำเป็นอาจต้องอาศัยการแทรกแซงจากกฎธรรมชาติอันศักดิ์สิทธิ์

๔.๒ *ลัทธิประโยชน์นิยม* (*Utilitarianism*)

นักปรัชญาที่สำคัญในสำนักลัทธิประโยชน์นิยมก็ได้แก่เจเรไมย์ เบนแธม (Jeremy Bentham : ๑๗๔๘–๑๘๓๒) เบนแธมเป็นชาวอังกฤษ จากคำประกาศสิทธิมนุษยชนของการปฏิวัติของฝรั่งเศส ได้ทำให้เขาประกาศออกมาว่า "สิทธิตามธรรมชาตินั้นเป็นเรื่องที่ไม่สลักสำคัญอะไรเลย ที่เป็นเช่นนี้เพราะเบนแธมไม่เชื่อว่ากฎเกณฑ์ตามธรรมชาติจะเป็นเครื่องพิจารณาทางด้านศีลธรรมได้

เบนแธมได้เสนอรายการของความเจ็บปวดและความสุขถึง ๑๒ อย่าง เช่น ความสุขในการที่มีทรัพย์สินมั่งคั่งและความทุกข์ในการที่ต้องอยู่ตามลำพัง ความสุขในเรื่องการมีความชำนาญและความทุกข์ในความงุ่มง่าม ฯลฯ เป็นต้น ในความรู้สึกยินดีทั้งหลายนั้น ก็แบ่งย่อยลงไปอีก เช่นตัวอย่าง การชิมรส การดมกลิ่น การสัมผัส การได้ยิน การมองเห็น เพศ สุขภาพ ฯลฯ เป็นต้น และในความยินดีและความเจ็บปวดแต่ละอย่างก็สามารถประเมินตรวจสอบได้ตามความรู้สึกที่แรงกล้า ความอดทน ความคงที่และหรือความไม่คงที่ ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดหรือความห่างไกลกัน ความอุดมสมบูรณ์ และความบริสุทธิ์ เหล่านี้เป็นตัวอย่างที่ดีของความพยายาม ที่จะวัดในสิ่งที่ไม่สามารถจะวัดได้ และความพยายามที่จะประยุกต์เอาวิธีการของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติมาใช้กับสิ่ง ที่สามารถอธิบายได้ด้วยความยากลำบากเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ในศตวรรษที่ ๑๘

ถึงกระนั้นก็ตาม เบนแธมก็ไม่ได้สนใจกับทฤษฎีเกี่ยวกับสัญญาทางการเมืองในศตวรรษที่ ๑๘ ตามปกติ เขาเชื่อว่ารัฐบาลสามารถรักษาความปลอดภัยและคุ้มครองประชาชนได้โดยนโยบายต่อไปนี้คือ ทางด้านสังคม และเศรษฐกิจรัฐบาลควรจะแสดงตนในฐานะ "ตำรวจที่เฉื่อยชา" (passive policeman) แสดงให้เห็นว่าเบนแธมกับนักเศรษฐศาสตร์ กลุ่มคลาสสิคมีความใกล้ชิดและมีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน แต่ถึงกระนั้นเบนแธมก็ยังเห็นว่ารัฐอาจจะต้องกลายเป็นตำรวจที่กระตือรือล้นมากขึ้น เมื่อความสนใจส่วนตัวของคนบางคนไปขัดกับความสนใจที่ดีที่สุดของคนอื่น ๆ ถ้าความเจ็บปวดเป็นของคนส่วนใหญ่ และความสุขเป็นของคนส่วนน้อย รัฐจะต้องก้าวเข้าไปแทรกแซง เพื่อจัดการอย่างใดอย่างหนึ่งในสถานการณ์เช่นนั้น รัฐจะต้องมีอำนาจอย่างสมบูรณ์ (omnicompetent) เพื่อจัดการให้เกิดสวัสดิภาพโดยทั่วไป

๔.๓ *เสรีนิยมแบบประชาธิปไตย*

จอห์น สจ๊วต มิลล์ (John Stuart Mill) : ๑๘๐๖–๑๘๗๓) ได้เจริญเติบโตขึ้นมาท่ามกลางบรรยากาศของลัทธิประโยชน์นิยมและเศรษฐศาสตร์แบบคลาสสิค บิดาของเขาได้ทำงานอย่างใกล้ชิดกับเบนแธมมาแล้ว และเป็นเพื่อนที่ดีของริคาร์โดอีกด้วย เขาเริ่มศึกษาภาษากรีกเมื่ออายุได้ ๓ ขวบ เขียนประวัติศาสตร์เมื่ออายุได้ ๑๒ ขวบ และเมื่ออายุได้ ๑๖ ขวบ ก็จัดตั้ง "สังคมของพวกประโยชน์นิยม" ในตอนที่มีอายุได้ ๒๐ ปี เขาทำ

งานมากทำให้บ่วยเป็นโรคประสาท เขาจึงหันไปหาคนตรี และสนใจบทประพันธ์ของเวิร์ดเวิร์ท (Wordsworth) และโคเลอริดจ์ (Coleridge)

ในข้อเขียนของเขาชื่อ "อิสระภาพ" (On Liberty) ซึ่งเขียนในปี ๑๘๕๙ และเรื่อง "อัตตะชีวประวัติ" (Autobiography) ในปี ๑๘๗๓ ได้แสดงให้เห็นจุดยืนทางด้านเสรีนิยมของเขา แต่ในผลงานของเขาเรื่อง "หลักเกณฑ์เกี่ยวกับเศรษฐกิจการเมือง" (The Principles of Political Economy) ซึ่งตีพิมพ์ในปี ๑๘๔๘ และได้รับการปรับปรุงแก้ไขอีกหลายครั้ง การปรับปรุงแต่ละครั้งเขาก็ละทิ้งและหันเหไปจาก "วิทยาศาสตร์อันมืดมนธ์" ของริคาร์โด และมอลธัสมากขึ้น

มิลล์มิได้ยอมรับข้อสรุป ของพวกสังคมนิยมเกี่ยวกับการยกเลิกทรัพย์สินส่วนตัว แต่เขาก็มีความเห็นอกเห็นใจในเรื่อง "โรงงานแห่งชาติ" (National Workshops) ของฝรั่งเศสเมื่อปี ๑๘๔๘ และโครงการทางด้านสังคมนิยมสายกลางต่าง ๆ เขาได้ย้ำว่าคนงานสมควรจะได้รับการยินยอมจากรัฐบาลให้จัดตั้งสหภาพการค้าในรูปของสหกรณ์ ได้รับค่าแรงสูงขึ้น และแม้แต่การมีส่วนที่จะได้รับส่วนแบ่งของผลกำไรด้วย การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้จะได้รับการคุ้มครองอย่างดีที่สุดด้วยการลงทุนภาคเอกชน โดยปราศจากการแทรกแซงของสาธารณะเหล่านี้เป็นความเชื่อของมิลล์ แต่เขาก็เชื่อว่ามันจะมีบางสิ่งที่บีบคั้นให้รัฐบาลต้องเข้าไปดำเนินการให้ได้ ดังที่เขาแสดงความคิดเห็นเอาไว้ เขาได้อ่านรายงานของคณะกรรมาธิการสืบสวนของรัฐสภา และเขาก็ตกใจแทบสิ้นสติเมื่อพบว่ามีการเอารัดเอาเปรียบและลดคุณค่าของมนุษย์กันอย่างมากมายในอังกฤษขณะนั้น ดังนั้นเขาจึงเรียกร้องให้สภานิติบัญญัติออกกฎหมายคุ้มครองกรรมกรที่เป็นเด็ก และปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่และการทำงานให้ดีขึ้นด้วย

มิลล์เห็นว่ามนุษย์ทุกคนควรจะมีสิทธิ์ออกเสียงเลือกตั้ง และควรจะต้องเตรียมตัวเอาไว้ด้วยการเข้ารับการศึกษาอย่างน้อยก็ขั้นพื้นฐานจากโรงเรียน ถ้าจำเป็นรัฐจะต้องรับภาระค่าใช้จ่ายทั้งหมด อย่างไรก็ตาม สตรีก็ควรจะได้รับสิทธิ์ในการออกเสียงเลือกตั้งด้วย นับได้ว่ามิลล์เป็นผู้บุกเบิกในด้านความเคลื่อนไหว เพื่อการปลดปล่อยสตรีเพศ เขายังได้เสนอให้กำหนดสัดส่วนของสมาชิกในสภาสามัญ เพื่อมิให้เสียงข้างน้อยต้องตกอยู่ใต้อำนาจทรราชย์ของเสียงส่วนใหญ่อีกด้วย

๕. การตอบสนองของนักสังคมนิยมในแบบยูโธเปีย

ในช่วงท้ายของชีวิต มิลล์ได้อ้างว่าตัวเขาเองคือ นักสังคมนิยมตามมาตราฐานที่เขากำหนดเอง แต่คนรุ่นใหม่ส่วนมากมองเขาเป็นนักสังคมนิยมที่เฉื่อยชาของยุคบั่จจุบันการให้สิทธิในการออกเสียงเลือกตั้งทั่วไปสำหรับชายและหญิงก็ดี การให้การศึกษาทั่วไปโดยไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียนก็ดี การเหนียวรั้งสิทธิปล่อยตามสบายโดยหันมาสนใจเรื่องสวัสดิภาพก็ดี การเก็บภาษีให้สูงเพื่อจำกัดการสะสมทรัพย์สินส่วนตัวก็ดี นโยบายปฏิรูปเหล่านี้ของมิลล์ได้เป็นที่ยอมรับว่าเป็นนโยบายของระบอบประชาธิปไตยในศตวรรษที่ ๒๐[๖] แต่มันก็ยังมิใช่สังคมนิยมแต่อย่างใด พวกนักสังคมนิยมยังไม่ยอมหยุดยั้งด้วยการเปลี่ยนแปลงการจำแนกโภคทรัพย์เสียใหม่ พวกนักสังคมนิยมได้เสนอให้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วสำหรับการจัดแจงการผลิตสินค้า บั่จจัยการผลิตที่อยู่ในความควบคุมของส่วนบุคคลจะต้องเปลี่ยนมือมาอยู่ภายใต้การควบคุมของประชาคมแทน

ลัทธิสังคมนิยม (Socialism) หมายถึงปรัชญาทางเศรษฐกิจและการเมืองที่สนับสนุนให้การผลิตอยู่ในกำมือของประชาคมโดยมิให้ส่วนบุคคลเข้ามาควบคุม ในทางปฏิบัติมันหมายถึงว่ารัฐทำหน้าที่เสมือนหนึ่งผู้ดูแลและจัดการผลประโยชน์ (trustee) ของชุมชนเข้าดำเนินการอุตสาหกรรมที่สำคัญ ๆ เอง เช่น ถ่านหิน ทางรถไฟ และเหล็กกล้า เป็นต้น ลัทธิสังคมนิยมในรูปแบบที่สมบูรณ์ที่สุด รัฐจะต้องเป็นเจ้าของบั่จจัยการผลิตทั้งหมด

ในบั่จจุบันนี้เรามีแนวโน้มที่จะมองรูปแบบสังคมนิยม ที่สมบูรณ์แบบนี้เป็นลัทธิคอมมิวนิสต์ อย่างไรก็ตามประมาณศตวรรษที่แล้ว คำว่า สังคมนิยม กับคอมมิวนิสต์ ต่างก็ใช้สลับกันไปสลับกันมา เมื่อเวลาผ่านไปศตวรรษหนึ่งก็มีการจำแนกข้อแตกต่างของทั้งสองลัทธิให้เห็นได้ชัดขึ้น ในบั่จจุบันทั้งสองลัทธิถือว่าทรัพย์สินเป็นของส่วนรวมเหมือนกัน แต่นักสังคมนิยมเชื่อว่าจะเป็นผลสำเร็จได้โดยสันติวิธีก็ด้วยการผ่านวิธีการดำเนินการ(procedure) ทางการเมืองและด้วยการจ่ายค่าทดแทนให้กับผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สินส่วนตัวด้วย คอมมิวนิสต์เชื่อว่าจะประสพผลสำเร็จได้อย่างรวดเร็ว และรุนแรงด้วยการปฏิวัติและยึดกรรมสิทธิ์ทั้งหมดเป็นของรัฐ[๗] ถึงแม้ว่าบั้นปลายของทั้งสองลัทธิจะคล้ายคลึงกัน แต่วิธีการก็แตกต่างกันไป ความแตกต่าง ที่ทำคัญเช่นนี้สะท้อนให้เห็นถึงการพัฒนาทางด้านความคิดแบบสังคมนิยมของสองสำนักในศตวรรษที่ ๑๙ คือสำนักยูโธเปีย และสำนักมาร์กเซียน (maxian)

พวกสังคมนิยมแบบยูโธเบีย (Utopian socialist) นับว่าเป็นลูกที่ดีของยุครู้แจ้ง ถ้าเพียงแต่คนเราจะประยุกต์เหตุผลของเขามาแก้ปัญหาเกี่ยวกับเศรษฐกิจอุตสาหกรรม ถ้าเพียงแต่คนเราจะชำระความไม่เท่าเทียมกัน ที่มนุษย์เป็นผู้สร้างขึ้นมาเองออกไปเสียโดยปล่อยให้กฎธรรมชาติของความเป็นพี่น้องกันดำเนินไปอย่างเสรีแล้ว ความเป็นยูโธเบียก็จะอยู่ในกำมือของพวกเขา และความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจและสังคมก็จะมาถึงโดยอัตโนมัติ นี่คือศรัทธาร่วมกันของนักสังคมนิยมแบบยูโธเบียทั้ง ๔ ท่าน ในตอนต้นศตวรรษที่ ๑๙ คนเหล่านั้นก็คือ เซ็นท์ ไซมอน ฟูเรอร์ (Fourier) โรเบิร์ต โอเวน และหลุยส์บลัง (Louis Blance)

๕.๑ *เซ็นท์ ไซมอน และ ฟูเรอร์*

เซ็นท์ ไซมอน (Saint Simon : ๑๗๖๐–๑๘๒๕) ถึงแม้ว่าโดยส่วนตัวของเขาแล้วจะมีลักษณะตรงกันข้ามในด้านธุรกิจ แต่เขาก็ไม่เคยสูญเสียความกระตือรือล้นที่นักธุรกิจจะพึงมีเหมือนดังที่ผู้นำของฝรั่งเศสทั้งเก่าและใหม่เคยมีเลย เซ็นท์ ไซมอน มักจะให้อำนาจทางการเมืองที่สูงสุดแก่ผู้นำที่ยิ่งใหญ่ ทางด้านอุตสาหกรรม วิทยาศาสตร์ และศิลปะ แต่เขาก็กล่าวเตือนคนเหล่านั้นว่า "ศาสนาคริสต์ได้สั่งให้พวกท่านใช้อำนาจทั้งหมดของพวกท่านเพิ่มสวัสดิภาพให้กับคนยากจนโดยเร็วที่สุด และเท่าที่จะเป็นไปได้ให้มากที่สุด"[๑๔] เซ็นท์ ไซมอน ได้ยอมรับนับถือเรื่องวิทยาศาสตร์ในยุครู้แจ้งทั้งหมด ถึงกระนั้นก็ตามเขาก็แสดงให้เห็นว่าวิทยาศาสตร์ชนิดหนึ่งย่อมเหนือกว่าวิทยาศาสตร์อื่น ๆ ทั้งหมดเขาเห็นว่าการปฏิรูปควรจะดำเนินไปอย่างสงบโดยผ่าน "องค์การ" (organization) และมันควรจะกระทบกระเทือนต่อความเกียจคร้าน คนเกียจคร้านที่ร่ำรวยของสังคมที่ดำรงอยู่ แต่องค์การที่ว่านั้นเซ็นท์ ไซมอน ก็มิได้พยายามที่จะอธิบายว่ามันหมายถึงอะไร

ในทางตรงกันข้าม ฟูเรอร์ (Fourier : ๑๗๗๒–๑๘๓๗) ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับแผนการทางด้านสังคมนิยม ฟูเรอร์ตกใจมากเมื่อเขาได้พบว่าในกรุงปารีสราคาแอปเบิ้ลผลหนึ่งสามารถจะซื้อแอปเบิ้ลตามชนบทได้ถึง ๑๐๐ ผล เขาได้สรุปว่ามีบางอย่างในสังคมที่ผิดพลาดและเศรษฐกิจที่ยอมให้มีการแตกต่างกันอย่างน่าละอายเช่นนี้ก็ย่อมจะต้องผิดพลาดแน่นอน เขาเปรียบเทียบความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของแอปเบิ้ลที่เขาพบกับแอปเบิ้ลของนิวตัน และเขาเชื่อว่าเขาจะเป็นนิวตันของวิชาสังคมศาสตร์

ฟูเรอร์ต้องการที่จะออกแบบของสังคมเสียใหม่ ด้วยการจัดให้เป็นหน่วย ๆ ที่เขาเรียกว่า "ฟาแลงก์" (Phalanges)[๑๕] โดยจะให้มีอาสาสมัครจำนวนหนึ่งประมาณ ๑๘๐๐ คน ประกอบกันขึ้นเป็นฟาแลงก์หนึ่ง พวกเขาจะต้องออกแบบการรวมตัวกันเป็นชุมชนชนิดหนึ่งขึ้นมาด้วยการตกลงเห็นพ้องกันว่าจะแบ่งผลกำไรออกเป็น ๓ ทาง คือ $\frac{5}{12}$ สำหรับผู้ทำงาน $\frac{4}{12}$ สำหรับผู้มีหน้าที่จัดการ และ $\frac{3}{12}$ สำหรับผู้จัดหาเงินทุน

ฟาแลงก์ของฟูเรอร์กับผลตอบแทนต่อผู้จัดการ และนายทุนอย่างปราศจากอคติเช่นนี้ก็ยังไม่เกิดความเสมอภาคอันสมบูรณ์อย่างพอเพียง อย่างไรก็ตามมันก็ให้ส่วนแบ่งของผลกำไรแก่ผู้ใช้แรงงานเป็นส่วนใหญ่ และมันก็เป็นสัญญาณบอกเหตุล่วงหน้าถึงบรรยากาศอื่น ๆ ของแผนการของนักสังคมนิยม พวกคนงานที่เป็นผู้ใหญ่ซึ่งทำงานเสี่ยงอันตรายด้วยความยากลำบากจะได้รับค่าตอบแทนสูง พลเมืองของฟาแลงก์จะอาศัยอยู่ในตึกขนาดใหญ่หลังหนึ่ง มีลักษณะเป็นแบบโรงแรมชนิดอพาร์ทเมนท์ซึ่งจะจัดหาโอกาสที่จะได้รับความพึงพอใจในด้านสังคมของมนุษย์ให้มากที่สุด จะมีการสร้างระบบการดำรงชีวิตประจำวันโดยให้มีห้องครัวเป็นส่วนกลาง ๑ แห่ง นอกเหนือไปจากห้องครัวที่แยกออกไปแต่ละแห่งต่อคน ๑๐๐ คน ในบ้านจะต้องปล่อยที่สกปรกเอาไว้สำหรับเด็ก เพราะเด็กชอบสกปรกในที่บางแห่ง และสามารถจัดกลุ่มบุคคลที่ทำหน้าที่กำจัดขยะได้ด้วย

๕.๒ *โรเบิร์ต โอเวน (Robert Owen : 1772–1875)*

คนหนึ่งในจำนวนของนักยูโธเบียที่ยิ่งใหญ่ที่สุด คือนักธุรกิจชาวอังกฤษที่ชื่อโรเบิร์ต โอเวน เมื่อเขาอายุได้ ๒๐ ปี โอเวนได้เป็นผู้ดูแลโรงงานปั่นฝ้ายที่นิวลานาร์ค ในสก็อตแลนด์ส่วนใหญ่ของกำลังในการทำงานประกอบด้วยๆ อายุระหว่าง ๖–๘ ปี เด็กเหล่านี้ได้มีโอกาสเรียนหนังสือบ้างเล็กน้อยหลังจากการทำงาน แต่โอเวนก็พบว่าส่วนมากเด็กเหล่านี้ "เป็นคนแกระทั้งร่างกายและจิตใจ" ผู้ที่ใช้แรงงานที่เป็นผู้ใหญ่ที่นิวลานาร์คก็มีโอกาสได้กินอาหารดีกว่าเล็กน้อย

โอเวนเริ่มต้นแสดงให้เห็นว่าเขาสามารถเพิ่มผลกำไรของเขา และเพิ่มสวัสดิภาพของผู้ใช้แรงงานได้ในเวลาเดียวกัน ในไม่ช้าเขาก็สร้างลานาร์คให้เป็นหมู่บ้านอุตสาหกรรมตัวอย่าง สำหรับผู้ใช้แรงงานที่เป็นผู้ใหญ่ เขาจัดสภาวะการทำงานให้ดีขึ้นโดยให้ทำงานวันละ ๑๐ ชั่วโมงครึ่ง จ่ายค่าแรงให้สูง มีบ้านพักเป็นห้อง ๆ และสะอาดกว่าเดิม ตามประเพณี

ของชาวสก็อตต้องดื่มในคืนวันเสาร์ โอเวนจะจัดหาเครื่องดื่มชนิดดีและราคาแพงให้ และจะลงโทษบุคคลผู้ก่อความเดือดร้อนรำคาญแก่ผู้อื่น สำหรับการปฏิบัติต่อผู้ใช้แรงงานเด็ก ๆ เขาได้ถือเอาเกณฑ์อายุอย่างน้อยต้อง ๑๐ ขวบ จึงจะเข้าทำงานได้ โดยเขาหวังว่าถ้าทำได้ควรจะต้องเป็นอายุ ๑๒ ขวบ และให้เวลาแก่เด็กในการศึกษาในโรงเรียนอย่างจริงจังด้วย

๕.๓ *คุณค่าของพวกยูโธเปียนรุ่นแรก*

ทั้งโอเวนและฟูเรอร์ได้ทำให้มีผู้สนใจ ที่จะดำเนินรอยตามเป็นอันมากทั้งในประเทศบ้านเกิดของตนและในสหรัฐอเมริกา ซึ่งเป็นดินแดนที่มีผู้นับถือศาสนานิกายต่าง ๆ ไปตั้งถิ่นฐานอยู่ด้วย ชาวอเมริกันที่เลื่อมใสในหลักการของฟูเรอร์ได้รวมบั่ญญาชนอื่น ๆ เข้าด้วยกัน เช่น ฮอเรซ กรีลีย์ (Horace Greeley) และ จอห์น กรีนลีฟ วิทเธีย (John Greenleaf Whittier) พวกเขาได้ให้การสนับสนุนต่อความพยายาม ที่จะจัดฟาแลงก์แบบฟูเรอร์ถึง ๓๐ ครั้ง สองแห่งก็ได้แก่ที่บรูค ฟาร์ม (Brook Farm) ใกล้ ๆ กับบอสตัน และที่ฟาแลงก์ (Phalanx) ในนิวเจอร์ซีย์ในอเมริกามีการทดลองจัดทำแบบโอเวนมากกว่า ๖ แห่ง

โอเวนและฟูเรอร์ก็หวังว่ารูปแบบที่ตนเองจัดขึ้นมาจะได้เป็นตัวอย่างสำหรับการสร้างสังคมที่จะแพร่หลายออกไปอย่างกว้างขวางต่อไป เซ็นท์ ไซมอน ก็เชื่อในพลังของตัวอย่างด้วยเหมือนกันว่าจะมีอิทธิพลต่อไป แต่กับ "องค์การ" ของเขานั้น เขาหมายถึงว่าจะให้รัฐบาลมีบทบาทเป็นส่วนใหญ่นั่นเอง

การวิพากษ์วิจารณ์เกี่ยวกับนโยบายเกี่ยวกับชนชั้นกลาง ของฝรั่งเศสของกษัตริย์ฝรั่งเศส หลุยส์ บลัง (Louis Blance) : ๑๘๑๓-๑๘๘๒) ได้ออกอุบายที่จะช่วยให้ผลิตโรงงานแห่งความขัดแย้งของการปฏิวัติในปารีสในปี ๑๘๔๘ เขาได้วางแผนเค้าโครงของเขาไว้ในหนังสือเล่มเล็ก ๆ ชื่อ "องค์การแรงงาน" (The Organization of Labor) เขียนขึ้นในปี ๑๘๓๙ เขาเขียนเอาไว้ตอนหนึ่งว่า "สิ่งที่พวกกรรมกรต้องการคือเครื่องมือต่าง ๆ ของแรงงาน มันเป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะจัดหาสิ่งเหล่านี้ ถ้าเราให้คำจัดความเกี่ยวกับรัฐคำตอบที่ควรจะเป็นก็คือรัฐคือธนาคารของคนจน"[๑๖] รัฐบาลจะให้เงินและให้คำแนะนำในการจัดซื้อเครื่องมือการผลิต และให้ข่าวสารเกี่ยวกับ "โรงงานทางด้านสังคม" (social workshops) โดยธรรมชาติแล้ว มันต้องเป็นรัฐบาลประชาธิปไตย และจะต้องยุติการให้การสนับสนุนและการแนะนำทันทีเมื่อโรงงานสามารถจะยืนหยัดอยู่ได้บนเขาของตัวเอง ในขณะ

ที่โรงงานดังกล่าวขยายตัวออกไปทั่วฝรั่งเศส การลงทุนแบบสังคมนิยมก็จะเข้าไปแทนที่การลงทุนภาคเอกชน ผลกำไรจะถูกยกเลิกไป และชนชั้นแรงงานจะเป็นชนชั้นเดียวในสังคม ลัทธิสังคมนิยมของหลุยส์ บลัง เป็นรูปแบบยูโธเบียน เขาเชื่อมั่นในความร่วมมือของคนงานที่จะช่วยกันจัดแจงการดำรงชีวิตให้สมบูรณ์ดีขึ้นอีกด้วย

๕ การตอบสนองของนักสังคมนิยมแบบมาร์กซิสม์

คาร์ล มาร์ก (Karl Marx : ๑๘๑๘–๑๘๘๓) เป็นชาวเยอรมันซึ่งเชื่อว่าลัทธิสังคมนิยมจะมีรูปแบบถึงขั้นสูงสุดเป็นลัทธิคอมมิวนิสต์ที่มาจากการปฏิวัติ ในขณะที่ลัทธิสังคมนิยมในยุคเริ่มแรกกำลังวิวัฒนาการเพื่อไปสู่ลัทธิยูโธเบียน มาร์กก็ทำนายไว้ล่วงหน้าว่าจะต้องเกิดการปฏิวัติของพวกกรรมกรอย่างฉับพลันและรุนแรง โดยที่พวกกรรมกรจะเข้ายึดอำนาจรัฐ และใช้อำนาจรัฐเป็นเครื่องมือสร้างสวัสดิภาพให้กับกรรมกร ในบรรดานักสังคมนิยมทั้งหมด มาร์กเป็นคนหัวรั้น และมั่นใจตัวเองมากที่สุด เขาเชื่อว่าเขาเป็นเพียงคนเดียวเท่านั้นที่รู้คำตอบ และเชื่อว่าอนาคตของมนุษย์ชาติจะพัฒนาไปตามแบบแผน ที่เขาพบในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

มาร์กได้ค้นพบกฎ ๓ ข้อ ในแบบแผนของประวัติศาสตร์ กล่าวคือ ประการแรก ได้แก่ การพิจารณาทางด้านเศรษฐกิจ เขาเชื่อว่าสภาวะทางเศรษฐกิจจะกำหนดนโยบายเกี่ยวกับสถาบันต่าง ๆ ของมนุษยชาติทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นประชาคมและรัฐบาล ศาสนาและศิลปหรืออะไรก็ตาม ประการที่สอง การต่อสู้ระหว่างชนชั้น เขาเชื่อว่าประวัติศาสตร์คือกระบวนการแห่งความขัดแย้ง (dialectic process) ลำดับของความขัดแย้งระหว่างกลุ่มเศรษฐกิจที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน กลุ่มปรปักษ์ต่อกันดังกล่าวก็คือ "กลุ่มที่มี" กับ "กลุ่มที่ไม่มี" ซึ่งมาร์กหมายถึงกลุ่มชนชั้นกลางที่มีทรัพย์สิน กับ พวกกรรมกรที่ปราศจากทรัพย์สินอื่นใดทั้งหมด นอกจากทักษะในการทำงานเท่านั้น ประการที่สาม ลัทธิคอมมิวนิสต์ที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ เขาเชื่อว่าการต่อสู้ทางชนชั้น จะส่งผลให้กรรมกรประสพชัยชนะต่อพวกชนชั้นกลางในที่สุด ซึ่งจะบรรลุถึงลัทธิคอมมิวนิสต์ได้[๓]

มาร์กเกิดและตายในศตวรรษที่ ๑๙ แต่ถึงกระนั้นเขาก็คือชีวิตจิตใจของศตวรรษที่ ๑๘ เขาศรัทธาในกฎแห่งธรรมชาติในกรณีของเขา เขาศรัทธาในกฎแห่งธรรมชาติเกี่ยวกับการพิจารณาทางด้านเศรษฐกิจ และการต่อสู้ทางชนชั้น จากนั้นไปมาร์ก และสานุศิษย์ก็

สามารถจะอ้างได้ว่าลัทธิสังคมนิยมของเขานั้นเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ที่เป็นวิทยาศาสตร์ในขณะที่เขาได้คัดค้านหลักการของยูโธเบียนว่าเป็นเพียงความฝันและไม่ใช่สัจธรรม

ปรัชญาของเฮเกล (Hegel) ได้ช่วยจัดหานั่งร้านทางด้านสติปัญญาให้กับลัทธิมาร์กซิสม์ ถึงแม้ว่าเฮเกลจะตายในปี ๑๘๑๓ แต่อิทธิพลทางด้านความคิดของเขายังมั่นคงอยู่ในมหาวิทยาลัยเบอร์ลินระหว่างช่วงเวลาที่มาร์กเป็นนักศึกษาอยู่ที่นั่น (๑๘๓๖–๑๘๔๑) มาร์กได้แปลทฤษฎีของความขัดแย้งของเฮเกลเป็นทฤษฎีของความขัดแย้งทางชนชั้น เขาสร้างให้ชนชั้นกลางหรือนายทุนเป็นข้อสมมติ (thesis) หนึ่งต่อมาก็ให้กรรมกรเป็นสภาวะแย้ง (antithesis) เมื่อเกิดการขัดแย้งกัน ก็จะนำไปสู่สภาวะร่วม (synthesis) คือสังคมที่ปราศจากชนชั้นซึ่งจะเกิดขึ้นได้ด้วยการปฏิวัติของลัทธิคอมมิวนิสต์

ก่อนหน้าที่มาร์กจะมีอายุได้ ๓๐ ปี เขาได้เขียนเค้าโครงเกี่ยวกับทฤษฎีของลัทธิสังคมนิยมที่เป็นวิทยาศาสตร์ (scientific revolutionary socialism) เขาต้องถูกเนรเทศออกจากเยอรมัน ตอนที่เขาเรียนจบจากมหาวิทยาลัยเบอร์ลิน เขาได้ไปทำงานหนังสือพิมพ์ที่เมืองโคโลญ (Cologne) อยู่พักหนึ่งแล้วจึงออกเดินทางไปปารีสในปี ๑๘๓๔ หลังจากที่เจ้าหน้าที่ของรัฐเริ่มมีปฏิกริยาต่อบทนำที่เขาเขียนลงในหนังสือพิมพ์แต่แล้วเมื่อมาอยู่ฝรั่งเศสเขาก็ถูกเนรเทศอีก เพราะรัฐบาลฝรั่งเศสเห็นว่าเขากำลังโฆษณาชวนเชื่อให้ต่อต้านนายทุน เขาต้องเดินทางไปเบลเยี่ยมในปี ๑๘๔๕

มาร์กกล่าวย้ำว่าระบบทุนนิยมไม่ยุติธรรม ผุกร่อน และถึงวาระที่จะต้องถูกโค่นล้มจากทฤษฎีเกี่ยวกับค่าแรงงานของอะดัมสมิธ เขาได้สรุปว่าคนงานเท่านั้นที่ควรจะได้รับผลกำไรจากการขายสินค้า (Commodity) เนื่องจากค่าของสินค้าควรจะตัดสิน หรือพิจารณากำหนดโดยแรงงานของคนที่เป็นผู้ผลิต กฎหมายเหล็กของค่าแรง (the iron law of wages) ได้ทำให้มาร์กมั่นใจมากว่าระบบทุนนิยมจะไม่มีวันยอมให้คนงานได้รับรางวัลที่ว่านั้น เขาได้สรุปว่าวิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในตอนปลายทศวรรษ ๑๘๔๐ ย่อมจะต้องบังเกิดขึ้นอีกครั้งแล้วครั้งเล่า ถ้ายังอยู่ภายใต้ระบบที่ยอมให้ผู้ใช้แรงงานบริโภคน้อยเกินไป และนายทุนก็ผลิตมากเกินไป

ในขณะนั้นมาร์ก ได้รู้จักกับชาวเยอรมันอีกคนหนึ่ง คือ เฟรดริค เองเกิลส์ (Friederich Engels : ๑๘๒๐–๑๘๙๕) ทั้งสองพบกันที่อังกฤษ ต่างคนก็สนใจที่จะเข้าร่วมในสันนิบาตคอมมิวนิสต์ (the Communist League) ซึ่งเป็นองค์การระหว่างชาติเกี่ยวกับ

คนงานที่มีความคิดรุนแรง ในปี ๑๘๔๗ สำนักงานของสันนิบาตคอมมิวนิสต์ในกรุงลอนดอน ได้ขอร้องให้เขาทั้งสองคนร่างโครงการขึ้นมา เองเกิลส์เป็นคนร่างครั้งแรก มาร์กเป็นคนแก้ไขปรับปรุง และมีการตีพิมพ์แพร่หลายเมื่อเดือนมกราคม ๑๘๔๘ หนังสือเล่มนั้นมีชื่อว่า "คำประกาศของพรรคคอมมิวนิสต์" (The Manifesto of the Communist Party)

ในหนังสือเล่มนี้กล่าวว่า ประวัติศาสตร์ของการดำรงอยู่ของสังคม ก็คือประวัติศาสตร์ของการต่อสู้ทางชนชั้น การเปลี่ยนแปลงสภาวะทางเศรษฐกิจจะพิจารณาว่าการต่อสู้ควรจะพัฒนาอย่างประสพผลสำเร็จในระหว่างเสรีชนกับทาส สมาคมอาชีพ (guild master) กับช่าง (journeyman) ระบบกิลด์ดังกล่าวจะเปิดทางให้นายทุนขนาดเล็กจำนวนมากทำการผลิต และต่อไปก็เปิดโอกาสให้อุตสาหกรรมสมัยใหม่ขนาดยักษ์

อุตสาหกรรมสมัยใหม่จะทำลายสังคมของชนชั้นกลางอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ มันจะเพิ่มความกดดันทางเศรษฐกิจโดยการผลิตมากกว่าการขาย มันจะเพิ่มความกดดันทางสังคมโดยจะทำให้นายทุนเหลือน้อยลงทุกทีในขณะที่คนทั่วไปจะกลายเป็นกรรมกร ที่ปราศจากทรัพย์สินส่วนตัว ความกดดันเหล่านี้จะเพิ่มขึ้นถึงจุดที่การปฏิวัติ จะต้องระเบิดขึ้นมวลชนจะเข้าทำลายทรัพย์สินของส่วนบุคคล กรรมสิทธิ์ในการถือครองที่ดินจะต้องถูกยกเลิก ทรัพย์สินในรูปแบบต่าง ๆ จะต้องได้รับการชำระสะสางโดยผ่านกระบวนการของการเก็บภาษีรายได้และปฏิเสธสิทธิในการถือครองมรดก ในที่สุดชนชั้นทางสังคมและความตึงเครียดจะสูญสิ้นไป และเราก็จะมีสมาคม ซึ่งการพัฒนาโดยอิสระของแต่ละบุคคลก็คือสภาวะการณ์เพื่อการพัฒนาโดยอิสระของทุก ๆ คน สภาพของสังคมเช่นนี้จะเกิดขึ้นได้หลังจากการปฏิวัติ

เนื่องจากมาร์กกำหนดว่าอำนาจทางการเมืองก็เหมือนกับอำนาจในการจัดตั้งของชนชั้นหนึ่งเพื่อกดขี่อีกชนชั้นหนึ่ง เขาก็หวังว่ารัฐไม่ควรจะมีอีก แต่มันจะสร้างระบอบที่ปราศจากชนชั้นขึ้นมาแทน เขายังถือว่ากระบวนการของความขัดแย้งทางประวัติศาสตร์จะนำไปสู่สังคมที่ปราศจากชนชั้นในที่สุด

มาร์กไม่เคยกระทำความผิดพลาดที่ยิ่งใหญ่กว่าการที่เขาไม่ได้สังเกตถึงความจำเริญเติบโตอันเข้มแข็งของลัทธิชาตินิยม ในคำประกาศของพรรคคอมมิวนิสต์ก็หวังว่าการต่อสู้ทางชนชั้นจะอยู่เหนือความผูกพันทางเรื่องเชื้อชาติ ทางด้านสวัสดิภาพทางเศรษฐกิจและสังคมชาติหนึ่งจะต้องไม่ต่อสู้กับอีกชาติหนึ่ง ไม่มีการต่อสู้ระหว่างรัฐต่อรัฐ แต่กรรมกรทุกหน

ทุกแห่งจะต่อสู้กับนายทุน กรรมกรผู้ใช้แรงงานจะไม่มีประเทศ ความแตกต่างและความขัดแย้งเรื่องเชื้อชาติจะต้องหมดสิ้นไป แต่อย่างไรก็ตาม ในสมัยที่มาร์กยังมีชีวิตอยู่ ความแตกต่างและความขัดแย้งในเรื่องเชื้อชาติได้เพิ่มทวีขึ้นอย่างรวดเร็ว ภายในระยะเวลา ๒–๓ เดือน นับตั้งแต่ได้ตีพิมพ์คำประกาศของพรรคคอมมิวนิสต์ออกมา การปฏิวัติในปี ๑๘๔๘ ได้แสดงให้เห็นถึงการขัดแย้งระหว่างชาวอิตาเลียนกับชาวออสเตรียน พวกออสเตรียนกับฮังกาเรียน ฮังกาเรียนกับสลาฟ สลาฟกับเยอรมัน เป็นต้น คำประกาศของพรรคคอมมิวนิสต์ได้แสดงให้เห็นจุดบอดของลัทธิสังคมนิยมแบบมาร์กอย่างสำคัญมากทีเดียว

ขณะที่คำประกาศของพรรคคอมมิวนิสต์ ดังกล่าวจะเป็นสัญญาณแสดงให้เห็นถึงความอ่อนแอบางอย่างของลัทธิคอมมิวนิสต์สากลก็ตาม แต่มันก็ยังคาดการณ์ล่วงหน้าถึงความเข้มแข็งของมันด้วยเหมือนกัน

ประการแรก มันคาดคะเนถึงคุณลักษณะอันน่าสังเกตของการโฆษณาชวนเชื่อของลัทธิคอมมิวนิสต์ มันจะส่งผลในฐานะสัญญลักษณ์ของการเคลื่อนไหวของคอมมิวนิสต์ คำประกาศจะเยาะหยันถึงศีลธรรมของพวกนายทุน กฎหมายของพวกนายทุนทรัพย์สินของพวกนายทุน และการอ้างถึงยุโรปที่มีผีร้ายสิงอยู่ และพูดถึงผู้ใช้แรงงานว่าไม่มีอะไรจะต้องสูญเสียนอกจากโซ่ตรวนเท่านั้น

ประการที่สอง มันคาดคะเนถึงการขยายตัวของบทบาทของพรรคในการเร่งเร้าให้เกิดการปฏิวัติของผู้ใช้แรงงาน มาร์กได้ประกาศไว้เมื่อปี ๑๘๔๘ ว่า พรรคคอมมิวนิสต์คือหัวหอกในการปฏิวัติ เป็นส่วนที่ก้าวหน้าที่สุดของพรรคผู้ใช้แรงงานของทุกประเทศ ในทางทฤษฎี พรรคจะทำให้มวลชนผู้ใช้แรงงานเข้าใจแนวทาง สภาวการณ์ และผลของความเคลื่อนไหวของผู้ใช้แรงงาน

ประการที่สาม มันคาดคะเนถึงบทบาทอันยิ่งใหญ่ในการปฏิวัติ ซึ่งเทียบเท่ากับบทบาทของรัฐ มาร์กมีนโยบายที่จะรวมศูนย์แห่งความเชื่อถือไว้ในมือของรัฐ ขยายเครื่องมือในการผลิตและโรงงานซึ่งครอบครองโดยรัฐ คำประกาศเช่นนั้นเป็นสัญญาณของรัฐเผด็จการในสหภาพโซเวียต[๙๙]

ในที่สุด มันก็เป็นการสถาปนาระบอบคอมมิวนิสต์ ที่แบ่งแยกตัวเองออกไปจากรูปแบบของลัทธิสังคมนิยมอื่น ๆ นั่นเอง

เชิงอรรถ

๑. Richard M, Brace, *The making of the Modern World* p. 370 (citing the Lectures on the Industrial Revolution of the Eighteenth Century in England (London : Longmans, Green & Company, 1884), by Arnold Toynbee (1852–1883)

๒. *Ibid.* p. 371

๓. Ferdinand Schevill, *A History of Europe.* p. 105

๔. Crane Brinton, *Modern Civilization* p. 405

๕. *Ibid* p. 403

๖. Jerome Blum, Rondo Comeron, Thomas G. Barnes, *The European world* pp. 553–554

๗. Ferdinand Schevill, *Op. Cit.* p. 512

๘. Richard M, Brace. *Op. Cit*, p. 408

๙. Richard M, Brace. *Op. Cit*, p. 412

๑๐ *Ibid* p. 413

๑๑. *Ibid* p. 414

๑๒. *Ibid* p. 417

๑๓. *Ibid* p. 418

๑๔. *Ibid* p. 418 Citing Selected Writings by Saint Simon (F.M.H. Markham

๑๕. *Ibid* p. 418 (เขียนอีกอย่างหนึ่งก็เป็น "phalanxoes" p.p. 122-4

๑๖. *Ibid* p. 421 Citing *The French revolution of 1848* J.A.R Marriott, ed (Oxford, 1913), I, 14 Our translation

๑๗. *Ibid* pp. 421–442

๑๘. *Ibid* p. 424

บทที่ ๑๐
การปฏิวัติของพวกเสรีนิยมในอเมริกาและฝรั่งเศส

๑. การปฏิวัติของชาวอเมริกัน ใน ค.ศ. ๑๗๗๖

๑.๑ *ภูมิหลังของการปฏิวัติ*

ความแตกแยกระหว่างอาณานิคมของอังกฤษในอเมริกาและเมืองแม่คือ อังกฤษได้ตึงเครียดเป็นครั้งแรกตอนสิ้นสุดสงคราม ๗ ปี เมื่ออังกฤษเริ่มเปลี่ยนแปลงนโยบายหันมาแทรกแซงกิจการภายในอาณานิคมโดยตรงและบ่อยครั้งมากขึ้น แต่ก่อนจะถึงปี ๑๗๖๓ บรรดาอาณานิคมได้สิทธิในการดำเนินกิจการต่าง ๆ ของตนเอง ถึงแม้ว่าสภาจะออกพระราชบัญญัติให้ยังคงอำนาจยับยั้งของผู้ว่าการรัฐ ที่ได้รับการแต่งตั้งหรือของกษัตริย์อังกฤษโดยตรงไว้ก็ตาม ดินแดนอันกว้างใหญ่ไพศาลในแถบแคนาดาและแถบตะวันตกของอัลลีจีนีส์ (Alleghenies) ก็ได้รับสิทธิดังกล่าวทำให้อังกฤษเพิ่มโอกาสแสวงหาความได้เปรียบในแง่ของผลประโยชน์ตลอดจนเพิ่มความรับผิดชอบในการปกครอง และการป้องกันการรุกรานจากภายนอก ในปี ๑๗๖๓ พวกอินเดียนแดงภายใต้การนำของปอนเตียก (Pontiac) ได้เข้ามารังควานแถบบริเวณพรมแดน คือ ลุ่มแม่น้ำโอไฮโอ และทะเลสาบ เกรท เลคส์ (Great Lakes) จากการโจมตีของพวกอินเดียนแดงอย่างต่อเนื่องกันนั้นเอง กษัตริย์อังกฤษจึงมีพระบรมราชโองการเมื่อเดือนตุลาคม ๑๗๖๓ ห้ามพลเมืองทุกคนในอาณานิคมไปตั้งถิ่นฐานแถบตะวันตกของแนวเส้นที่ลากไปตามยอดสูงสุดของภูเขาอัลลีจีนีส์ อย่างไรก็ตามบรรดาพลเมืองในอาณานิคมมีความรู้สึก ว่าพระบรมราชโองการดังกล่าวมีจุดมุ่งหมายกีดกันพวกเขาให้พ้นไปจากความอุดมสมบูรณ์ของดินแดนทางด้านตะวันตก

ชาวอาณานิคมยังคงไม่พอใจท่าทีของรัฐสภาอังกฤษที่จะเพิ่มพูนรายได้ในอเมริกาเหนือให้สูงขึ้น รัฐบาลอังกฤษมีข้อโต้แย้งอย่างแข็งขันสำหรับการเก็บภาษีเพิ่มในอาณานิคม ในสงคราม ๗ ปี รัฐบาลต้องเป็นหนี้เกือบ ๒ เท่าตัว ความลังเลใจของอาณานิคมต่อการเกณฑ์ทหารและเพิ่มภาษีต่อพวกเขาเองได้เพิ่มค่าของสงครามต่อผู้เสียภาษีชาวอังกฤษมากขึ้น ขณะนี้เมืองแม่ก็เผชิญกับปัญหาเกี่ยวกับค่าใช้จ่ายในการป้องกันเขตแดนมากขึ้น ชาวอเมริกัน

จึงควรจะต้องยอมรับการขึ้นภาษีอย่างมีเหตุผลโดยมิต้องสงสัย

อย่างไรก็ตาม นั่นคือสิ่งที่ชาวอเมริกันไม่อาจยอมรับได้ มาตรการหารายได้ครั้งแรกของรัฐบาลอังกฤษก็คือ พระราชบัญญัติน้ำตาลปี ๑๗๖๔ (the Sugar Act of ๑๗๖๔) ซึ่งสร้างความตระหนกใจให้กับบรรดาพ่อค้าทางทะเลด้านตะวันออก เพราะเจ้าหน้าที่ศุลกากรจะต้องเก็บรวบรวมภาษีอากรน้ำตาลดิบ (molasses) น้ำตาล และสินค้าเข้าอื่น ๆ อย่างจริงจัง เป็นการยกเลิกนโยบายปล่อยให้อยู่กันตามสบายของรัฐบาลอังกฤษ และสิ่งนี้ก็เป็นการขู่เข็ญต่อเศรษฐกิจของอาณานิคม เพราะว่าภาษีอากรขาเข้าเหล่านี้จะถูกจ่ายเป็นเหรียญโลหะของอาณานิคม มาตรการหารายได้ครั้งที่ ๒ คือ พระราชบัญญัติแสตมป์ปี ๑๗๖๕ (the Stamp Act of ๑๗๖๕) ซึ่งบังคับให้เสียภาษีนานาชนิด รวมทั้งเอกสารทางการพาณิชย์และเอกสารทางด้านกฎหมาย ใบอนุญาตให้ค้าสุรา ไพ่ ลูกเต๋า (dice) หนังสือพิมพ์ ปฏิทิน และปริญญาจากสถานศึกษาต่าง ๆ ภาษีอากรเหล่านี้ทำเอาพ่อค้าแทบจะหมดตัวล้มละลายไปตามกัน

มาตรการหารายได้ต่าง ๆ เหล่านี้ก่อให้เกิดความขัดแย้งตามมา บรรดาพ่อค้าในโลกใหม่พากันบอยคอตสินค้าเข้าทั้งหมดมากกว่า ที่จะยอมจ่ายภาษี และในเดือนตุลาคม ๑๗๖๕ บรรดาผู้แทนจากรัฐอาณานิคมต่าง ๆ ๙ รัฐใน ๑๓ รัฐได้มาพบกันที่เมืองนิวยอร์คซิตี้ (New york City) เพื่อประชุมปรึกษาหารือกันเกี่ยวกับเรื่องพระราชบัญญัติแสตมป์ (Stamp Act Congress) ที่ประชุมได้ปรับทุกข์กันว่าภาษีใหม่เหล่านี้มี "แนวโน้มที่ชัดแจ้งในการมุ่งจะทำลายสิทธิและเสรีภาพของชาวอาณานิคม"

ในที่ประชุมของผู้แทนรัฐต่าง ๆ ดังกล่าวได้ร่วมกันออกประกาศหลักการที่จะไม่ยอมเสียภาษีโดยปราศจากผู้แทนเข้าไปนั่งในสภา ที่กรุงลอนดอน รัฐบาลอังกฤษต้องยอมจำนนต่อคำประกาศแต่ไม่ยอมแพ้ในหลักการ คำวิงวอนของพ่อค้าชาวลอนดอนว่าใกล้จะหายนะเพราะการบอยคอตสินค้าอังกฤษของชาวอเมริกัน ทำให้รัฐบาลอังกฤษต้องยกเลิกพระราชบัญญัติแสตมป์ในปี ๑๗๖๕ ถึงกระนั้นก็ตามในปีต่อมารัฐสภาอังกฤษก็รับรองพระราชบัญญัติอีกฉบับหนึ่ง[๖] เพื่อกล่าวย้ำให้เห็นว่ากษัตริย์และรัฐสภาอังกฤษสามารถออกกฎหมายที่กระทบกระเทือนต่ออาณานิคมได้

ในทศวรรษต่อมา อังกฤษยึดมั่นอยู่กับหลักการของพระราชบัญญัติฉบับดังกล่าว (หมายถึง Declaratory Act) และพวกหัวรุนแรงในอาณานิคมก็กล่าวย้ำที่จะไม่เสียภาษีโดยปราศจากการมีผู้แทนเข้าไปร่างกฎหมายในสภา รัฐสภาพยายามเพิ่มรายได้อีกคราวนี้เป็นการเก็บภาษีขาเข้าของอาณานิคมจากสินค้า ชา กระดาษ สีสำหรับทาหรือเขียนภาพ และตะกั่ว ซึ่งล้วนแต่เป็นสินค้าเข้าทางทะเล พระราชบัญญัติฉบับนี้มีชื่อว่า เทาน์เซนด์ แอ็คท์ (Tomnshend Act) พ่อค้าในฟิลาเดลเฟีย นิวยอร์ค และบอสตันได้รวมตัวกันบอยคอตอีก ในปี ๑๗๗๐ คณะรัฐมนตรีของลอร์ด นอร์ธ (Lord North) ได้ถอนพระราชบัญญัติฉบับนี้ยกเว้นภาษีชาซึ่งเก็บภาษี ๓ เพ็นนี ต่อใบชา ๑ ปอนด์ เพื่อแสดงให้เห็นว่ารัฐสภาอังกฤษยังมีอำนาจเหนืออาณานิคม ๓ ปีต่อมา บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเกิดวิกฤติการณ์เงินตกต่ำ เพราะเจ้าหน้าที่ของบริษัททุจริต จึงพยายามจะหาทางขายใบชาส่วนเกินในอเมริกาเหนือ โดยหวังว่าจะเอาชนะใจชาวอเมริกันที่เกลียดชังภาษีโดยการขายในราคาขายปลีก ซึ่งเมื่อรวมค่าภาษีด้วยแล้วก็ยังถูกกว่าใบชาของดัชท์ซึ่งชาวอาณานิคมลักลอบขายหนีภาษีอยู่ ผลก็คือเกิด "การดื่มน้ำชาที่บอสตัน" (the Boston Tea Party) ในวันที่ ๑๖ ธันวาคม ๑๗๗๓ ชาวบอสตันกลุ่มหนึ่ง ซึ่งร่ำรวยจากการลักลอบค้าใบชาเถื่อนก็ปลอมตัวเป็นพวกอินเดียนแดงบีนขึ้นไปบนเรือของบริษัทอินเดียตะวันออกทั้ง ๓ ลำ ขนใบชามูลค่านับพัน ๆ ปอนด์โยนทิ้งทะเล

อังกฤษจึงตอบโต้การท้าทายของชาวอาณานิคมด้วยการบังคับขู่เข็ญ ชาวอาณานิคมก็ใช้วิธีต่อต้าน พระราชบัญญัติเมืองควีเบค ปี ๑๗๗๔ (the Quebec Act) ที่ได้รวมเอาดินแดนที่พันภูเขาอัลลีจินีส์เข้ากับแคนาดาทั้งหมด เป็นการปิดประตูกั้นการขยายตัวไปทางตะวันตกของเขตแดนอาณานิคม พระราชบัญญัติชื่อ อินทอเลอเรเบิล แอ็คท์ (Intolerable Acts) เมื่อปี ๑๗๗๔ ได้ปิดท่าเรือเมืองบอสตันมิให้มีการค้าขาย และงดการเลือกตั้งในรัฐแมสสาจูเสทส์ ในเดือนเมษายน ๑๗๗๕ ชาวนาในชุดเตรียมพร้อม ที่จะสู้รบได้ของรัฐแมสสาจูเสทส์ได้เปิดฉากการยิงในสงครามประกาศอิสรภาพ ที่เมืองเล็กซิงตัน และเมืองคอนคอร์ด ในวันที่ ๔ กรกฎาคม ๑๗๗๖ ผู้แทนของอาณานิคมอเมริกันทั้งหมดร่วมประชุมกันที่เมืองฟิลาเดลเฟียและประกาศให้อาณานิคมเป็นเอกราชจากอังกฤษ

๑.๒ *ความเชื่อมโยงของการปฏิวัติ*

การปฏิวัติของชาวอเมริกัน สำหรับอังกฤษแล้วถือว่าเป็นสัญญลักษณ์ของการแยกตัวออกไปของอาณานิคมทั้ง ๑๓ แห่ง มันเกี่ยวข้องกับอังกฤษเหมือนกับเป็นสงครามโลกย่อย ๆ ที่ทำให้อำนาจเหนือต่างประเทศของอังกฤษต้องสั่นคลอน และทำให้อำนาจและเกียรติภูมิของพระเจ้าจอร์จที่ ๓ ของอังกฤษอ่อนแอลงด้วย การสู้รบอย่างรุนแรงในอเมริกาเหนือ ได้กลายเป็นสงครามใหญ่ เบอร์โกอีน (Burgoyne) ได้ยอมแพ้ต่อกองทหารอังกฤษที่ซาราโกกา (Saragota) ในปี ๑๗๗๗ เบอร์โกอีนได้เดินทางจากเมืองมอนทรีลไปทางใต้โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะแทรกตัวเข้าไปอยู่ระหว่างรัฐนิวอิงแลนด์ และอาณานิคมที่ก่อการกบฏอื่น ๆ ไม่เพียงแต่เขาจะล้มเหลวอย่างไม่เป็นท่าแล้วเท่านั้น แต่การยอมแพ้ของเขาทำให้ชาวฝรั่งเศสมั่นใจว่าการสนับสนุนของอาณานิคมอเมริกันจะทำให้พวกเขามีโอกาสอันดี ที่จะสู้กับอังกฤษ และลบล้างความอับอายเมื่อปี ๑๗๖๓ การเข้าสู่สงครามในปี ๑๗๗๘ ฝรั่งเศสได้เป็นพันธมิตรกับสเปน และประเทศยุโรปอื่น ๆ ก็วางตัวเป็นกลางอย่างเป็นมิตร การแทรกแซงของฝรั่งเศสได้เตรียมหนทางสำหรับชัยชนะของกำลังของจอร์จ วอชิงตัน และในที่สุดกองทหารอังกฤษได้ยอมแพ้ที่เมืองยอร์คทาวน์ (yorktown) เมื่อปี ๑๗๘๑ ในระหว่างนั้นอังกฤษต้องสูญเสียเรือสำหรับค้าขายถึง ๓๐๐ ลำก่อน ที่กองทัพเรือจะรวมกำลังได้ในที่สุด ในการลงนามในสัญญาสันติภาพที่กรุงปารีสเมื่อปี ๑๗๘๓ อังกฤษได้ยอมรับรองเอกราชของอาณานิคม อังกฤษต้องคืนฟลอริดาให้กับสเปน ซึ่งอังกฤษยึดเอามาเมื่อปี ๑๗๖๓ ตลอดจนเกาะไมนอร์คา (Minorca) ในทะเลเมดิเตอเรเนียน แต่อังกฤษยังครอบครองยิบรอลตาร์เอาไว้ก่อน

ระหว่างปีแรก ๆ ของสงคราม มติมหาชนในอังกฤษโน้มเอียงไปในทางเห็นด้วยกับ ดร. แซมมวล จอห์นสัน ที่ว่าชาวอเมริกันเป็น "เผ่านักโทษ" (arace of Convicts) และควรจะขอบคุณต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เรายินยอมพวกเขาแม้แต่การแขวนคอ แต่อารมณ์ของความคิดเห็นเปลี่ยนไปเหมือนกับความเข้มแข็งของการต่อต้านของชาวอเมริกัน ได้ประจักษ์ชัดยิ่งขึ้น ดังเช่นตัวอย่างการจัดการที่ผิด ๆ ของชาวอังกฤษซึ่งสะสมเอาไว้ และดังเช่นส่วนมากของชาวยุโรปที่รวมกำลังกันเพื่อจะเป็นอาณานิคมกบฏ ก่อนหน้าจะถึงปี ๑๗๘๐ พระเจ้าจอร์จที่ ๓ ของอังกฤษและนโยบายของพระองค์ไม่ค่อยเป็นที่รู้จักมากนักจนกระทั่งสภาผู้

แทนราษฎรได้ผ่านมติให้ประกาศว่า "อิทธิพลของกษัตริย์อังกฤษที่ได้เพิ่มสูงขึ้นแล้วกำลังสูงขึ้นเรื่อย ๆ และควรจะต้องทำให้ลดน้อยลง"

อิทธิพลของกษัตริย์ได้ถูกลดน้อยลง ในปี ๑๗๘๒ ลอร์ด นอร์ธ ได้วิงวอนให้กษัตริย์อังกฤษยอมรับการลาออกของเขาเป็นเวลานานถึง ๓ ปี จึงเป็นผลสำเร็จ ต่อมาตำแหน่งนายกรัฐมนตรีก็ตกอยู่กับวิลเลียม พิตต์ (William Pitt the younger) วิลเลียม พิตต์ ได้ควบคุมการเมืองของอังกฤษให้เปลี่ยนมือจากกษัตริย์กลับคืนไปสู่นักการเมืองอาชีพ จอร์จที่ ๓ ทรงพิจารณาที่จะสละราชสมบัติ และแล้วพระองค์ก็ทรงลาออกจากการเป็นกษัตริย์ภายใต้รัฐธรรมนูญซึ่งไม่สู้จะมีบทบาทมากนัก

ในบรรดาอาณานิคมที่ก่อการกบฏนั้นมติมหาชนยังห่างไกลจากการมีความคิดเป็นเอกฉันท์ในการสนับสนุนให้ปฏิวัติ ชาวอาณานิคมส่วนมากรวมทั้งเกษตรกรในรัฐทางใต้ยังคงสนับสนุนเมืองแม่ หรือมิฉะนั้นก็วางตัวเป็นกลาง รัฐนิวยอร์คเกณฑ์ทหารให้จอร์จที่ ๓ มากกว่าจะให้จอร์จ วอชิงตัน บางคนในพวกที่จงรักภักดีต่อจอร์จที่ ๓ ก็หลบหนีไปอยู่แคนาดาเมื่อการเป็นเอกราชได้เป็นความจริงขึ้นมาประมาณกันว่าชาวอาณานิคมจำนวนหนึ่งในสามสนับสนุนการปฏิวัติ ชนส่วนน้อยที่ก่อการปฏิวัติมาจากกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม ผู้ซึ่งมีปัญหาเกี่ยวกับการสถาปนาอำนาจผู้ซึ่งบุกเบิกในภูมิประเทศที่ห่างไกล และพวกที่นับถือศาสนานิกายเพรสไบธีเรียน ฝูงชนที่มาชุมนุมกัน และสมาชิกของพวกโปรเตสแตนท์นิกายต่าง ๆ เช่นเดียวกับพวกวัยรุ่นในทุกหนทุกแห่ง ชาวอาณานิคมต่างไม่พอใจเมืองแม่ของตน พวกเขาได้อ้างว่าพวกเขาได้ดำเนินรอยตามตัวอย่างที่ชาวอังกฤษได้ริเริ่มเอาไว้เมื่อปี ๑๖๘๘ และได้รับการปกป้องโดยจอห์น ล็อค

แนวความคิดของ ล็อคและนิวตันเป็นที่รู้จักกันดีและได้รับการยอมรับกันในอเมริกาเหนือเช่นเดียวกับในยุโรป การประกาศเอกราชของชาวอเมริกันแสดงให้เห็นถึงการปฏิวัติของชาวอเมริกันได้เป็นหนี้นักปรัชญาชาวอังกฤษในยุครู้แจ้ง รัฐธรรมนูญของสาธารณรัฐใหม่แห่งนี้ได้แสดงให้เห็นถึงการเป็นหนี้นักปรัชญาฝรั่งเศส ที่ชื่อว่ามองเตสกิเออ ผู้แทนรัฐต่าง ๆ ที่เข้าร่วมประชุมเพื่อร่างรัฐธรรมนูญที่เมืองฟิลาเดลเฟียในปี ๑๗๘๗ ได้ยอมระบบการแบ่งแยกอำนาจบริหารอำนาจนิติบัญญัติ และอำนาจตุลาการออกจากกัน จากหนังสือชื่อ "สปีริต ของกฎหมาย" (The Spirit ot the Laws) ซึ่งแต่งโดยมองเตสกิเออ

มาใช้ประธานาธิบดีมีอำนาจวีโต้รัฐสภา รัฐสภาก็มีอำนาจลงโทษ (impeachment) อำนาจบริหาร และอำนาจตุลาการได้ตลอดจนมีสิทธิในการยืนยันการแต่งตั้ง และทั้งวุฒิสภากับสภาผู้แทนราษฎรก็สามารถถ่วงดุลย์กัน ได้ด้วยการให้ทั้งสองสภาเห็นชอบร่วมกันในการออกกฎหมาย[๓] ความตึงเครียดระหว่างประธานาธิบดีและรัฐสภาที่เกิดขึ้นบ่อย ๆ ก็มาจากการปรับตัวของชาวอเมริกันเกี่ยวกับการนำที่ผิด ๆ ของชาวฝรั่งเศสในการใช้รัฐธรรมนูญของอังกฤษ คำแปรญัตติ ๑๐ ประการแรกต่อรัฐธรรมนูญสหรัฐเมื่อปี ๑๗๙๑ ก็ให้หลักประกันเสรีภาพการนับถือศาสนา เสรีภาพในการทำหนังสือพิมพ์ และเสรีภาพขั้นพื้นฐานซึ่งนำมาจากกฎหมายว่าด้วยสิทธิมนุษยชน (Bill of Fights) ของอังกฤษเมื่อปี ๑๖๘๙

รัฐธรรมนูญของสหรัฐเป็นลักษณะการประนีประนอมกันมาก มันพยายามที่จะดุลย์อำนาจระหว่างสิทธิของมลรัฐและอำนาจศูนย์กลางของรัฐบาลสหพันธ์ และดุลย์อำนาจระหว่างหลักการประชาธิปไตยของสภาผู้แทนราษฎรซึ่งประชาชนเลือกตั้งมา โดยตรงกับหลักการที่ปกครองโดยชนชั้นสูงของสภาสูง (Senate) ที่อนุรักษ์นิยม และมาจากการเลือกตั้งโดยตรง มันเป็นการประนีประนอมเพื่อจะได้รับการสนับสนุนทั้งคนรวยและคนจน และจากทั้งผู้ที่สนับสนุนประชาธิปไตยกับคู่แข่งขันที่เป็นชนชั้นสูงที่มีส่วนร่วมในการปฏิวัติ[๔] เช่นเดียวกับการประนีประนอมสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มันจะไม่สามารถให้ความพึงพอใจกับทุก ๆ คนในหมู่คณะได้ในตอนแรก ๆ แต่มันก็ทำได้ดีพอที่จะสร้างสาธารณรัฐอเมริกาใหม่ขึ้นมาได้

๑.๓ *ผลจากการปฏิวัติของชาวอเมริกัน*

การเปลี่ยนแปลงอธิปไตยเหนืออาณานิคมในอเมริกาเหนือจากอังกฤษมาเป็นประเทศอเมริกา ยังมีความสำคัญที่ไม่น่าประทับใจเท่าใดในขณะนั้น มันอาจจะเห็นได้ชัดก็เพียงการปรากฏตัวของอเมริกาในฐานะรัฐอุตสาหกรรม และในฐานะกำลังอำนาจระหว่างประเทศในขณะนั้นชาวอาณานิคม ได้เผชิญกับความรับผิดชอบในการสร้างโครงสร้างทางการปกครองใหม่ รูปแบบของการปกครองใหม่ก็ดังเช่น ที่กำหนดไว้ในบทบัญญัติที่ว่าด้วยสหพันธ์เป็นการสอดคล้องกับความซื่อสัตย์ต่อความคิดของผู้ ที่ชอบการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรง ซึ่งได้เป็นผู้วางแผนปฏิวัติ สาธารณรัฐใหม่ได้สร้างรัฐบาลกลางให้อ่อนแอเพื่อที่จะหลีกเลี่ยงการควบคุมทางการเมืองที่ซ้ำซ้อนกัน การแก้ไขรัฐธรรมนูญในระยะหลังต่อมาคงทำให้ระบบสหพันธ์อ่อนแออยู่ แต่สงครามกลางเมืองทำให้ยุติการต่อสู้ระหว่างสิทธิของมลรัฐและอำนาจสหพันธ์

โดยทั่ว ๆ ไป พื้นฐานทางด้านอนุรักษ์นิยมในสาธารณรัฐ ได้สร้างรัฐธรรมนูญประจำมลรัฐขึ้นมา ด้วยข้อยกเว้นบางประการรัฐธรรมนูญจะให้สิทธิ์ในการออกเสียงในฐานะผู้เสียภาษีหรือเจ้าของทรัพย์สิน และกำหนดคุณสมบัติสำหรับผู้สมัครรับเลือกตั้ง โอกาสที่จะกำหนดคุณสมบัติสำหรับผู้ออกเสียงเลือกตั้ง และผู้สมัครรับเลือกตั้งเป็นปัญหาใหญ่ในอาณานิคมภายหลังการปฏิวัติแล้ว เนื่องจากชนชั้นเจ้าของที่ดินและชนชั้นปกครองของอังกฤษถูกริบทรัพย์โดยคณะปฏิวัติ พวกที่ยังจงรักภักดีต่อเมืองแม่และดินแดนทางด้านตะวันตก ยังเป็นอิสระจากข้อบังคับตามคำแถลงการณ์เมื่อปี ๑๗๖๓ และชาวอเมริกัน ก็หลั่งไหลไปทางด้านตะวันตกกันมากขึ้น รัฐธรรมนูญของมลรัฐส่วนมากได้บรรจุเรื่องสิทธิมนุษยชนเอาไว้ด้วยโดยขยายสิทธิที่จะมีเสรีภาพในทางการพูด การนับถือศาสนา ฯลฯ และอื่น ๆ อีกมาก ของส่วนบุคคล ถ้าดูจากข้อเขียนของมองเตสกิเออ รัฐธรรมนูญของมลรัฐจะแบ่งแยกอำนาจบริหาร อำนาจนิติบัญญัติ และอำนาจตุลาการออกจากกัน เนื่องจากประสพการณ์ของพวกอาณานิคมเกี่ยวกับข้าหลวงอังกฤษที่มาปกครองไม่สู้ดี อำนาจบริหารจึงมีน้อย แต่อำนาจนิติบัญญัติได้รับการขยายออกไปมาก เนื่องจากความสนใจของส่วนบุคคลเป็นเรื่องสำคัญ ซึ่งรัฐบาลประจำมลรัฐจะต้องระมัดระวัง ความร่วมมือโดยตรงของบุคคลในรัฐบาลของเขาจึงยังคงถูกจำกัด บางทีหนึ่งในสี่คนเท่านั้นที่สามารถออกเสียงได้

การเปลี่ยนแปลง ที่สำคัญซึ่งเกิดขึ้นมาเกี่ยวกับเรื่องการถือครองที่ดินเป็นผลสืบเนื่องมาจากการปฏิวัติ ดินแดนทางภาคตะวันตก และดินแดนที่อยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษมาก่อนได้กลายมาเป็นเขตการปกครองใหม่ อย่างไรก็ตามเขตการปกครองนั้นมิได้ถูกใช้เป็นเวลานานในฐานะเป็นที่สงวนไว้สำหรับการล่าสัตว์ ซึ่งขณะนี้ผู้ตั้งถิ่นฐานได้อพยพครอบครัวเข้าไปอยู่ พวกเขาได้หักร้างถางพง ทำงาน และเพิ่มจำนวนมากขึ้นทุกที โดยทั่วไปแล้วเขตการปกครองแห่งนี้มีการซื้อขายกันในราคาถูกมาก ได้มีการยกเลิกระเบียบปฏิบัติที่หยุมหยิมสำหรับการเป็นเจ้าของที่ดิน การยกเลิกการจ่ายค่าเช่าให้กับครอบครัวที่มีศิลธรรมอันดีและกษัตริย์แล้ว ชาวนาก็พ้นจากภาระที่จะต้องจ่ายเงินหนึ่งหมื่นดอลลาร์ต่อปี กฎหมายเกี่ยวกับการสืบมรดกตกทอดโดยมีเงื่อนไขถูกยกเลิก และใน ๔ มลรัฐ บุตรสาวได้รับส่วนแบ่งมรดกเท่า ๆ กับบุตรชาย เป็นอิสระเสรีพ้นจากระบบผูกขาดของลัทธิพาณิชย์นิยมของอังกฤษ อุตสาหกรรมของอเมริกันหันกลับไปหาการผลิตสินค้าสำเร็จรูป ที่เมืองแม่เคยจัดทำ

มาแล้ว สงครามได้ส่งผลกระทบกระเทือนต่อการค้าและสันติภาพ พ่อค้าที่เป็นชาวอาณานิคมได้ถูกบังคับให้หาตลาดการค้าใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นนอกเหนือจากอังกฤษ

การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเสรีภาพทางด้านนับถือศาสนา การปฏิรูปที่ดิน และการปฏิรูปเกี่ยวกับการลงโทษในอเมริกาได้เกิดขึ้นภายหลังสงครามประกาศอิสระภาพเป็นเวลานาน ถ้าการเปลี่ยนแปลงถูกถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิวัติของชาวอเมริกันแล้ว การปฏิวัติก็แทบจะกล่าวไม่ได้เลยว่าประสพผลสำเร็จ การปฏิวัติมิใช่เพียงแต่การแยกตัวออกมาจากอังกฤษเท่านั้น การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของข้อตกลงใหม่ในหมู่ชาวอเมริกัน ในกระบวนการเช่นนี้ ความสนใจของชนชั้น และส่วนต่าง ๆ ของสังคมได้มาร่วมกันในฐานะ ที่แต่ละคนต้องการจะปรับปรุงสถานภาพของตนภายใต้ระบอบใหม่ให้ดีขึ้น ระบอบดังกล่าวจะช่วยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว การปฏิวัติจะช่วยก่อให้เกิดสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมยิ่งไปกว่านั้น ยังเป็นความสำเร็จประการหนึ่งในการที่ได้ปูพื้นฐาน ที่จะก่อให้เกิดการวิวัฒนาการทางการเมืองต่อมาในศตวรรษที่ ๑๙–๒๐ โดยคณะปฏิวัติและพวกเสรีนิยมได้วางพื้นฐานเอาไว้ในสหรัฐ แต่พวกแนวรัฐธรรมนูญ (constitutional party) ก็สนับสนุนให้คงสภาพเดิม (status quo) และความมั่นคงเอาไว้[๕] ประเพณีทั้ง ๒ อย่างนี้ฝังรากลึกอยู่ในประวัติศาสตร์อเมริกัน และมีผลทำให้สหรัฐมีระบบการเมืองที่เรียกว่า "ตรวจสอบและถ่วงดุลย์" (check and balance) โชคดีที่สหรัฐมีผู้สนับสนุนอย่างเพียงพอทั้ง ๒ ประเพณี

๒. การปฏิวัติของชาวฝรั่งเศส ใน ค.ศ. ๑๗๘๙

ในฝรั่งเศสก็เหมือนที่อาณานิคมทั้ง ๑๓ แห่งในอเมริกาเหนือได้ก่อการปฏิวัติ เพราะเกิดวิกฤติการณ์ทางการคลังเช่นเดียวกัน มีการเกี่ยวโยงถึงกันโดยตรงของการปฏิวัติในอเมริกาเมื่อปี ๑๗๗๖ กับการปฏิวัติในฝรั่งเศสเมื่อปี ๑๗๘๙ การที่ฝรั่งเศสเข้าไปมีส่วนร่วมช่วยอเมริกาทำสงครามกู้เอกราชในครั้งนั้น ทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสต้องเป็นหนี้เพิ่มขึ้นมากกว่า ๑๕๐๐ ล้านลีร์ (๑ ลีร์ มีค่าเท่ากับ ๑ ดอลลาร์สหรัฐภายหลังสงครามโลก ครั้งที่ ๒) ยิ่งไปกว่านั้นตัวอย่างของการทำสงครามประกาศอิสระภาพของอเมริกา ได้จุดไฟแห่งความคิดให้กับชาวฝรั่งเศสที่ไม่สู้จะพอใจมากขึ้น เบนจามิน แฟรงคลิน ชาวอเมริกันที่มีชื่อเสียงซึ่งเคยเป็นคณะทูตไปยังฝรั่งเศส ก็เป็นสัญญลักษณ์ของความรู้แจ้ง และสาธารณรัฐใหม่แห่งนี้

ก็ได้สัญญาว่าจะกลายเป็นดินแดนแห่งความสะดวกสบายและเสมอภาค อย่างไรก็ตามอเมริกาก็นำหน้าฝรั่งเศสเพียงด้านการพัฒนาเท่านั้น องค์ประกอบขั้นพื้นฐานที่เป็นสาเหตุให้เกิดการปฏิวัติในฝรั่งเศสเมื่อปี ๑๗๘๙ ได้มาถึงจุดเต็มอิ่ม เมื่อปี ๑๗๗๖ และนี่ก็คือเหตุผลของการปฏิวัติในฝรั่งเศสที่ผูกผั่งรากลึก และยุ่งยากมากกว่าการปฏิวัติในอเมริกา

๒.๑ สาเหตุของการปฏิวัติ

สาเหตุบั้จจุบันของการปฏิวัติอันยิ่งใหญ่ของฝรั่งเศส เมื่อปี ๑๗๘๙ ก็คือสาเหตุทางด้านการคลัง[๖] ซึ่งทำให้กษัตริย์ต้องอยู่ในภาวะของคนล้มละลายด้วยการเป็นหนี้สินต่างประเทศมากเกินไป และในขณะเดียวกันก็ใช้เงินแผ่นดินกันอย่างฟุ่มเฟือยอีกด้วย พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ พยายามจะแก้ไขบั๋ญหาครั้งแล้วครั้งเล่าด้วยวิธีการต่าง ๆ แต่ไม่ได้ผลจนในที่สุดต้องทรงเรียกประชุมสภาฐานันดร (Estates General) ซึ่งเป็นสภาของชนทุกฐานันดร สภานี้เคยประชุมกันมาครั้งหนึ่ง เมื่อ ๑๗๕ ปี มาแล้ว และยังไม่ได้เรียกประชุมอีกเลย

สาเหตุขั้นพื้นฐานของการปฏิวัติฝรั่งเศส ถ้าพิจารณากันให้ลึกซึ้งแล้วจะพบว่ามีทั้งสาเหตุทางด้านสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และสติบั๋ญญาความคิดของคน เบื้องหลังวิกฤติการณ์ทางการคลังเมื่อทศวรรษที่ ๑๗๘๐ จะต้องย้อนหลังกลับไปดูความผิดพลาดอย่างน้อยนับตั้งแต่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ บรรดาพวกขุนนางและพระได้ปฏิเสธ ที่จะมีส่วนร่วมในการเสียภาษีพวกชาวนา กรรมกร และพวกชนชั้นกลางทั้งหลายพากันเป็นปฏิบั๋กษ์ต่อรัฐบาล เพราะไม่พอใจชนชั้นสูง ความคิดของนักปรัชญาก็เรียกร้องให้ชนชั้นกลางเคลื่อนไหวในการที่จะปฏิรูป

ก. กษัตริย์ฝรั่งเศส

ฝรั่งเศสดินแดนแห่งความรู้แจ้งแต่ไม่เคยมีกษัตริย์ที่เฉลียวฉลาดสมกับความรู้แจ้งปกครองอาณาจักรเลยจนกระทั่งมาถึงยุคของนโปเลียน พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ ทรงปฏิเสธที่จะก้าวไปสู่หนทางใหม่นั่นคือยกเลิกระบบเก่า (old regime) สิ่งที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ ไม่ทำผู้ที่สืบต่อจากพระองค์ก็จะไม่ทำ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ (๑๗๗๔–๑๗๙๒) ไม่เหมือนปู่ของท่าน หลุยส์ที่ ๑๖ โชคไม่ดีที่ทรงแต่งงานกับพระนางแมรี อังตัวเนตต์ (Marie Antoinette) ผู้ซึ่งไม่เคยจะเข้าใจเรื่องของบั๋ญหาบ้านเมืองเท่าใดนัก นอกจากนี้พระนางแมรี ยังมีคุณความดีน้อยเกินไปอีกด้วย พระนางทรงเป็นคนในเชื้อสายราชวงศ์แฮ็บสเบิร์ก

การแก้ปัญหาของบ้านเมืองในสมัยของพระเจ้าหลุยส์ ที่ ๑๖ นั้นต้องการความกล้าหาญที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขกลไกของการบริหารแบบรวมอำนาจไว้ ที่ส่วนกลางซึ่งหมายถึงองค์พระมหากษัตริย์ในสมัยนั้นให้เป็นการกระจายอำนาจไปสู่ท้องถิ่นให้มากขึ้น และพระมหากษัตริย์ก็จะต้องมีทัศนคติที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม กล่าวคือจะต้องเป็นผู้ที่มีความคิดก้าวหน้า มีความเฉลียวฉลาด ปราศจากความลุ่มหลงงมงาย แต่ปรากฏว่าหลุยส์ที่ ๑๖ ก็มิได้เป็นเช่นนั้น

ในขณะเดียวกันนั้นระบบยุติธรรม และกฎหมายของฝรั่งเศสก็ต้องการการปฏิรูปให้ทันสมัยขึ้นกว่าเดิมและต้องการจัดระเบียบเสียใหม่เพื่อมิให้เกิดความซ้ำซ้อนกันระหว่างกฎหมายของพวกโรมันและกฎหมายตามระบอบศักดินาซึ่งมีอยู่แพร่หลายในฝรั่งเศส ศาลยุติธรรมก็ต้องการซ่อมแซมปรับปรุงใหม่ เพราะระบบที่เป็นอยู่เดิมไม่ยุติธรรมและต้องเสียค่าใช้จ่ายมาก ผู้พิพากษาและนักกฎหมายส่วนมากต้องจัดหาสำนักงานของตัวเองหรือไม่ก็รับมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษ และถือว่าพวกเขามิได้อยู่ในฐานะของความไว้วางใจของสาธารณชน แต่อยู่ในฐานะที่จะทำให้เกิดความมั่งคั่งและอุดมสมบูรณ์เป็นการส่วนตัว พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ ทรงยินยอมให้บรรดารัฐมนตรีของพระองค์โจมตีสภาพาร์เลอมองต์ แห่งปารีส (Parlemont of Paris) เพราะเป็นสภาของพวกนักกฎหมายทั้งหลายนั่นเอง ในสมัยของพระองค์ได้มีกฎหมายยกเลิกบรรดาอภิสิทธิ์ต่าง ๆ ของสภาพาร์เลอมองต์ แต่พอถึงสมัยหลุยส์ที่ ๑๖ ทรงกลับฟื้นฟูอำนาจเต็มที่ให้กับสภาพาร์เลอมองต์อีก ชาวฝรั่งเศสส่วนมากถือว่าสภาพาร์เลอมองต์เป็นสัญญลักษณ์ของลัทธินิยมรัฐธรรมนูญในการต่อสู้กับระบอบสมบูรณ์สิทธิราชย์ แต่มันก็เป็นอุปสรรคที่ต้องห้ามของการปฏิรูปทางเศรษฐกิจและสังคมด้วยเหมือนกัน

ข. ฐานันดรที่ ๑ และ ๒

เช่นเดียวกับสถาบันกษัตริย์ พื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคมของระบอบเก่ากำลังเริ่มต้นพังทะลายและหลุดเป็นชั้น ๆ ก่อนจะถึงกลางศตวรรษที่ ๑๘ ฐานันดรที่ ๑ คือพวกพระได้เข้าไปมีตำแหน่งหน้าที่ที่สำคัญ ๆ ในประเทศฝรั่งเศส ถึงแม้ว่าจะมีจำนวนน้อยกว่าหนึ่งเปอรเซ็นต์ของประชากรทั้งหมด แต่พระก็เป็นเจ้าของที่ดินที่กว้างใหญ่ไพศาลและทำผลกำไรให้อย่างมากมายตลอดจนทำหน้าที่หลายอย่างเหมือนกับที่รัฐจะต้องทำในวันนี้ วัดจะเก็บรักษารายงานสถิติต่าง ๆ บรรดาพระชั้นผู้น้อยมักจะมาจากฐานันดรที่ ๓ มีความประพฤติ

เรียบร้อย แต่ต้องเสียภาษีและทำงานหนัก ส่วนพระชั้นผู้ใหญ่มาจากพวกชนชั้นสูง ถึงแม้ว่าพระบางองค์จะทำหน้าที่ของตัวเองอย่างจริงจัง แต่พระองค์อื่น ๆ ก็อาจจะถือว่าวัดคือเครื่องมือแสวงหารายได้อย่างน่าพึงพอใจ พระชั้นผู้ใหญ่ประมาณ ๑๒ รูป หมุนเวียนเปลี่ยนกันทำหน้าที่บริหาร คณะสงฆ์และวัดต่าง ๆ ส่วนใหญ่แล้วมักจะมีที่พักอยู่ในกรุงปารีสและกรุงแวร์ซายส์ (Versailles)

ความร่ำรวย และการขาดระเบียบวินัยของคณะสงฆ์ทำให้ต้องถูกวิพากษ์วิจารณ์มาก พระมีรายได้จากที่ดินของวัดแต่พระไม่ต้องเสียภาษีในขณะที่ชาวนาผู้ยากจนซึ่งต้องเช่าที่ดินวัดต้องเสียภาษีให้กับวัด ถึงอย่างไรก็ตามชาวนาส่วนใหญ่ก็ยังคงศรัทธาต่อศาสนาคริสต์นิกายโรมันแคธอลิค แต่ในหมู่ชนชั้นกลางก็เห็นด้วยกับนักปรัชญาที่ต่อต้านคณะสงฆ์

พวกขุนนางก็เช่นเดียวกับคณะสงฆ์เป็นพวกชนชั้นสูง และอยู่ในฐานันดรที่ ๒ พวกฐานันดรที่ ๒ มีประมาณไม่ถึง ๒% ของจำนวนประชากรทั้งหมด แต่พวกเขาก็ครอบครองที่ดินถึง ๒๕% พวกนี้ไม่ต้องเสียภาษี ผูกขาดการเป็นทหารในกองทัพ และการแต่งตั้งขุนนางระดับสูง[๗] แต่อย่างไรก็ตามพวกอภิสิทธิชนเหล่านี้ ก็ยังแบ่งระดับต่างกันออกไปอีก ระดับสูงสุดเป็นขุนนางที่สืบเชื้อสายมาแต่บรรพบุรุษ บางคนก็สืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์และบางพวก ก็สืบเชื้อสายมาจากขุนนางในสมัยศักดินาของยุคกลาง แต่ส่วนใหญ่แล้วมาจากครอบครัวที่ก้าวขึ้นมาสู่ความเป็นชนชั้นสูง เมื่อประมาณ ๒–๓ ศตวรรษที่ผ่านมา

ค. ฐานันดรที่ ๓

ในปี ๑๗๘๙ พวกฐานันดรที่ ๓ ซึ่งมีมากกว่า ๙๕% ของประชากรฝรั่งเศสทั้งหมด ล้วนเป็นคนธรรมดาสามัญ และส่วนใหญ่มีอาชีพเป็นชาวนา คนเหล่านี้ต้องประสพความเดือดร้อนสืบเนื่องมาจากความล้าหลังในวิธีการเพาะปลูก การขาดแคลนที่ดินสำหรับทำกิน และประชากรมากเกินไป เทคนิคสำคัญ ๆ ของการปฏิวัติทางเกษตรกรรมได้เริ่มต้นเพียงเล็กน้อยในฝรั่งเศสก่อนถึงปี ๑๗๘๙ พื้นที่อันกว้างใหญ่ไม่ได้ทำการเพาะปลูกเลยหรือบางทีก็ปล่อยว่างเอาไว้เป็นเวลา ๒–๓ ปี ก่อนที่จะลงมือเพาะปลูกอีกครั้งหนึ่ง ประชากรที่เพิ่มขึ้นจำนวนมากในชนบทไม่มีงานทำ พวกที่ไม่มีที่ดินเป็นของตัวเองบางทีต้องไปเป็นขอทานและบางทีก็กลายเป็นโจรก็มี

การขึ้นภาษีก็เป็นการบีบคั้นชาวนาเหมือนกัน การขึ้นภาษีในฝรั่งเศสตลอดระยะ

เวลาในศตวรรษที่ ๑๘ ช่วยให้เกิดความมั่งคั่งตามเมืองต่าง ๆ เป็นอันมาก แต่เศรษฐกิจในชนบทที่ล้าหลังกลับอยู่ในสภาพที่พังทลาย ผลิตผลในไร่นาราคาถูกมาก ในขณะที่ชาวนาต้องซื้อสินค้าในราคาที่แพง ชาวนาต้องเสียภาษีให้วัดและพวกขุนนางพวกเขาต้องเป็นหนี้ภาษีที่ดินรัฐบาลตลอดจนเป็นหนี้ค้างชำระประเภทต่าง ๆ อีกมากมาย[๕]

พวกฐานันดรที่ ๓ อื่น ๆ ได้แก่กรรมกรในเมืองและชนชั้นกลาง พวกกรรมกรส่วนมากรับจ้างทำงานในโรงงานหรือธุรกิจขนาดเล็ก ส่วนชนชั้นกลางอื่น ๆ ก็ได้แก่พ่อค้าที่ร่ำรวยนายธนาคารตามเมืองต่าง ๆ ทนายความที่อยู่ตามบ้านนอกและในเมือง หมอ และอาชีพอื่น ๆ ตลอดจนพวกช่างฝีมือนับจำนวนพันที่ดำเนินธุรกิจเล็ก ๆ น้อย เป็นของตัวเอง พวกชนชั้นกลางพวกนี้เดือดร้อนน้อยกว่าชาวนาและกรรมกร แต่พวกนี้ก็ไม่พอใจระบอบเก่า ถึงแม้ว่าพวกชนชั้นกลางเหล่านี้จะต้องเสียภาษีในอัตราส่วนที่น้อยกว่าพวกอื่น แต่พวกเขาก็ไม่พอใจความไม่เสมอภาคที่พวกเขาได้รับอย่างรุนแรง

พวกชนชั้นกลางได้เห็นถึงความสำคัญของการเจริญเติบโตทางด้านเศรษฐกิจของพวกตน และพวกเขาก็ต้องการสิทธิทางการเมืองและสังคมที่เหมาะสม เพราะว่าพวกเขามีความอยู่ดีกินดีกว่า ได้รับการศึกษาดีกว่าชาวนา และกรรมกร พวกเขาจึงมีบทบาทสำคัญในการเป็นผู้นำของพวกฐานันดรที่ ๓

ง. *วิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจ*

ในสมัยหลุยส์ที่ ๑๖ นี้ปัญหาที่สำคัญที่สุดคือ ปัญหาด้านเศรษฐกิจ ซึ่งสืบเนื่องมาจากว่าตั้งแต่หลุยส์ที่ ๑๔ กษัตริย์ฝรั่งเศส ได้ใช้จ่ายเงินฟุ่มเฟือยในการจะสร้างฝรั่งเศสให้เป็นผู้นำของยุโรป นอกจากนี้ความทะเยอทะยานของฝรั่งเศสที่จะเป็นมหาประเทศ ทำให้ฝรั่งเศสต้องเข้าสู่การสงครามกับประเทศอื่น ๆ เรื่อย ๆ มา เป็นการสิ้นเปลืองเงิน สมัยหลุยส์ที่ ๑๔ มีสงครามใหญ่ ๆ ๒ ครั้ง เรียกว่าสงครามสืบราชสมบัติออสเตรีย และสงครามเจ็ดสัปดาห์ จากผลของการสงครามทั้ง ๒ ครั้ง และการสงคราม ๗ ปี ในสมัยหลุยส์ที่ ๑๕ ทำให้ฝรั่งเศสต้องสูญเสียแคนาดาและอาณานิคมในอินเดียให้กับอังกฤษ ดังนั้นความพยายามของฝรั่งเศสที่จะเป็นมหาอำนาจจึงล้มเหลวลง

เมื่อหลุยส์ที่ ๑๖ ขึ้นครองราชย์ก็ต้องหาทาง ที่จะต้องใช้หนี้ซึ่งตกค้างมาตั้งแต่สมัยหลุยส์ที่ ๑๔ และหลุยส์ ๑๕ สมัยหลุยส์ที่ ๑๖ ต้องเข้าสงครามอีกครั้งหนึ่งคือสงคราม

ปฏิวัติอเมริกา ทั้งนี้ เพราะอเมริกาได้เกิดการปฏิวัติในปี ๑๗๗๖–๑๗๘๒ ในตอนแรกฝรั่งเศสวางตัวเป็นกลาง แต่ต่อมาฝรั่งเศสเข้าร่วมรบกับอเมริกา ทั้งนี้ด้วยการช่วยเหลือชาวอเมริกันรบอังกฤษ เพื่อแก้แค้นอังกฤษ การเข้าช่วยอเมริกาครั้งนี้ทำให้ฝรั่งเศสมีหนี้สินเพิ่มขึ้นรัฐมนตรีคลังของฝรั่งเศสสมัยนั้นพยายามจะทัดทานมิให้หลุยส์ที่ ๑๖ เข้าช่วยอเมริกา แต่ไม่สำเร็จ ภายหลังสงครามฝรั่งเศสไม่มีรายได้พิเศษมาชดเชย จึงเกิดปัญหาที่จะต้องมาชดใช้หนี้สิน วิธีหาเงินโดยง่ายก็คือการเก็บภาษี แต่อย่างไรก็ดีมิได้ทำให้ปัญหาบางประการหมดไป เพราะบุคคลที่ทำหน้าที่เก็บภาษีกลับได้ผลประโยชน์มากกว่าที่รัฐได้รับไป

หลังปี ๑๗๘๐–๑๗๘๘ ได้มีผู้เสนอแนะวิธีแก้ไขการปกครอง วิธีการปรับปรุงการเก็บภาษีใหม่ เช่น ได้เสนอให้ยกเลิกการให้อภิสิทธิต่าง ๆ แก่พวกพระและขุนนาง การยกเลิกการเก็บภาษีแรงงาน โดยเปลี่ยนมาเก็บเป็นเงิน เสนอแนะให้มีการปรับปรุงการเก็บภาษีศุลกากรต่าง ๆ ส่งเสริมการค้าทั้งภายในและภายนอกประเทศ ข้อเสนอแนะของพวกนักการคลัง เป็นการทำให้พวกพระพวกขุนนาง ต้องเสียผลประโยชน์ของตนไป พวกพระและและขุนนางจึงได้พยายามทุกวิถีทาง ที่จะป้องกันหรือกีดขวางมิให้มีการปฏิรูปเกิดขึ้น หรือพยายามจะรักษาระบอบเก่าเอาไว้

ในด้านเศรษฐกิจและการคลัง หลุยส์ที่ ๑๖ ไม่สามารถแก้ไขการขาดแคลนเงินตรา รัฐบาลฝรั่งเศสต้องเป็นหนี้ต่างประเทศอยู่มากมาย มีการเปลี่ยนตัวรัฐมนตรีคลังอยู่เรื่อย ๆ ได้มีรัฐมนตรีคลังบางคนเสนอแนะให้มีการปฏิรูป และปรับปรุงระบบการปกครองและระบบการเก็บภาษีอากรเสียใหม่ โดยการจัดตั้งคลัง ๆ กับสภาตำบล เพื่อให้ประชาชนได้มีโอกาสรู้เห็นการปกครอง ยกเลิกสิทธิพิเศษต่าง ๆ เปิดการค้าโดยเสรีควบคุมสินค้าต่าง ๆ รัฐมนตรีคลังที่เข้ามามีบทบาทก็มีอยู่หลายคน คนแรกได้แก่ตูรโกต์ (Turgot : ๑๗๗๔–๑๗๗๖) ทำการปฏิรูปด้วยการขยายการปกครองไปยังท้องถิ่น เพื่อให้คนรับผิดชอบมากขึ้น มีการลดอำนาจขององค์การศาสนา นอกจากนี้ก็ทำการปรับปรุงการเก็บภาษี โดยให้พระ-ขุนนางต้องเสียภาษีด้วย เขาได้ริเริ่มให้มีการค้าเสรีอีกด้วย การจะแก้ไขการคลังของประเทศให้ได้ผลจะต้องประหยัดด้วยดังนั้น เขาจึงโจมตีความฟุ่มเฟือยในราชสำนักด้วย พวกเจ้าขุนนางขัดขวางไม่ยอมเสียภาษี และขอให้กษัตริย์ออกเป็นพระราชกฤษฎีกาลดความฟุ่มเฟือยของราชสำนักด้วย ทำให้กษัตริย์ไม่พอใจ ผลสุดท้ายตูรโกต์ถูกปลด

รัฐมนตรีคลังที่เข้ามารับตำแหน่งหลังจากตูรโกต์ถูกปลดออกจากตำแหน่งแล้วคือ เน็คเกอร์ (Necker : ๑๗๗๖–๑๗๘๒) เน็คเกอร์มีนโยบายแก้ไขโดยพยายามไม่เปลี่ยนแปลงการปกครองและระบบการเงิน แต่จะหาเงินโดยการประหยัด และกู้ ถ้าจำเป็นจะเพิ่มการเก็บภาษีใหม่ สงครามกู้อิสระภาพอเมริกัน ทำให้ต้องใช้เงินมาก เน็คเกอร์ ต้องการเอาชนะมติมหาชนตามแบบอังกฤษ จึงพิมพ์รายการใช้จ่ายของแผ่นดิน (ซึ่งยังรวมของราชสำนักด้วย) เผยให้เห็นความฟุ่มเฟือยและคดโกงในราชสำนัก เขาริ้อฟื้นนโยบายการปกครองท้องถิ่นของตูรโกต์ ด้วย แต่แล้วเน็คเกอร์ก็ถูกปลดอีก

รัฐมนตรีคลังคนที่สาม ที่เข้ามารับตำแหน่งสืบต่อจากเน็คเกอร์ คือคาโลนน์ คาโลนน์เองก็มีนโยบายเอาใจพวกเจ้าและราชสำนัก จะหาเงินโดยวิธีกู้ และสนับสนุนความฟุ่มเฟือยในราชสำนัก เพื่อจะได้กู้ง่ายขึ้น แต่ไม่พอใช้จึงหันมาใช้นโยบายของตูรโกต์ และเน็คเกอร์ คือให้เก็บภาษีชนทุกชั้นใช้ระบบการค้าขายเสรี เขาเสนอให้กษัตริย์เรียกประชุมเจ้าขุนนาง เพื่อชี้แจงความจำเป็นและขอเงิน

ในปี ๑๘๘๗ หลุยส์ที่ ๑๖ เรียกประชุมสภาของชนชั้นสูงพวกเจ้าเห็นด้วยกับการปฏิรูปปลีกย่อย เช่น สภาท้องถิ่นยุบเลิกแรงงานบังคับ ฯลฯ แต่ไม่ยอมให้มีการแก้ไขการเก็บภาษีจนกว่าจะได้เห็นบัญชีใช้จ่าย และเสนอให้กษัตริย์เรียกประชุมสภาของฐานันดรทุกชั้น (Estate General) และให้ปลดคาโลนน์ออกจากตำแหน่งแล้วแต่งตั้ง เดอ เบรนเน แทน เบรนเนพยายามเจรจากับเจ้าต่อไปไม่สำเร็จ กษัตริย์จึงบีดประชุมสภาของพวกชนชั้นสูง

ในปี ๑๗๘๘ เดอ เบรนเน เสนอให้เรียกประชุมสภา พาร์เลอมองต์ แต่พวกพาร์เลอมองต์ก็เช่นเดียวกับพวกเจ้า คือยินยอมเกี่ยวกับการปฏิรูปต่าง ๆ แต่ไม่ยอมทางด้านการเก็บภาษีจนกว่าจะเห็นบัญชี กษัตริย์ต้องการเงินมากเพราะไปช่วยพวกกบฏในฮอลแลนด์ที่คิดล้มกษัตริย์วิลเลียม เดอ เบรนเน จึงได้เสนอให้กษัตริย์ออกเป็นพระราชกฤษฎีกา แต่สภาพาร์เลอมองต์ได้ทำให้การใช้พระราชอำนาจอันนี้ไม่เป็นที่พอใจของคนทั่วไป สภาพาร์เลอมองต์เสนอให้กษัตริย์เรียกประชุมสภาฐานันดรอีกด้วย กษัตริย์เลยปลดเบรนเน และสัญญาจะเรียกประชุมสภาฐานันดรในที่สุด หลุยส์ที่ ๑๖ ทรงหันกลับไปเรียกเน็คเกอร์กลับเข้ามาใหม่

จ. *การประชุมสภาฐานันดร* (*Estates General*)

ในที่สุดได้มีการเรียกประชุมสภาฐานันดรทั้งสาม ในวันที่ ๔ พฤษภาคม ๑๗๘๙ มีบุคคลทั้ง ๓ ฐานันดรมาร่วมประชุมกันที่พระราชวังแวร์ซายส์ แต่ก่อนการประชุมเกี่ยวกับปัญหาเศรษฐกิจ ก็ต้องมีการตกลงในเรื่องระเบียบวาระการประชุม แต่แล้วก็เกิดการขัดแย้งกันในข้อที่ว่าจะประชุมร่วมกันหรือแยกกัน อีกประการหนึ่งก็คือ ในการตัดสินลงมติจะถือเป็นพวกหรือรายตัว พวกฐานันดรที่ ๓ ต้องการนับคะแนนรายตัว แต่ฐานันดรที่ ๑ และ ๒ ต้องการนับเป็นพวก พวกฐานันดรที่ ๑ และ ๓ มีประมาณพวกละ ๓๐๐ ฐานันดรที่ ๓ มีประมาณ ๖๔๘ คน[๕] เมื่อไม่ตกลงกันแล้ว พวกฐานันดรที่ ๓ ก็เลยตกลงไปประชุมกันที่สนามเทนนิส

การเรียกประชุมสภาฐานันดร นั้นเองก่อให้เกิดการปฏิวัติทางรัฐสภาขึ้น เพราะฐานันดรที่ ๓ ได้ไปมีการประชุมสภาของตัวเอง เมื่อหลุยส์ที่ ๑๖ เรียกร้องให้ยุติการแบ่งแยก แต่พวกฐานันดรที่ ๓ ต่างพากันปฏิญาณว่าจะไม่ยุติการประชุมที่สนามเทนนิส จนกว่าจะได้มีการร่างรัฐธรรมนูญปกครองประเทศ

ฉ. *การประชุมสมัชชาแห่งชาติ* (*National Assembly*)

ในวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๑๗๘๙ พวกฐานันดรที่ ๓ ได้เรียกตัวเองว่าสมัชชาแห่งชาติ[๑๐] มีจุดมุ่งหมายร่างรัฐธรรมนูญบางทีก็เรียกว่าสภาร่างรัฐธรรมนูญ

ในที่สุด หลุยส์ที่ ๑๖ ก็ต้องยอมประนีประนอมกับพวกฐานันดรที่ ๓ คือ สั่งให้ฐานันดรที่ ๑–๒ มาประชุมร่วมกับฐานันดรที่ ๓ การที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ ทรงกระทำการยินยอมตามคำเรียกร้องของฐานันดรที่ ๓ เป็นการกระทำที่อ่อนแอ เป็นจุดอ่อนให้พวกฐานันดรที่ ๓ ถือโอกาสเรียกร้องสิทธิอื่น ๆ ต่อไป นักประวัติศาสตร์บางคนกล่าวว่า หลุยส์ที่ ๑๖ ได้แสดงจุดอ่อนยอมแพ้ต่อประชาชนตลอดมา ถ้าเข้มแข็งกว่านี้ พวกฐานันดรที่ ๓ คงจะไม่คิดการใหญ่ก้าวหน้าต่อไป

ช. *การทำลายคุกบาสติล* (*Bastile*)

ในขณะที่สมัชชาแห่งชาติ ได้ประชุมกันอยู่นั้นได้เกิดมีเหตุการณ์ร้ายแรงเกิดขึ้น กล่าวคือในเดือนกรกฎาคม ๑๗๘๙ ได้เกิดการทำลายคุกบาสติล ในวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๑๗๘๙ การทำลายคุกบาสติล ทำให้การปฏิวัติรัฐสภาที่ไม่มีการนองเลือด กลายเป็นการ

ปฏิวัติที่นองเลือด เหตุที่ทำให้เกิดการทำลายคุกบาสติลนั้นก็เพราะว่ามีนักการเมืองบางคนมีหัวรุนแรง ได้ออกข่าวโฆษณาต่าง ๆ กระตุ้นความรู้สึกของประชาชนว่า หลุยส์ที่ ๑๖ มีแผนการณ์จะทำการปฏิวัติซ้อน คือจะล้มสมัชชาแห่งชาติ และได้คิดการจะนำทหารต่างชาติเข้ามาช่วยและทราบว่าหลุยส์ที่ ๑๖ ได้ปลดรัฐมนตรีคลังเน็คเกอร์ ซึ่งประชาชนเลื่อมใส ในที่สุดประชาชนก็เลยก่อการปฏิวัตินองเลือด และเข้าทำลายคุกบาสติล ซึ่งเคยเป็นที่ขังนักโทษการเมือง ในขณะที่ประชาชนเข้าไปทำลายคุกมิใช่ทำเพื่อช่วยเหลือนักโทษ เพราะขณะนั้นไม่มีนักโทษ แต่เพื่อเป็นการแสดงว่าพวกประชาชนได้ทำลายล้างสัญญลักษณ์แห่งอำนาจทางการเมืองในสมัยนั้น

การทำลายคุกดังกล่าว ทำให้หลุยส์ที่ ๑๖ ไม่กล้าจัดการอะไรรุนแรง ในระหว่างปี ๑๗๘๙–๑๗๙๐ หัวหน้าของสมัชชาแห่งชาติ เป็นพวกที่เดินสายกลาง หัวหน้าของพวกนี้ชื่อมิราโบ (Mirabeau) เขาเป็นผู้ส่งเสริมระบอบการปกครองแบบมีกษัตริย์อยู่ใต้รัฐธรรมนูญ ระหว่างที่เขายังมีชีวิตอยู่ หลุยส์ที่ ๑๖ ก็ยังนับว่าปลอดภัยอยู่ และมิราโบก็เป็นคนกลางที่จะชักจูง หลุยส์ที่ ๑๖ ให้ทำตามคำแนะนำของสมัชชาแห่งชาติ แต่ขณะนี้สมัชชาแห่งชาติ ยังเป็นที่รวมของพวกฐานันดรที่ ๓ ซึ่งพยายามป้องกันสิทธิ เสรีภาพ ของประชาชน มิให้ถูกรบกวนซึ่งต้องใช้เวลานานเพราะจะต้องเอาชนะฐานันดรที่ ๑–๒

ในที่สุด หลุยส์ที่ ๑๖ ทรงยอมรับการปฏิวัติด้วยการเสด็จไปยังกรุงปารีส ทรงยอมรับรองรัฐบาลปฏิวัติ กล่าวคือ รัฐบาลแขวงปารีส (Commune of Paris) และทหารรักษาการปฏิวัติ (national guard) ซึ่งเป็นกองทัพประชาชน จัดตั้งโดยแขวงปารีสมีลาฟาแยตต์เป็นผู้บัญชาการต่างจังหวัดก็เจริญรอยตามกรุงปารีส รัฐบาลแขวงต่าง ๆ ได้ถูกสถาปนาขึ้น ข้าราชการถูกไล่ออกและถูกฆ่า กรรรมกรชาวนาฉวยโอกาสทำจัดภาระข้อผูกพันโดยการเอาเอกสารสำคัญของระบอบเจ้าขุนมูลนายเผาเสีย และบางทีก็เผาปราสาทที่เก็บเอกสารเหล่านั้นเสียเลยทีเดียว

๒.๒. การประกาศสิทธิมนุษยชนและการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ ในค.ศ. ๑๗๘๙

สมัชชาแห่งชาติได้ตั้งเจตจำนงค์ในวันที่จะกำจัดระบอบเก่า (Old regime) ดังนี้ คือยกเลิกอภิสิทธิต่าง ๆ ตลอดจนยกเลิกบรรดาศักดิ์ต่าง ๆ อนุญาตให้คนทุกคนมีความเสมอภาคกันในการได้รับการพิจารณาเข้ารับราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนห้ามการขายตำแหน่ง ตลอดจนเลิกระบบ (guilds) ต่าง ๆ ด้วย

ได้มีการดำเนินการประกาศสิทธิของมนุษยชน (Declaration of the rights of man) ซึ่งต่อมาได้ปรากฏอยู่ในรัฐธรรมนูญ มีข้อความคล้ายกับกฎหมายว่าด้วยสิทธิ (Bill of rights) ของอังกฤษและอเมริกา ข้อความในตอนแรกกล่าวว่า "คนเราเกิดมาเป็นอิสระและเสมอภาคกันในทางสิทธิ" ในข้อความต่อ ๆ ไป กล่าวถึงเสรีภาพของคนเราประกอบด้วยสิทธิที่จะกระทำการใด ๆ ได้ตามความพอใจ ในเมื่อการใช้สิทธิเสรีภาพนั้น มิได้ไปขัดแย้งหรือทำลายสิทธิของผู้อื่นการกำจัดเสรีภาพจะกระทำได้โดยกฎหมายเท่านั้น กฎหมายคือข้อตกลงยินยอมของมหาชน ประชาชนย่อมมีส่วนร่วมในการออกกฎหมาย โดยการเลือกผู้แทนของตนเข้าร่วมในสภา คนทุกคนย่อมมีเสรีภาพในการพูด ตลอดจนการมีกรรมสิทธิในทรัพย์สินของตน สิทธิทั้งปวงจะต้องได้รับการค้ำประกัน และจะต้องมีการแบ่งแยกอำนาจอธิปไตยอันประกอบด้วยอำนาจบริหาร อำนาจตุลาการ และอำนาจนิติบัญญัติโดยเด็ดขาด"

สมัชชาแห่งชาติได้ดำเนินการร่างรัฐธรรมนูญ ในค.ศ. ๑๗๘๙ นั้นเอง สาระสำคัญของรัฐธรรมนูญ กล่าวโดยสรุปก็คือมีการจัดการปกครองท้องถิ่นโดยให้ ประเทศฝรั่งเศสแบ่งออกเป็น ๘๓ จังหวัด มีชื่อตามลักษณะธรรมชาติ จังหวัดแบ่งออกเป็นอำเภอ (Arrondissements) แล้วก็ตำบล (Communes) แต่ละหน่วยของท้องที่เหล่านี้ ต่างก็มีสภาที่ถูกเลือกขึ้นมาทำการปกครอง พระเจ้าแผ่นดินยังคงเป็นหัวหน้า ฝ่ายบริหารของรัฐบาลกลาง แต่มีอำนาจจำกัดและมีสิทธิยับยั้งกฎหมายได้เพียง ๔ ปี เท่านั้น โดยถือหลักการแยกอำนาจของมองเตสกิเออ

แผนการณ์ของสมัชชาแห่งชาติ ต้องการแบ่งอำนาจการปกครองออกเป็น ๓ ฝ่าย คืออำนาจนิติบัญญัติ บริหาร ตุลาการ ตามหลักการอำนาจทั้ง ๓ ควรจะอยู่ในอำนาจของบุคคล ๓ กลุ่ม แต่สมัชชาแห่งชาติ นำมาใช้ผิด คือแบ่งอำนาจออกเป็น ๓ อย่างจริง แต่อำนาจนิติบัญญัติและบริหารอยู่ที่รัฐสภา รัฐสภาจึงมีอำนาจมาก

ตามแผนการณ์เมื่อร่างรัฐธรรมนูญแล้วก็จะยุบสภา และเปิดให้มีการเลือกตั้งทั่วไป การกำหนดสิทธิเลือกตั้ง กำหนดว่าบุคคลที่เสียภาษีเป็นอย่างน้อยเท่ากับค่าจ้าง ๓ วันของกรรมกร มีสิทธิออกเสียงเลือกตั้งได้ คนมีสิทธิเลือกตั้งจะต้องมีงานทำ มีหลักทรัพย์ ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า รัฐธรรมนูญนี้ยังมิได้ให้สิทธิแก่ประชาชน โดยทั่วหน้าเพราะยังถือเอาหลักทรัพย์เป็นมาตราฐานอยู่

การเลือกตั้งของฝรั่งเศสเป็นไปในทางอ้อม คือมีการเลือกผู้แทนที่จะไปเลือก

สมาชิกสภาอีกทีหนึ่ง โดยประชาชนเลือกตัวแทน (elector) ขึ้นไปเลือกสมาชิกสภา ทั้งนี้เพราะด้วยสาเหตุที่ต้องการความสะดวกและรวดเร็ว

ฝ่ายบริหารประกอบด้วยบุคคลที่สภาเป็นผู้กำหนด แต่ฝ่ายบริหารนี้ในสมัยแรกไม่ค่อยจะมีบทบาทเท่าใด เพราะขึ้นอยู่กับสภา

ในรัฐธรรมนูญมีกำหนดอยู่ข้อหนึ่งว่า สมาชิกในสมัชชาแห่งชาติ จะมาสมัครรับเลือกตั้งไม่ได้ รัฐมนตรีเป็นสมาชิกนิติบัญญัติมิได้

ได้มีการประกาศสิทธิมนุษยชนในรัฐธรรมนูญฉบับนี้ด้วย กล่าวคือให้สิทธิเสรีภาพในการพูด การเขียน การพิมพ์ การนับถือศาสนา ฯลฯ เป็นต้น

ระเบียบตุลาการมีการปรับปรุงใหม่ ผู้พิพากษาต้องเลือกตั้งขึ้นมา และจารีตนครบาลถูกยกเลิก

เราจะเห็นได้ว่าสมัชชาแห่งชาติมิได้พยายามที่จะปลดหลุยส์ที่ ๑๖ ออกจากกษัตริย์แต่อย่างใด เพียงแต่ต้องการให้หลุยส์ที่ ๑๖ อยู่ใต้รัฐธรรมนูญเท่านั้น และมิราโบก็ยังคงสงวนสิทธิของกษัตริย์เอาไว้ เช่น สิทธิในการยับยั้ง พวกหัวรุนแรงในรัฐสภาไม่เห็นด้วย แต่มิราโบผู้นิยมสายกลางก็ยังเป็นฝ่ายชนะ

สมัชชาแห่งชาติได้มีการยุบตัวเองไปเมื่อเดือนกันยายน ๑๗๙๑

เนื่องด้วยสมัชชาแห่งชาติได้เลิกระเบียบสงฆ์แบบเก่า และประกาศใช้ธรรมนูญสงฆ์เมื่อ ๑๒ กรกฎาคม ๑๗๙๐ มีสาระสำคัญ คือ เวนคืนที่ดินของวัดมาเป็นของรัฐ รัฐเป็นผู้จ่ายเงินเดือนให้พระ ประชาชนเป็นผู้เลือกพระชั้นราชาคณะ และพระต้องสาบานตนว่าจะเคารพรัฐธรรมนูญ ฯลฯ เป็นต้น

การเวนคืนทรัพย์สินของวัดมาเป็นของรัฐ และมีการที่พิมพ์ธนบัตรขึ้น โดยถือเอาที่ดินของวัดเป็นหลักทรัพย์ ผลสำคัญที่ได้มีอยู่ ๒ ประการ คือผู้ซื้อที่ดินของวัด (ซึ่งโดยมากเป็นกรรมกรชาวนา) มีผลประโยชน์ร่วมอยู่กับการปฏิวัติและการพิมพ์ธนบัตรก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ย่อมทำให้เงินเฟ้อ ซึ่งนำไปสู่ความเดือดร้อนทางสังคมและความล้มละลายของรัฐ แต่อย่างไรก็ดีปัญหาบั่นจุบันอยู่ที่การเลี้ยงดูพระ

การคราธรรมนูญสงฆ์ของคณะปฏิวัติ นับว่าเป็นก้าวที่ผิดพลาดอย่างใหญ่หลวงของสภาร่างรัฐธรรมนูญเพราะเหตุว่าการกระทำดังกล่าวก่อให้เกิดการแตกแยกอย่างลึกซึ้งในหมู่ประชาชนพลเมือง และทำให้กษัตริย์ต้องตัดญาติกับการปฏิวัติ

เชิงอรรถ

๔. Crane Binton *Modern Civilzation*. p. 315

๕. มีชื่อเรียกว่า "Declaratory Act"

๖. *Ibid* p. 317

๗. *Ibid*. p. 318

๘. Richard M. Brace, *The Making of the Modern World*, p. 406

๙. Crane Binton, *Op. Cit*. P. 318

๑๐. Arun Bhattacharjee, *History of Europe* 1789–1945, p. 4

๑๑. *Ibid*. p. 5

๑๒. Jerome Blum, Rondo Comeron, Thoams G. Barnes, *The European World*, pp. 448–449

๑๓. *Ibid* p. 448

๑๔. Arun Bhattacharjee, *Op. Cit*. pp. 25–26

บทที่ ๑๑
ความเคลื่อนไหวของชาตินิยมในยุโรป ก่อนหน้าสงครามโลกครั้งที่ ๑

๑. การรวมประเทศอิตาลี

๑.๑ ขบวนการเสรีนิยม ตอนต้นคริสศตวรรษที่ ๑๙

อิตาลีภายหลังคองเกรสแห่งเวียนนาไปแล้ว ได้กลับกลายมาเป็นดินแดนที่มีการปกครองตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์หมด แม้จะแยกกันออกเป็นหลายอาณาจักรก็ตาม ก่อนหน้าสมัยคองเกรสแห่งเวียนนา อิตาลีเองถูกปกครองโดยนโปเลียน นโปเลียนได้ให้สิทธิเสรีภาพเป็นอันมากแก่อิตาลี ดังนั้นเมื่อกลับมาสู่ระบอบการปกครองแบบเก่าที่เข้มงวดกวดขันภายหลังคองเกรสแห่งเวียนนาก็มีการเคลื่อนไหวที่จะดิ้นรนเพื่อแสวงหาเสรีภาพ

นโปเลียนที่ ๑ เมื่อถูกคุมขังอยู่ที่เกาะเซ็นต์เฮเลนา ได้ทรงทำนายไว้ว่า "อิตาลีนั้นอยู่แยกจากยุโรปภาคอื่น ๆ เพราะทางเหนือมีภูเขาแอล์ปอันสูงใหญ่กั้นเป็นกำแพง และนอกจากนั้นมีทะเลล้อมรอบ ดังนั้นวันหนึ่งคงจะรวมเป็นมหาประเทศได้"

"อิตาลี มีข้อสำคัญอยู่คือ มีภาษาเดียวกันหมด มีขนบธรรมเนียมคล้ายคลึงกัน ภาษารวมและวรรณคดีรวมนั่นแหละ วันหนึ่งจะช่วยให้พลเมืองที่ถูกแยกกันอยู่บัดนี้กลับรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ แม้กรุงโรมจะมีลักษณะหลายอย่างที่ไม่เหมาะสำหรับจะเป็นนครหลวงของมหาประเทศก็ดี ไม่มีปัญหาเลยว่า วันหนึ่งชนชาติอิตาลีได้รวมกันสร้างประเทศเดียวกันแล้ว เขาคงจะเลือกเอากรุงโรมเป็นนครหลวงจนได้"

แต่ในขณะที่นโปเลียนได้ทรงทำนายไว้นั้น ยังคงมีคนอิตาเลียนน้อยคนที่คิดเช่นนั้น และแม้ผู้ที่คิดได้ก็คงนึกว่าอิตาลีรวมกันมีกรุงโรมเป็นนครหลวง จะเป็นอย่างอื่นไม่ได้ นอกจากความฝัน ทั้งนี้เพราะราษฎรโดยมากเป็นชาวนา ไม่มีความรู้ ไม่ได้รับการศึกษา ไม่เอาใจใส่ในปัญหาการเมืองเลย ขอให้ได้ทำการเพาะปลูกทำมาหากินไปวันหนึ่ง ๆ ก็พอใจแล้ว

ส่วนพวกขุนนาง และผู้ดีสืบตระกูล โดยมากเป็นพวกหัวเก่า เกรงว่าการ

เปลี่ยนแปลงการปกครองไปทางแบบใหม่ จะตัดสิทธิของตน สู้อยู่ตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชไม่ได้ ตามระบอบนั้นพระเจ้าแผ่นดินประทานสิทธิพิเศษต่าง ๆ แก่พวกขุนนางสืบตระกูลอีกด้วย

ในระหว่างขุนนาง ก็มีที่ฉลาดสุขุม และเห็นการณ์ไกลบ้าง คือเห็นความจำเป็นของการเปลี่ยนแปลงและการรวบรวมอิตาลี แต่ความเห็นเช่นนี้มักจะมีแต่พวกชนชั้นกลางและชั้นพ่อค้า

แต่อย่างไรก็ดีตามที่นโปเลียนที ๑ ได้ทรงครอบครองอิตาลีทั้งหมดในสมัยหนึ่งนั้น เป็นข้อสำคัญมากเพราะคนอิตาลีได้เคยรวมกันชั่วคราว ได้ลิ้มรสการปกครองแบบใหม่ก็ย่อมมีบางคนที่จะลืมเสียมิได้

เมื่อการปกครองเป็นระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และหนังสือพิมพ์ก็มีไม่ได้ ใครจะออกความเห็นอะไรในทางการเมืองก็ไม่ได้ ดังนั้นเมื่อมีผู้ใดใคร่จะเปลี่ยนแปลงการปกครอง ก็ต้องคบคิดกันทำด้วยความลับ จึงเกิดมีสมาคมลับขึ้นหลายสมาคม

ในบรรดาสมาคมลับที่มีชื่อเสียง และอิทธิพลมากที่สุด คือ สมาคมคาร์บอนาริ สมาคมนี้ได้ตั้งขึ้นในสมัยนโปเลียน มีสำนักงานใหญ่อยู่ในกรุงปารีส และมีสาขาทั่วอิตาลี แต่ในสมัยนโปเลียน สมาคมคาร์บอนาริได้แข็งแรงที่สุดในเนเปิลส์ จุดหมายของสมาคมคาร์บอนาริมีอยู่ในหลัก ๓ ประการของสมาคมคือ สามัคคีเสรีภาพและเอกราช สมาชิกของสมาคมคาร์บอนาริโดยมากเป็นพวกนายทหารในกองทัพต่าง ๆ ในอิตาลี

นอกจากนี้ยังมีสมาคมอื่น ๆ ที่มิได้มีสาขาทั่วอิตาลี อย่างคาร์บอนาริ คือในแคว้นพิเอ็ดมองต์ ก็มีสมาคมเฟเดอเรต ดังนี้เป็นต้น

สมาคมลับเหล่านี้หาได้มีความมุ่งหมายที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองไปทางแบบใหม่ทั่วทุกสมาคมไม่ สมาคมที่มีความมุ่งหมายจะสงวนการปกครองแบบเก่าก็มีด้วย เช่น "Congregazionisti" เป็นสมาคมแคธอลิคมีความประสงค์จะรักษาอิทธิพลของคณะบาทหลวงไว้คงเดิม

ในเดือนมกราคม ๑๘๑๙ คณะนายทหารในสเปนได้ก่อการปฏิวัติเป็นผลสำเร็จ กษัตริย์เฟอร์ดินานด์ที่ ๗ ยังคงได้ครองราชย์ต่อไป แต่ถูกบังคับให้ประกาศรัฐธรรมนูญ และการปกครองก็ได้เปลี่ยนไปตามระบอบนั้น

ข่าวการปฏิวัติในสเปน ได้กระทบกระเทือนมาถึงอิตาลี ในไม่ช้าเนเบิลส์ก็ตั้งต้นก่อน ทั้งนี้เพราะเนเบิลส์ได้เกี่ยวข้องติดต่อกับสเปนมานาน ทั้งราชวงศ์บูร์บอง ที่ครองเนเบิลส์ก็เป็นสาขาอันสนิทของราชวงศ์บูร์บอง ที่ครองสเปน พวกหัวหน้าของสมาคมคาร์-บอนาริในเนเบิลส์ ก็ตกลงจะก่อการปฏิวัติขึ้นบ้าง นายทหารผู้ก่อการเป็นนายทหารชั้นนายร้อยสองนายมีนามว่า มอเรลลิ และซิลวาติ การปฏิวัติได้เริ่มขึ้นที่เมืองโนลา ริมภูเขาไฟวิสุเวียส เมื่อ ๒ กรกฎาคม ๑๘๒๐ ในตอนแรกนักปฏิวัติทั้งสองมีกำลังทหารเพียงร้อยคนเศษ แต่แล้วก็มีมาเพิ่มอีก และได้ยกทัพไปยังเนเบิลส์ ในทันใดนั้นพวกเสรีนิยมในเมืองอื่น ๆ ก็พากันลุกขึ้นทันที นายพลเอกเปเบ้หนีออกมาจากกรุงเนเบิลส์ มาร่วมกับผู้ก่อการและได้รับแต่งตั้งเป็นแม่ทัพของพวกปฏิวัติ ซึ่งมีกำลังเป็นอันมาก แม้ในนครหลวงก็มีการก่อการจลาจลไม่น้อย กษัตริย์เฟอร์ดินานด์ที่ ๑ เกรงเสียบัลลังก์ ก็เลยรีบพระราชทานรัฐธรรมนูญเสียโดยเร็ว เมื่อ ๖ กรกฎาคม ๑๘๒๐ แต่แล้วต่อมาออสเตรียก็ส่งทหารเข้ามาปราบพวกปฏิวัติ

ในไม่ช้าได้เกิดมีการปฏิวัติในพิเอ็ดมองต์ โดยสาขาของสมาคมคาร์บอนาริในนครตูริน (Turin) คิดจะเชิญเสด็จพระเจ้าวิคเตอร์ เอ็มมานูเอลที่ ๑ มาคุมขังไว้เสีย และบังคับให้พระราชทานรัฐธรรมนูญและให้ทรงทำสงครามกับออสเตรีย เพื่อช่วยพวกเนเบิลส์ซึ่งเป็นอิตาลีด้วยกัน คณะผู้ก่อการหวังจะได้พระเจ้าชาลส์ อัลเบิร์ต เป็นกำลังสำคัญในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พระเจ้าชาลส์ อัลเบิร์ต ทรงมีแนวความคิดเห็นเป็นเสรีนิยม ผู้ก่อการได้เตรียมไว้ว่าจะรอให้กองทัพออสเตรียม้วยุ่งทำการรบกับเนเบิลส์ทางใต้ พิเอ็ด-มองต์ก็จะเริ่มปฏิวัติทางเหนือ

ต่อมาเจ้าชาลส์ อัลเบิร์ต กลับเกิดเปลี่ยนใจ นำความลับไปเปิดเผยให้เสนาบดีกลาโหมของพิเอ็ดมองต์ทราบ แต่ก็ยังมิได้จัดการอะไรลงไป เพราะมีข่าวว่าทางเนเบิลส์กองทัพปฏิวัติได้ปะทะกับออสเตรีย เมื่อ ๗ มีนาคม ๑๘๒๐ ฝ่ายเนเบิลส์ เสียหายยับเยิน

ทางพิเอ็ดมองต์เห็นจะรอไม่ไหว ก็เลยก่อการขึ้นบ้าง โดยนายทหารซึ่งเป็นสมาชิกของคาร์บอนาริทั้งสิ้น ได้เรียกร้องให้มีรัฐธรรมนูญ และให้ยกทัพไปรบกับออสเตรีย ทางฝ่ายกษัตริย์วิคเตอร์ เอ็มมานูเอล ก็ได้ทรงสัญญากับมหาประเทศทั้งสามว่า ถึงอย่างไรก็จะไม่พระราชทานรัฐธรรมนูญ ถ้าพระราชทานก็จะเสียสัตย์ แต่จะไม่พระราชทานก็น่าจะ

ต้องปราบพวกนักปฏิวัติจนถึงนองเลือด ชาวพิเอ็ดมองต์ด้วยกันเอง ซึ่งไม่โปรดทำ ในที่สุดพระองค์ก็เลยทรงตัดสินพระทัยลาออกจากราชสมบัติ ราชบัลลังก์ก็ตกอยู่กับพระอนุชา คือ ชาลส์ พีลิกซ์ ซึ่งยังประทับที่โมเดนา และได้ทรงแต่งตั้งชาลส์ อัลเบิร์ต เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ไปก่อน ชาลส์ อัลเบิร์ต ก็เลยประกาศให้มีการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญ โดยใช้แบบรัฐธรรมนูญของสเปน แต่ชาลส์ พีลิกซ์ ไม่รับรู้และประกาศเนรเทศชาลส์ อัลเบิร์ต ไปอยู่ฟลอเรนซ์

ในที่สุดพวกปฏิวัติที่ตูรินก็เตรียมรบ เกิดปะทะกับกองทหารรัฐบาลซึ่งออสเตรียส่งทหารมาช่วย ผลสุดท้ายพวกปฏิวัติก็ปราชัยอย่างง่ายดาย

๑.๒ มาซซินีกับสมาคมอิตาเลียนหนุ่ม

มาซซินี (Mazzini) เกิดที่นครเจนัว เมื่อเดือน มิถุนายน ๑๘๐๕ บิดาเป็นแพทย์และมิได้ส่งบุตรไปโรงเรียนได้สอนกันที่บ้าน ทั้งนี้เพราะบิดาไม่พอใจในการที่นครเจนัวถูกยกให้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรซาร์ดิเนีย ดังนั้น มาซซินี จึงนับได้ว่าได้รับการอบรมมาแต่กำเนิดให้เป็นปฏิปักษ์กับราชวงศ์ซาวอยแห่ง พิเอ็ดมองต์ และกับแคว้นพิเอ็ดมองต์ มาซซินีได้เห็นพวกนักปฏิวัติปลายรัชสมัย พระเจ้าวิคเตอร์ เอมมานูเอล ที่ ๑ หนีมาที่นครเจนัว และพยายามจะลงเรือหลบหนีไปต่างประเทศ ตั้งแต่นั้นมา มาซซินี ก็ได้บังเกิดความรักชาติอย่างแรงกล้าและมีความรู้สึกว่าควรจะพิสูจน์ความรักชาติโดยบากบั่น พยายามต่อการปฏิวัติโค่นอำนาจของกษัตริย์ต่าง ๆ ในอิตาลีเสียทั้งหมด รวบรวมอิตาลีให้เป็นมหาประเทศอันเดียวกัน และมีการปกครองโดยระบอบสาธารณรัฐ

มาซซินีได้เข้ามหาวิทยาลัยที่นครเจนัว และได้แสดงความคิดเห็นทางการเมืองจนได้พวกพ้องที่เห็นด้วยเป็นอันมาก ต่อมาเมื่อมาซซินี สำเร็จการศึกษาจากมหาวิทยาลัย เขาก็หมกมุ่นอยู่กับปัญหา "ชนชาติอิตาเลียนจะรวมกันเป็นชาติเดียวกันได้หรือไม่" และในที่สุดมาซซินี แก้ปัญหาว่าจะรวมกันได้ โดยวิธีเดียวคือ มหาชนรัฐ เพราะถ้ารักษาพวกกษัตริย์ไว้ประเทศก็คงแยกอยู่เช่นนี้เรื่อย ๆ ไป ตั้งแต่นั้นมา มาซซินี ก็ไม่ทำอะไรนอกจากคันคิดปฏิวัติ จนได้เป็นสมาชิกของสมาคม คาร์บอนารี

พอข่าวการปฏิวัติในฝรั่งเศสเมื่อปี ๑๘๓๐ คือ พระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๑๐ ลาออกจากราชสมบัติได้แพร่มาถึงอิตาลี พวกเสรีนิยมย่อมพากันยินดีเจนัวมีพวกเสรีนิยมมาก ย่อมมี

คนยินดีมาก ทางนครเจนัว เกรงจะเกิดเรื่องยุ่ง ก็เลยจับพวกทนายความบ้าง ผู้ดีหนุ่ม ๆ ที่เป็นพวกเสรีนิยมไปขังคุกอย่างเงียบ ๆ หลายคน มาซซินี เองก็ถูกจับด้วย เมื่อเขาถูกคุมขังอยู่ที่เจนัวได้ ๖ เดือน ก็ถูกปล่อยตัว แต่ถูกเนรเทศไปอยู่ต่างประเทศ เขาได้ไปพักอยู่ที่เมือง มาร์เซลล์ ในฝรั่งเศส มาซซินียังคงติดต่อกับเพื่อนฝูงที่เป็นนักปฏิวัติด้วยกัน และในไม่ช้าก็สร้างคณะขึ้นมาใหม่ คือสมาคมอิตาเลียนหนุ่ม

เมื่อพระเจ้าชาร์ลส อัลเบิร์ต ได้ขึ้นครองราชย์ใหม่ ๆ มาซซินียังหวังอยู่เล็กน้อยว่าอาจจะทรงรับเป็นพวกเสรีนิยม รวบรวมอิตาลี และทำการรบกำจัดอำนาจของออสเตรียในอิตาลีได้ ดังนั้น มาซซินี จึงได้มีจดหมายกราบทูลพระเจ้าชาร์ลส อัลเบิร์ต ทางหน้าหนังสือพิมพ์อย่างเปิดเผย

มาซซินี และคณะอิตาลีหนุ่ม เมื่อคิดถึงอนาคตของอิตาลี ก็เห็นว่าจะอยู่แบ่งแยกกันเช่นนี้ต่อไปอีกไม่ได้ นึกถึงการรวมกันอยู่เสมอ ในปี ๑๘๓๓ สมาคมอิตาลีหนุ่ม ซึ่งมีสาขาสำหรับก่อการต่าง ๆ ที่นครมาร์เซลล์, เจนีวา, ลูนาโก ได้เริ่มก่อการปฏิวัติ นักปฏิวัติได้รับเดินทางเข้าเขตแดน พิเอดมอนต์ โดยวิธีลึกลับ มีการปลอมตัวกันมาก ได้ออกหนังสือพิมพ์ลับเรียกว่า "อิตาลีหนุ่ม" ซึ่ง มาซซินี เป็นบรรณาธิการ ในที่สุดตำรวจสืบสวนได้ว่ามาซซินี ได้เตรียมการปฏิวัติคือมีจุดมุ่งหมายจะถอดพระราชา จะสถาปนามหาชนรัฐ และจะทำสงครามขับไล่ พวกออสเตรียออกจากอิตาลี และมีผู้บังคับกองพันทหารหลายกองพันเข้าร่วมด้วย

ในบัดนั้นก็เลยมีการจับกุมกันขนานใหญ่ รัฐบาลได้ลงโทษนักปฏิวัติอย่างหนัก ถึงแม้ว่าการปฏิวัติที่นครเจนัวจะไร้ผล มาซซินี ก็ยังคิดปฏิวัติอยู่เรื่อยไป

ในปลายปี ค.ศ. ๑๘๓๓ ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ของฝรั่งเศส มีชาวโปแลนด์อยู่มาก ชาวโปแลนด์เป็นพวกที่ก่อการปฏิวัติในประเทศของตนมา ๒–๓ ปีแล้ว แต่ไม่สำเร็จ มาซซินีจึงมีความคิดจะยุให้พวกนี้ก่อการปฏิวัติในประเทศของตน และยกทัพเข้าแคว้นซาวอย รัฐบาลซาร์ดิเนีย จะต้องส่งทหารขึ้นไปปราบ เมื่อได้โอกาสนักปฏิวัติใน พิเอ็ดมอนต์ ก็จะได้ก่อการจลาจล และเมื่อเกิดเหตุยุ่งในพิเอ็ดมอนต์ นักปฏิวัติที่มีอยู่ทั่วอิตาลีก็จะได้ก่อการจลาจลขึ้นอีกพร้อม ๆ กันทั่วทุกแห่ง การจลาจลครั้งนี้ มาซซินี ได้ติดต่อขอความร่วมมือจาก การิบัลดี แต่แล้วเขาก็ทำไม่สำเร็จ ตัวเขาเองก็หลบหนีไปได้อีก

๑.๓ บทบาทของคาวัวร์ในการรวมประเทศอิตาลี

ในกลุ่มแคว้นต่าง ๆ ของอิตาลี ที่มีอยู่มากมายนั้น มีพิเอ็ดมอนต์ ที่มีกษัตริย์ราชวงศ์ซาวอย เป็นชาวอิตาลีโดยแท้จริง จึงทำให้พิเอ็ดมอนต์ สามารถทำตัวเองให้ห่างออกมาจากอิทธิพลของมหาอำนาจยุโรปบ้างอิทธิพลของออสเตรียขณะนั้น กำลังครอบคลุมเหนือแคว้น ลอมบาร์ดี และเวเนเชีย และราชวงศ์ แฮ็บสเบิร์ก กำลังครอบคุมเหนือพาร์มา ด้วยดังนั้นการที่พิเอ็ดมอนต์ มิได้มีความสัมพันธ์ทางด้านเชื้อสายกับประเทศอื่น ๆ ทำให้พิเอ็ดมอนต์ เหมาะสมที่จะรวมแคว้นอื่น ๆ เข้าเป็นประเทศ นอกจากนี้ก็มีกำลังเข้มแข็ง มีกษัตริย์ที่เข้มแข็งและมีที่ปรึกษาอันเข้มแข็ง คือคาวัวร์

คาวัวร์ เป็นผู้ได้รับเกียรติให้รวมอิตาลี กรณีที่ช่วยให้แคว้นต่าง ๆ รวมเป็นอิตาลีขึ้นมาได้ ด้วยแผนการณ์ของคาวัวร์ ดังนี้ คือ ประการแรก เขาได้วางแผนการณ์สร้างความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจและการทหารให้แก่พิเอ็ดมอนต์ เพื่อดำเนินการเตรียมตัวให้แคว้นต่าง ๆ เห็นว่า พิเอ็ดมอนต์ เหมาะสมที่จะเป็นหัวหน้ารวมแคว้นอื่น ๆ เป็นอิตาลี ประการที่สอง พยายามหาสัมพันธมิตร การหาสัมพันธมิตรของคาวัวร์เห็นว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่ง เหตุการณ์ในปี ๑๘๔๘ ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า อิตาลีจะพึ่งตัวเองโดยไม่ขอความช่วยเหลือจากภายนอกเป็นการยาก เพราะอิทธิพลของออสเตรียมีมาก การปราบปรามอิทธิพลของออสเตรีย เพื่อให้อิตาลีรวมกัน ชาวอิตาลีก็ต้องแสวงหาความช่วยเหลือจากต่างประเทศที่มีฐานะทัดเทียมกับออสเตรีย

ระหว่างปี ๑๘๕๐–๑๘๕๔ คาวัวร์ ได้รับเลือกเป็นรัฐมนตรีกระทรวงเกษตรพาณิชย์ของพิเอ็ดมอนต์ และการที่เคยได้ทำงานในตำแหน่งต่าง ๆ ก็เป็นการเปิดโอกาสให้คาวัวร์สามารถช่วยส่งเสริมสถานการณ์ทางเศรษฐกิจของพิเอ็ดมอนต์ ให้มั่นคงขึ้น สมัยคาวัวร์ มีการสร้างทางรถไฟมาก คาวัวร์วางรากฐานรถไฟไว้ให้อิตาลีมาก และนอกจากนี้ยังแนะนำวิธีการใหม่ ๆ ในวงการเกษตรกรรม และให้ที่ดินของอิตาลีผลิตอาหารต่าง ๆ ได้พอเพียงความต้องการ คาวัวร์ก่อนรับราชการเคยทำงานในไร่ของพ่อของเขา เมื่อได้เป็น รมต. เกษตร ก็นำความรู้ต่าง ๆ ที่ได้ประสบมาใช้

หลังปี ๑๘๕๐ ในอิตาลีก็มีพวกนักการเมืองหลายก๊กหลายพวก พวกของมาซซินีนั้นก็ยังมีอยู่ พวกของ มาซซินี ก็ต่อการปฏิวัติในส่วนต่าง ๆ ของอิตาลี ในระยะครึ่งหลัง

ของศตวรรษที่ ๑๙ การปฏิวัติของ มาซซินี ไม่ค่อยกระทบกระเทือนการเมืองในอิตาลีเท่าใดมีสมาคมการเมืองของพวกรักชาติพวกหนึ่ง เรียกว่า "Foundation of National Society" มีบุคคลสำคัญของพรรคเช่น ฟารินาและมานิน พวกนี้ต้องการสนับสนุนพระเจ้าวิคเตอร์เอมมานูเอลที่ ๒ จัดรวมประเทศอิตาลี ขณะนั้นพระเจ้าวิคเตอร์ เอมมานูเอลที่ ๒ ก็ยังลังเลพระทัยว่าจวนจะถึงเวลาหรือยังในการจัดรวมประเทศ แต่คาวัวร์ได้สนับสนุน "Foundation of National Society ต่อมาเมื่อ คาวัวร์ ได้รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี คาวัวร์ก็เริ่มหาทางผูกมิตรกับประเทศฝรั่งเศส และเชื่อว่าฝรั่งเศสจะช่วยให้อิตาลี ขับไล่ออสเตรียออกจากแหลมอิตาลีได้

คาวัวร์มีเพื่อนซึ่งเป็นนักการเมือง อยู่ ในฝรั่งเศสมากที่จะดำเนินผูกสัมพันธไมตรีระหว่างฝรั่งเศสอิตาลี ในสมัยแรก ๆ เป็นสมัยพระเจ้านโปเลียนที ๓ มีความฝันที่จะขยายพรมแดนฝรั่งเศสออกไปพยายามหาโอกาสสร้างจักรวรรดิ์ให้กับฝรั่งเศส และพยายามหามาด้วยวิธีที่สงบ ทางภาคใต้พระเจ้านโปเลียนที ๓ ต้องการได้แคว้นซาวอย ซึ่งเป็นของอิตาลี แต่ก็ยังเกรงมหาประเทศอื่น ๆ อยู่ คาวัวร์มาสบโอกาสเหมาะที่จะทำให้ พิเอ็ดมอนต์มีฐานะทัดเทียมกับประเทศอื่น ๆ ในสมัยสงครามไครเมีย (๑๘๕๕–๑๘๕๖)

เมื่อสงครามไครเมียเริ่มต้น รุสเซียก็หวังว่าออสเตรียจะเข้าข้างรุสเซีย ทางคาวัวร์ก็หวังว่าจะเข้ากับอังกฤษ ฝรั่งเศส รบออสเตรีย และรุสเซีย แต่แล้วออสเตรียก็เลยเข้ากับอังกฤษ ฝรั่งเศส คาวัวร์ก็เกิดความระแวงเกรงว่า ออสเตรีย อังกฤษ ฝรั่งเศส จะสนิทสนมกันมาก และเป็นอุปสรรคต่อการรวมอิตาลี

ในปี ๑๘๕๖ คาวัวร์ ได้ดำรงตำแหน่ง รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศอีกตำแหน่งหนึ่ง คาวัวร์ได้เจรจาลับกับฝรั่งเศสโดยคาวัวร์บอกว่าถ้าพิเอ็ดมอนต์เข้าร่วมกับฝรั่งเศสแล้ว ขอให้ฝรั่งเศสช่วยสนับสนุนให้พิเอ็ดมอนต์ พ้นจากอิทธิพลของออสเตรีย ในที่สุดก็ตกลงกันว่า พิเอ็ดมอนต์ ยอมร่วมสงครามไครเมีย โดยฝรั่งเศสสัญญาว่าจะหาทางช่วยเหลือชาวอิตาลี ให้ได้รับความยุติธรรมจากออสเตรีย

คาวัวร์ก็หวังว่าเมื่อสิ้นสงครามไครเมียแล้ว พิเอ็ดมอนต์ ก็จะเรียกร้องความเห็นใจจากมหาประเทศให้ยอมรับพิเอ็ดมอนต์ในฐานประเทศเอกราชทัดเทียมกัน เมื่อรุสเซียแพ้สงครามไครเมียมีการประชุมร่างสัญญาสันติภาพในปารีส ออสเตรียได้ขัดขวางมิให้พิเอ็ดมอนต์มีผู้แทนเข้าร่วมประชุมสันติภาพ หมายถึงว่าพิเอ็ดมอนต์ได้รับการรับรองจากมหาอำนาจ

การที่คาวัวร์ต้องส่งผู้แทนเข้าร่วมประชุม เพราะเกรงว่ามหาประเทศจะทำการตกลงเกี่ยวกับแหลมอิตาลี โดยที่พิเอ็ดมอนต์ไม่มีโอกาสจะรับรู้หรือโต้แย้งเลย ผลของการตกลงที่ปารีส ก็ปรากฏว่ามิได้มีการเปลี่ยนแปลงแต่ประการใดในแหลมอิตาลี หลังจากการตกลงที่ปารีส คาวัวร์ก็พยายามหาทางตกลงเรื่องการแบ่งดินแดนในแหลมอิตาลีให้ได้ และในระหว่างที่ยังมิได้ตกลงนั้นเอง ก็เกิดเหตุการณ์ขึ้นอย่างหนึ่ง คือมีชาวอิตาเลียนคนหนึ่งชื่อ เฟลิซ ออร์สินี ได้พยายามลอบปลงพระชนม์ พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ทั้งนี้เพราะเจ็บใจที่พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ มิได้ตัดสินใจอย่างใดอย่างหนึ่งลงไปในการช่วยเหลือการรวมอิตาลี การกระทำของออร์สินี เป็นการกระทำที่เตือนใจพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ให้ช่วยเหลือพิเอ็ดมอนต์เร็วขึ้น

เหตุการณ์ที่ทำให้พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ตกลงช่วยเหลือพิเอ็ดมอนต์เกิดขึ้นจากการพบปะระหว่างคาวัวร์ และพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ในเดือนกรกฎาคม ๑๘๕๘ ที่ทางตอนใต้ของฝรั่งเศส และในการพบปะกันในครั้งนี้ พระองค์จะช่วยพิเอ็ดมอนต์ ถ้าสงครามเกิดขึ้นโดยฝ่ายออสเตรียเป็นฝ่ายรุกรานพิเอ็ดมอนต์ และนอกจากนี้ได้มีการตกลงเกี่ยวกับสถานการณ์ของอิตาลี หลังจากที่ออสเตรียออกไปจากแหลมอิตาลีแล้ว อิตาลีจะแบ่งออกเป็น ๔ แคว้นใหญ่ ๆ และ ๔ แคว้นจะรวมกันแบบสหพันธรัฐ ภายใต้การนำของสันตปาปา แคว้นที่กล่าวถึงได้แก่ แคว้นทางเหนือซึ่งประกอบด้วย ลอมบาร์ดี, เวเนเชีย, พิเอ็ดมอนต์ และรัฐสันตปาปา แคว้นตอนกลางมีทัสคานี, ลูกา ฯลฯ และแคว้นที่ ๓ คือ อาณาบริเวณรอบกรุงโรม รวมทั้งกรุงโรม และแคว้นที่ ๔ คือ เนเปิลส์[๖]

ข้อตกลงอีกข้อหนึ่ง คือ ฝรั่งเศสจะได้รับแคว้น ซาวอย, และนีซ เป็นการตอบแทนในการที่ฝรั่งเศสจะช่วยพิเอ็ดมอนต์ นีซเป็นดินแดนติดต่อกับพิเอ็ดมอนต์ตอนใต้[๗]

อีกข้อหนึ่งก็คือ ราชธิดา ของพระเจ้าวิคเตอร์ เอมมานูเอลที่ ๒ จะได้อภิเษกสมรสกับเจ้าชายฝรั่งเศส ซึ่งเป็นหลานของ พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ เมื่อ พิเอ็ดมอนต์ได้รับการสนับสนุนจากฝรั่งเศส งานขั้นต่อไปก็คือ รอให้เกิดสงครามกับออสเตรียโดยออสเตรียเป็นผู้ก่อขึ้นก่อน ออสเตรียทราบสัญญาลับของฝรั่งเศสและอิตาลีดี ก็เลยระดมพลส่งมาไว้ในเวเนเชีย พิเอ็ดมอนต์ก็เลยระดมพลบ้าง อังกฤษก็พยายามหาทางไกล่เกลี่ย โดยพยายามเปิดการประชุมลดอาวุธทั้งสองฝ่าย พิเอ็ดมอนต์จะลดกำลังทางทหารเมื่อออสเตรียยอมรับจะให้

ความยุติธรรมต่อชาวอิตาลี แต่ออสเตรียไม่ยอมและได้ยื่นคำขาดให้พิเอ็ดมอนต์ลดกำลังอาวุธ พิเอ็ดมอนต์ปฏิเสธ ออสเตรียก็เลยส่งกองทัพเข้าพิเอ็ดมอนต์ ในปี ๑๘๕๙

๑.๔ สงครามระหว่างออสเตรียกับอิตาลี ๑๘๕๙

ในสายตาของวงการทั่วไปเห็นว่า ออสเตรียรุกรานพิเอ็ดมอนต์ ฝรั่งเศสก็เลยปฏิบัติตามสัญญาที่ทำไว้กับพิเอ็ดมอนต์ คือช่วยเหลือพิเอ็ดมอนต์ เนื่องจากทหารออสเตรียทำการรบเชื่องช้ามาก ทำให้พิเอ็ดมอนต์เตรียมการช่วยเหลือตัวเองไว้ทัน และฝรั่งเศสก็ส่งทหารมาช่วยได้นาน ในปีเดียวนี้เองทางฝรั่งเศสและพิเอ็ดมอนต์ก็เข้ายึดมิลานได้ ในขณะที่กองทหารของพิเอ็ดมอนต์ยึดดินแดนต่าง ๆ ในอิตาลีนั้น ดินแดนต่าง ๆ ที่ออสเตรียถือว่ามีอำนาจเหนืออยู่ เช่น พาร์มา โมดีน่า และแคว้นทางใต้ก็ก่อการจลาจล และเรียกร้องให้กษัตริย์เหล่านั้นสละราชสมบัติ และรวมตัวเองเข้าพิเอ็ดมอนต์ ผู้แทนแคว้นต่าง ๆ ทางใต้ได้ปฏิบัติตามคำเรียกร้องเหล่านั้น หลังจากเกิดสงครามมาได้สัก ๒ เดือน กว่า ๆ ในเดือนมิถุนายนนโปเลียน ที่ ๓ ก็เริ่มลังเลใจที่จะช่วยเหลือพิเอ็ดมอนต์ต่อไป เพราะปรัสเซียมีทีท่าว่าจะช่วยเหลือออสเตรีย ฝรั่งเศสก็คิดว่าพิเอ็ดมอนต์จะพึ่งฝรั่งมากกว่าที่เป็นอยู่ เพราะเมื่อขับไล่ออสเตรียไปแล้ว พิเอ็ดมอนต์เลยเป็นหัวหน้าสำคัญรวบรวมอิตาลี ความเข้าใจของฝรั่งเศสตอนต้นนั้นฝรั่งเศสต้องการจะขับไล่ออสเตรียออกไป และฝรั่งเศสจะเข้ามาแทนที่ ดังนั้นถ้าอิตาลีเข้มแข็งขึ้นมาความหวังของฝรั่งเศสย่อมจะสูญไป ดังนั้นฝรั่งเศสจึงได้หาทางเจรจาสงบศึกกับออสเตรีย พระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ได้พบจักรพรรดิแห่งออสเตรียที่เมืองวิลลาฟรังกา ซึ่งอยู่ในแคว้นลอมบาร์ดี และได้ตกลงที่จะยุติการสงครามระหว่างฝรั่งเศสกับออสเตรีย

สำหรับพิเอ็ดมอนต์ เมื่อทราบว่าฝรั่งเศสไปตกลงกับออสเตรียแล้ว พระเจ้าวิคเตอร์ เอมมานูเอลที่ ๒ แห่ง พิเอ็ดมอนต์ เห็นว่าจะต้องพ่ายแพ้ออสเตรีย และดินแดนฝรั่งเศสจะถูกยึดเอาไปถ้าฝรั่งเศสไม่ช่วยเหลือก็เลยยอมสงบศึก และยอมรับข้อตกลงที่ วิลลาฟรังกา แต่สำหรับคาวัวร์ไม่เห็นด้วย เขาจึงลาออก แต่แล้วไม่นานก็กลับถูกเรียกตัวกลับไปเป็นนายกรัฐมนตรีใหม่ ในเดือนพฤศจิกายน ๑๘๕๙ มีการเซ็นสัญญาระหว่างออสเตรีย และพิเอ็ดมอนต์ ที่เมืองซูริค ในสวิสเซอร์แลนด์ ซึ่งมีข้อความว่า ลอมบาร์ดีเข้ามารวมกับพิเอ็ดมอนต์ สำหรับฝรั่งเศสตามข้อตกลงตั้งแต่แรกจนถึงเกิดสงคราม ฝรั่งเศสจะได้แคว้น

ซาวอยและนีซเป็นเครื่องตอบแทน แต่ภายหลังทำสัญญาซูริคแล้วพิเอ็ดมอนก็ไม่ยอม โดยอ้างว่าการขับไล่ออสเตรียยังไม่สำเร็จฝรั่งเศสจึงไม่ค่อยพอใจ และหาโอกาสที่จะรวมซาวอยกับนีซในเวลาต่อมา

ในปลายปี ๑๘๕๙ เมื่อคาวัวร์ได้กลับเข้ามาเป็นนายกรัฐมนตรีของพิเอ็ดมอนต์ คาวัวร์ก็ใช้นีซและซาวอยเป็นเครื่องมือเจรจาให้ฝรั่งเศสช่วยเหลืออีก โดยถ้าฝรั่งเศสรับการออกเสียงของพาร์มา, โมเดนาและทัสคานี โรมานยา ซึ่งเป็นรัฐทางเหนือของรัฐสันตปาปา พิเอ็ดมอนต์จะจัดการออกเสียงประชามติในแคว้นซาวอย และนีซ ทุกแคว้นที่มารวมกับอิตาลีก็มีการออกเสียงประชามติทุกครั้ง เป็นเหตุผลที่ดีที่สุดในการแสดงออกให้คนอื่นทราบว่ามิได้ถูกกำลังบังคับเลยในการไปรวมกับพิเอ็ดมอนต์

ภายในต้นปี ๑๘๖๑ พิเอ็ดมอนต์ก็ได้ลอมบาร์ดีทางตอนเหนือเกือบทั้งหมด ดังนั้นหลังปี ๑๘๖๐ ดินแดนที่ยังเหลืออยู่คือ รัฐสันตปาปา เนเปิลส์ และซิซิลี

ในการดำเนินงานรวมแคว้นทางใต้นั้นก็เริ่มขึ้นจากตอนใต้ คือชาวซิซิลีไม่พอใจจะอยู่ใต้การปกครองของเนเปิลส์ เมื่อปี ๑๘๕๙ พิเอ็ดมอนต์ได้ชัยชนะในการรวมแคว้นต่าง ๆ ชาวซิซิลีก็เลยก่อการปฏิวัติ และในตอนนี้ก็มีนักการเมืองบางคณะโจมตีอำนาจของกษัตริย์เนเปิลส์ ดังนั้น การิบอลดีได้นำกองทหารเสื้อแดงของเขาเข้าโจมตีซิซิลี ในการดำเนินงานของการิบอลดีได้ทำไปโดยพลการ เพราะความรักชาติ กองทหารของการิบอลดี เรียกว่า "กองพันเชิร์ตแดง"

๑๕ การิบอลดีกับกองทหารเสื้อแดง

การิบอลดี ชื่อเต็มว่า Guiseppe Gariboldi มีกำเนิดที่เมืองนีซ เมื่อ ๓ กรกฎาคม ๑๘๐๗ อ่อนกว่า มาซซินี ๒ ปี แก่กว่าคาวัวร์ ๓ ปี การิบอลดีมีอาชีพเป็นนายเรือสินค้า และรักชาติอย่างยิ่งมาแต่กำเนิด เขาจึงท้อใจและเศร้าใจที่อิตาลีรวมกันไม่ได้ ต่อมาพรรคพวกของ มาซซินี ได้ติดต่อมายังการิบอลดีซึ่งเวลานั้นเขาได้เป็นนายเรือสินค้าเดินทางอยู่ทางฝั่งทะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียนได้พบกับชาวเยอรมันคนหนึ่งชื่อ คูเนโอ ซึ่งเป็นสมาชิก คณะอิตาลีหนุ่มคูเนโอได้เกลี้ยกล่อมให้การิบอลดีเป็นพรรคพวกจนสำเร็จ และเมื่อเสร็จการเดินเรือคราวนั้นเขาได้นำเรือกลับเจนัว และได้ไปพบมาซซินี ที่เมืองมาร์เซลส์ ซึ่งขณะนั้นมาซซินีได้เตรียมการรบยกทัพคืชาวอย และให้การิบอลดีกลับไปเจนัว เกลี้ยกล่อม

ทัพเรือพิเอ็ดมอนซ์ ซึ่งมีฐานทัพเรืออยู่ที่นั่นให้ก่อการปฏิวัติ แต่แล้วการปฏิวัติไม่สำเร็จ การิบอลดีเองก็ต้องหนีไป

ต่อมาเมื่อเกิดการปฏิวัติในชิชิลี การิบอลดีก็เลยเดินทางจากเจนัวมายังชิชิลี การิบอลดีได้รับความช่วยเหลืออย่างลับ ๆ จากคาวัวร์ การโจมตีของการิบอลดีก็มิได้ลำบากยากเย็น เพราะชาวเกาะชิชิลีก็ยินดีจะร่วมมืออยู่แล้ว ประชาชนก็ขอเข้าร่วมงานกับการิบอลดี เมื่อโจมตีชิชิลีแล้วก็เดินทางข้ามมายังเนเบิลส์ พระเจ้าฟรานซิส ที่ ๒ ได้หนีออกไปนอกเมืองหลวง

ก่อนที่การิบอลดีจะเข้าเนเบิลส์ คาวัวร์กลัวการิบอลดีมีอำนาจมากไปในตอนใต้ จึงเสนอให้พระเจ้าวิคเตอร์เอมมานูเอล ยกกองทัพมาสมทบกับการิบอลดีทางใต้ โดยรุกผ่านรัฐสันตปาปามุ่งสู่เนเบิลส์พบกับทัพการิบอลดีในเดือน กันยายน ๑๘๖๐ เมื่อพบกันแล้ว การิบอลดีได้มอบอำนาจต่าง ๆ ให้กับพระเจ้าวิคเตอร์เอ็มมานูเอล และในปี ๑๘๖๐ พิเอ็ดมอนต์ก็ได้ดินแดนทางเหนือหมด แม้แต่รัฐสันตปาปา ยกเว้นกรุงโรม ทางใต้ก็ได้ เนเบิลส์, ชิชิลี

ในเดือน มีนาคม ๑๘๖๑ ได้มีการประชุมที่ตูริน รวมแคว้นต่าง ๆ เป็นอิตาลี และได้ยกพระเจ้าวิคเตอร์เอ็มมานูเอล เป็นกษัตริย์ โดยมีตูรินเป็นนครหลวง หลังจากการรวมอิตาลีได้ไม่นาน คาวัวร์ก็ถึงแก่กรรมโดยยังมิทันได้เห็นโรมเป็นเมืองหลวง

เวเนเซีย อิตาลี ได้มาในปี ๑๘๖๖ เพราะอิตาลีได้สมัครเข้าช่วยเหลือปรัสเซีย เมื่อปรัสเซียทำสงคราม ๓ สัปดาห์กับออสเตรีย ในสงครามครั้งนั้น ออสเตรียพ่ายแพ้ปรัสเซีย เลยยกเวเนเซียให้อิตาลี

โรม อิตาลีได้มาในปี ๑๘๗๐ ทั้งนี้เพราะเกิดสงครามในยุโรป คือสงครามฟรังโก-ปรัสเซีย ระหว่างฝรั่งเศสและปรัสเซีย การที่อิตาลีมิได้ยึดโรมในปี ๑๘๖๐ ก็เพราะมีทหารฝรั่งเศสคุ้มครองอยู่ ครั้นเมื่อฝรั่งเศสถอนทหารกลับไปเมือ เดือนสิงหาคม ในสงครามฟรังโก-ปรัสเซียน พระเจ้าเอมมานูเอลก็เลยส่งทหารเข้ายึดโรมได้ แต่สันตปาปาไม่ยอมรับรองการรวมอิตาลี จนถึงปี ๑๙๒๙ ซึ่งมุสโสลินีได้ตกลงกับสันตปาปาจนสันตปาปายอมรับรองการรวมอิตาลี

เมื่อรวมเป็นประเทศแล้วในปี ๑๘๗๐ ยังมีดินแดนเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่ยังเหลืออยู่

ได้แก่แคว้น อีสเตรีย ซึ่งออสเตรียปกครองอยู่แคว้น อีสเตรีย นี้มีเมือง ทริเอสต์ กับเมือง พีอุม อีกแห่งหนึ่งคือทางใต้ของออสเตรียชื่อแคว้นไทโรล

ในสมัยแรกของการรวมอิตาลี มีคำขวัญอยู่อันหนึ่งเรียกว่า "Risorgimento–(Rebirth)" ภายหลังเมื่อรวมเป็นประเทศแล้ว คือราวปลายศตวรรษที่ ๑๙ และต้นศตวรรษที่ ๒๐ คำขวัญของอิตาลีมีคำว่า "Italia Ilredenta" หมายความว่า เอากลับคืนมา (Reden) เป็นสมัยที่ชาวอิตาลีเรียกร้องจะเอาแคว้น ทริเอสต์ รวมทั้งแคว้นไทโรลกลับคืนมา

ภายหลังการรวมอิตาลีแล้ว อิตาลีมีนโยบาย ๒ ประการ ที่คิดว่าจะเลือกแบบไหนกันแน่คือ

๑. เน้นหนักทางชาตินิยม ดินแดนส่วนเล็ก ส่วนน้อยที่ออสเตรียยังคงยึดครองอยู่ จะทำอย่างไรจึงจะได้ดินแดน

๒. นโยบายในครึ่งหลังของศตวรรษที่ ๑๙ ประเทศต่าง ๆ ในยุโรป ได้เริ่มแสวงหาอาณานิคมโพ้นทะเล ในสายตาของประเทศต่าง ๆ การมีอาณานิคมเป็นสัญญลักษณ์ของประเทศที่มีอิทธิพลการที่อิตาลีจะให้ทัดเทียมกับชาติอื่น ๆ ก็จำเป็นต้องมีอาณานิคมดินแดนที่อิตาลีจะขยายได้จากลักษณะภูมิประเทศของอิตาลี ความหวังของอิตาลีก็คือต้องการเป็นศูนย์กลางที่มีอิทธิพลรอบ ๆ ทะเลเมดิเตอรเรเนียน โดยเพ่งเล็งไปทางอัฟริกาเหนือ เช่น ตริโปลี, ตูนีซ (แต่อัลจีเรีย ฝรั่งเศสยึดไปตั้งแต่ปี ๑๘๗๓)

นอกจากนี้ดินแดนที่อิตาลี หวังได้คือ ดินแดนแถบอัลบาเนีย เหตุที่อยากได้เช่นนี้ เพราะจะได้มีอำนาจเหนือช่องแคบระหว่างอิตาลีกับอัลบาเนียจะมีอิทธิพลเหนือประเทศ ที่ผ่านเช่น ออสเตรีย, คริสศตวรรษที่ ๑๙–๒๐ อิตาลี พยายามเข้ามายุ่งแถบนี้จนถึงมหาสงครามโลกครั้งที่ ๒

ในระยะนี้อิตาลีมีนโยบายที่จะให้เลือกอยู่ ๒ ประการ ดังกล่าวแล้ว อย่างไรก็ตามก่อนอื่นอิตาลีต้องปรับปรุงสภาพการณ์ภายในของอิตาลีให้เรียบร้อย ซึ่งใช้เวลานานกว่าจะตั้งตัวได้ และเข้มแข็งพอที่จะมีเสียง รวมกลุ่มประเทศอื่น อิตาลีประสบปัญหาภายในที่สำคัญ เช่น ความแตกต่างระหว่างอิตาลีตอนเหนือ และใต้ทำให้เกิดการขัดแย้งทางการเมือง ทางใต้ของประเทศประชาชนส่วนใหญ่เป็นเกษตรกร ระบบสังคมแบบเก่ายังคี

ผู้เบิกทีนาทางเหนือ เป็นศูนย์กลางในสมัยโบราณเมืองศูนย์กลางอารยธรรมของ

อิตาลี เช่น เวนิช, เจนัว ฟลอเรนซ์, มิลาน วัฒนธรรมทางเหนือเจริญมากกว่าทางใต้ จึงทำให้ผู้แทนในสภาเกิดการขัดแย้ง วิธีที่จะขจัดข้อขัดแย้งคือให้มีการติดต่อกันมาขึ้น, มีการสร้างทางคมนาคมเชื่อมปัญหาอีกประการหนึ่งคือ เรื่องประชาชนหนาแน่นเป็นปัญหาที่มีมานานและยังคงเป็นอยู่

ในศตวรรษที่ ๒ หลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ มีระยะหนึ่งที่อิตาลีห้ามการอพยพออกนอกประเทศ และได้สนับสนุนคนให้มีลูกมาก ๆ คือสมัยมุสโสลินี ต้องการทหาร-เช่นประเทศอื่น ๆ ในระยะแรก ๆ ประสบปัญหาเรื่องแรงงานที่จะนำไปใช้ในการอุตสาหกรรมอิตาลีไม่มีถ่านหินที่จะใช้เป็นเชื้อเพลิงในการอุตสาหกรรมปลายคริสศตวรรษที่ ๑๙ มีนักวิทยาศาสตร์คิดหาทางแก้ไขได้เป็นผลสำเร็จได้พบแรงงานที่เกิดจากวัตถุชนิดหนึ่งเรียกว่า (พลังน้ำตก) (white Coal) อิตาลีทางเหนือมีภูเขาแอลป์ ซึ่งมีหิมะปกคลุม น้ำตกนี้ก็เกิดจากหิมะละลาย

บทบาทของอิตาลีทางด้านต่างประเทศ มีความสำคัญระยะปลายคริสศตวรรษที่ ๑๙–๒๐ อิตาลีเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ และพร้อมที่จะเข้ารวมกลุ่มมหาอำนาจ

๒. การรวมประเทศเยอรมัน

๒.๑ *การปฏิรูปในปรัสเซีย*

ชาวเยอรมันได้มีการโฆษณาและเรียกร้องให้มีการรวมกันมาตั้งแต่ ครั้งหลังจากครองเกรสออฟเวียนนา การจัดตั้งสภาฟรังเฟิร์ต และบูร์เชนชาฟเตน (Burschenshaften) เป็นสิ่งที่แสดงได้อย่างดีแต่ก็ทำไปไม่สำเร็จ เพราะออสเตรียกำลังมีอำนาจอยู่มากและปรัสเซียยังไม่พร้อมที่จะทำตนเป็นคู่แข่งของออสเตรีย ปรัสเซียได้รับความนิยมในกลุ่มแคว้นเยอรมันอยู่มากแคว้นต่าง ๆ ในเยอรมันเห็นว่าปรัสเซียเหมาะที่จะเป็นหัวหน้าในการรวม จะเห็นได้จากปรัสเซียเป็นหัวหน้าสหภาพศุลกากร[๕] เป็นการร่วมมือทางการค้าโดยยกเลิกระบบภาษีระหว่างรัฐปรัสเซียเสนอแนะให้มีสหภาพศุลกากร สมัยก่อนที่จะมีสหภาพดังกล่าวนั้น มีการตั้งภาษีระหว่างรัฐ ทำให้ของมีราคาแพงขึ้น เพื่อแสดงความสะดวกในการค้า และส่งเสริมการค้าภายในปรัสเซียก็เริ่มมีสหภาพศุลกากรขึ้นมา (คล้าย ๆ กับตลาดร่วมยุโรป ของยุโรป) และรวมกันป้องกันรักษาตลาดการค้า ในแคว้นเยอรมันด้วยกันก็ตกกันสินค้าต่างประเทศ สหภาพศุลกากรเริ่มตั้งแต่ปี ๑๘๑๘ ทำให้ปรัสเซีย เป็นที่รู้จัก ในกลุ่มแคว้นของชาวเยอรมัน การที่ปรัสเซียเป็นแคว้นใหญ่ของสหภาพศุลกากรทำให้ปรัสเซียมีอิทธิพลทางด้านเศรษฐกิจ

ในแคว้นต่าง ๆ และเมื่อมีอิทธิพลทางด้านเศรษฐกิจแล้ว การที่จะเข้าไปมีอิทธิพลทางการเมืองในภายหลังก็สะดวกยิ่งขึ้นการเป็นใหญ่ในสหภาพศุลกากรทำให้นโยบายและความคิดเห็นต่าง ๆ ของปรัสเซียได้แพร่หลายออกไปมีอิทธิพลทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง

แคว้นที่เป็นสมาชิก Zollverein ส่วนมากเป็นแคว้นทางเหนือ ทางใต้ไม่ค่อยมีส่วนร่วมมือ เพราะทางใต้อยู่ใกล้อิทธิพลของออสเตรีย และเกี่ยวกับศาสนาทางใต้เป็นทางเหนือเป็นโปเตสแตนท์ ทางเยอรมันตะวันตกเป็นเมืองอุตสาหกรรม ทางตะวันออกเป็นกสิกรรม ในการที่ปรัสเซีย จะเป็นผู้นำทางการเมืองก็ต้องแน่ใจว่า ตนปราบออสเตรียได้

ในปี ๑๘๖๑ เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในพระเจ้าเฟรดริค วิลเลียมที่ ๖ (๑๘๔๐–๑๘๖๑) ผู้เผชิญกับการปฏิวัติในปี ๑๘๔๘ สิ้นพระชนม์ อนุชาคือ พระเจ้าไกเซอร์ วิลเลียม ที่ ๑ ขึ้นครองราชย์ (๑๘๖๑–๑๘๘๘) ไกเซอร์ วิลเลียม ที่ ๑ ตั้งใจแน่วแน่ที่จะเห็นเยอรมันรวมกัน เฟรดริค วิลเลียมที่ ๖ ยังกลัวออสเตรีย และรุสเซียอยู่ จึงไม่คิดเรื่องการรวมเยอรมัน พอดีสมัยไกเซอร์ วิลเลียมที่ ๑ มีนายทหารสำคัญ ๆ เข้ามาร่วมในคณะบริหาร ที่มีชื่อก็คือ อัลเบิร์ต วอนรูน (เป็นเพื่อนกับบิสมาร์ก) เป็นรัฐมนตรีว่าการกลาโหม วอนรูนสนับสนุนนโยบาย ไกเซอร์ วิลเลียมที่ ๑ ที่จะรวมเยอรมัน แต่ปัญหาของ ไกเซอร์ วิลเลียม ที่ ๑ และวอนรูน คือทำอย่างไรจึงจะมีเงิน เพื่อที่จะนำมาใช้เสริมกำลังรบรัฐสภาปรัสเซียไม่ยอมอนุมัติเงินนั้น ไม่ได้แสดงว่ารัฐสภามีอำนาจมาก กษัตริย์ก็ยังมีอำนาจอยู่ แต่เรื่องการเงินแล้ว สภามีเสียงมากกว่า เพราะฉะนั้น ไกเซอร์ วิลเลียมที่ ๑ จึงรอจนกระทั่งบิสมาร์กเข้ามาร่วมคณะบริหารบิสมาร์กจึงหาทางเอาชนะสภาได้ และหาเงินมาใช้ทางทหาร บิสมาร์กถูกเรียกตัวกลับจากการเป็นทูตต่างประเทศ ในปี ๑๘๖๒ เพื่อมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีซึ่งเป็นข้อเสนอของวอนรูน (บิสมาร์กได้มีประสพการณ์ทางการทูตมานาน เคยเป็นทูตในรุสเซีย ฝรั่งเศสความคุ้นเคยที่เขาได้สร้างมาสมัยเป็นทูต ได้อำนวยประโยชน์ให้แก่เขาในระยะต่อมา)

๒.๒ บทบาทของบิสมาร์กในการรวมประเทศ

บิสมาร์ก มาจากครอบครัวที่เป็นผู้ดีของชาวชนบท (Junker) เมื่อเขามาจากผู้ดีชนบทเขาจึงเป็นพวกหัวเก่าและใช้ชีวิตของเขาตอนแรก ๆ ด้วยการสนับสนุนพวกอนุรักษ์นิยม เขาเห็นว่ากษัตริย์ควรเป็นบุคคลที่มีอำนาจและการปกครองแบบมีรัฐสภาไม่เหมาะสมกับสังคมเยอรมัน สมัยนั้นเขาต่อต้านพวกเสรีนิยม แต่บิสมาร์กเป็นคนที่มีชาตินิยม เขาเรียก

ตัวของเขาเองว่าเป็นชาวปรัสเซีย ต้องการสร้างความยิ่งใหญ่ของปรัสเซีย และจะทำทุกอย่างเพื่อปรัสเซีย และหลังปี ๑๘๑๔ ความคิดของเขาเปลี่ยนไปหันมาสนใจ และสนับสนุนการรวมเยอรมัน ซึ่งเป็นความต้องการของพวกเสรีนิยม ความจริงเขาไม่ศรัทธาในรัฐสภามากนักแต่มีความเชื่อมั่นจะได้รับความร่วมมือจากพรรคเสรีนิยม เขาจำเป็นต้องยอมรับรัฐสภา เขาเชื่อว่าตัวเขาเองเป็นชาวเยอรมัน ตลอดเวลาที่มีอำนาจถึงปี ๑๘๙๐ เราจะพบบ่อย ๆ ว่าบิสมาร์กไม่ได้ยึดถือหลักการอะไรแน่นอนเขาเปลี่ยนความคิดและนโยบายให้เข้ากับสถานการณ์ต่าง ๆ ได้ แต่ที่ได้รับความยกย่องคือความตั้งใจแน่วแน่ที่จะทำงานเพื่อความยิ่งใหญ่ของเยอรมัน กล่าวกันว่าวิธีการของบิสมาร์กใช้ได้ดี ในศตวรรษที่ ๑๙ แต่ในศตวรรษนี้ใช้ไม่ได้ เมื่อเราพูดต่อไปถึงเรื่องต่าง ๆ ในเยอรมันเราพบว่าการกระทำของเขาครั้งหนึ่งจะไปขัดกับการกระทำอีก ครั้งหนึ่ง เขาไม่เข้ากับพรรคการเมืองใด แต่จะร่วมมือกับทุกพรรคที่สนับสนุนเขา การที่เขาเป็นคนกลางไม่เข้ากับกลุ่มใด ทำให้เขาเป็นผู้นำสำคัญของเยอรมันและปรัสเซียได้ตลอดมา

ได้กล่าวมาแล้วว่า ไกเซอร์ วิลเลียมที่ ๑ ได้เรียกตัวบิสมาร์ก ให้กลับจากต่างประเทศมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เมื่อบิสมาร์กได้รับตำแหน่งนายกรัฐมนตรี เขาก็สามารถเอาชนะสภาโดยทางอ้อม ได้เสนอแนะให้ไกเซอร์ วิลเลียมที่ ๑ ปิดประชุมสภา และออกกฎหมายที่จะเรียกเก็บภาษีในยามฉุกเฉิน การเตรียมกำลังทหารก็เป็นการเริ่มต้นของการรวมประเทศ ปรัสเซียจำเป็นที่จะต้องมีกำลังทหารที่จะป้องกันการขัดขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากออสเตรีย เมื่อบิสมาร์กสามารถหาเงินมาใช้ปรับปรุงการทหาร บำรุงการทหารได้แล้ว งานขั้นต่อไป ก็คือคอยหาโอกาสให้การรวมเป็นผลสำเร็จ การรวมเยอรมันมีปัญหาหลายประการ ที่จะต้องค่อย ๆ กำจัดลงไป คือต้องทำให้ออสเตรียหมดอิทธิพลไปจากสมาพันธ์รัฐเยอรมัน อีกประการหนึ่งต้องทำให้ชาวเยอรมันในแคว้นต่าง ๆ สมัครใจที่จะมาอยู่กับปรัสเซีย มิใช่ปรัสเซียใช้กำลังบังคับ เกี่ยวกับความรู้สึกของชาวเยอรมัน ถ้าปรัสเซียใช้กำลังทหารเข้าบังคับ เยอรมันแคว้นต่าง ๆ จะรู้สึกว่าพวกเขาเป็นเชลยของปรัสเซีย บิสมาร์กต้องหาวิธีการที่จะให้แคว้นต่าง ๆ พอใจที่จะมารวมกัน

อีกประการหนึ่ง จะมีวิธีใดให้แคว้นเยอรมันทางเหนือ และทางใต้เข้ากันได้ เพราะว่าชาวเยอรมันใน ๒ ภาคนี้ ยังมีความเห็นและความรู้สึกซึ่งขัดแย้งกันอยู่ บิสมาร์กจึง

ต้องหาทางสร้างสถานการณ์อันหนึ่งเพื่อให้ชาวเยอรมันเห็นว่าควรจะร่วมมือกัน โดยไม่คำนึงถึงความแตกต่างทางศาสนา เมื่อบิสมาร์กได้เข้ามารับหน้าที่ในการเป็นผู้นำทางฝ่ายบริหาร จนเยอรมันรวมกันได้สำเร็จ ในปี ๑๘๗๑ นั้น บิสมาร์กทำให้ปรัสเซียเข้าสู่สงครามเพียง ๓ ครั้งเท่านั้นเอง และสงครามแต่ละครั้งเป็นสงคราม ที่ได้มีการวางแผนและวางจุดมุ่งหมาย ไม่ใช่สงครามซึ่งเกิดด้วยอารมณ์

สงครามทั้ง ๓ ครั้ง ได้แก่สงครามกับเดนมาร์กเกี่ยวกับแคว้นชเลสวิก และโฮลสไตน์[๖] สงคราม ๗ สัปดาห์ กับออสเตรีย[๗] และสงครามฟรังโก ปรัสเซียนกับฝรั่งเศส[๘]

๒.๓ การสงครามในสมัยรวมประเทศ

เหตุการณ์ที่นำไปสู่การรวมประเทศเยอรมันในระหว่างปี ๑๘๖๒–๑๘๖๔ บิสมาร์กเริ่มเป็นอัครมหาเสนาบดี ก็เริ่มทำสงครามกับเดนมาร์ก เริ่มเมื่อปี ๑๘๖๔ ความจริงมิได้เป็นสงครามที่มีความรุนแรงหรือเป็นสงครามที่ไม่ค่อยมีความจำเป็นในสายตาของผู้อื่น แต่สำหรับบิสมาร์กจำเป็นมาก เพราะต้องการให้เยอรมันแคว้นต่าง ๆ เห็นว่าปรัสเซียสามารถช่วยชาวเยอรมันด้วยกันให้พ้นจากอิทธิพลของชาติอื่น สงครามนี้เกิดขึ้นที่ชายแดนระหว่างเดนมาร์กกับสมาพันธรัฐเยอรมัน คือในแคว้น ชเลสวิก และ โฮลสไตน์ตามข้อตกลงที่กรุงเวียนนาแคว้นโฮลสไตน์รวมอยู่ในสมาพันธรัฐเยอรมัน แต่ชเลสวิกไม่รวมและให้ทั้ง ๒ แคว้นอยู่ภายใต้ผู้ปกครองแคว้นคนเดียวกัน ในปี ๑๘๖๔ เกิดปัญหาขึ้นคือกษัตริย์เดนมาร์กก็ต้องการรวมชเลสวิกกับเดนมาร์กจึงเป็นปัญหาขึ้น เจ้าผู้ครองแคว้นโฮลสไตน์ซึ่งเป็นผู้ดูแลชเลสวิก ปรัสเซียชวนออสเตรียขัดขวางเดนมาร์ก ผลของสงครามเดนมาร์กเป็นฝ่ายยอมแพ้ และยอมสละสิทธิในชเลสวิก เมื่อปรัสเซียและออสเตรียสามารถที่จะขับไล่อิทธิพลของเดนมาร์กออกไปจากชเลสวิก ประเทศทั้งสองได้แบ่งดินแดนระหว่างกัน โดยให้ปรัสเซียได้ชเลสวิก ออสเตรียได้คุ้มครองโฮลสไตน์ตามข้อตกลงเดนมาร์กเซ็นสัญญากับปรัสเซีย และออสเตรียยอมสละสิทธิในดินแดนทั้งสอง แล้วยังมีสัญญาระหว่างออสเตรียกับปรัสเซียเรียกว่าสนธิสัญญาเมืองแกสไตน์[๙] ทำกันต้นปี ๑๘๖๕ ซึ่งได้ตกลงกันว่าออสเตรียจะปกครองโฮลสไตน์ และปรัสเซียจะได้ชเลสวิก และได้สิทธิขุดคลองเชื่อมทะเลเหนือกับทะเลบอลติค คือคลองคิล (ในสงครามโลกที่เมืองคีลเป็นฐานทัพที่สำคัญของเยอรมัน) พอตกลงกันแล้วปัญหาชเลสวิก และ โฮลสไตน์ยังไม่สิ้นสุดเพราะมีเจ้าชายของโฮลสไตน์ ชื่อ เฟรดริค

ออกัสตินเบิร์ก ต้องการจะรวมแคว้นทั้งสองเข้าด้วยกันแล้วให้เป็นส่วนหนึ่งของสมาพันธรัฐเยอรมัน ปรัสเซียไม่สนับสนุน แต่ออสเตรียสนับสนุน ปรัสเซียกลัวออกัสตินเบิร์กจะครองทั้ง ๒ แคว้น ทั้ง ๒ แคว้นนี้เคยปกครองรวมกันอยู่เป็นเวลานาน สรุปแล้วเรื่องนี้บิสมาร์กอยากหาเรื่องกับออสเตรียและเชื่อว่าการสงครามกับเดนมาร์ก ปรัสเซียต้องการที่จะดูกำลังของออสเตรียและดูความสามารถของตัวเองด้วย เมื่อมีเรื่องเกี่ยวกับออสเตรียสนับสนุนออกัสตินเบิร์กปรัสเซียก็เลยไม่พอใจหาว่าออสเตรียละเมิดสนธิสัญญาเมืองแกสไตน์ จึงเกิดเป็นสงครามขึ้นเรียกว่าสงคราม ๗ สัปดาห์

ก่อนสงคราม ๗ สัปดาห์ บิสมาร์กเชื่อว่าไม่มีประเทศใดเข้ามายุ่ง และไม่มีใครช่วยเหลือออสเตรีย ถ้าออสเตรียตัวคนเดียวจริง ๆ ปรัสเซียมีหวังชนะบิสมาร์กได้เจรจากับรุสเซียและฝรั่งเศสที่ออสเตรียอาจขอความช่วยเหลือได้กับรุสเซีย บิสมาร์กได้ทำความสนิทชิดชอบกับนักการเมืองรุสเซียและเมื่อครั้งเกิดปฏิวัติในโปแลนด์ ในกลางคริสศตวรรษที่ ๑๙ บิสมาร์กก็ให้ไกเซอร์ วิลเลียม ที่ ๑ ช่วยรุสเซีย รุสเซียก็เห็นใจปรัสเซียกับฝรั่งเศส บิสมาร์กเจรจากับนโปเลียนที่ ๓ ได้ตกลงกับบิสมาร์ก บิสมาร์กไปแย้ม ๆ กับนโปเลียนที่ ๓ ว่าถ้าฝรั่งเศสไม่เข้ามาเกี่ยวข้องในสงครามระหว่างปรัสเซียกับประเทศอื่น ๆ บิสมาร์กจะยอมยกดินแดนบางส่วนทางปรัสเซียตะวันตกให้กับฝรั่งเศส นโปเลียนที่ ๓ เชื่อบิสมาร์ก พอปรัสเซียกับออสเตรียประกาศสงครามกับฝรั่งเศสก็ไม่ช่วยออสเตรีย ในที่สุดออสเตรียเป็นฝ่ายแพ้ ผลของการสงครามก็คือการเซ็นสัญญาที่กรุงปร้าก (Prague) (อยู่ในโบฮีเมีย ปัจจุบันเป็นเช็คโกสโลวาเกีย) ในสงครามครั้งนี้ ปรัสเซียได้ผู้ช่วยคืออิตาลี ทำให้อิตาลีได้แคว้นเวเนเชียคืนไปจากออสเตรีย

ในสงคราม ๗ สัปดาห์นี้มีทหารเยอรมันคนหนึ่งที่ขึ้นชื่อมาจนถึงปลายศตวรรษที่ ๑๙ คือนายพลเอก วอน มอลท์เก (ลูกชายของวอน มอลท์เก มีชื่อเสียงในสงครามโลกครั้งที่ ๑) ในสงครามคราวนี้ ปรัสเซียมีอาวุธดีมีทหารที่มีระเบียบวินัยดี ปรัสเซียเจริญทางทหารมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าเฟรดริคมหาราช (ครึ่งหลังของศตวรรษที่ ๑๘) การที่ปรัสเซียเกิดการจลาจลน้อยกว่าประเทศอื่น ๆ ในยุโรป ก็เพราะว่าประชาชนชาวปรัส.ซียได้รับการอบรมมาแบบทหาร คือยอมรับฟังความเห็นและคำสั่งของหัวหน้า อาวุธสำคัญที่เกิดขึ้นตอนนี้คือ บีนเข็มซึ่งบรรจุทีเดียวยิงได้หลายนัด แต่ออสเตรียมีบีนที่ล้าสมัย บรรจุครั้งเดียวยิงได้ครั้งเดียว

สนธิสัญญากรุงปรักเป็นสัญญาสงบศึกระหว่างปรัสเซียกับออสเตรีย ข้อความในสัญญากรุงปรักมีดังนี้

ประการแรก ออสเตรียจะต้องถอนตัวเองออกจากสมาพันธรัฐเยอรมัน และยอมรับว่าสมาพันธรัฐเยอรมันที่ได้เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยคองเกรสส์แห่งเวียนนาเป็นอันสิ้นสุดลง และแผนที่สมาพันธรัฐเยอรมันจะเกิดมีสหพันธรัฐเยอรมันเหนือขึ้นมาแทน สมาชิกแต่เดิมก็น้อยลงไป โดยที่สมาชิกเพียงแคว้นต่าง ๆ เหนือแม่น้ำเมนขึ้นไปเท่านั้นและมีปรัสเซียเป็นผู้นำ ส่วนแคว้นอื่น ๆ ทางใต้ลงมาเป็นแคว้นอิสระ แต่จะขอเข้าอยู่ในสมาพันธรัฐเยอรมันเหนือก็ได้ในภายหลัง แคว้นที่ยังมิได้รวมด้วยเป็นแคว้นที่นับถือโรมันแคธอลิค

ประการที่สอง ออสเตรียต้องยอมยกเวเนเชียให้อิตาลี

ประการที่สาม ออสเตรียจะต้องยอมรับว่าแคว้นชเลสวิก และโฮลสไตน์อยู่ในความอารักขาของปรัสเซียแต่มีเงื่อนไขอยู่ข้อหนึ่งว่าในเวลาต่อไป ประชาชนส่วนเหนือของแคว้นชเลสวิกอาจจะขอเข้าไปรวมอยู่กับแคว้นเดนมาร์กก็ได้ หรือปรัสเซียจะให้ประชาชนทางเหนือของชเลสวิกแสดงประชามติว่าจะรวมกับเดนมาร์กหรือปรัสเซีย (แต่ปรัสเซียก็มิได้กระทำดังที่สัญญา)

ประการที่สี่ กล่าวถึงว่า ออสเตรียจะต้องเสียค่าปฏิกรรมสงครามส่วนหนึ่งให้กับปรัสเซีย

เท่าที่พูดมานี้ ออสเตรียมิได้สูญเสียดินแดนส่วนหนึ่งส่วนใดเลย สนธิสัญญากรุงปรักนี้ปรัสเซียย่อมผ่อนปรนให้กับออสเตรียมาก เพราะวัตถุประสงค์ของการสงครามหวังผลประโยชน์จากดินแดนออสเตรีย แต่ปรัสเซียต้องการเป็นเพียงผู้นำของรัฐเยอรมันเท่านั้น

ถ้าเรามองดูสงคราม ๗ สัปดาห์ ในแง่ที่ว่าได้มีความสำคัญต่อปรัสเซียทางด้านการเมืองอย่างไรบ้างเราจะเห็นได้ว่าภายหลังสงคราม ๗ สัปดาห์ ปรัสเซียได้ประเทศที่แพ้สงครามมาเป็นพันธมิตร เพราะเมื่อสงครามสงบแล้วปรัสเซียได้ประกาศว่า เมื่อปราบศัตรูราบคาบแล้วก็จะดึงเอาศัตรูมาเป็นพวก ในที่สุดออสเตรียก็ได้มีความพอใจในปรัสเซียที่มิได้มีความรุนแรงกับตน และได้เป็นมิตรกับปรัสเซียเรื่อยมาจนสมัยสงครามโลก

อีกประการหนึ่ง สงคราม ๗ สัปดาห์ ได้แสดงให้เห็นว่า ปรัสเซียมีกำลังทหาร

เข้มแข็งทัดเทียมกับมหาอำนาจอื่น ๆ เพียงพอที่จะให้ความคุ้มครองแคว้นเยอรมันอื่น ๆ ได้ นอกจากนี้ยังทำให้ชาวเยอรมันในแคว้นต่างๆ มีความมั่นใจยิ่งขึ้นว่า การรวมประเทศเยอรมันจะเป็นการรวมระหว่างชาวเยอรมันที่แท้จริงคือจะไม่มีชนชาติอื่นเข้ามารวม

การเคลื่อนไหวของการรวมเยอรมันมี ๒ พวก พวกหนึ่งต้องการรวมเยอรมันเป็นดินแดนที่เรียกว่า "Greater Germany" คำ Greater Germany หมายถึงประเทศเยอรมันบัจจุบันผนวกรวมกับออสเตรีย, โบฮีเมีย และโมราเวีย อีกพวกหนึ่งต้องการรวมเพียงชาวเยอรมันเท่านั้นเป็นพวกที่ร่วมมือกับบิสมาร์ก และทำได้สำเร็จ เยอรมันสมัยบิสมาร์ก เรียกว่า "Little Germany"

(สมัยฮิตเลอร์ ได้โฆษณาว่าเยอรมันควรเป็น Greater Germany)

หลังสงคราม ๗ สัปดาห์ แคว้นต่าง ๆ ก็เห็นความอ่อนแอของออสเตรีย และได้เรียกร้องอิสระภาพจากออสเตรีย ในที่สุดออสเตรียก็ยอมที่จะประนีประนอมกับพวกชาตินิยมในแคว้นต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในฮังการีหลังสงคราม ๗ สัปดาห์ ดินแดนที่ติดต่อกับออสเตรีย คือ ฮังการีนั้น ออสเตรียต้องยอมให้อิสระภาพกับฮังการีโดยสิ้นเชิง

แต่เดิมออสเตรียและฮังการีร่วมกัน ต่างมีคณะรัฐมนตรีและสภากษัตริย์ของตนเองมาร่วมประชุมกันในเมื่อมีกรณีการเมืองการต่างประเทศและการทหาร ทั้ง ๒ ประเทศมีกษัตริย์ร่วมกันคือ โจเซฟ ฟรานซิส แห่งออสเตรีย หลังจากปี ๑๘๖๖ ประเทศออสเตรียได้เปลี่ยนเป็นชื่อ ออสเตรีย–ฮังการี

เมื่อบิสมาร์กกำจัดออสเตรียแล้ว ก็คิดจะรวมแคว้นทางเหนือและทางใต้ของเยอรมัน แต่บิสมาร์กก็ยังมีอุปสรรคสำคัญขัดขวางอยู่ คือฝรั่งเศสในสมัยสงคราม ๗ สัปดาห์ ฝรั่งเศสวางตัวเป็นกลาง และเป็นมิตรกับปรัสเซียเพราะต้องการดินแดนจากปรัสเซีย ภายหลังสงคราม ๗ สัปดาห์ ปรัสเซียสามารถเอาชนะออสเตรียได้ และแสดงความยิ่งใหญ่ทางทหารเกินกว่าที่ฝรั่งเศสคาดไว้ ก็ทำให้ฝรั่งเศสกลัวว่า ถ้าเยอรมันทางเหนือรวมกับทางใต้ได้ ฝรั่งเศสก็จะมีเพื่อนบ้านที่เข้มแข็ง น่ากลัวอันตรายไม่น้อย ฝรั่งเศสจึงเริ่มระแวงปรัสเซีย

เดิมฝรั่งเศสทำสัญญาลับกับปรัสเซียว่าจะได้ดินแดนจากปรัสเซีย ฝรั่งเศสก็เลยทวงไปยังปรัสเซีย และได้เสนอที่จะผนวกดินแดนทางตะวันตกของเยอรมันอย่างมากมาย ได้แก่ เบลเยียม ลักเซมเบิร์ก และแคว้นต่าง ๆ แถบลุ่มน้ำไรน์ ต่อมาบิสมาร์กเฉยเสีย

นโปเลียนก็ขอไปเพียงลักเซมเบิร์ก และแคว้นทางลุ่มแม่น้ำไรน์ บิสมาร์กก็เฉยเสีย และได้ส่งหนังสือเรียกร้องดินแดนเบลเยี่ยม ของฝรั่งเศสไปลงในหนังสือพิมพ์อังกฤษ ทำให้อังกฤษไม่พอใจ ทั้งนี้เพราะ อังกฤษกลัวว่าถ้าฝรั่งเศสผนวกเบลเยี่ยม เข้าไว้ก็เท่ากับฝรั่งเศสได้ละเมิดสนธิสัญญาปี ๑๘๓๗ ซึ่งตกลงกันให้ เบลเยี่ยมเป็นกลาง

ความต้องการของฝรั่งเศสในดินแดนปรัสเซียก็เป็นอันไร้ผล เพราะบิสมาร์กก็รู้ดีว่าถ้าปรัสเซียสนับสนุนฝรั่งเศสเรื่องเบลเยี่ยม ก็จะทำให้ประเทศอื่น ๆ เห็นว่าปรัปเซียละเมิดข้อตกลง ปี ๑๘๓๗ แต่แคว้นลักเซมเบิร์กและลุ่มน้ำไรน์ บิสมาร์ก ก็ยอมไม่ได้เพราะดินแดนแถบนั้นมีประชาชนเป็นเยอรมันส่วนมาก ถ้ายกให้ฝรั่งเศส บิสมาร์กจะเสียความนิยมไป เพราะขณะนั้นบิสมาร์กกำลังจะรวมเยอรมันเข้าด้วยกัน ดังนั้นคำสัญญาของบิสมาร์ก ก็คือเครื่องล่อให้ฝรั่งเศสเป็นกลางนั่นเอง

ในที่สุดปี ๑๘๗๐ ก็ได้เกิดเหตุการณ์ ซึ่งนำไปสู่การประกาศสงครามระหว่างฝรั่งเศสและปรัสเซีย คือ "Franco-Prussian War" สาเหตุของสงครามนี้เกี่ยวกับปัญหาในสเปน คือ พระนางอิสเบลลา ที่ ๒ ของสเปนได้ถูกบังคับให้สละราชสมบัติเพราะประชาชนทั่วไปไม่พอใจในการปกครองของพระองค์ ราชบัลลังก์สเปนก็ว่างลง จึงได้ไปอัญเชิญเจ้าชายลีโอโปลด์ ซึ่งเป็นเจ้าชายเยอรมัน และเป็นพระญาติกับพระเจ้า วิลเลียมที่ ๑ แห่งปรัสเซีย ให้ไปปกครองลีโอโปลด์ อยู่ในราชวงศ์โฮเฮนซอลเลิร์น แต่ลีโอโปลด์ ก็ได้ปฏิเสธ เพราะรู้ดีว่าฝรั่งเศสจะต้องขัดขวางอย่างแน่นอน เมื่อลีโอโปลด์ ปฏิเสธไม่ยอมเป็นกษัตริย์สเปน นโปเลียนที่ ๓ ก็เกรงว่าลีโอโปลด์ ปฏิเสธครั้งนี้ ต่อไปคราวหน้าเจ้าชายเยอรมันองค์อื่น ๆ ก็จะต้องรับไปเป็นกษัตริย์สเปนอีกจนได้ สมควรจะหาหลักประกันในข้อนี้ไว้ จึงได้ส่งทูตไปพบกับพระเจ้าวิลเลียมที่ ๑ ที่เมืองเอ็มส์ ทูตของฝรั่งเศสชื่อ เบเนเดตติ ได้มาเจรจากับพระเจ้าวิลเลียมที่ ๑ โดยให้พระเจ้าวิลเลียม ที่ ๑ รับรองแทนเจ้าชายทั้งหลายของเยอรมันที่จะไม่รับไปครองสเปน วิลเลียมที่ ๑ ก็ตอบเลี่ยงไปว่า เรื่องที่เกิดขึ้นไปแล้วเกี่ยวกับลีโอโปลด์นั้นปรัสเซียมิได้รู้เห็นด้วยเพราะฉะนั้นเหตุการณ์ข้างหน้า ปรัสเซียก็มิได้เกี่ยวข้องด้วย เสร็จแล้วก็โทรเลขไปหาบิสมาร์ก เล่าเรื่องนี้ให้ทราบ บิสมาร์กก็เลยเอาโทรเลขนั้นไปสับเปลี่ยนถ้อยคำเสียใหม่ แล้วจึงส่งไปลงหนังสือพิมพ์ทำให้ผู้อ่านหนังสือพิมพ์เข้าใจว่าฝรั่งเศสส่งทูตมาติดต่อกับ วิลเลียมที่ ๑ และวิลเลียมที่ ๑ ไม่ทรงยอมรับทูตฝรั่งเศส ฝรั่งเศสประกาศ

สงครามกับปรัสเซีย (ฝรั่งเศสเองก็ไม่ปรารถนาจะทำสงครามกับปรัสเซีย แต่บิสมาร์กเตรียมพร้อมจะทำสงครามกับฝรั่งเศสอยู่ตลอดเวลา)

หลังจากการสงครามระหว่างปรัสเซีย กับฝรั่งเศส ดำเนินไปได้ ๖ เดือน ก็ยุติลงโดยฝรั่งเศสเป็นฝ่ายแพ้การสงครามนี้ บิสมาร์กได้รับความร่วมมือทั้งชาวเยอรมันทางภาคเหนือและภาคใต้ เพราะสงครามคราวนี้ชาวเยอรมันทั้งหมดเห็นว่าเป็นการป้องกันเกียรติยศของชาวเยอรมันทั้งมวล

ในฝรั่งเศสประชาชนไม่พอใจ นโปเลียนที่๓ ได้ก่อการปฏิวัติขึ้น เมื่อเกิดสงคราม นโปเลียนที่ ๓ แพ้และถูกจับ พวกนักการเมืองฝรั่งเศสก็ประกาศล้มอำนาจของนโปเลียน ที่ ๓ เมื่อนโปเลียนที่ ๓ สิ้นอำนาจ ฝรั่งเศสก็หันมาปกครองแบบสาธารณรัฐ อีกในปี ๑๘๗๑ และมาเซ็นสัญญาสงบศึกกับปรัสเซียก่อนเซ็นสัญญาสงบศึก ๑๐ วัน บิสมาร์กได้เชิญเจ้าผู้ครองแคว้นต่าง ๆ ของเยอรมันมาพบกันที่ห้องกระจกพระราชวังแวร์ซายส์ และได้ตกลงจะรวมแคว้นต่าง ๆ เข้าด้วยกัน โดยมีปรัสเซียเป็นหัวหน้า ดังนั้นการรวมเยอรมัน จึงเป็นไปด้วยความยินยอมเห็นชอบของผู้ครองแคว้นต่าง ๆ

เมื่อมีการเซ็นสัญญาสันติภาพระหว่างฝรั่งเศสกับปรัสเซีย สนธิสัญญาฉบับนี้บางครั้งเขาถือว่าเป็นสนธิสัญญาสันติภาพระหว่างฝรั่งเศสและเยอรมัน สนธิสัญญาฉบับนี้มีชื่อเรียกว่าสนธิสัญญาแห่งเมืองแฟรงค์เฟิร์ทปรุปสาระสำคัญได้ดังต่อไปนี้ คือประการแรก ฝรั่งเศสต้องยอมรับยกแคว้นอัลซาสและลอเรนให้กับเยอรมัน ประการที่สองฝรั่งเศสต้องเสียค่าปฏิกรรมสงครามให้เยอรมัน และประการที่สาม เยอรมันจะมีทหารควบคุมอยู่ในฝรั่งเศสจนกว่าฝรั่งเศสจะใช้ค่าปฏิกรรมสงครามจนหมดสนธิสัญญาแห่งเมืองแฟรงค์เฟิร์ท นี้ก็มิได้ลงโทษฝรั่งเศสมากมายนัก ทั้งนี้เพราะสงครามมิได้เกิดขึ้นเพื่อจะแย่งสิ่งหนึ่งสิ่งใดแต่เป็นความประสงค์ของเยอรมันหรือปรัสเซีย ที่จะต้องการแสดงให้เห็นถึงความเข้มแข็งของปรัสเซีย เพื่อมิให้ประเทศอื่นขัดขวางการรวมเยอรมัน

ฝรั่งเศสเอง เมื่อเสร็จสงครามก็มีปัญหาภายในแต่ต่อมาภายหลังฝรั่งเศสสนใจในการสร้างอาณานิคมในดินแดนต่าง ๆ และฝรั่งเศสต้องเป็นคู่แข่งของอังกฤษ ในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๙ เยอรมันจึงถูกปล่อยให้ปรับปรุงประเทศของตนให้เข้มแข็งขึ้นมาได้

ในประวัติศาสตร์ยุโรป ๑๘๗๑–๑๘๙๐ ก็ถือว่าเป็นสมัยบิสมาร์ก มีอิทธิพลอย่างเต็มที่เป็นนักการเมืองคนสำคัญของยุโรป (๑๘๗๑–๑๘๙๐) เมื่อสงครามกับฝรั่งเศสสิ้นสุดลงเราจะเห็นว่าเยอรมันมิได้ทำสงครามกับประเทศใดประเทศหนึ่ง ในระยะต่อมาเป็นเวลาเกือบถึงยี่สิบปี ดังนั้นการที่เยอรมันภายใต้อิทธิพลของบิสมาร์ก เห็นว่าสงครามที่เกิดขึ้น ๓ ครั้ง เป็นสงครามที่จำเป็นในการรวมแคว้นต่าง ๆ กับปรัสเซีย เมื่อหลังสงครามเหล่านี้แล้ว บิสมาร์ก ก็หันกลับมาดำเนินนโยบายหลีกเลี่ยงการทำสงครามกับประเทศอื่น ทั้งนี้เพราะบิสมาร์ก เห็นความสำคัญของการปรับปรุงประเทศภายในมากกว่าการเสริมสร้างอิทธิพลนอกประเทศ

๒.๔ *บทบาทของบิสมาร์กในฐานะอัครมหาเสนาบดี*

นโยบายปรับปรุงภายในประเทศ เมื่อเยอรมันรวมเป็นประเทศแล้ว บิสมาร์กก็มีสิ่งที่จะต้องทำคือการร่างรัฐธรรมนูญปกครองประเทศ ทั้งนี้เพราะเขาเชื่อว่าการมีรัฐธรรมนูญนั้นจะเป็นสิ่งหนึ่งที่จะผูกความสัมพันธ์ ระหว่างดินแดนต่าง ๆ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เขาต้องการเสียงสนับสนุนจากพวกสามัญชน เขาพยายามทำตัวเป็นกลางและพยายามเอาใจพวกเสรีนิยม รัฐธรรมนูญที่สร้างเป็นเพียงกระดาษบันทึกข้อความเท่านั้นเอง เพราะรัฐธรรมนูญบิสมาร์กเป็นผู้สร้างขึ้น และได้กำหนดว่านั้นเยอรมันจะรวมกันเป็นแบบสหพันธ์รัฐ (Federation) ตอนต้นมี ๒๕ แคว้นด้วยกัน แต่ละแคว้นยังคงมีอธิปไตยของตัวเองอยู่บ้างในทางด้านบริหารนั้นก็มี คณะรัฐมนตรี ขึ้นตรงต่อกษัตริย์ พระเจ้าไกเซอร์วิลเลียมที่ ๑ ก็เป็นจักรพรรดิองค์แรกของเยอรมัน

การตั้งคณะรัฐมนตรี กษัตริย์เป็นผู้เลือกนายกรัฐมนตรี และนายกรัฐมนตรีเลือกรัฐมนตรีผู้ร่วมบริหารงานทั้งนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีขึ้นต่อกษัตริย์โดยตรง กษัตริย์มีอำนาจสั่งปลดนายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรี ในทางด้านสภานิติบัญญัติประกอบด้วยสภา ๒ สภา คือ สภาล่างเรียกไรชสต๊าก ในสภานี้ประกอบด้วยผู้แทนที่เลือกโดยประชาชนโดยตรง บัจจุบันสภานี้มีหน้าที่ออกกฎหมาย รวมทั้งเกี่ยวกับการเงิน ยังมีอีกสภาหนึ่งเรียกว่าสภาสูงหรือบุนเดสรัต สภาสูงประกอบด้วยผู้แทนซึ่งแคว้นแต่ละแคว้นเป็นผู้เลือกส่งมา (หรืออีกนัยหนึ่งเรียกว่าสภาขุนนางแบบอังกฤษ) ได้แก่ขุนนางเก่า, พวกเจ้า แต่ถึง ๒ สภาจะมีอำนาจ

ออกกฎหมายที่แท้จริง แต่กษัตริย์ก็มีอำนาจในการยับยั้งได้ นอกจากนั้นสภาขุนนางยังเป็นสภาของพวกเจ้า ดังนั้นสมาชิกในสภาสูงจึงมักจะขัดขวางสมาชิกสภาล่าง

การที่สภาไม่มีอำนาจควบคุมฝ่ายบริหาร ดังนั้นฝ่ายบริหารจึงมีอำนาจมากและหัวหน้าฝ่ายบริหารจึงดำเนินการให้เป็นไปตามความต้องการได้ มีนักประวัติศาสตร์บางคนกล่าวว่าบิสมาร์กทำตัวเหมือนผู้เผด็จการ แต่มิได้แสดงออกมาอย่างโจ่งแจ้ง และรัฐธรรมนูญที่บิสมาร์ก เป็นผู้ร่างก็ได้ใช้มาจนถึง ค.ศ. ๑๙๔๑ หลังสงครามโลกครั้งที่ ๑

สมัยรวมประเทศแล้ว เยอรมันสามารถจะพัฒนาตัวเองในด้านเศรษฐกิจและการเมืองวัฒนธรรมให้ทัดเทียมมหาประเทศอื่น ๆ ได้ภายในเวลาอันรวดเร็ว ในสงครามโลกครั้งที่ ๑ เยอรมัน มีอิทธิพลทางอุตสาหกรรมรองจากอังกฤษและมีอิทธิพลทางทะเลอันดับหนึ่งของยุโรป การที่เยอรมันสร้างความเข้มแข็งให้กับตัวเองได้เพราะ

ประการแรกบิสมาร์ก มีส่วนช่วยมาก เพราะการที่เยอรมันมิต้องไปทำสงครามกับภายนอก ก็ทำให้เยอรมันมีทุนและมีเวลาพอที่จะต้องสร้างความเข้มแข็ง

ประการที่สอง เมื่อการอุตสาหกรรมของประเทศได้ก้าวหน้าขึ้นมา รัฐบาลก็สนับสนุนอุตสาหกรรม รักษาตลาดของการค้าของเยอรมัน สหภาพศุลกากรมีส่วนช่วยให้สินค้าต่าง ๆ ของเยอรมันขยายกว้างออกไป ในสมัยนั้นเยอรมันต้องอาศัยสินค้าต่างประเทศภาษีศุลกากรก็ยังต่ำอยู่ พอมาถึงสมัยบิสมาร์ก ก็จัดแจงรักษาตลาดการค้า

ประการที่สาม เยอรมันได้ อัลซาส และลอเรน จากฝรั่งเศส ไซเลเซีย ซึ่งติดกับโปแลนด์และแคว้นซาร์ทำให้ได้แหล่งวัตถุดิบและเชื้อเพลิงอันเป็นประโยชน์ต่ออุตสาหกรรม

ประการที่สี่ ทางด้านการทหาร บิสมาร์กเห็นความจำเป็นที่จะต้องมีไว้ป้องกันประเทศ ในด้านการทหารรัฐบาล ก็เห็นความจำเป็นที่จะต้องทำนุบำรุงกองทัพบกกองทหารของเยอรมันในขณะนี้เป็นการป้องกันตัว เขามีความพอใจ ในการที่จะให้พรมแดนเยอรมันที่เป็นอยู่คงเดิมตลอดไป เขาไม่ต้องการขยายพรมแดนเยอรมันออกไป แต่บิสมาร์กถึงแม้ว่าจะเห็นความสำคัญของการทหาร แต่เขาไม่สนับสนุนการเสริมสร้างทางทะเล การที่บิสมาร์กไม่ส่งเสริมก็เพราะว่าบิสมาร์กเห็นว่ากองทัพเรือจำเป็นสำหรับประเทศ ที่มีนโยบายแสวงหาอาณานิคมและมีอาณานิคมอยู่นอกประเทศ แต่เยอรมันไม่มีนโยบายแสวงหาอาณานิคมหรืออยู่นอกประเทศ จึงไม่จำเป็นจะต้องสร้างกองทัพเรือให้ใหญ่โต การที่บิสมาร์กไม่นิยม

อาณานิคม เพราะขณะนั้นอังกฤษและฝรั่งเศส กำลังแข่งขันกันหาอาณานิคมอยู่ เมื่อยเอรมันไม่ต้องการสงคราม ก็ไม่ควรจะไปแสวงหาอาณานิคม

บิสมาร์กทำให้เยอรมันเข้มแข็งขึ้นโดยวิธีการปรับปรุงภายในประเทศ สำหรับเรื่องการภายในจุดมุ่งหมายที่สำคัญคือพยายามป้องกันมิให้แคว้นต่าง ๆ ที่รวมกันเกิดการบาดหมางแตกแยก พยายามทำให้คนทุกชั้น นักการเมืองต่าง ๆ เห็นความสำคัญของการร่วมมือกันมากกว่าจะแยกจากกัน และการจะทำให้รวมกันตลอดไป บิสมาร์กต้องประสบปัญหาหลายด้าน โดยเฉพาะเกี่ยวกับเรื่องศาสนา บิสมาร์กเชื่อว่าประเทศมีความสำคัญ เขาเชื่อด้านชาตินิยมอย่างรุนแรง เขาเชื่อว่าคนทุกคนต้องอยู่ภายใต้กฎหมายอันเดียวกัน และไม่มีใครได้สิทธิพิเศษ พวกพระโดยเฉพาะนิกายโรมันแคธอลิคตั้งแต่โบราณกาลมาถือว่า สันตปาปามีอำนาจเหนือกว่ากฎหมายหรือสิ่งใดทั้งสิ้น บทบัญญัติทางศาสนา และกฎข้อบังคับที่สันตปาปาออกมาทุกคนจะต้องยอมรับโดยมิต้องสงสัย ความเชื่อของพวกแคธอลิคก็เลยมาขัดแย้งกับความเชื่อของบิสมาร์ก เพราะกฎหมายของสังคมบางอย่างขัดขวางกฎหมายของบ้านเมือง เช่น กฎหมายบ้านเมืองบอกว่าผู้ที่กระทำการสมรสต้องจดทะเบียนตามกฎหมาย แต่ทางศาสนาถือว่า การแต่งงานในวัดเป็นการถูกต้องตามกฎหมายแล้ว พอดีในปี ๑๘๗๐ ได้มีศาสนาบัญญัติฉบับหนึ่งออกมาเรียกว่า "Declaration of Infallibility" ซึ่งกล่าวถึงว่า เมื่อสันตปาปาประกาศสิ่งใดออกมาแล้วย่อมไม่มีการผิดพลาด หรืออีกนัยหนึ่งคือการกระทำของสันตปาปาไม่ว่าในด้านการทูต การบัญญัติ ย่อมเป็นสิ่งที่ถูกต้องเสมอ การกระทำของบิสมาร์กก็เกิดเป็นปัญหารวมประเทศขึ้น แต่ถ้าทุกคนปฏิบัติตามนี้ ก็จะทำให้กฎหมายของบ้านเมืองคลายน้ำหนักลงไป

พวกแคธอลิคสมัยใหม่ไม่เห็นด้วยกับ "Declaration of Infallibility" และเรียกร้องให้บิสมาร์กจัดการแก้ไขและประท้วงดังนั้นจึงเกิดมีการเคลื่อนไหวในเยอรมัน ในตอนนี้เรียกว่า "การขับเคี่ยวเพื่ออารยธรรม" (Kulture Kampf) ความจริงมิได้เป็นการดิ้นรนเพื่ออารยธรรมอะไร แต่เป็นเหตุการณ์แสดงให้เห็นว่า "กฎหมายของบ้านเมืองจะอยู่เหนือกฎสังคมหรือกฎสังคมจะอยู่เหนือกฎหมายบ้านเมือง" และการเคลื่อนไหวสมัยนี้เอง รัฐบาลได้ออกกฎหมาย "May Laws" ออกมาซึ่งกำหนดว่า พวกพระจะต้องศึกษาในมหาวิทยาลัยเยอรมันเท่านั้น จะออกไปเรียนในต่างประเทศมิได้ นอกจากนี้ยังมีกฎหมายที่จะลบล้างสิทธิ

ของวัด ในการจัดการศึกษากฎหมายบังคับเกี่ยวกับเรื่องการแต่งงาน คือผู้เข้าพิธีจะต้องยอมรับว่า การทำพิธีในวัดยังมิถูกต้อง จะต้องมีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรของบ้านเมือง

แต่การบังคับของบิสมาร์กนี้ ทำให้ความเข้าใจที่เยอรมันจะรวมกันต่อไปได้ผิดคาดมากเพราะยิ่งบีบบังคับก็ยิ่งแตกแยกหนักขึ้น ดังนั้นบิสมาร์กก็เลยยอมผ่อนผันบางประการ เช่นยอมให้พระไปศึกษาต่างประเทศได้ แต่เรื่องการสมรสยังปฏิบัติดังเดิม และที่เพิ่มเติมมาอีกก็คือพระจะต้องปฏิญาณว่าจะต้องเคารพกฎหมายบ้านเมือง

เยอรมันได้กลายเป็นมหาประเทศขึ้นมา เพราะบิสมาร์กได้วางรากฐานอันเข้มแข็งไว้ให้กับเยอรมันได้กล่าวมาแล้วว่าบิสมาร์กพยายามทำให้ชาวเยอรมันเห็นความสำคัญในการที่จะให้ความคุ้มครองและเป็นธรรมในด้านกฎหมายแก่คนทั่วไป ครั้งแรกใช้วิธีบังคับให้คนยอมรับกฎหมายบ้านเมือง แต่ไม่ได้ผลก็ยอมเปลี่ยนแปลงและยกเลิกกฎหมายควบคุมพวกพระต่าง ๆ คงเหลือไว้แต่กฎหมายที่จำเป็นอีกด้านหนึ่งที่เกี่ยวกับสภาพการณ์ภายใน บิสมาร์กต้องประสบกับการตื่นตัวของพวกโซเชียลลิสต์แม้จะเป็นเพียงกลุ่มเล็ก แต่เนื่องด้วยมีนโยบายที่ผิดแปลกไปจากพวกเสรีนิยม มักกล่าวหาว่าพวกสังคมนิยมเป็นพวกรุนแรงและเป็นปฏิปักษ์กับพวกเสรีนิยม

ภายหลังศตวรรษที่ ๑๙ พวกรัฐบาลต่าง ๆ และกษัตริย์ยอมรับพวกเสรีนิยม แต่ต่อมาได้มีพวกสังคมนิยมเกิดขึ้น พวกกษัตริย์และเสรีนิยมก็เลยร่วมมือกันต่อต้านพวกสังคมนิยม ดังนั้นบิสมาร์กก็เลยหาทางป้องกันมิให้พวกสังคมนิยมมีอิทธิพลมากขึ้น บิสมาร์กพยายามหาทางเชื่อมความสัมพันธ์ของกลุ่มต่าง ๆ และทำให้ประชาชนทั้งมวลสนับสนุนรัฐบาล บิสมาร์กได้แสดงความสามารถออกมาอีกทางหนึ่งโดยการดำเนินนโยบายให้เข้ากับพรรคการเมืองทุกพรรคโดยมีนโยบายคล้อยตามพวกชาตินิยม สังคมนิยม และอนุรักษ์นิยม คือไม่พยายามทำตัวเองว่าเป็นพวกหนึ่งพวกใด เขายอมรับนโยบายของพรรคการเมืองต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ของเยอรมัน ดังนั้นการที่เขาไม่ยอมแสดงตัวเป็นกลุ่มใดนี่เอง ทำให้เขาเป็นนายกรัฐมนตรีตลอดมา ยกตัวอย่างเช่นเอาใจพวกสังคมนิยม บิสมาร์กก็เสนอแนะออกกฎหมายให้นายจ้างยอมรับผิดชอบเกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ของคนงาน เช่น คนงานต้องพิการลงได้รับอุบัติเหตุต้องหยุดพักงานนายจ้างก็ต้องจ่ายค่าเลี้ยงดูรักษา นอกจากนี้ยังมีกฎหมายปรับปรุงสภาพของโรงงานให้ถูกลักษณะและเจ้าของโรงงานจะต้องจ่ายเงินให้คนงานที่ชราและทำงานมานานแต่

ต้องออกไปเพราะสูงอายุ กฎหมายเหล่านี้บิสมาร์กได้ออกมาในปี ๑๘๘๓–๑๘๘๙

การที่ออกกฎหมายประกันสังคม ก็ได้รับเสียงสนับสนุนจากพวกโซเชียลลิสต์ แต่บิสมาร์กก็มีวิธีป้องกันมิให้พวกโซเชียลลิสต์มีอำนาจคือได้ออกกฎหมายต่อต้านพวกสังคมนิยม "คือกฎหมายที่ควบคุมการโฆษณาการพิมพ์ ควบคุมเกี่ยวกับการพิมพ์เอกสาร เซ็นเซอร์เอกสาร กฎหมายฉบับนี้ทำความพอใจให้กับพวก เสรีนิยม ชาตินิยม และอนุรักษ์นิยม และการที่จะเอาใจพวกชาตินิยมนั้นบิสมาร์กก็สามารถทำได้โดยออกกฎหมายเกี่ยวกับภาษีอากรคือพยายามป้องกันตลาดการค้าภายในประเทศ มิให้ต่างประเทศเข้ามาแข่งขันในการเอาใจพวกอนุรักษ์นิยม บิสมาร์กก็กระทำโดยการแสดงตัวเองว่ามีความจงรักภักดีต่อไกเซอร์ วิลเลี่ยมที่ ๑ และนโยบายต่าง ๆ ที่บิสมาร์กเป็นผู้คิดหรือกำหนด เขามิได้อวดอ้างว่าเขาเป็นผู้รับผิดชอบ แต่เขาได้เสนอนโยบายผ่านกษัตริย์ ทำให้ประชาชนเข้าใจว่าเป็นความต้องการของกษัตริย์ ทำให้พวกชาตินิยมนิยมพอใจมาก

ในสมัยของบิสมาร์ก พรรคการเมืองต่าง ๆ มีทั้งชอบและไม่ชอบ ดังนั้นเหตุการณ์รุนแรงจึงไม่เกิดขึ้นจึงเป็นความสามารถของบิสมาร์ก ที่จะมิให้เกิดเหตุการณ์ภายในรุนแรงขึ้น นอกจากนี้ทางด้านการค้าและอุตสาหกรรมยอมรับเอาวิธีการต่าง ๆ ของประเทศอุตสาหกรรมที่เจริญแล้ว เช่นการใช้มาตราเงินมาร์ค เมื่อทั้งประเทศมีมาตราฐานการเงิน และการชั่งตวงวัด ก็ย่อมจะเจริญในด้านการค้า เมื่อมีระบบการค้าทัดเทียมได้มาตรฐานกับประเทศอื่นก็เจริญก้าวหน้าไปมาก

เชิงอรรถ

๑. พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ *ภาววัร์* หน้า ๔๘

๒. เล่มเดียวกัน หน้า ๔๔๔–๔๔๕

๓. เล่มเดียวกัน หน้า ๔๔๖

๔. เล่มเดียวกัน หน้า ๔๖๗

๕. เรียกว่า Zollverein

๖. เรียกว่า Denish War (1864)

๗. เรียกว่า Seven Weeks War (1866)

๘. เรียกว่า Franco Prussin War (1870)

๙. เรียกว่า Treaty of Gastein

บทที่ ๑๒
การเคลื่อนไหวของชาตินิยมในยุโรป ก่อนหน้าสงครามโลกครั้งที่ ๒

๑. อิตาลี

๑.๑ การจัดตั้งระบบฟาสซิสต์ในอิตาลี

การที่อิตาลีเข้าร่วมในสงครามโลกครั้งที่ ๑ ได้ก่อให้เกิดผลเสียหายต่ออิตาลีอย่างมาก เพราะอิตาลีได้ผลตอบแทนไม่คุ้มค่า ค่าของเงินตกต่ำลงมา ค่าครองชีพสูง ทหารอิตาลี ๒ ล้านคน ซึ่งถูกปลดประจำการไม่มีงานทำ กรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรมอยู่ในฐานะที่ยากแค้น พวกคนงานในไร่นาไม่พอใจจะทำงานในไร่นา และบุกยึดที่ดินจากเจ้าของที่ดินมาเป็นของตน ในคณะเดียวกันรัฐบาลอิตาลีหลังสงครามก็ขาดผู้นำที่มีนโยบายก้าวหน้าที่จะแก้ปัญหาเหล่านั้น

การเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรได้กระทำกัน เมื่อ ๑๖ พฤศจิกายน ๑๙๑๙ เป็นครั้งแรกนับจากปี ๑๙๑๓ เป็นต้นมา การเลือกตั้งได้กระทำภายใต้ พระราชบัญญัติฉบับใหม่พรรคสังคมนิยมได้ที่นั่ง ๑ ใน ๓ ของที่นั่งทั้งหมด พรรคโพพูลิสต์ ซึ่งมีพระชื่อ คอน ลุยจิ สตูร์โซ เป็นผู้นำได้ที่นั่งมาเป็นอันดับ ๒ รองจากพรรคสังคมนิยม พรรคโพพูลิสต์มีนโยบายที่จะกระจายอำนาจการปกครองให้หลักประกันแก่โรงเรียน ศาสนา ปฏิรูปกรรมกร จัดตั้งฟาร์มสำหรับชาวนาในที่ดินผืนใหญ่ ทางใต้ปฏิรูปสังคม พรรคสังคมนิยมปฏิเสธที่จะเข้าร่วมรัฐบาลผสมกับพรรคโพพูลิสต์ ต่อมาในเดือนมกราคม ๑๙๒๑ พวกซ้ายสุดในพรรคสังคมนิยมได้แตกแยกออกไปตั้งพรรคคอมมิวนิสต์ พรรคสังคมนิยมที่เหลือก็แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ พรรคสังคมนิยมอิตาเลียน และฝ่ายขวา คือ พรรคสังคมนิยมปฏิรูป ซึ่งพวกหลังนี้มี เกียโคโม แม็คคิโอติ เป็นคนหนึ่งในบรรดาของผู้นำของพรรค

ความล้มเหลวของพรรคสังคมนิยม ในการคุมเสียงข้างมากในสภาทำให้รัฐบาลของอิตาลีมิได้ตั้งอยู่บนรากฐานของการสนับสนุนจากพรรค รัฐบาลแต่ละชุดที่เข้ามาบริหารท้องลาออก เพราะสู้เสียงในสภามิได้ ในที่สุดเดือนตุลาคม ๑๙๒๒ กษัตริย์ วิคเตอร์

เอ็มมานูเอลที่ ๓ ได้ขอร้องให้มุสโสลินีผู้นำของผู้แทนในสภา ซึ่งมีสมาชิกเพียง ๓๕ คน จัดตั้งรัฐบาล

๑.๒ *กำเนิดระบบฟาสซิสต์*

มุสโสลินี (Is Duce Benito Mussolini) เกิดในปี ๑๘๕๓ ใกล้ๆ กับเมืองฟอร์ไล ในจังหวัดโรมานญา ในอิตาลีกลางทางเหนือ พ่อของเขาเป็นช่างตีเหล็ก และแม่เป็นครูสอนหนังสืออยู่ชั่วระยะหนึ่ง มุสโสลินีเรียนหนังสือในโรงเรียนชั่วระยะเวลาอันสั้น ส่วนใหญ่เรียนด้วยตนเอง เขาเริ่มสนใจระบอบสังคมนิยม เขาหาเลี้ยงชีพด้วยการเป็นกรรมกร เขาเคยไปเที่ยวสวิสเซอร์แลนด์ ฝรั่งเศสตอนใต้ และแคว้นไทโรลของออสเตรีย แต่เนื่องด้วยเขาผิดใผ่สังคมนิยม จึงเป็นที่รังเกียจของประเทศต่างๆ ที่เขาไปเยือน เมื่อเขากลับมาอิตาลีในไม่ช้าก็เกิดความยุ่งยาก เพราะเขาคัดค้านการกระทำสงคราม (Tripolitan War) ระหว่างปี ๑๙๑๑–๑๙๑๒ ในฐานะนักสังคมนิยม เขาคัดค้านระบอบจักรวรรดินิยม ก่อนหน้าปี ๑๙๑๒ เขาได้เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์รายวันของพรรคสังคมนิยม เมื่อสงครามระเบิดในปี ๑๙๑๔ เขาสนับสนุนให้อิตาลีเป็นกลางในตอนแรก แต่ไม่ช้าเขาก็หันมาสนับสนุนให้อิตาลีแทรกแซงในสงคราม โดยเข้ากับฝ่ายพันธมิตร นี่เองเป็นสาเหตุที่ทำให้เขากระเด็นออกจากพรรคสังคมนิยม และฝรั่งเศสได้ให้เงินออกหนังสือพิมพ์ฉบับใหม่แก่เขาอีกครั้งหนึ่ง

ขณะนั้น มุสโสลินี ได้กลายเป็นโฆษก ของ พวกฝ่ายซ้ายเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวที่จะแทรกแซงในสงครามในไม่ช้ากลุ่มคนเหล่านี้ก็รวมตัวกันเป็นกลุ่มเล็กๆ หรือเรียกว่า "fasci" เหมือนกับจะเป็นการปฏิวัติ "ฟาสซิ" ได้รับการจัดรูปแบบโดยพวกสังคมนิยม ใน ซิซิลี มุสโสลินี หัวหน้ากลุ่มในมิลาน ได้เรียกประชุมกลุ่ม ฟาสซิ ที่กระจัดกระจายทั่วไปในอิตาลี เพื่อจัดเป็นองค์การแห่งชาติ "The Fasci d' Mazione Rivoluzionaria" ได้เริ่มวางรูปที่มิลาน เมื่อเดือนมกราคม ๑๙๑๕ และก่อนจะสิ้นสุดเดือนกุมภาพันธ์ มีองค์การประจำท้องถิ่นมากกว่า ๑๐๐ แห่ง ซึ่งมีสมาชิกรวมแล้วถึง ๙๐๐๐ คน และเรียกร้องให้ประชาชนสนับสนุนให้รัฐบาลเข้าสู่สงคราม

๑.๓ *การจัดตั้งพรรคฟาสซิสต์*

ในไม่ช้า หลังจาก อิตาลี เข้าสู่ สงคราม มุสโสลินีถูกเรียกเข้าประจำการในตำแหน่งสิบตรี ในปี ๑๙๑๗ เขาได้รับบาดเจ็บ เมื่อถูกปลดประจำการ เข้ากลับมาทำงานหนังสือ

พิมพ์และโจมตีนักการเมืองที่ไม่ยอมทำอะไรเลย

ในเดือนมีนาคม ๑๙๑๙ กลุ่มการเมืองกลุ่มใหญ่ก็เกิดขึ้น คือ "Fasci de Combattimento" มีการส่งตัวแทนไปยังจังหวัดต่าง ๆ มาอยู่ภายใต้การควบคุมขององค์การที่มิลาน

ในช่วงเวลานี้ มุสโสลินีได้เสริมสร้างความแข็งแกร่งให้พรรคฟาสซิสต์อย่างช้า ๆ มีนโยบายด้านชาตินิยมอย่างรุนแรง พวกฟาสซิสต์อ้างเสมอว่าพวกเขาได้ช่วยเหลือให้อิตาลีรอดพ้นจากการเป็นคอมมิวนิสต์ ในระหว่างสงคราม กรรมกรเข้ายึดโรงงานด้วยการประท้วงนั่งลงเฉย ๆ แต่หลังจากนั้น ๒–๓ เดือน การประท้วงก็ยุติ เมื่อรัฐบาลให้สัญญาจะจัดตั้งสภาคนงาน นักเขียนที่ต่อต้านฟาสซิสต์หลายคนเชื่อว่า ระบอบฟาสซิสต์ได้ก้าวขึ้นสู่อำนาจมาก่อนหน้านี้แล้ว ความหวาดวิตกที่ว่าอิตาลีจะกลายเป็นคอมมิวนิสต์ช่วยให้พวกฟาสซิสต์ได้มีอำนาจมากขึ้น นักอุตสาหกรรม (นายทุน) ได้ให้การสนับสนุนพวกฟาสซิสต์ มุสโสลินีได้รับการยกย่องจากต่างประเทศในระหว่าง ๑๙๒๑–๑๙๒๒ และ ๒–๓ ปี หลังจากนั้น เซอร์เรอซิวอล พีลลิปส์ ผู้สื่อข่าวพิเศษของหนังสือพิมพ์ลอนดอนเดลิเมล์ ได้เขียนไว้ว่า "Black shirts had slain the red dragon of Communism" ฟาสซิสต์เป็นกำลังที่แข็งแกร่งกว่าสังคมนิยมและคอมมิวนิสต์ของมาร์กซ

สมาชิกพรรคฟาสซิสต์ มีเครื่องแบบสัญญลักษณ์การทำความเคารพแบบโรมันและมัดหวายกับขวานเป็นสัญญลักษณ์ของพรรค

ในเดือนพฤศจิกายน ๑๙๑๙ สมาชิกของพรรคฟาสซิสต์ไม่ได้รับเลือกตั้งเลยในปี ๑๙๒๑ มุสโสลินีได้กลับคืนสู่สภาผู้แทนราษฎร โดยมีเสียงสนับสนุน ๓๔ เสียง ต่อมาเดือนพฤศจิกายน ๑๙๒๑ มุสโสลินีได้ปรากฏตัวในฐานะผู้นำของพรรคฟาสซิสต์

ในวันที่ ๒๔ ตุลาคม ๑๙๒๒ ได้มีการประชุมใหญ่ของพรรคในเนเปิลส์ มุสโสลินีได้สลัดทิ้งนโยบายสาธารณะ ที่เคยมีมาแต่ก่อนและหันมาสนับสนุนระบอบกษัตริย์ทั้งนี้เพื่อเอาใจนายพลแห่งกองทัพ

จากเนเปิลส์ มุสโสลินีได้กลับไปยังสำนักพิมพ์ที่มิลาน แต่พรรคฟาสซิสต์ จำนวน ๓๐๐๐๐ คน ได้สลายตัวเข้าสู่โรม ภายใต้การนำของเดอโบโน ร้อยเอก คีเวลชี ร้อยโท อิตาโล บอลโบ และ ไมเคิล บิอังชี ได้มีการวางแผนเข้าควบคุมเทศบาลในกรุงโรม และ

ต้องยึดรัฐอิตาลีทางตอนเหนือให้ได้มากที่สุด นายกรัฐมนตรี แฟคตา พยายามจะให้กษัตริย์ลงพระปรมาภิไธยประกาศภาวะฉุกเฉิน และประกาศกฎอัยการศึก แต่กษัตริย์ วิคเตอร์ เอ็มมานูเอลที่ ๓ ทรงปฏิเสธ แฟคตา ก็ต้องลาออกจากตำแหน่ง ในวันที่ ๒๘ ตุลาคม ๑๙๒๒ การตัดสินพระทัยของกษัตริย์น่าจะเป็นโอกาสทองของมุสโสลินี เพราะไม่มีใครสามารถจัดตั้งรัฐบาลได้ในภาวะเช่นนี้ ในวันที่ ๒๙ ตุลาคม ๒๙๒๒ วิคเตอร์ เอ็มมานูเอลที่ ๓ ได้ติดต่อไปยังมุสโสลินีเพื่อขอร้องให้เขาเป็นนายกรัฐมนตรี ภายใน ๒๔ ชั่วโมง เขาก็จัดตั้งรัฐบาลชุดใหม่ โดยมีพรรคฟาสซิสต์ร่วมด้วยไม่ถึงครึ่ง และในตอนเย็นวันที่ ๓๐ ตุลาคม ๑๙๒๒ กองกำลังของฟาสซิสต์ก็ถอนออกจากเมือง

๑.๔ *ทฤษฎีของลัทธิฟาสซิสต์เกี่ยวกับรัฐ*

เอกภาพของรัฐเป็นสิ่งสำคัญกว่าอื่นใดทั้งหมด ถือว่ารัฐเป็นแหล่งกำเนิดของเสรีภาพ ซึ่งผู้ใดจะปฏิเสธมิได้ ยกตัวอย่างเช่น ทุกคนมีเสรีภาพบนถนนหลวง เพราะรัฐได้สร้างกฎจราจรไว้ และบังคับควบคุมให้ทุกอย่างดำเนินไปตามกฎนั้น พวกฟาสซิสต์ได้ยึดถือคติแนวดังกล่าวไว้อย่างเคร่งครัด และถือว่าบุคคลไม่มีสิทธิจะคัดค้านโต้แย้ง หรือต่อต้านรัฐจะต้องพอใจกับสิทธิที่รัฐพึงจัดหาให้เท่านั้น ระบบฟาสซิสต์กระทำในสิ่งที่เรียกว่า "อนาคตของรัฐ" ฟาสซิสต์ถือว่ารัฐมิได้มีอายุอยู่เพียงชั่วอายุคนในปัจจุบัน แต่รัฐจะมีเอกภาพตลอดไปโดยไม่เฉพาะเจาะจงในยุคไหน ระบบฟาสซิสต์ได้เรียกร้องให้บุคคลเสียสละเพื่ออนาคต และกล่าวหาว่า "ประชาธิปไตย" เกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของพลเมืองชั่วระยะเวลาหนึ่งอันจำกัดเท่านั้น*

ในระบบฟาสซิสต์ถือว่าจุดประสงค์ของรัฐเป็นคนละส่วนกับของบุคคล ดังนั้น รัฐจะต้องมีบุคคลที่ดีที่สุดเข้ามาทำหน้าที่ควบคุมและกำหนดทิศทางของรัฐ คนดีที่สุดคนนี้จะต้องเป็นผู้วางระเบียบแบบแผนการปกครอง ที่มีประสิทธิภาพ แทนที่จะใช้คำว่า Liberty, Equality, Fraternity ระบบฟาสซิสต์จะใช้คำว่า Responsibility, Discipline และ Hierarchy แทน[๒] โดยมี "Il Duce" อยู่ในตำแหน่งสูงสุด ในทางปฏิบัติผู้นำจะต้องคิดถึงนโยบายที่จะนำไปสู่จุดหมายอันยิ่งใหญ่ คือการเสริมสร้างอำนาจและความเกรียงไกรให้รัฐอิตาลี

มุสโสลินีได้ก้าวเข้าสู่ความเป็นผู้คลั่งไคล้ เกี่ยวกับลัทธิชาตินิยมสูงสุด และยึดมั่นอยู่กับทฤษฎีของลัทธิจักรพรรดินิยม ดูหมิ่นเหยียดหยามความสงบและไม่เชื่อถือประโยชน์

ของสันติภาพ แต่เชื่อว่าสงครามจะนำมาซึ่งการเสริมสร้างพลังแห่งมนุษย์ และเกียรติยศชื่อเสียง

๑๕. *การต่อต้านเสรีนิยม*

การที่ระบอบฟาสซิสต์ยอมรับปรัชญาในแง่ที่ว่า "รัฐคืออำนาจสูงสุด" ระบอบฟาสซิสต์ได้ปฏิเสธไม่ยอมรับทฤษฎีของกลุ่มเสรีนิยมและประชาธิปไตย ทฤษฎีของฟาสซิสต์ไม่เพียงแต่ต่อต้านหลักการประชาธิปไตย สังคมนิยม, คอมมิวนิสต์ เท่านั้น แต่จะต่อต้านกับทุกระบอบที่มิใช่ฟาสซิสต์

ระบอบฟาสซิสต์ต้องการให้อิตาลีประสพความรุ่งโรจน์ รวมทั้งจะทำให้ชนกลุ่มน้อยในอิตาลีเชื้อสายเยอรมันและสลาฟเป็นอิตาเลียนให้ได้ ทฤษฎีเกี่ยวกับเผ่าพันธ์มิใช่การเริ่มต้นของระบอบ ฟาสซิสต์ อย่างไรก็ดี ไม่ ต้อง สงสัยเลยว่าผล ของความเจริญ ก้าวหน้า ของสัมพันธภาพกับนาซีเยอรมัน ทำให้อิตาลียอมรับนโยบายต่อต้านพวกกลุ่มเซมิติค" เช่นเดียวกับนาซี แต่ถึงกระนั้นกฎหมายต่อต้านพวกเซมิติค ในอิตาลีก็ไม่บังคับเข้มงวดแต่ประการใด

ระบบฟาสซิสต์ยกเลิกการเลือกตั้งผู้แทนอย่างเสรี และให้รัฐบาลมีพรรคการเมืองเพียง ๑ พรรคเท่านั้น องค์การเกี่ยวกับผู้แทนที่จัดตั้งขึ้นมาก็เป็นเพียงตัวบุคคลที่จะทำหน้าที่จัดหาคณะกรรมการออกกฎหมายได้ แต่ในระบบฟาสซิสต์รัฐซึ่งเป็นฝ่ายบริหารจะเป็นผู้ออกกฎหมายเอง แทนที่อำนาจการปกครองจะมาจากปวงชน อำนาจการปกครองกลับมาจากพรรคและรัฐบาล ข้าราชการจะได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งมากกว่าเลือกตั้งโดยปวงชน โดยปรกติ เสรีภาพของพลเมืองจะถูกตัดทอนให้น้อยลง ในกรณีที่ไม่ยกเลิกเสรีภาพรัฐผูกขาดการจัดการศึกษาการหนังสือพิมพ์ และรัฐบาลจะใช้ทั้ง ๒ อย่าง เป็นเครื่องมือการโฆษณาชวนเชื่อตามข้อเท็จจริงแล้ว การควบคุมความรู้สึกนึกคิดของคนด้วยการโฆษณาชวนเชื่ออย่างมีประสิทธิภาพ เป็นลักษณะพิเศษในการดำเนินงานของระบอบฟาสซิสต์ และจะควบคู่กันไปกับการใช้อำนาจและความรุนแรงเข้าจัดการกับผู้คัดค้านรัฐ ตำรวจลับและศาลพิเศษเป็นเครื่องมือสำคัญของระบอบฟาสซิสต์

๑.๖ *Corporative Theory*

ระบอบฟาสซิสต์ได้ปฏิรูปการจัดองค์การเสียใหม่ตามแนว "Corporative line" คือการรวมกลุ่มการผลิตที่สำคัญ ๆ แต่ปรากฏว่าไม่ประสพผลสำเร็จอย่างบริบูรณ์ ถึงแม้ว่า

Corporative Theory จะแสดงทัศนะเกี่ยวกับการอุตสาหกรรมโดยตลอด อิตาลีแยกการจัดองค์การของลูกจ้างและนายจ้างออกจากกัน ซึ่งแตกต่างจากในเยอรมัน ซึ่งลูกจ้างเป็นส่วนหนึ่งของ "Labor Front" โดยทั่วไป ทฤษฎีเกี่ยวกับ Corporative Theory เกี่ยวข้องกับการร่วมกันลงทุนอย่างเป็นปึกแผ่นของเอกชนทั้งปวง ไม่ว่าจะเต็มใจหรือไม่ก็ตาม โดยรัฐบาลจะเข้าควบคุมดูแลหรือมีส่วนร่วมในการลงทุนส่วนใหญ่ด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อให้สามารถช่วยเหลือตัวเองได้ และแสดงถึงอำนาจของชาติอิตาลีเป็นส่วนสำคัญ รัฐจะเข้าควบคุมแรงงานและการว่าจ้างต่าง ๆ[๙] ผู้นำของฟาสซิสต์ริเริ่ม Corporative Theory ในฐานะการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจเสียใหม่ แต่ในขณะเดียวกันก็นำมาใช้เป็นรากฐานของการปรับปรุงการจัดองค์การทางการเมืองเสียใหม่ด้วย

จุดมุ่งหมายอันสำคัญประการหนึ่งของระบบเศรษฐกิจแบบ Corporative economy ก็คือการจะสร้างอิตาลีให้ยุติการพึ่งพาต่างชาติอีกต่อไป มุสโสลินีได้สร้างเสริมการเกษตรกรรมพัฒนาที่ดินให้เป็นประโยชน์ พัฒนาอุตสาหกรรมและอาวุธ สนับสนุนการขยายพลเมืองของชาติและต้องการแสวงหาดินแดนแห่งใหม่ นโยบายการค้าทั่วไปในโลกขณะนั้น เป็นแบบพาณิชย์นิยม ได้บังคับให้อิตาลีได้ก้าวไปสู่ลัทธิชาตินิยมทางเศรษฐกิจ

๑.๗ *การปรับปรุงการปกครอง*

เมื่อมุสโสลินีได้เป็นผู้จัดตั้งรัฐบาลบริหารประเทศ เมื่อ ๓๐ ตุลาคม ๑๙๒๒ หลังจากนั้น คือในปี ๑๙๒๓ มุสโสลินีได้บีบบังคับสมาชิกพรรคโพพิวลิสต์ให้ลาออกจากคณะรัฐบาล มุสโสลินีได้ทำการเปลี่ยนแปลงกฎหมายเลือกตั้ง กล่าวคือ มุสโสลินีได้ออกกฎหมาย "Acerbo Election Law" ผ่านสภา โดยกำหนดสัดส่วนของที่นั่งในสภา ภายใต้กฎหมายฉบับนี้ พรรคฟาสซิสต์จะได้รับที่นั่งในสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จำนวน ๒ ใน ๓ ของที่นั่งทั้งหมด ที่นั่งที่เหลือจะถูกแจกจ่ายให้กับพรรคอื่น ๆ ตามสัดส่วนที่แต่ละพรรคจะได้รับเสียงโหวตลงคะแนน มีการเลือกตั้งใหม่ในวันที่ ๖ เมษายน ๑๙๒๔ พรรคฟาสซิสต์ได้มีสมาชิกซึ่งเป็นผู้นำทางการเมืองมาก่อนเข้ามาร่วมพรรคด้วย

ขณะนี้มุสโสลินีได้จัดระบบรัฐสภาที่จะเข้าสู่ระเบียบแล้ว แต่โดยที่ไม่คาดฝันฝ่ายค้านได้เริ่มก่อความยุ่งยาก โดยเฉพาะพรรคสังคมนิยม พอเริ่มสมัยประชุมสภาก็เริ่มกลายเป็นที่ชุมนุมโจมตีให้ยกเลิกระบบฟาสซิสต์และแผนงานอื่น ๆ ของระบอบนี้ทั้งหมด แม็ตต็-

ออตติ ผู้นำของกลุ่มสังคมนิยมปฏิรูป ได้เร่งเร้าให้เลิกวิธีการเลือกตั้งแบบฟาสซิสต์ ก่อนหน้านี้เขาได้เขียนหนังสือชื่อ "The Fascisti Exposed" เป็นการตีแผ่การกระทำที่ผิดกฎหมายของพรรคฟาสซิสต์ถึงร้อยกรณี ในที่สุดแม็ตติอ็อตติก็ถูกลอบฆาตกรรม เรียกว่า "Matteotti Incident" การที่แม็ตติอ็อตติถูกฆ่าตาย ทำให้ประชาชนไม่พอใจอย่างรุนแรง และในที่สุดก็เป็นที่รู้แน่ชัดว่า เจ้าหน้าที่ชั้นสูงของพรรคฟาสซิสต์เป็นคนวางแผนประชาชนเริ่มไม่แน่ใจในท่าทีของพรรคฟาสซิสต์ สมาชิกฝ่ายค้านในสภาได้พากันออกจากสภาและไปประชุมกันที่ Aventine Hill และประกาศว่าพวกเขาจะชุมนุมอยู่ที่นั่นจนกว่ากรณีแม็ตติอ็อตติ จะได้รับการพิสูจน์หาตัวผู้กระทำผิดมาลงโทษ มุสโสลินีก็เลยถือโอกาสประกาศว่า บุคคลเหล่านี้หมดสิทธิที่จะไปนั่งในสภาแล้ว ให้ที่เหล่านั้นว่างไปโดยปริยาย

ในปี ค.ศ. ๑๙๒๕ มุสโสลินียังไม่ได้มีอำนาจควบคุมเด็ดขาดทั้งหมดในทางการเมืองแต่แล้วในที่สุดเมื่อเขาได้รวมอำนาจของพรรคไว้ได้แล้ว และควบคุมเสียงในสภาได้เด็ดขาดในวันที่ ๓ มกราคม ๑๙๒๕ มุสโสลินีได้กล่าวสุนทรพจน์รับผิดชอบการฆาตกรรมแม็ตติอ็อตติ และท้าให้รัฐสภากล่าวโทษพ้องร้องตัวเขา แต่ความจริงแล้วขณะนั้นสภามีแต่พรรคพวกของมุสโสลินีทั้งสิ้น

มุสโสลินีเริ่มต้นจัดระบบเผด็จการของเขาให้ตั้งอยู่บนรากฐานของกฎหมาย ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่งเกี่ยวกับ "อำนาจและสิทธิพิเศษ" ของประมุขรัฐบาล ซึ่งผ่านสภาเมื่อ ๒๔ ธันวาคม ๑๙๒๕ และอีกฉบับหนึ่งเกี่ยวกับการให้อำนาจฝ่ายบริหารออกพระราชกฤษฎีกาใช้อำนาจควบคุมกฎหมายทั้งปวง ผ่านสภาเมื่อ ๓๑ ธันวาคม ๑๙๒๖ สภา Parliament ได้สละสิทธิในหน้าที่นิติบัญญัติให้กับมุสโสลินีและคณะรัฐมนตรี

มุสโสลินีมิได้แก้ไขรัฐธรรมนูญของอิตาลี ที่ชื่อว่า "Statuto of ๑๘๔๘" แต่ประการใด กษัตริย์ยังคงมีอยู่เช่นเดิม มุสโสลินีรับผิดชอบตัวเองแต่ลำพัง โดยทางเทคนิคกษัตริย์ทรงกำหนดรายชื่อคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ และในกรณีตำแหน่งของมุสโสลินีว่างลงกษัตริย์จะทรงแต่งตั้งผู้สืบอำนาจทางการเมือง จากรายชื่อซึ่ง "Fascist Grand Council" อันเป็นองค์การสูงสุดของพรรคเป็นผู้เสนอคณะรัฐมนตรีจะมีมุสโสลินีเป็นหัวหน้าคณะรัฐบาล

สภาสูง (Senate) ของอิตาลียังคงมีอยู่ แต่ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งจะต้องเป็นผู้ยอมรับระบอบฟาสซิสต์ เดือนธันวาคม ๑๙๓๘ สภาผู้แทนราษฎร ได้ยุบเลิกตัวเอง ต่อมาถึง

วันที่ ๒๓ มีนาคม ๑๙๓๙ Chamber of Fasces and corporation ก็กลายเป็นสภาล่างของรัฐสภาอิตาลี

ทางศาลยุติธรรมก็มีการยกเลิกศาลต่าง ๆ ในปี ๑๙๒๖ ได้จัดตั้งศาลพิเศษเพื่อป้องกันรัฐ (Special Tribunal for the Defense of State) มีฐานะมั่นคงมาก วิธีการคล้าย ๆ กับศาลทหาร (Court martial) ในศาลประเภทนี้จะมีหัวหน้าศาลเป็นทหารและผู้ที่ได้รับการผึกหัดทหารตามแบบฟาสซิสต์ มีการตั้งศาลย่อย ๆ ในศาลตำรวจ และขยายข่ายงานของตำรวจให้กว้างขวางใหญ่โต มีการสร้างค่ายกักกันนักโทษไว้รวมกันที่เดียวที่เกาะไลพาริ ในปี ๑๙๒๖ มีการจัดตั้งศาลแรงงานขึ้นใหม่ เพื่อขจัดข้อขัดแย้งระหว่างนายจ้างและลูกจ้าง

ทางด้านการปกครองท้องถิ่นใช้การแต่งตั้งข้าราชการจากส่วนกลาง "podesta" คือตำแหน่งข้าหลวงที่ไปปกครองในทางปฏิบัติจะได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลกลาง เมื่อมีปัญหาขัดแย้งกับนักการเมืองท้องถิ่น ในชุมชนใหญ่ ๆ จะมีการแต่งตั้งสภาที่ปรึกษาสำหรับให้คำปรึกษาแนะนำแก่ข้าหลวง ทั้งหมดมีอยู่ด้วยกัน ๒๒ จังหวัด

๑.๘ *การจัดองค์การของรัฐ*

ถึงแม้ว่าพรรคฟาสซิสต์จะกลายเป็นโครงสร้างของรัฐ แต่ก็ยังมีการแบ่งเขตการจัดองค์การออกไปเป็นส่วน ประมุขของพรรคคือมุสโสลินีอยู่ในฐานะเป็นผู้นำ "Il Dece" มีเลขาธิการทั่วไป (secretary general) เป็นหัวหน้าผู้ทำหน้าที่อำนวยการด้านบริหารและการคลังของพรรค ทำการอำนวยการควบคุมดูแลองค์การย่อยต่าง ๆ ของพรรค เช่น สมาคมครูฟาสซิสต์ สมาคมกรรมกรรถไฟฟาสซิสต์ สมาคมนักศึกษามหาวิทยาลัยองค์การใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์แห่งชาติ หนังสือพิมพ์ การโฆษณาชวนเชื่อ และอื่น ๆ องค์การของพรรคที่สำคัญที่สุดและเป็นกลุ่มวางนโยบายที่แท้จริง คือ "Fascist Grand Council" โดยนิตินัยและพฤตินัยในยามปกติ มาตรการสำคัญ ๆ และนโยบายทั้งหลายออกมาจาก "Fascist Grand Council" ซึ่งมุสโสลินีจะควบคุมอีกทีหนึ่ง มุสโสลินีจะเป็นผู้แต่งตั้งประธานสภานิติบัญญัติทั้ง ๒ สภา

สภาแห่งชาติ (National Council) มีสมาชิกประมาณ ๑๒๐ คน ประกอบด้วยเลขาธิการพรรคส่วนจังหวัด และผู้นำพรรคอื่น ๆ มีหน้าที่รับฟังคำสั่งที่พรรคจะตัดสินใจ ใน

แต่ละจังหวัดมีเลขาธิการพรรค และฝ่ายอำนวยการซึ่งมีสมาชิก ๗ คน หน่วยของพรรคในชั้นแรกคือ "Fasci de Combattimento" ซึ่งจะมีเลขาธิการและผู้อำนวยการควบคุมโดยได้รับการแต่งตั้งจากพรรค หน่วยงานท้องถิ่นนี้จะต้องยอมรับฟังคำแนะนำของเจ้าหน้าที่ของพรรคในระดับสูง

ในปี ค.ศ. ๑๙๒๖ ได้มีประกาศใช้พระราชกฤษฎีกาว่า นักศึกษาที่เรียนจบแล้วขององค์การยุวชนฟาสซิสต์ จะได้รับให้เข้าเป็นสมาชิกองค์การเยาวชน องค์การเยาวชนประกอบด้วย "Son of the wolf" (เด็กอายุ ๖–๘ ปี) Balilla (๘–๑๔ ปี) Guardist (๑๔–๑๘ ปี) และ Young Fascist (๑๘–๒๑ ปี)[๕]

ในด้านที่เกี่ยวกับการอบรมการทหารให้กับสมาชิกพรรค (Fascist Militia) นั้น ในวันที่ ๑๔ มกราคม ๑๙๒๓ ได้มีการจัดตั้งหน่วยอาสาสมัครทางทหารเพื่อรักษาความปลอดภัยแห่งชาติ ในหน่วยงานนี้มีคณะเสนาธิการและเจ้าหน้าที่ตลอดจนอาวุธของตนเอง มีการจัดตั้งกองกำลังตำรวจฟาสซิสต์พิเศษ แต่สมาชิกส่วนใหญ่ก็ไม่ค่อยจะได้ทำหน้าที่อะไรมากนักนอกจากการเดินพาเหรดและออกกำลังกายในบางโอกาส งานที่ทำก็มี "ตำรวจรักษาทางรถไฟ" "การเดินยามรอบ ๆ ท่าเรือ พวกอาสาสมัครฟาสซิสต์ นี้เข้ากับทหารในกองทัพไม่ใคร่ได้ เพราะพวกทหารไม่ยอมรับว่าสมาชิกในหน่วยดังกล่าวมีฐานะทัดเทียมเท่ากับทหาร

อีกองค์การหนึ่งที่ควรกล่าวถึงคือ "The Opera Nazionale Dopolovoro" องค์การนี้เป็นองค์การที่ส่งเสริมการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ เป็นผู้จัดหากิจกรรมสันทนาการและทางด้านวัฒนธรรม สำหรับกรรมกร ส่งเสริมการแข่งขันกีฬาทุกชนิด จัดหาห้องสมุดอ่านหนังสือ สำหรับกรรมกรจัดให้มีปาฐกถา องค์การนี้มีสมาชิกมากกว่า ๓ ล้านคน

๑๔ นโยบายทางด้านวัฒนธรรม

ทางด้านสิทธิของพลเมือง พรรคฟาสซิสต์ได้เข้าควบคุมหนังสือพิมพ์อย่างช้า ๆ หลังจากกรณีของแม็ตติอ็อตติ แล้วหนังสือพิมพ์ก็ถูกควบคุมอย่างเข้มงวด ระบบตำรวจลับจัดตั้งทั่วอิตาลีอย่างไรก็ดี ไม่มีใครเสียใจที่มุสโสลินีสามารถทำลายองค์การมาเฟีย ในซิซิลี (๑๙๒๗–๑๙๒๘) ลงได้ มุสโสลินีกำจัดสิทธิของพลเมืองโดยการกระทำอย่างช้า ๆ

การปฏิรูปการศึกษา ได้มีการขยายการศึกษาภาคบังคับจากอายุ ๑๒ เป็น ๑๔ ปี หลักสูตรและวิธีการสอบได้รับการปรับปรุงให้ก้าวหน้ามาก มีการสอนศาสนาใน Public

school รัฐเข้าควบคุมเจ้าหน้าที่การศึกษาส่วนท้องถิ่น โรงเรียนจะต้องสอนให้เด็กซื่อสัตย์และรักชาติรวมทั้งสนับสนุนรัฐบาล โรงเรียนในอิตาลีก็เลยกลายเป็นสถานที่ปลุกผีระบอบฟาสซิสต์ โรงเรียนราษฎร์ยังคงมีอยู่โดยรัฐไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยว ถึงแม้จะต้องมาสอบร่วมกับโรงเรียนของรัฐบาล

ในระยะแรกมหาวิทยาลัยของรัฐ ๒๑ แห่ง ยังไม่ถูกแทรกแซงจากรัฐมากนัก แต่ในปี ค.ศ. ๑๙๒๙ รัฐบาลได้ออกกฤษฎีกาบังคับให้อธิการบดี และคณบดีทุกคนต้องเป็นสมาคมพรรคในปี ๑๙๓๑ ศาสตราจารย์มหาวิทยาลัย ครู อาจารย์ ถูกบังคับให้ปฏิญาณตนว่าจะจงรักภักดีต่อระบอบฟาสซิสต์

๑.๑๐ *นโยบายเกี่ยวกับศาสนา*

สำนัก วาติกัน ของสันตปาปาตกอยู่ในฐานะเป็นศัตรูกับรัฐอิตาลีมาตั้งแต่การรวมชาติอิตาลี รัฐวาติกันปฏิเสธที่จะยอมรับข้อเสนอเพื่อตกลงเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างรัฐทั้งสองซึ่งกำหนดไว้ในกฎหมายเกี่ยวกับการค้ำประกันฐานะของสันตปาปาเมื่อปี ๑๘๗๑ แต่ก็ยังไม่มีการแบ่งแยกจากกันระหว่างองค์การศาสนากับรัฐอิตาลีอย่างเข้มงวดกวดขันเท่าใด กระทรวงการคลังของอิตาลีก็ยังคงจ่ายเงินเดือนให้คณะสงฆ์อิตาลี โรงเรียนสอนศาสนาก็ยังคงดำเนินอยู่ต่อไป และการศึกษาพระศาสนาก็ยังคงกระทำอยู่ในโรงเรียนของรัฐบาลตามปกติ ในปี ๑๘๖๘ สันตปาปาได้ออกประกาศพระบรมราชโองการ "Non expedit" โดยกล่าวย้ำว่า "เป็นการไม่เหมาะสมสำหรับชาวแคธอลิคทั้งปวงจะออกเสียงเลือกตั้งสมาชิกสภา แต่ถึงแม้ว่าทางฝ่ายสันตปาปาจะประกาศระเบียบดังกล่าวออกมาแต่ชาวอิตาลีก็ยังคงออกเสียงเลือกตั้งในสภาต่อไป และในขณะเดียวกันก็ยึดมั่นต่อศาสนาโรมันแคธอลิค นอกจากนี้ ยังมีชาวอิตาลีอีกจำนวนหนึ่งออกเสียงให้พรรคสังคมนิยม ทั้ง ๆ ที่ประกาศของสำนักวาติกันให้ต่อต้านคอมมิวนิสต์ ความจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้ทำให้สันตปาปาได้กล่าวในปี ๑๙๐๕ โดยย้ำว่าเนื่องจากการนำหลักของ "non expedit" มาใช้อย่างเข้มงวดกวดขันอาจจะนำไปสู่การแตกแยกกันเป็น ๓ ฝ่าย ในสังคมและศาสนาของอิตาลี จึงผ่อนผันให้ชาวอิตาลีออกเสียงเลือกตั้ง แต่ความเป็นศัตรูระหว่างสำนักวาติกันและรัฐบาลอิตาลีก็ยังคงดำเนินต่อไป ถึงแม้ว่าจะได้มีความพยายามทำความตกลงกันก็ตาม จนกระทั่งถึงปี ๑๙๑๙ ระเบียบ "non expedit จึงได้รับการยกเลิกไป

ในรอบ ๑๐ ปี หลังสงคราม สำนักวาติกันได้เริ่มนโยบายเกี่ยวกับการเจรจาข้อตกลงกับรัฐต่าง ๆ เกี่ยวกับหลักประกันฐานะและสิทธิพิเศษของคณะสงฆ์ โดยเจรจากับลัทเวีย ในปี ๑๙๒๒ กับบาวาเรีย (๑๙๒๔) กับโปแลนด์ (๑๙๒๕) กับลิทัวเนีย (๑๙๒๗) เช็คโกสโลวาเกีย (๑๙๒๘) อิตาลี โปรตุเกส และรูมาเนีย (๑๙๒๙) เยอรมัน (๑๙๓๓) และกับยูโกสลาเวีย (๑๙๓๕) แต่ไม่ปรากฏผลสำเร็จเลย

ในข้อตกลงดังกล่าว ได้มีการย้ำถึงการแต่งตั้งพระชั้นบิชอพอย่างเสรีของสันตปาปา สิทธิในการสอนศาสนาและการได้รับความคุ้มครองโดยปลอดภัยกับขององค์การศาสนา และทางฝ่ายศาสนาย่อมมีเสรีภาพที่จะดำเนินนโยบายของตนเกี่ยวกับการแสดงออกต่อสังคม และสำนักวาติกันจะต้องเห็นชอบในการเข้มงวดกวดขันในกิจกรรมที่เกี่ยวกับการเมืองของคณะสงฆ์

ข้อตกลงที่รัฐบาลอิตาลีและสันตปาปาตกลงกันได้เมื่อ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๑๙๒๙ มีชื่อว่า "Lateran" ข้อตกลงดังกล่าวแบ่งออกเป็น ๓ หลักการ[๖] คือ ประการแรก อำนาจทางโลกของสันตปาปา ซึ่งมีอยู่เหนือพื้นที่อันจำกัดจะได้รับการฟื้นฟู ตั้งแต่นั้นต่อไปสันตปาปาจะได้ปกครองเหนือนครรัฐวาติกัน ซึ่งเป็นตำบลหนึ่งในโรมซึ่งมีเนื้อที่ ๑๐๘.๗ เอเคอร์ โดยมีศูนย์กลางอยู่แถบ เซ็นต์ ปีเตอร์ นอกจากนั้น สันตปาปา ยังปกครองปราสาท กันดอลโฟที่พักฤดูร้อนนอกเมืองด้วย ประการที่สอง รัฐบาลอิตาลีตกลงจะจ่ายชดใช้ค่าเสียหายเกี่ยวกับทรัพย์สินขององค์การศาสนาซึ่งถูกยึดไปสมัยการรวมอิตาลี (๑๘๕๙–๗๐) ประการสุดท้าย รัฐบาลยอมรับว่าศาสนาแคธอลิคเป็นศาสนาประจำชาติอิตาลี การแต่งตั้งคณะสงฆ์จะต้องกระทำไปตามระเบียบ ทรัพย์สินของทางวัดจะต้องได้รับการยกเว้นการเก็บภาษี และรัฐบาลตกลงจัดสรรเงินทุนของรัฐเพื่อจ่ายเป็นเงินเดือนของคณะสงฆ์ วัดได้รับอนุญาตให้เป็นบุคคลตามกฎหมาย ซึ่งจะทำให้วัดสามารถหาทรัพย์สินของตนได้เอง รัฐจะต้องยอมรับกฎของคณะสงฆ์เกี่ยวกับการแต่งงาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือการแต่งงานตามแบบแคธอลิคในโบสถ์เป็นการถูกต้องตามกฎหมาย พระมีสิทธิพิเศษในการให้คำแนะนำสั่งสอนศาสนาในโรงเรียนชั้นประถมและมัธยม และสังคมของชาวโรมันแคธอลิคจะไม่ถูกรบกวนข่มเหง

ข้อตกลงดังกล่าวทำให้รัฐบาลอิตาลีในสมัยมุสโสลินีได้รับการรับรองจากสำนักวาติกัน หลังจากที่เป็นไม้เบื่อไม้เมากันมานาน

๑.๑๑ *นโยบายต่างประเทศ*

พรรคฟาสซิสต์ไม่สู้พอใจที่อิตาลีไม่ได้รับส่วนแบ่งจากสงครามคราวที่แล้วอย่างพอเพียง ทำให้ความสัมพันธ์กับยูโกสลาเวียไม่สู้ราบรื่นโดยเฉพาะปัญหาเกี่ยวกับพรมแดนของประเทศทั้งสอง นอกจากนี้ ความสัมพันธ์กับอังกฤษและฝรั่งเศสก็ไม่สู้ดี ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสไม่สู้เต็มใจและล่าช้าในการที่จะมอบอาณานิคมแก่อิตาลีเป็นการชดเชยตามสัญญากรุงลอนดอน อนึ่ง มุสโสลินีรู้ตัวว่าโชคชะตาได้กำหนดให้อิตาลีต้องเสริมสร้างจักรวรรดิเข้าครอบงำทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และทำทะเลอาเดรียติค ให้เป็นทะเลสาบอิตาเลียน นโยบายเหล่านี้ย่อมสอดคล้องกับนโยบายเสริมสร้างกำลังนาวีให้เข้มแข็งควบคู่กันไปด้วยก่อให้เกิดความขัดแย้งกับความสนใจของยูโกสลาเวีย กรีซ ฝรั่งเศส และอังกฤษ ซึ่งทุกชาติเหล่านี้ต่างก็มีนโยบายเกี่ยวกับแถบเมดิเตอร์เรเนียนเป็นพิเศษ เฉพาะตัวอยู่แล้ว

๑.๑๒ *อาณานิคมและเขตแดน*

จักรวรรดิอาณานิคมของอิตาลีเป็นสิ่งที่อิตาลีเพิ่งได้มาเร็ว ๆ นี้ อิตาลีได้ยึดดินแดนในอัฟริกาด้วยตนเอง คือ เอริเทรีย บนฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และ โซมาลีแลนด์ของอิตาลี บนฝั่งมหาสมุทรอินเดีย ความพยายามของอิตาลี ในปี ๑๘๙๖ ในการที่จะรวม ๒ แคว้นนี้เข้าด้วยกันด้วยการจะรบชนะ เอธิโอเบีย ได้ล้มเหลวลง สืบเนื่องมาจากเกิดกบฏบ็อกเซอร์ (๑๙๐๑) ในจีนอิตาลีก็เลยได้รับเขตสัมปทานที่ไม่สำคัญ ใน เทียนสิน ประเทศจีน ระหว่างปี ๑๙๑๑–๑๙๒๒ อิตาลีได้รบกับตุรกีและประสพความสำเร็จในอัฟริกาเหนือในแคว้นซีเรไนกา และ ตริโปลี ซึ่งต่อมาได้รวมเป็นอาณานิคมเรียกว่า ลิเบีย ในเวลาเดียวกันนี้อิตาลียังได้เข้ายึดครองเกาะ โดเดคาเนส อันก่อให้เกิดปัญหาระหว่างมหาอำนาจของยุโรป

ในวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ๑๙๑๙ กรีซและอิตาลีได้ทำข้อตกลงกันว่า กรีซจะสนับสนุนอิตาลีในการอ้างสิทธิเข้าครอบครองอัลบาเนียและส่วนหนึ่งของแหลม อนาโตเลีย และอิตาลีจะสนับสนุนกรีซในการอ้างอิทธิครอบครองแคว้นเทรซ-และ เอพิรุส และยกเกาะ โดเดคาเนส ที่มีกรีซอาศัยอยู่เป็นการตอบแทน อิตาลีได้ทำลายข้อตกลงนี้ในเดือน ตุลาคม ๑๙๒๒ โดยพื้นฐานที่ว่า ข้อตกลงเกี่ยวกับดินแดนตะวันออกใกล้ทั้งหมดถูกล้มเลิกไปเพราะความล้มเหลวที่จะให้สัตยาบันในสนธิสัญญาแซฟ (Treaty of Serves) ทำให้กรีซโกรธมาก และอังกฤษได้ประท้วงอย่างรุนแรง อันที่จริงอังกฤษได้ใช้สาเหตุนี้หน่วงเหนี่ยวที่จะยก

ดูบาแลนด์ ให้อิตาลีตามสัญญา กรุงลอนดอน เรื่อยมาจนกระทั่งถึงปี ๑๙๒๔ อิตาลีได้ถอนทหารออกจากอัลบาเนีย (เดือนสิงหาคม ๑๙๒๐) และการเซ็นสัญญา กรุงลอนดอน กับยูโกสลาเวีย เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๑๙๒๐ ได้มีการสร้างแนวเขตแดนระหว่าง ๒ ประเทศ ตามสัญญาฉบับนี้ พีอุม จะกลายเป็นนครรัฐเสรี แต่กองทหารอิตาเลียนก็มิได้ถอนออกไป หลังจากนี้ได้ขับไล่ กันนันซิโอ ออกจาก พีอุม ในวันที่ ๒๓ ตุลาคม ๑๙๒๒ อิตาเลียนและยูโกสลาเวียได้ทำข้อตกลงกล่าวย้ำสนธิสัญญาแห่งเมืองราเพลโล และย้ำว่า พีอุม เป็นนครรัฐเสรี

ต่อมาเมื่อมุสโสลินีเป็นนายกรัฐมนตรีเขาได้ประกาศว่าอิตาลีจะต้องยืนยันในฐานะของตนในกิจกรรมการเมืองระหว่างประเทศ เขาประสพความสำเร็จเป็นครั้งแรก เมื่อสนธิสัญญาเมืองโลซานน์ เมื่อปี ๑๙๒๓ ยอมรับว่าเกาะ โดเดคาเนส เป็นของอิตาลีในเดือนมกราคม ๑๙๒๔ ได้ทำการตกลงกับยูโกสลาเวียว่า พีอุม รัฐเสรีเป็นของอิตาลี ในขณะนี้ยูโกสลาเวียเข้ารักษาเมือง ปอร์โต บารอส ไว้ ชาวสโลเวนส์ และโครธ ไม่มีความพอใจการที่อิตาลีพยายามจะกลืนชนชาติเหล่านี้ในอิตาลีให้เป็นชาวอิตาเลียน ถึงแม้ว่าชาวเยอรมันในแคว้น ไทโรล จะอยู่ในสภาพที่เลวร้ายกว่า ยูโกสลาเวียได้รุกอิตาลีด้วยการปลุกปั่นองค์การมาซิโดเนียนใน มาซีโดเนีย ชาวยูโกสลาเวียรู้สึกไม่พอใจที่อิตาลีได้ให้ความช่วยเหลืออุปการะแก่ออสเตรียและฮังการีอย่างใกล้ชิดสนิทสนม ยูโกสลาเวียได้สนับสนุน อาหมัด ซ็อก ให้สถาปนาอำนาจใน อัลบาเนีย เมื่อปี ๑๙๒๔ แต่อิตาลีได้ตกลงกับ ซ็อก (๑๙๒๕–๒๗) มาเป็นลำดับและยอมรับว่าอิตาลีเป็นผู้อารักขาอัลบาเนีย

๒. เยอรมัน

๒๑ *สาธารณรัฐไวมาร์แห่งเยอรมัน (Weimar Republic) และรัฐธรรมนูญของเยอรมัน*

ในวันที่ ๙ พฤศจิกายน ๑๙๑๘ เจ้าชาย แม็กซ์ แห่ง เบเดน อัครมหาเสนาบดีคนสุดท้ายของจักรวรรดิเยอรมัน ได้โอนอำนาจการปกครองไปให้ เฟรดริค อีเบิร์ต และผู้นำของพรรคสังคม ประชาธิปไตย ที่ทรงอำนาจ พระเจ้าไกเซอร์ วิลเลียมที่ ๒ ได้สละราชสมบัติและหนีไปยังฮอลแลนด์ เยอรมันก็เลยกลายเป็นสาธารณรัฐในกรุงเบอร์ลิน อีเบิร์ตได้จัดตั้งคณะผู้บริหารประเทศ ๖ คน จากพรรคสังคมประชาธิปไตย จำนวน ๓ คน และจาก

พรรคสังคมนิยม จำนวน ๓ คน คณะผู้ปกครองชุดนี้จะได้ดำเนินการบริหารประเทศต่อไป และในเดือนพฤศจิกายน ๑๙๑๘ ได้ออกประกาศใช้พระราชบัญญัติออกเสียงเลือกตั้ง สมัชชาแห่งชาติโดยเปิดโอกาสให้ชายหญิงที่มีอายุ ๒๐ ปีขึ้นไป มีสิทธิออกเสียงเลือกตั้ง

ขณะนั้นในหลาย ๆ รัฐบาลมีแนวโน้มไปทางสังคมนิยม บางรัฐได้มีความพยายามที่จะจัดตั้งสภาการทหารและคนงาน ตามรูปแบบอย่างจากรุสเซียในเบอร์ลินพรรคซ้ายสุด ซึ่งใช้ชื่อว่า "Spartacus" ภายใต้การนำของ คาร์ลลิบเน็คท์ ได้เข้าควบคุมอำนาจการปกครองนครเบอร์ลินเป็นเวลา ๑ สัปดาห์ ในเดือนมกราคม ๑๙๑๙ อีเบิร์ต ได้ถูกบังคับให้หลบหนีไปได้รวบรวมอาสาสมัครพร้อมกับความช่วยเหลือของนายพล โกรนเนอร์ และ กุสตาฟ-นอสเก ได้ยุติการกบฏของพรรค สปาร์ตาคัส ได้

ในที่สุดได้มีการเลือกตั้งในวันที่ ๑๙ มกราคม ๑๙๑๙ พรรคสังคมประชาธิป-ไตย พรรคใหญ่ที่สุดได้ ๑๖๕ ที่นั่ง จากที่นั่งทั้งหมด ๔๒๑ ที่นั่ง ได้เป็นผู้จัดตั้งรัฐบาลผสมร่วมกับพรรคประชาธิปไตย ซึ่งมี ๒๕ ที่นั่ง และพรรคศูนย์กลางแคธอลิค ซึ่งมี ๙๑ ที่นั่ง

ในวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ๑๙๑๙ สมัชชาแห่งชาติได้เปิดประชุมที่เมืองเล็ก ๆ ชื่อ ธูริงเกียน ในรัฐไวมาร์ สมัชชามีภาระหน้าที่จะต้องทำอยู่ ๓ ประการ คือ ปกครองประเทศเยอรมัน ทำสันติภาพกับพันธมิตรผู้ชนะ และร่างรัฐธรรมนูญสหพันธ์ สมัชชาแห่งชาติได้เลือก อีเบิร์ต เป็นประธานาธิบดี การจัดตั้งรัฐบาลพรรคประชาธิปไตย ไม่ยอมให้ความร่วมมือ เพราะเกรงว่าจะต้องรับผิดชอบเกี่ยวกับการเซ็นสัญญาสันติภาพแวร์ซายลส์ พรรคสังคมประชาธิปไตย และศูนย์กลางแคธอลิค ถูกบังคับให้ร่วมมือกันจัดตั้งรัฐบาล ทั้ง ๒ พรรคได้ประกาศสนับสนุนการปกครองแบบสาธารณรัฐ จะเคารพสิทธิของบุคคล ให้รัฐเข้าควบคุมปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ และต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์

รัฐธรรมนูญไวมาร์ ได้รับการออกเสียงสนับสนุน ๒๖๒ ต่อ ๗๕ โดยพรรคสังคมประชาธิไตย พรรคศูนย์กลางแคธอลิค และพรรคประชาธิปไตย ในวันที่ ๑๑ สิงหาคม ๑๙๑๙ ประธานาธิบดีอีเบิร์ต ก็ประกาศใช้รัฐธรรมนูญ

ในรัฐธรรมนูญระบุว่าสภานิติบัญญัติประกอบด้วยสภาสูง (Reichrat) และสภาล่าง หรือสภาผู้แทนราษฎร (Reichstag) สภาสูงเลียนแบบมาจากสภา Bundesrat ของจักรวรรดิเยอรมัน โดยมีผู้แทนจากรัฐบาลประจำ ๑๘ รัฐ แต่ละรัฐมีผู้แทนอย่างน้อย ๑ คน

โดยถืออัตรา ๑ คนต่อประชากร ๑ ล้านคน ต่อมาลดลงเหลือ ๗๐๐,๐๐๐ คน สภาสูง มี ๖๐ ที่นั่ง ถ้าสภาสูงไม่เห็นด้วยกับสภาล่าง สภาล่างอาจผ่าน พระราชบัญญัติ ฉบับนั้นได้ เมื่อทำการพิจารณาครั้งที่ ๒ และมีเสียงสนับสนุน ๒ ใน ๓

สภาผู้แทนราษฎร ได้รับเลือกมาจากหญิงและชายที่มีอายุ ๒๐ ปี ขึ้นไป เยอรมันใช้แบ่งเขตเลือกตั้งออกเป็น ๓๕ เขต แต่ละพรรคจะส่งผู้แทนของตนเข้าสมัครรับเลือกตั้งและแต่ละคนจะต้องได้รับเลือกจำนวน ๖๐,๐๐๐ เสียงขึ้นไป

ประธานาธิบดีของเยอรมันได้รับเลือกโดยตรงจากประชาชน ถ้าปรากฏว่าในครั้งแรกผู้แข่งขันไม่ได้รับเสียงส่วนใหญ่ จะต้องเลือกใหม่เป็นครั้งที่ ๒ คณะรัฐมนตรี และนายกรัฐมนตรีจะได้รับการแต่งตั้งจากประธานาธิบดี

๒.๒ การใช้ค่าเสียหายแก่พันธมิตร

ภายใต้สนธิสัญญาแวร์ซายส์ เยอรมันจะต้องชดใช้ค่าเสียหายและรวมทั้งค่าใช้จ่ายของกองทัพที่มายึดครองและควบคุมเยอรมันด้วย จำนวน ๕ พันล้านดอลล่าร์ ทั้งนี้เป็นการประเมินผลและรวบรวมตัวเลขจากคณะกรรมการที่รัฐบาลตั้งขึ้น ทางฝ่ายพันธมิตรได้เปิดประชุมอภิปรายปัญหาการชดใช้ค่าเสียหายของเยอรมัน เมื่อกรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๒๐ และพอถึงเดือนมกราคม ๑๙๒๑ พันธมิตรได้เสนองบที่เยอรมันจะต้องใช้ค่าเสียหาย ๕๖ พันล้านดอลล่าร์ เยอรมันต่อรองลงเหลือเพียง ๗ ½ พันล้านดอนล่าร์ ฝ่ายพันธมิตรไม่ยอม ได้ยื่นคำขาดให้เยอรมันปฏิบัติตาม ในวันที่ ๓ มีนาคม ๑๙๒๑ และ ๕ วันต่อมาพันธมิตรก็เข้ายึดครองเมือง ดุยส์เบิร์ก รูห์รอร์ท และ ดูเซนดอร์ฟ นอกจากนี้ยังยึดควบคุมการศุลกากรของเยอรมันด้วย

ในที่สุดเยอรมันจะต้องจ่ายเงิน เพื่อใช้หนี้ทั้งหมด ๓๓ พันล้านดอลล่าร์ กับหนี้สงครามในเบลเยี่ยมและค่ายึดครองของกองทัพพันธมิตรอีกต่างหาก ค่าปฏิกรรมสงครามในเบลเยี่ยมประมาณ ๑,๔๐๓,๐๙๖,๔๕๖, ดอลล่าร์ ผู้เชี่ยวชาญทางการคลังของเยอรมันบอกว่าเป็นไปได้ ที่เยอรมันจะสามารถใช้หนี้ขนาดมหึมานี้ได้ เนื่องด้วยฝ่ายพันธมิตรเกรงว่าเยอรมันจะหลีกเลี่ยงฝ่ายพันธมิตร จึงเตรียมการทางทหารเข้ายึดครองแคว้นรูห์ รัฐบาลเยอรมันต้องลาออก และรัฐบาลใหม่ต้องยอมรับข้อเสนอของพันธมิตร

ขณะที่เยอรมันต้องใช้หนี้พันธมิตร เงินมาร์คเริ่มตกต่ำ ค่าของเงินมาร์คต่ำลงจน

จนถึงสิ้นปี ๑๙๒๑ เงินมาร์คมีค่าเพียง ๒๐% ของค่าเงินมาร์กก่อนสงคราม ในที่สุดพอถึงเดือนมกราคม ๑๙๒๒ พันธมิตรก็อนุญาตให้เยอรมันชลอการใช้หนี้ไว้ก่อน ฝรั่งเศสด้วยการสนับสนุนของอิตาลี และเบลเยี่ยมได้ส่งทหารเข้ายึดแคว้นรูห์ ของเยอรมันโดยไม่ฟังคำคัดค้านของอังกฤษและสหรัฐ ทำให้ชาวเยอรมันไม่พอใจมากขึ้นเพราะก่อนหน้านี้ไรน์แลนด์ของเยอรมันก็ถูกยึดครองไว้แล้ว

จำเป็นจะต้องอธิบายถึงฐานะของฝรั่งเศสในขณะนี้ด้วย ฝรั่งเศสต้องสูญเสียอย่างมากมายจากสงครามโลกครั้งที่ ๑ ทั้งด้านกำลังคนและทรัพย์สิน

ฝรั่งเศสต้องหวั่นเกรงเยอรมันตลอดเวลาและเกรงพันธมิตรจะทอดทิ้งตน การเข้ายึดครองแคว้นรูห์ของฝรั่งเศส จึงเป็นความจำเป็นของฝรั่งเศส สหรัฐได้ถือโอกาสนี้ถอนกองทัพออกจากการยึดครอง ฝรั่งเศสพยายามจะสร้างรัฐในเขตไรน์แลนด์ให้เป็นรัฐเอกราช

รัฐบาลเยอรมันประสบความล้มเหลวในความพยายามต่อต้านการยึดครองของฝรั่งเศสในแคว้นรูห์ด้วยความสงบ และในที่สุดได้มีวิกฤติการณ์รุนแรงเกิดขึ้น ทหารเยอรมัน ๗๐ คน และพันธมิตร ๒๐ คนเสียชีวิต (มีทั้งทหารฝรั่งเศส–อิตาเลียน–เบลเยี่ยม) ชาวเยอรมันระหว่าง ๑๔๐,๐๐๐–๑๕๐,๐๐๐ คน ถูกอพยพออกจากแคว้นรูห์ เยอรมันต้องสูญเสียศูนย์กลางอุตสาหกรรมที่สำคัญ คือ เหมืองถ่านหินในแคว้นรูห์ และค่าของเงินมาร์กก็ตกต่ำลงไปอีก

ก่อนหน้าการเข้ายึดครองแคว้นรูห์ ของฝรั่งเศส รัฐมนตรีต่างประเทศสหรัฐชาร์ลส์ ได้เสนอว่าคณะกรรมการผู้เชี่ยวชาญระหว่างชาติควรจะได้อธิบายปัญหาเกี่ยวกับความสามารถในการจ่ายเงินใช้หนี้ของเยอรมัน ในที่สุดก็มีการเห็นชอบกับแผนการณ์ดังกล่าว แผนการณ์นี้เรียกว่า "Dawes Plan" โดยเรียกร้องให้ฝรั่งเศสถอนตัวออกจากแคว้นรูห์ และเริ่มใช้หนี้กันตามปกติ ในตอนเริ่มต้นเยอรมันจะได้รับเงินกู้ยืมเพื่อพัฒนาภายในประเทศจากพันธมิตร ๒๐๐ ล้านดอลล่าร์ เศรษฐกิจของเยอรมันเริ่มกระเตื้องขึ้นจากปี ๑๙๒๔–๑๙๓๐ ได้ใช้หนี้ไปถึง ๑,๙๙๔,๕๖๖,๖๙๕ ดอลล่าร์

ในเดือนกรกฎาคม ๑๙๒๙ คณะกรรมการผู้เชี่ยวชาญประกอบด้วย นายโอเวน ดี ยัง ผู้แทนของสหรัฐเป็นประธาน ประกอบด้วยคณะกรรมการจากผู้แทนอังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน อิตาลี ญี่ปุ่น ได้เสนอ "Young Plan"

โครงการณ์ "Young Plan"[๙] นี้ได้กำหนดการจ่ายเงินใช้หนี้ในวงจำกัดสำหรับ ๓๗ ปีข้างหน้า เยอรมันจะต้องจ่ายทุกปีน้อย หรือมากก็ได้ แต่ต้องเฉลี่ยแล้วปีละ ๕๒๑,๕๐๐,๐๐๐ ดอลล่าร์ (ต่างกับ Dawes Plan ซึ่งครั้งแรกให้ใช้ปีละ ๒๕๐ ล้านดอลล่าร์ และเมื่อ ๔ ปี ไปแล้วจะต้องเพิ่มเป็นปี ๖๒๕ ดอลล่าร์) ๒๒ ปี ต่อไปรายเฉลี่ยต่อปีจะลดลง เยอรมันจะยุติการใช้หนี้ในปี ๑๙๘๙ การใช้หนี้ปรกติจะต้องน้อยกว่าโครงการ "Dawes Plan" และยอดสูงสุดไม่ถึง $\frac{2}{3}$ ของ ๓๓ พันล้านดอลล่าร์ ซึ่งเริ่มเมื่อปี ๑๙๒๑ การใช้หนี้ตามโครงการ "Young Plan" ใช้เวลา ๕๙ ปี[๑๐]

เนื่องด้วยหลังจากปี ๑๙๓๐ ได้เกิดเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก (Great Depression) ก่อให้เกิดความยากลำบากในการใช้หนี้ระหว่างประเทศ ประธานาธิบดีฮูเวอร์แห่งสหรัฐได้ประกาศ "Hoover Moratorium" คือ ให้ทั่วโลกหยุดการใช้หนี้ระหว่างชาติชั่วคราว เยอรมันก็เลยปลอดโปร่งการใช้หนี้ชั่วคราวหลังจากการประกาศของฮูเวอร์ ในปี ๑๙๓๑

๒.๓ *การพัฒนาเศรษฐกิจของเยอรมัน*

ตามสนธิสัญญาแวร์ซายส์ เยอรมันต้องสูญเสียดินแดนที่อุดมไปด้วยเหมืองถ่านหิน เหล็ก สังกะสี และเรือบรรทุกสินค้ามากมาย ทำให้เศรษฐกิจของเยอรมันทรุดลงอย่างน่ากลัว

พรรคสังคมประชาธิปไตย ได้พูดถึงการใช้ระบบสังคมนิยมกับกิจการอุตสาหกรรม แต่ชาวเยอรมันไม่ตกใจ เพราะยินดีจะร่วมมือกับรัฐบาลแก้ไขภาวะเศรษฐกิจของชาติ กิจการรถไฟ โทรทัศน์ โทรเลข เชื้อเพลิง ไฟฟ้า และพลังน้ำ ได้ถูกโอนกิจการเป็นของรัฐ

ในปี ๑๙๒๙ เจ้าหน้าที่ของคณะรัฐบาลได้รับการแต่งตั้งเพื่อดำเนินการเกี่ยวกับอุตสาหกรรมถ่านหิน อุตสาหกรรมโปแตสเซี่ยม และอุตสาหกรรมเหล็กกล้า แต่ก็ยังเป็นไปไม่ได้ที่จะทำในรูปสังคมนิยมให้ประสบผลสำเร็จ

ถึงแม้ว่า ค่าของกระแสเงินตราจะลดน้อยลงทั่วยุโรปตอนกลาง แต่ในเยอรมันกลับเลวร้ายไปกว่าอย่างที่สุด ในปี ๑๙๑๓ เงินมาร์กมีค่าเท่ากับ ๒.๓๘ เซ็นต์ระหว่างสงคราม และหลังสงครามได้ลดลงอีก แต่ในปี ๑๙๒๐ ระยะหนึ่งค่าของเงินมาร์กคงที่ คือ ๖๐–๗๐ มาร์กต่อ ๑ ดอลล่าร์ เงินมาร์กเริ่มลอยตัวในเดือนกรกฎาคม ๑๙๒๒ และด้วยการยึดครองแควันรูห์ ในเดือนมกราคม ๑๙๒๓ ก็ยิ่งตกต่ำลงไปใหญ่ ก่อนหน้า เมื่อวันที่ ๑๒

พฤศจิกายน ๑๙๒๓ ค่าของเงินมาร์ก ๘๔๐,๐๐๐,๐๐๐,๐๐๐ มาร์ก เท่ากับ ๑ ดอลล่าร์ ทั้งนี้ เนื่องด้วยมีการพิมพ์ธนบัตรขึ้นใช้มากเกินไป จึงเกิดภาวะเงินเฟ้อ

๒.๔ การพัฒนาการเมือง

แนวโน้มทางการเมือง ในเยอรมัน ก็มีส่วนคล้ายคลึงกับรัฐต่าง ๆ ในยุโรปตอนกลางในเดือนมิถุนายน ๑๙๒๐ พรรคสังคมประชาธิปไตย ต้องยอมโอนอำนาจนายกรัฐมนตรีให้กับพรรคศูนย์กลางแคธอลิค จากนั้นจนถึงปี ๑๙๒๘ เฮอร์มานน์ มูลเลอร์ สังกัดพรรคสังคมประชาธิปไตย และผู้ลงนามในสัญญาแวร์ซายส์ได้เป็นนายกรัฐมนตรี และอยู่ในตำแหน่งในปี ๑๙๓๐

รัฐมนตรีต่างประเทศ ได้แก่ กุสตาฟ สเตรสส์มานน์ สังกัดพรรคประชาชน ซึ่งเป็นมาตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน ๑๙๒๓ จนเขาตายในเดือนตุลาคม ๑๙๒๙ เขาได้รับผิดชอบเกี่ยวกับสัญญาเมืองโลคาร์โน ซึ่งนำเยอรมันเข้าสู่สันนิบาตชาติ ในปี ๑๙๒๖ เขาปฏิเสธที่จะยอมรับแนวเขตแดนด้านตะวันออกของเยอรมัน และสนับสนุนการรวมออสเตรียเข้ากับเยอรมัน อย่างไรก็ดี เขาก็ยังคงรักษาความสัมพันธ์กับรุสเซียตามสัญญาที่เมืองราเพลโล เมื่อปี ๑๙๒๒

ในปี ๑๙๒๕ ประธานาธิบดีอีเบิร์ต ได้ถึงแก่กรรมเขาได้รับเลือกเป็นประธานาธิบดี โดยสมัชชาแห่งชาติไวมาร์ ดังนั้น การเลือกประธานาธิบดีต่อไป ชาวเยอรมันจะมีโอกาสเลือกประธานาธิบดีด้วยตนเอง ซึ่งปรากฏว่า จอมพล ฮินเดนเบิร์กได้รับเลือก และได้รับเลือกอีกครั้งหนึ่ง ในปี ๑๙๓๒ โดยได้รับการสนับสนุนจากพรรคสังคมประชาธิปไตย และศูนย์กลางแคธอลิค

ในเดือนมีนาคม ๑๙๑๘ อังตัน เดร็กซ์เลอร์ ได้จัดตั้งคณะกรรมการเพื่อเอกราชของผู้ใช้แรงงาน (Committee of Independent Working men) เมื่อสงครามยุติลง เขาได้จัดการรวบรวมเข้าเป็นพรรคกรรมกรเยอรมัน ในปี ๑๙๑๙ ร้อยเอก เออร์เนสต์ โรห์ม สมาชิกของหน่วย "Epp's Corps" ได้เข้าร่วมกับพรรคกรรมกรเยอรมันด้วย และได้พาพรรคพวกมาสมัครด้วยมากมาย โรห์มมีความสามารถในการจัดองค์การจึงมีบทบาทสำคัญในการก่อสร้างพรรคให้เข้มแข็ง สมาชิกใหม่อีกคนหนึ่ง คือ ก็อตฟรายด์ เฟเดอร์ ผู้ซึ่งมีงานเขียนเกี่ยวกับเศรษฐศาสตร์ เขามีทฤษฎีเกี่ยวกับเงินทุนที่ใช้และไม่ใช่ในการผลิต

ซึ่งในประการหลังเงินทุนประเภทนี้ถูกควบคุมโดยชาวยิวและนักธุรกิจขนาดใหญ่ ในขณะนี้ทหารเข้ามามีบทบาททางการเมืองมาก เฟเดอร์ได้แสดงปาฐกถาให้กับหน่วยทหารเยอรมันที่เมืองมิวนิคฟัง ณ ที่นี้เอง อดอ็ลฟ ฮิตเลอร์ ขณะนั้นเป็นสิบตรี ก็ได้ฟังคำปาฐกถาของเขาและบังเกิดความประทับใจมาก

อดอ็ลฟ ฮิตเลอร์ เกิดเมื่อ ๒๐ เมษายน ๑๘๘๙ ที่โบรโน ในแคว้นออสเตรียภาคเหนือ ฮิตเลอร์ได้รับการศึกษาชั้นประถมและความรู้ทางศาสนาแคธอลิค ในปี ๑๙๐๗ เขาได้เดินทางไปเวียนนา โดยหาเลี้ยงชีพด้วยการเป็นช่างทาสี แต่สนใจการเมืองมาก เขาเริ่มมีทัศนะต่อต้านชาวยิวตั้งแต่ขณะนั้น ๒ ปีก่อนหน้าจะเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๑ เขาได้ย้ายพเข้าสู่มิวนิค ก่อนหน้านี้เขามีความชำนาญทางด้านศิลปและเพิ่มพูนรายได้ด้วยการเขียนภาพลงบนแผ่นโปสการ์ดขาย ได้เข้าประจำการในกองทัพในปี ๑๙๑๔ ในกองทัพแคว้นบาวาเรียและเข้าสู่สงคราม เขาได้รับรางวัล "กางเขนเหล็ก" เป็นบำเหน็จความกล้าหาญจากกองทัพ เขาได้รับบาดเจ็บในปี ๑๙๑๗

ฮิตเลอร์ ได้รับเชิญจาก เดร็กซ์เลอร์ ให้เข้าเป็นสมาชิกพรรคกรรมกรเยอรมัน เขาตกลงรับคำเชิญ และในทะเบียนเขาเป็นสมาชิกลำดับที่ ๗ เขาเข้าประจำการในกองทัพจนกระทั่งถึงเดือนเมษายน ๑๙๒๐ จึงได้ออกจากประจำการ

ขณะนี้กองบัญชาการของพรรคกรรมกรในนครมิวนิคได้ร่วมกับพรรคสังคมนิยมแห่งชาติในเวียนนา และเปลี่ยนชื่อเป็น "The National Socialist German Workers party" (National Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei NSDAP) พรรคนี้ใช้ธงแดงเป็นสัญญลักษณ์ แต่มีเครื่องหมายสวัสดิกะสีดำ ในวงกลมขาวอยู่ตรงกลาง

ขณะนี้พรรคมีโครงการใหม่ ในเดือนกุมภาพันธ์ ๑๙๒๐ เฟเดอร์ได้ร่างหลักการของพรรค ๒๕ ข้อ ซึ่งว่าด้วยปรัชญาต่อต้านพวกเซมิติค (ยิว, อาหรับ, โฟนิเซียน อัสซีเรีย) ความจำเป็นเพื่อควบคุมเงินทุนเพื่อการพัฒนา การปรับปรุงสภาพของชนชั้นกลาง และความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจของอาชีพเกษตรกร และการรวมอำนาจอันเข้มแข็งของรัฐ

ฮิตเลอร์ ได้ทุ่มเทกำลังความคิดในการสร้างพรรค เขาได้พยายามพัฒนาแก้ไขการพูดของเขา และในไม่ช้าก็พบว่าเขามีความสามารถสะกดผู้ฟังให้คล้อยตามได้อย่างวิเศษ เขาเริ่มโจมตีสนธิสัญญาแวร์ซายส์ และกล่าวหาว่ายิวทำให้เยอรมันต้องอ่อนแอ ระหว่างปี

ค.ศ. ๑๙๒๐-๑๙๒๑ พรรคได้พบว่าควรจะได้นำระบบการจัดองค์การแบบทหารมาใช้ ได้มีการจัดตั้งหน่วย "Storm Troops" (Sturmabteilungen SA.) ซึ่งสวมเครื่องแบบสีน้ำตาล (brown shirt) และพัฒนาให้เป็นองค์การใหญ่โต ถึงแม้ว่าฮิตเลอร์จะมิได้เป็นผู้นำทางการ ขณะนั้น เออร์เนสท์ โรห์ม ได้ยืนหยัดอยู่เบื้องหลัง SA. โดยตลอด เขาต้องการจะทำให้ SA. เป็นกองทัพลับ ๆ ก่อนจะถึงเดือนกรกฎาคม ๑๙๒๑ ฮิตเลอร์ก็ได้เป็นผู้ควบคุมพรรคอย่างสมบูรณ์และได้คัดค้านเกี่ยวกับเรื่องนี้ ฮิตเลอร์ต้องการให้หน่วย SA. ทำหน้าที่และกิจกรรมทางด้านการเมือง และเขารู้สึกว่าหน่วยองค์การอาสาสมัครจะขาดอำนาจและจะทำให้มีวินัยแบบทหารมิได้ เฮอร์มานน์ เกอริง ได้เข้ามาร่วมเป็นสมาชิกพรรค และเป็นผู้นำหน่วย SA. ฮิตเลอร์ยังไม่สู้จะรู้สึกปลอดภัยจนกระทั่งได้จัดตั้งหน่วยคุ้มครองพิเศษซึ่งพัฒนาเป็นหน่วย "Elite Guard" (Schutzstaffel, SS) ที่มีชื่อเสียง หน่วยนี้สวมเชิ้ตดำ และเป็นองค์การที่มีขนาดเล็กแต่มีวินัยสูงมาก

การยึดครองแคว้นรูห์ของฝรั่งเศส และการตกต่ำทางการเงินของเยอรมัน ทำให้ฮิตเลอร์ภายใต้การช่วยเหลือของนายพลลูเดนดอร์ฟ พยายามจะก่อกบฏขึ้นเรียกว่า "กบฏโรงเบียร์"** เมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน ๑๙๒๓ เพื่อจะยึดอำนาจของรัฐบาลบาวาเรีย แต่หน่วยทหาร Reichswehr ยังคงภักดีต่อรัฐบาล ฮิตเลอร์ถูกจับขังคุก ๕ ปี ขณะอยู่ในคุกเขาได้แต่งหนังสือเกี่ยวกับประวัติของตัวเองไว้เล่มหนึ่งชื่อ "Mein Kampf" หนังสือเล่มนี้ต่อมาได้กลายเป็นปรัชญาของพรรคและแนวทางที่จะดำเนินต่อไป

เมื่อออกจากคุกในเดือนกุมภาพันธ์ ๑๙๒๕ ฮิตเลอร์ได้ปรับปรุงพรรคใหม่ในเวลาเดียวกันนี้ กิบเบิลส์ ได้รับมอบหมายให้จัดตั้งองค์การพรรคในเบอร์ลิน โรห์ม ได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าหน่วย SA. ในเดือนมกราคม ๑๙๓๑ ฮิตเลอร์และบุคคลสำคัญอื่น ๆ ได้รวมกันทำงานอย่างหนักเพื่อสร้างพรรค

พรรคสังคมนิยมแห่งชาติได้รับผิดชอบการออกเสียงประชามติ ยอมรับแผนการ "Young Plan" ในปี ๑๙๒๙ และขณะนี้พรรคสังคมนิยมแห่งชาติ กำลังแข็งแกร่งมาก

เพื่อที่จะให้พรรคประชาธิปไตยของเยอรมันเข้มแข็งและอยู่ในอำนาจของฝรั่งเศส ในปี ๑๙๓๐ ฝรั่งเศสได้ตกลงจะถอนทัพออกจากการยึดครองของเยอรมัน ในเดือนกันยายน ๑๙๓๐ พรรคของฮิตเลอร์มีสมาชิกได้รับเลือกในสภาผู้แทนราษฎร จำนวน ๑๐๘ ที่นั่ง

การเลือกตั้งในปี ๑๙๓๐ เป็นการพลิกประวัติศาสตร์ของเยอรมัน นายกรัฐมนตรี บรูนิง หัวหน้าพรรคศูนย์กลางแคธอลิค ได้แตกแยกออกจากฝ่ายขวาในสภาผู้แทนราษฎร มี ๕๗๗ ที่นั่ง พรรคสังคมนิยมแห่งชาติ ได้ ๑๐๘ ที่นั่ง พรรคสังคมประชาธิปไตย ได้ ๑๔๓ ที่นั่ง พรรคคอมมิวนิสต์ ได้ ๗๗ ที่นั่ง ดังนั้น พรรคศูนย์กลางแคธอลิคจะไม่ได้เสียงส่วนใหญ่ในสภา เพราะมีเพียง ๒๔๙ เสียง

ในวันที่ ๔ เมษายน ๑๙๓๒ บรูนิงได้ใช้มาตรการต่อต้านพรรคสังคมนิยมแห่งชาติ เมื่อเขาสั่งห้ามหน่วย SA. และ SS. ของฮิตเลอร์ และเครื่องแบบพิเศษของพรรคก็ถูกห้ามสรวม วันที่ ๑๒ มิถุนายน ๑๙๓๒ สภาผู้แทนราษฎรได้ลงมติไม่ไว้วางใจในรัฐบาลชุดนี้ และชนะถึง ๓๐ เสียง ในที่สุดรัฐบาลของบรูนิงก็ลาออก

ฟรานซ์ วอน แปแปง ได้รับแต่งตั้งให้เป็นนายกรัฐมนตรีคนใหม่ ได้จัดตั้งรัฐบาลฝ่ายขวาซึ่งมีเสียงส่วนน้อย ในเดือนกรกฎาคม ๑๙๓๒ มีการเลือกตั้งพรรคสังคมนิยมแห่งชาติ ได้รับเลือก ๒๓๐ ที่นั่ง ใน ๖๐๘ ที่นั่ง การเลือกตั้งกระทำกันอย่างบริสุทธิ์ แปแปงได้อนุญาตให้ SA และ SS ของฮิตเลอร์สวมเครื่องแบบได้ต่อไป ฮิตเลอร์ผู้นำพรรคใหญ่ที่สุดคิดว่าจะได้รับการมอบหมายให้จัดตั้งรัฐบาล แต่ประธานาธิบดีฮินเดนเบิร์กปฏิเสธ แปแปงจัดตั้งรัฐบาลอีกครั้ง แต่บริหารงานได้ไม่ราบรื่น เพราะถูกพรรคสังคมนิยมแห่งชาติและพรรคคอมมิวนิสต์คัดค้านในที่สุดต้องลาออก

ฮินเดนเบิร์กได้แต่งตั้งให้นายพลวอน ชลีชเชอร์ เป็นนายกรัฐมนตรีคนใหม่ ชลีเชอร์สังกัดพรรคชาตินิยมซึ่งเป็นพรรคอนุรักษ์นิยมจัด ประกอบด้วยสมาชิกที่เป็นข้าราชการทหาร, พลเรือน เจ้าของที่ดิน และผู้รักชาติทั้งหลาย แต่พรรคชาตินิยมไม่มีเสียงส่วนใหญ่ในสภา แปแปงได้จัดให้มีการพปปะกันระหว่างฮินเดนเบิร์ก ผู้นำพรรคชาตินิยม และฮิตเลอร์ ในที่สุดมีการตกลงร่วมกันระหว่างฮินเดนเบิร์กและฮิตเลอร์ โดยมอบให้ฮิตเลอร์จัดตั้งรัฐบาลโดยฮิตเลอร์เป็นนายกรัฐมนตรี และพรรคชาตินิยมจะเลิกสนับสนุนชลีเชอร์ ดังนั้นวันที่ ๓๐ มกราคม ๑๙๓๓ ฮิตเลอร์ก็ได้เป็นนายกรัฐมนตรีของเยอรมัน โดยมีแปแปงเป็นรองนายกรัฐมนตรี ในคณะรัฐมนตรี พรรคชาตินิยมมีจำนวนมากกว่าพรรคสังคมนิยมแห่งชาติของฮิตเลอร์เอง

๒.๕ *พรรคนาซีของเยอรมัน* (*National Socialist Germany*) (๑๙๓๓–๑๙๓๙)

๒.๕.๑ *องค์ประกอบที่เป็นสาเหตุสำคัญให้เกิดความแตกแยกในสาธารณรัฐเยอรมัน*

สงคราม ผู้เผด็จการของยุโรปมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับสภาวการณ์ที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากสงครามโลกครั้งที่ ๑ ในหลาย ๆ ทางที่ผู้เผด็จการพยายามจะนำเอาระบบการปกครองประเทศที่ใช้ในยามสงครามมาใช้ในยามปกติใน ยามฉุกเฉินก็มักจะคิดกันว่ามีความจำเป็นต้องใช้อำนาจเผด็จการ

ในเยอรมัน สงครามได้นำความพ่ายแพ้ทางทหารมาสู่เยอรมัน เยอรมันถูกเรียกร้องให้เปลี่ยนรูปแบบการเมืองเสียใหม่ ฝ่ายพันธมิตร เยอรมันต้องถูกผูกมัดด้วยสนธิสัญญาแวร์ซายส์ สัญญาฉบับนี้ไม่เพียงแต่ทำให้เยอรมันต้องสูญเสียดินแดน และค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมากเท่านั้น แต่ยังเป็นการสูญเสียเกียรติภูมิของชาวเยอรมันด้วย เพราะชาวเยอรมันได้ปฏิเสธบทที่ว่าด้วย "War Guilt" ในสนธิสัญญาแวร์ซายส์ เกียรติคุณของเยอรมันได้ถูกท้าทาย เพราะเยอรมันถูกกล่าวหาว่ายังไม่เจริญพอที่จะแสดงบทบาทในฐานะของประเทศที่มีอำนาจ[๖] ภายใต้องค์การสันนิบาตชาติและถูกบังคับให้ยอมรับการลดอาวุธโดยไม่เต็มใจ ภาระทางการเงินที่ถูกบังคับโดยสนธิสัญญาแวร์ซายส์ ทำให้คณะรัฐบาลที่เข้ามาบริหารประเทศต้องประสพความยุ่งยาก

สภาพทางเศรษฐกิจ ความเสื่อมสลายของค่าเงินมาร์คได้ทำลายความมั่งคั่งและความมั่นคงปลอดภัยของกลุ่มชนชั้นกลาง ประชาชนต้องเสียภาษีอย่างหนักและคนว่างงานมากขึ้น จากปี ๑๙๒๖–๑๙๓๑ ผู้ชายชาวเยอรมันจำนวนล้านคนต้องออกจากตำแหน่งในการงาน ถึงแม้ว่าการผลิตจะเพิ่มขึ้นถึง ๒๐ %

ความระส่ำระส่ายทางการเมือง ไม่มีพรรคการเมืองใดสามารถจะแก้ปัญหาของชาติที่กำลังเผชิญหน้าอยู่ได้ พรรคคอมมิวนิสต์ก็ไม่มีอำนาจพอจะเข้ามาปกครองประเทศได้ พรรคสังคมประชาธิปไตย ก็เป็นประชาธิปไตยมากกว่าพรรคสังคมนิยม และปฏิเสธที่จะกระทำการใด ๆ ให้ก้าวไปข้างหน้าโดยปราศจากเสียงสนับสนุน ส่วนใหญ่ในสภา ผู้แทนราษฎรความยุ่งยากของพรรคการเมือง และการที่พรรคฝ่ายขวาและฝ่ายซ้ายได้เจริญก้าวหน้าขึ้นมาก ก่อให้เกิดความยุ่งยากในการที่จะให้มีรัฐบาลที่มีเสียงข้างมากในสภาเพื่อสะดวกต่อการบริหารบ้านเมือง ผู้นำพรรคการเมืองยอมแพ้รัฐบาลโดยพระราชกฤษฎีกาที่ออกมาภายใต้บทบัญญัติ

มาตรา ๔๘ แห่งรัฐธรรมนูญเยอรมันภายใต้สาธารณรัฐไวมาร์ มีการเปลี่ยนแปลงเพียงเล็กน้อยในการบริหารราชการส่วนท้องถิ่น การพิจารณาตัดสินคดียังคงเป็นแบบเดียวกับสมัยที่เยอรมันยังเป็นจักรวรรดิ และข้าราชการเก่า ๆ ก็ยังทำงานราชการตามแบบเดิม ผลก็คือข้าราชการเหล่านั้นไม่ค่อยให้การสนับสนุนรัฐบาลหรือสนับสนุนประชาธิปไตย แต่พวกเขาเชื่อในกฤษฎีการปกครองในรูปอื่น

รัฐธรรมนูญสมัยไวมาร์ พยายามจะสถาปนาระบอบประชาธิปไตยในเยอรมัน ในรัฐธรรมนูญมิได้กำหนดหลักการ "ตรวจสอบและถ่วงดุลย์อำนาจ" บทบัญญัติในรัฐธรรมนูญได้พูดถึง "bill of rights" ซึ่งรัฐบาลไม่สามารถจะทำได้ ทำให้คนไม่เชื่อถือในระบอบประชาธิปไตย

๒.๕.๒ *ทฤษฎีของพรรคสังคมนิยมแห่งชาติ*

ฮิตเลอร์มีความชำนาญในการโฆษณาชวนเชื่อและการทำงานอย่างหนักเพื่อสร้างองค์การของพรรคสุนทรพจน์ของฮิตเลอร์ แต่ละครั้งจะต้องเริ่มต้นด้วยการโจมตีสนธิสัญญาแวร์ซายส์ เขาได้ขอความร่วมมือของชนทุกชั้น ยกเว้นพวกยิว ฮิตเลอร์ได้ให้ข่าวว่ายิวติดต่อกับพวกคอมมิวนิสต์ ทำให้ชาวเยอรมันต่อต้านกลุ่ม เซมิติค ฮิตเลอร์ได้อธิบายให้เห็นว่าการลงทุนในการค้าของพวกยิวทำให้ราคาสินค้าสูงขึ้น

ฮิตเลอร์ได้จัดการวางหน้าที่ให้พลพรรคของเขาปฏิบัติ เขาให้สมาชิกพรรคของเขาทำงานในหน่วย "Storm Troops" (S.A,) และในหน่วยรักษาความปลอดภัย (S.S.) หน่วยยุวชน และองค์การพิเศษอื่น ๆ เขามีถ้อยคำในการร้องขอความเห็นใจเป็นพิเศษต่อทหารผ่านศึก ต่อมามารดาของผู้ที่เสียชีวิตในสงคราม ต่อนักเรียนนักศึกษา, ชนชั้นต่ำ ชาวนา, กรรมกร, ผู้หญิง, และนักบวช เขาสัญญาว่าเขาจะทำความสะอาดพวก "liberalism in morals" ที่แก่กล้าซึ่งอุบัติขึ้นมาหลังสงคราม และโจมตีคอมมิวนิสต์ ทำให้คนหลายกลุ่มในเยอรมันพอใจ ฮิตเลอร์สัญญาว่าจะนำความเข้มแข็งและความมั่งคั่งมาสู่เยอรมันและทุกคนจะมีงานทำ

ฮิตเลอร์ สร้างพรรคของตัวเองขึ้นมาด้วยการควบคุมเสียงในการสมัครรับเลือกตั้งไว้ได้ ๔๔% และเมื่อรวมกลุ่มกับพรรคชาตินิยม ก็สามารถควบคุมได้ ๕๒% ในสภาผู้แทนราษฎร

๒.๔.๓ การโฆษณาชวนเชื่อและการจัดองค์การของนาซี

พรรคสังคมนิยมแห่งชาติของฮิตเลอร์ ได้พัฒนาทฤษฎีทางการเมืองและวางระเบียบแนวความคิดและโครงการณ์ต่าง ๆ ไว้แล้วก่อนจะประสพความสำเร็จได้มีอำนาจทางการเมืองสูงสุด

เกี่ยวกับทฤษฎีของลัทธินาซีนี้ได้มาจากหนังสือสามเล่ม คือ "Five Twenty Program" ของ ก็อตฟรายด์ เฟเดอร์ "Mein Kampf" ของฮิตเลอร์ และ "Myth of the Twentieth Century" ของ อัลเฟรด โรเซนเบิร์ก

พรรคนาซีเรียกรัฐของตนเองว่า อาณาจักรไร้ชที่ ๓ (Third Reich) เมื่อปี ค.ศ. ๑๙๓๓ อาณาจักรไร้ชที่ ๑ คือจักรวรรดิโรมันอันศักดิ์สิทธิ์ (๑๙๖๒-๑๘๐๖) และอาณาจักรไร้ชที่ ๒ คือจักรวรรดิเยอรมันสมัยบิสมาร์ค (๑๘๗๑-๑๙๑๘) พวกนาซีถือว่าสมัยอดสูของเยอรมันคือสมัยตกอยู่ใต้การยึดครองของนโปเลียน (๑๘๐๖-๑๘๑๕) สมัยสมาพันธ์รัฐเยอรมัน (๑๘๑๕-๑๘๗๑) และสมัยสาธารณรัฐไวมาร์ (๑๙๑๙-๑๙๓๓)

พรรคนาซี ในทางราชการเรียกว่า "National sozialistigche Deutsche parter Arbeiter" (National Socialist German Workers Party) คำว่า "national" มาจากรากศัพท์ภาษาละติน "nasci" หมายถึงกำเนิด เพราะฉะนั้น คำว่า "national" ต้องมีความหมายไปในทางชีววิทยาและทางชาติพันธ์วิทยา และคำว่า ชาติ ก็เป็นเอกภาพ (unity) ของประชาชนที่ถูกจัดตั้งขึ้นมาด้วยการกำเนิดเลือดชนิดเดียวกันทำให้ประชาชนคนธรรมดาทั่วไปและคนที่สืบเชื้อสายคล้ายคลึงกันเป็นองค์ประกอบของ "ชาติ" ที่สำคัญ

คำว่า "Socialist" มาจากศัพท์ละตินว่า "Soci" และหมายถึง Community (Gemernschaft) ของกลุ่มชนที่เชื่อมโยงผูกพันกันทางสายเลือด คำขวัญของพวกนาซีก็คือ "Gemeinnutz vor Eigennutz" (good of the Community above individual good) พวกนาซีเป็นนักชาตินิยมเยอรมันที่รุนแรงและให้การสนับสนุนโครงการ "The Greater-Germany" อย่างเปิดเผย พวกนาซีได้เรียกร้องเป็นพิเศษต่อกรรมกรและทุก ๆ คนให้ทำงานเพื่อชาติ

รัฐ (State) โดยทางทฤษฎีลัทธิสังคมนิยมแห่งชาติ ไม่ได้วางรัฐเอาไว้ในที่สูงดังเช่นลัทธิฟาสซิสต์ ในนิตาลี โดยความจริงแล้วพวกนาซีถือว่าพรรคมีอำนาจควบคุมรัฐ

และทั้งรัฐและพรรคก็เป็นเพียงตัวกลาง (mean) ที่จะช่วยส่งเสริมประชาชาติเยอรมัน ให้เจริญก้าวหน้าเพื่อที่จะรับใช้ชาติให้ดีที่สุด พรรคสังคมนิยมแห่งชาติ ต้องการสร้างรัฐเผด็จการ (totalitarian state) นี่คือสิ่งที่ตั้งอยู่บนรากฐานของความคิดที่ว่า "Blut and Boden" (Blood and soil) และรัฐดังกล่าวจะต้องมีผู้นำเป็นผู้บริหารตำแหน่งดังกล่าว คือ "Fuhrerstast"

แนวความคิดเกี่ยวกับเรื่อง "รัฐ" ของนาซี ได้รับอิทธิพลมาจากคำสอนของนักปรัชญาทางการเมืองชื่อ เฮเกล และ ทรีชเก้ ซึ่งเป็นชาวเยอรมันทั้งคู่ โดยมีหลักสำคัญว่า "รัฐคืออำนาจและสถาบันทั้งหมดและการผึกฝนต่าง ๆ จะต้องนำไปสู่จุดหมายปลายทางดังกล่าว" รวมทั้งทฤษฎี "ผู้วิเศษ" ของ นีทเช่ ก็มีส่วนสนับสนุนอย่างสำคัญด้วย

เกี่ยวกับปรัชญาในเรื่องเชื้อสายและเผ่าพันธ์มีอิทธิพลของ ดาร์วิน และเมนเดล อยู่มากทีเดียว ความคิดที่ว่า "การต่อสู้เพื่อการขยายเผ่าพันธ์และเพื่อการดำรงอยู่ย่อมเป็นของผู้แข็งแรงที่สุด" นับว่าเป็นหลักสำคัญของทฤษฎีว่าด้วยสังคมนิยมแห่งชาติ บทสรุปของเมนเดล ที่กล่าวว่า "through a mixture of races not new races but rather mixed groups (bostards) are created" นั้นพวกนาซีนำมาใช้เกี่ยวกับ ความบริสุทธ์ของเผ่าพันธ์

เมื่อประธานาธิบดี ฮินเดนเบิร์ก ได้แต่งตั้ง ฮิตเลอร์ เป็นนายกรัฐมนตรีของเยอรมันในเดือนมกราคม ๑๙๓๓ คณะรัฐมนตรีประกอบด้วยสมาชิกจากพรรคสังคมนิยมแห่งชาติ พรรคชาตินิยม และไม่สังกัดพรรคใด ฮิตเลอร์ไม่สามารถควบคุมเสียงส่วนใหญ่ในสภาผู้แทนราษฎรได้ ดังนั้น เขาจึงตกลงใจที่จะให้มีการเลือกตั้งกันใหม่ การหาเสียงได้เป็นไปอย่างรุนแรงจนถึงกับมีการเผาตึกที่ทำการของสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๑๙๓๓ ได้มีการกล่าวหาว่าเป็นการกระทำของพวกนิยมคอมมิวนิสต์ แต่นัยว่าพรรคนาซีเป็นผู้วางแผนการณ์ครั้งนี้เพื่อทำลายความนิยมของพรรคคอมมิวนิสต์

แผนการบรรลุเป้าหมาย ประธานาธิบดี ฟอน ฮินเดนเบิร์ก ได้ออกประกาศภาวะฉุกเฉินควบคุมเสรีภาพทางการพูด การพิมพ์ การชุมนุม, สมาคมต่าง ๆ ผู้นำคอมมิวนิสต์ถูกจับ แล้วมีการโฆษณาถึงอันตรายของคอมมิวนิสต์ ในการเลือกตั้งผลปรากฏว่า พรรคนาซีได้ ๔๔% ของที่นั่งทั้งหมด พรรคชาตินิยมได้ ๘% พรรคศูนย์กลางแคธอลิค ได้ ๑๑% และพรรคสังคมประชาธิปไตย ได้ ๑๘% ของที่นั่งทั้งหมด พรรคนาซีและพรรคชาติ

นิยมสามารถควบคุมเสียงส่วนใหญ่ในสภาผู้แทนราษฎรได้ แต่การเปลี่ยนแปลงแก้ไขรัฐธรรมนูญทำให้กลายเป็นว่ามีเสียงสนับสนุนเพียง ๒ ใน ๓

พรรคศูนย์กลางแคธอลิค ได้ตกลงจะออกเสียงร่วมกับพรรคนาซี (เพราะฮิตเลอร์สัญญาว่าจะทำข้อตกลงกับสันตปาปา) และพรรคชาตินิยม ในการยอมรับ พ.ร.บ. "Enabling Act" เมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม ๑๙๓๓ ทั้งสภาสูง และสภาผู้แทนราษฎร ไม่สภาใดสภาหนึ่งจะต้องยกเลิกอำนาจการออกกฎหมาย อำนาจของประธานาธิบดียังคงมีอยู่ พ.ร.บ. ผ่านการพิจารณาชั่วระยะเวลาอันจำกัด ถึงกระนั้นก็ตาม "Enabling Act" ก็ให้อำนาจแก่ฮิตเลอร์ออกพระราชกฤษฎีกาใช้ได้ ดังนั้นในเดือนมกราคม ๑๙๓๔ ฮิตเลอร์จึงได้รับอำนาจพิเศษในการออกพระราชกฤษฎีกาเปลี่ยนแปลงรัฐธรรมนูญ

"Gleichshaltung" คำนี้แปลเป็นภาษาอังกฤษได้ว่า "regimentation" วิธีการดังกล่าวมีจุดมุ่งหมายที่จะนำเอาทุก ๆ สิ่งและทุกคนอยู่ในปฏิบัติแบบเดียวกันตามทฤษฎีของลัทธิสังคมนิยมแห่งชาตินั้น หมายถึงบทนำว่าด้วยหลักของความเป็นผู้นำ การสิ้นสุดของระบอบประชาธิปไตยด้วยวิธีการเลือกตั้ง การกดดันจากอิทธิพลของกลุ่มชาวยิวและมาร์กซิสม์ และการนับถือของสาธารณชนในตัวผู้นำและอาณาจักรไร้ชที่ ๓[๑๑]

๒.๕.๔ การปรับปรุงการปกครอง

"The Enabling Act" เป็นรากฐานต่อการเปลี่ยนแปลงทางการปกครองทั้งหมด เพราะว่ามันได้เปลี่ยนจุดมุ่งหมายของรัฐสภาที่ทำหน้าที่เป็นองค์การนิติบัญญัติเสียใหม่ ในไม่ช้าฮิตเลอร์ก็เลิกการปกครองรัฐในบรรยากาศของประชาธิปไตย และรัฐได้กลายเป็นหน่วยงานบริการที่ยิ่งใหญ่ ผู้มีอำนาจแห่งชาติจะได้แต่งตั้ง "Reich Regents" ไปเป็นหัวหน้าในการปกครองรัฐแตกต่างกันไปและมีแผนการที่จะแบ่งเขตแดนของเยอรมันเสียใหม่ แต่ยังไม่ประสพผลสำเร็จ การที่ในแต่ละรัฐมิได้มีการปกครองตัวเอง เป็นผลทำให้สภาสูงต้องเลิกล้มไปในเดือนมกราคม ๑๙๓๔ ก่อนหน้านั้น พรรคการเมืองทั้งหลายยกเว้นพรรคสังคมนิยมแห่งชาติ ถูกทำให้สลายตัวไปหมด และสภาผู้แทนราษฎรยังคงเป็นองค์กรผู้แทนราษฎรเพียง ๑ พรรค ต่อไปเมื่อประธานาธิบดีฮินเดนเบิร์กถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม ๑๙๓๔ ฮิตเลอร์จึงรวมตำแหน่งประธานาธิบดีและนายกรัฐมนตรีเข้าด้วยกัน แต่ยังคงใช้ตำแหน่ง "Der Fuhrer" ซึ่งได้รับการยอมรับโดยการออกเสียงประชามติ

"พระราชบัญญัติบริการประชาชน" เมื่อเดือนเมษายน ๑๙๓๓ ได้ปลดพวกข้าราชการยิวออกจากตำแหน่งทั้งหมด ยกเว้นผู้ที่ดำรงตำแหน่งก่อนหน้าวันที่ ๑ สิงหาคม ๑๙๑๔ หรือบุคคลซึ่งเคยเป็นทหารไปรบในสงคราม หรือผู้ซึ่งบิดา, บุตร หรือ สามีเสียชีวิตในสงคราม ถ้ารับราชการมานาน ๑๐ ปี ก็จะได้รับอนุญาตให้ลาออกโดยมีเงินที่รัฐจ่ายตอบแทนให้ ๒ ปี ต่อมาก็ออก พระราชบัญญัติเลิกสิทธิบางอย่างที่พวกยิวยังคงเหลืออยู่เกี่ยวกับงานในด้านบริการของรัฐทั้งหมด

พรรคนาซีไม่เพียงแต่เปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองเท่านั้น แต่ยังพยายามที่จะทำให้องค์การของพรรคเข้มแข็งอีกด้วย สำนักงานของพรรคถูกจัดตั้งขึ้นมาควบคู่กันไปกับหน่วยงานต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่บริการของรัฐ ยกตัวอย่าง มีคณะรัฐมนตรีของพรรคจะติดต่อกับคณะรัฐมนตรีแห่งชาติ พรรคมีสำนักงานที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับกิจการระหว่างประเทศและเจ้าหน้าที่ของพรรคนาซีก็ทำหน้าที่ของพรรคและกระทรวงต่างประเทศ จอมพล เกอริง ดูเหมือนจะสามารถดำรงตำแหน่งได้เกือบจะทุกหน่วยงานโดยไม่จำกัด

องค์การของพรรคที่ทำหน้าที่ช่วยเหลือและมีความเคลื่อนไหวอย่างสำคัญ ก็คือ องค์การยุวชนนาซีและองค์การสงเคราะห์ประชาชน (The People's Welfare Organization)

อิทธิพลของหน่วย "Storm Troops" (SA) ซึ่งมีอยู่โดยทั่วไปสลายตัวมาอยู่แต่เพียงในพรรคในขณะที่หน่วย "Elite Guards" (SS) ได้รับคำสั่งเพิ่มขึ้นองค์การ SS ได้พัฒนามาเป็นหน่วยกิจการลับเคียงข้างกับหน่วยเกสตาโป (Geheime Staatspolizei) และจัดตั้งเป็นหน่วยงานพิเศษภายในกองทัพเยอรมันซึ่งมีเครื่องแบบ มีหัวหน้า และสิทธิพิเศษต่าง ๆ จัดเป็นหน่วยงานที่เป็นเครื่องมือสำคัญของนาซีมาก

นโยบายเกี่ยวกับเรื่องเผ่าพันธ์ มีผู้สังเกตการณ์หลายคนคิดว่าบรรยากาศของการต่อต้านกลุ่มเซมิติค ในเยอรมันจะเบาบางลงเมื่อพรรคมีอำนาจขึ้น แต่กลับเพิ่มขึ้นอย่างช้า ๆ และมันคงยิ่งขึ้น จนกระทั่งก้าวมาถึงขั้นนโยบายการทำลายล้างอย่างน่ากลัว ในระหว่างสงครามได้มีพวกยิวถูกทรมานและถูกฆ่าตายเป็นจำนวนมากมาย (ค.ศ. ๑๙๔๒–๑๙๔๕) ในเดือนกันยายน ๑๙๓๕ ฮิตเลอร์ออกกฎหมายชื่อ "Nuremburg Laws" โดยกำหนดว่าผู้ที่สืบเชื้อสายยิวในลำดับที่ ๔ ลงมาจะต้องนับถือศาสนายิว และแต่งงานกับชาวยิวด้วยกัน ห้ามไปแต่งงานกับเผ่าอารยัน ชาวยิวจำนวน $\frac{1}{2}$ หรือ $\frac{1}{4}$ ของชาวยิวทั้งหมด ถูกจัดเป็นลูก

ผสม ซึ่งได้รับอนุญาตให้แต่งงานกับพวกอารยันได้ และเป็นอิสระจากข้อกำหนดไว้สำหรับพวกยิวได้ ในไม่ช้าชาวยิวส่วนมากต้องสูญเสียตำแหน่งฐานะของตัวเอง ไม่เพียงแต่ในด้านบริการสาธารณ (public service) เท่านั้น แต่ยังสูญเสียฐานะของคนเองในกิจการอุตสาหกรรมส่วนตัวอีกด้วย ในปี ค.ศ. ๑๙๓๘ นักการทูตเยอรมันคนหนึ่งได้ถูกฆาตกรรมโดยชาวยิวเชื้อสายโปแลนด์ ในกรุงปารีส ทำให้ชาวยิวถูกฆ่าตาย ทรัพย์สมบัติและโบสถ์ของชาวยิวถูกทำลาย เด็ก ๆ ชาวยิวต้องออกจากโรงเรียนเยอรมันและแยกย้ายกันไปเข้าเรียนในโรงเรียนยิวที่ได้รับการสนับสนุนจากชุมชนชาวยิว ต่อมาโรงเรียนยิวเหล่านี้ก็ไม่ปรากฏว่าจะเปิดทำการสอนได้อีกต่อไป ชาวยิวได้รับอนุญาตให้ออกนอกประเทศเยอรมันได้โดยเสรี แต่มีปัญหาว่าจะไปอยู่ในประเทศใดและทรัพย์สมบัติของชาวยิวในเยอรมันจะขายให้กับใคร

๒.๔.๔ *การปรับปรุงทางด้านเศรษฐกิจ*

พวกนาซีแก้ปัญหาคนว่างงานได้สำเร็จ พรรคนาซีได้วางโครงการอาสาสมัครบริการด้านแรงงานไว้มากมาย โครงการที่เป็นประโยชน์มากก็เช่น โครงการปลูกป่าใหม่ทำให้หนองบึงแห้ง และโครงการสร้างถนนหนทาง บริการด้านแรงงานเหล่านี้พรรคนาซีใช้การเกณฑ์บังคับแรงงาน พรรคนาซีวางโครงการเกี่ยวกับที่อยู่อาศัยสนามกีฬา และสระว่ายน้ำ และวางข่ายงานการสร้างถนนแบบซุปเปอร์ไฮเวย์ ซึ่งต่อมาจะมีคุณค่าทางด้านการทหารมาก

ข้อสุดท้ายใน ๒๕ ข้อ ในโครงการหลักของพรรคนาซี ได้มีการจัดตั้งสภาการค้าและวิชาชีพต่าง ๆ สิ่งนี้มิได้พัฒนาไปสู่การจัดระบบเศรษฐกิจแบบที่เป็นอยู่ในอิตาลี หรือเป็นรากฐานในการจัดรูปองค์การทางการเมืองของอาณาจักรไรช พรรคนาซีได้สั่งยกเลิกสหภาพกรรมกรที่มีอยู่เก่าก่อนเสียและเงินทุนต่าง ๆ ถูกยึด ลูกจ้างและนายจ้าง (ยกเว้นชาวนาและลูกจ้างของพลเมือง) ถูกเอาเข้ามารวมอยู่ใน "Labor Front" ซึ่งจะกลายเป็นสิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญยิ่งของสภาดังกล่าว โดยมี ดร. เลย์ เป็นหัวหน้า "Labor Front" อยู่หลายปี การสไตร์ค์ของคนงานและการไล่คนงานออกจากงานจนหมดไป ทั้งนายจ้างและลูกจ้างก็มีผู้แทนของแต่ละฝ่ายมาร่วมทำความตกลง โดยมีศาลพิเศษที่รัฐบาลแต่งตั้งเป็นผู้พิจารณาข้อขัดแย้งกันระหว่างฝ่ายจัดการและฝ่ายกรรมการ

"Labor Front" จะรวบรวมเงินทุนต่าง ๆ ที่จะต้องใช้จ่ายเอาไว้ และองค์การ

ดังกล่าวนี้จะกลายเป็นองค์การที่มีอำนาจและร่ำรวยมากที่สุดองค์การหนึ่งในรัฐ หน่วยงานย่อยหน่วยหนึ่งของ "Labor Front" คือหน่วยงานที่ทำหน้าที่ด้านสันทนาการ ระบบของหน่วยงานดังกล่าวมีแนวเดียวกัน "Dopolavoro" ของอิตาลี มีหน้าที่จัดหาเครื่องพักผ่อนหย่อนใจและการกีฬาต่าง ๆ แก่คนงาน องค์การเพื่อการสันทนาการดังกล่าวของเยอรมันนี้จะพาคนงานกลุ่มใหญ่ลงเรือท่องเที่ยวไปในทะเลเมดิเตอร์เรเนียนหรือตามฟียอร์ดในนอรเวด้วยอัตราค่าบริการที่ถูกที่สุด การทำเช่นนี้พวกกรรมกรไม่เคยคาดฝันมาก่อนเลย นอกจากนี้ก็มีแผนการช่วยเหลือคนงานซื้อบ้าน ไม่น่าเชื่อว่าองค์การดังกล่าวของนาซีจะสามารถจัดบริการอันมีค่ามากเช่นนี้ได้ และเป็นที่นิยมของพวกนาซีมาก

สภาการค้าและการอุตสาหกรรมได้รับการจัดตั้งขึ้นมาในปี ๑๙๓๔ เพื่อทำหน้าที่ควบคุมกิจการอุตสาหกรรมและการพาณิชย์ สิ่งนี้จะทำให้องค์การธุรกิจต่าง ๆ นับพัน ๆ องค์การและอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องได้เข้ามาอยู่ภายใต้องค์การเดียวกัน หรือได้มาจัดการร่วมกัน พรรคนาซีไม่ได้มีความคิดที่จะโอนกิจการอุตสาหกรรมเป็นของชาติแต่อย่างใด อันที่จริงพรรคพยายามจะหันเหธนาคารที่อยู่ในมือของรัฐกลับไปสู่การจัดการของเอกชน แต่พรรคก็ไม่คัดค้านการเข้าแทรกแซงในกิจการอุตสาหกรรมของเอกชน หรือการที่รัฐจะจัดตั้งและจัดการให้กิจการที่เป็นของรัฐในกรณีจำเป็น ทรัพย์สินส่วนเอกชนยังคงเป็นรากฐานทางเศรษฐกิจของเยอรมัน แต่รัฐบาลก็เก็บภาษีอย่างหนัก รัฐจะออกกฎเกณฑ์ควบคุมการลงทุนใหม่ รัฐเข้าควบคุมการค้าต่างประเทศ ในปี ค.ศ. ๑๙๓๖ ได้มีการประกาศใช้โครงการเศรษฐกิจ ๔ ปี ซึ่งอยู่ภายใต้การอำนวยการของเฮอร์มานน์ เกอริง นอกจากนี้ก็มีการจัดตั้งสภาการเกษตรอีกด้วย

สำหรับการจัดตั้งสภาวัฒนธรรมของอาณาจักรไรช์ขึ้นมานั้น ได้แบ่งออกเป็น ๗ แผนก คือ ภาพยนต์, วิทยุ, โรงมหรสพ, นักดนตรี, ศิลปิน, นักเขียนและนักประพันธ์อาชีพ, นักหนังสือพิมพ์และบรรณาธิการ สมาชิกในสภานี้จะต้องถูกตรวจสอบผลงานทั้งหมดไม่ว่าด้านหนังสือ, การละคร, หรือภาพยนตร์ก็ตาม

๒.๕.๖ ศาสนาและการศึกษา

ในเยอรมันโบลส์จะถูกจัดให้เป็นไปตามแนวทางที่รัฐวางไว้ ในเยอรมันมีโบสถ์ของโปรเตสแตนท์ที่ปกครองตัวเองถึง ๒๙ แห่ง และมีโบสถ์ของพวกเมโธดิสต์, แบ็พติสต์

มอร์มอนส์ และอื่น ๆ ซึ่งโบสถ์เหล่านี้เป็นเสรีแก่ตัวเอง นโยบายของพรรคนาซีต้องการรวมโบสถ์ทั้ง ๒๙ แห่งเข้าเป็นองค์การศาสนาของโปรเตสแตนท์ โปรเตสแตนท์ทั่วโลกพูดกันถึงการรวมโบสถ์ของโปรเตสแตนท์เป็นสหภาพ (union) ว่าในเยอรมันมีแนวโน้มที่ต้องการจะทำเช่นนั้นได้ และผู้นำทางศาสนาในเยอรมันก็ไม่ปฏิเสธถ้ารัฐต่าง ๆ ในเยอรมันได้รับคำมั่นสัญญาจากฮิตเลอร์ ก็คงจะดำเนินการไปได้ ผู้นำของโบสถ์ต่าง ๆ ได้พบปะกับผู้แทนของฮิตเลอร์และได้มีการตกลงกันในหลักการทั่ว ๆ ไป มีการร่างธรรมนูญคณะสงฆ์ฉบับใหม่ โดยมีบิชอพแห่งชาติเป็นหัวหน้าขององค์การศาสนาของพวกโปรเตสแตนท์ที่อุบัติขึ้นใหม่

ฝ่ายบริหารขององค์การได้เลือก ดร. โบเดลชวิงก์ เป็นพระชั้นบิชอพแห่งชาติองค์ใหม่ ทำให้ผู้นำนาซีและฝ่ายการศาสนาของนาซีโกรธมาก เพราะต้องการจะให้ ปาสเตอร์ มุลเลอร์ ดำรงตำแหน่งดังกล่าวในที่สุด โบเดลชวิงก์ ก็ลาออกจากตำแหน่งในวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๑๙๓๓ เพราะไม่สามารถจะทำหน้าที่ต่อไปได้ รัฐบาลได้แต่งตั้งเจ้าหน้าที่ผู้เลื่อมใสนาซีเข้าดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ฝ่ายบริหารในองค์การศาสนา ผู้นำทางฝ่ายโปรเตสแตนท์ได้พากันต่อต้าน

ฮิตเลอร์ ได้ตกลงกับองค์การศาสนาฝ่ายแคธอลิค โดยลงนามกันในวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๑๙๓๓ โดยสันตปาปาทำข้อตกลงกับเยอรมัน ดังนี้คือ ประการแรก ทรัพย์สมบัติของโบสถ์และสิ่งก่อสร้างจะได้รับการคุ้มครอง ประการที่สอง การสอนศาสนาโรมันแคธอลิคในโรงเรียนจะได้รับการค้ำประกัน ประการที่สาม องค์การยุวชนแคธอลิคได้รับอนุญาตให้มีอยู่ต่อไปได้ ประการที่สี่ รัฐบาลเยอรมันจะต้องให้การสนับสนุนทางการเงินแก่องค์การศาสนาแคธอลิคต่อไป ประการที่ห้า สันตปาปาสัญญาว่าคณะสงฆ์จะไม่ไปยุ่งเกี่ยวกับกิจกรรมทางการเมือง

ในเรื่องระบบโรงเรียน ระหว่างปี ๑๙๓๗-๓๘ ฮิตเลอร์ยังเสียง ที่จะยอมรับพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ภาษาอังกฤษ เป็นภาษาทันสมัยภาษาแรกที่จะต้องศึกษา ในพระราชบัญญัติได้ระบุให้โรงเรียนจัดหาเวลาสอนบทบัญญัติเกี่ยวกับเรื่องชาติพันธ์ และทฤษฎีอื่นๆของนาซี มีการตั้งโรงเรียนพิเศษเพื่อผึกฝนผู้ที่จะเป็นผู้นำของพรรคนาซีในอนาคต

ในมหาวิทยาลัย อธิการบดี และคณบดี จะได้รับการแต่งตั้งจากรัฐบาลและอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

๒.๕.๗ *นโยบายต่างประเทศ*

ในหนังสือ "Mein Kampf" ฮิตเลอร์ได้วางหลักในการดำเนินนโยบายต่างประเทศเอาไว้ด้วย กล่าวคือ จะต้องทำให้เยอรมันเข้มแข็งและกลับไปดำรงฐานะของตนเองในยุโรปอย่างที่เคยเป็นมา จะต้องฉีกสัญญาแวร์ซายส์ทิ้งเสีย เยอรมันจะต้องมีดินแดนเพิ่มขึ้น มิใช่ดินแดนโพ้นทะเล แต่หมายถึงการขยายดินแดนในยุโรปทางตะวันออก ชาวเยอรมันที่อาศัยอยู่ภายนอกอาณาจักรไว้ช์จะต้อง ได้รับการปกป้องคุ้มครองจากรัฐเยอรมันอันเข้มแข็ง ฮิตเลอร์สนับสนุนที่จะเป็นพันธมิตรกับอังกฤษ และตกลงใจที่จะไม่ปล่อยให้ชตากรรมของชาวเยอรมันจำนวน ๒–๓ หมื่นคนในแคว้นไทโรล ทางใต้มาทำลายความสัมพันธ์กับอิตาลี สำหรับฝรั่งเศสฮิตเลอร์พิจารณาว่าเป็นศัตรูของเยอรมันไปชั่วกัลปาวสาน แต่เยอรมันก็ยังต้องเป็นปฏิปักษ์กับพวกคอมมิวนิสต์ และกลุ่มที่สนับสนุนคอมมิวนิสต์ นอกเหนืออื่นใดทั้งหมดฮิตเลอร์เห็นว่าเยอรมันจะต้องหลีกเลี่ยงการเปิดสงคราม ๒ ด้าน อย่างเด็ดขาด

เชิงอรรถ

๑. C.E Black, E.C Helmreich, *Twentieth Century Europe* p. 329

๒. *Ibid.*

๓. พวกกลุ่มเซมิติค (Semitic) หมายถึงพวกยิว อาหรับ ไฟนิเชี่ยน และอัสซีเรีย

๔. *Ibid.* p. 392.

๕. *Ibid.* p. 400

๖. *Ibid.* p. 406

๗. *Ibid.* p. 261–262

๘. *Ibid.* p. 261

๙. *Ibid.* p. 272

๑๐. H. Stuart Hughes, *Contemporary Europe : A History* p. 148

๑๑. Crane Brinton and Other, *Modern Civilization* p. 679

๑๒. E.C. Block and E.C. Helmoeich, *op. cit.* p. 521

๑๓. *Ibid* p. 528–529

บทที่ ๑๓
การปฏิวัติของพวกสังคมนิยมแบบคอมมิวนิสต์ในรุสเซีย

๑. ภูมิหลังของลัทธิมาร์กซิสต์ในรุสเซีย

ในวันที่ ๒๒ มิถุนายน ๑๙๑๔ กองทัพเยอรมันของฮิตเลอร์ได้รุกเข้าไปในรุสเซีย และมุ่งเข้าตีมอสโคว์อย่างรวดเร็ว รวมทั้งมุ่งเข้าตีศูนย์กลางอุตสาหกรรมและศูนย์กลางผลผลิตทางเกษตรของรุสเซียอีกด้วย แต่ไม่นานกองทัพนาซีเยอรมันก็ต้องถูกตีโต้ถอยกลับอย่างยับเยินเช่นเดียวกับกองทัพของนโปเลียน ที่ยกเข้าไปตีรุสเซีย เมื่อ ๑๒๙ ปีมาแล้ว และแม้กระทั่งในสงครามโลกครั้งที่ ๑ เมื่อกองทัพเยอรมันของพระเจ้าไกเซอร์ วิลเลียม ที่ ๒ และกองทัพออสเตรียบุกเข้าตีรุสเซีย แต่ก็รบอยู่ได้ไม่นาน รุสเซียก็เกิดปฏิวัติโดยพวกบอลเชวิค (Bolsheviks) และตกลงสงบศึกกับเยอรมัน เมื่อปี ๑๙๑๗

รุสเซียสมัยที่พระเจ้าซาร์ยังมีอำนาจปกครอง พวกขุนนางและชนชั้นกลางเป็นผู้ที่มีอำนาจมาก แต่เมื่อพวกคอมมิวนิสต์ก่อการปฏิวัติในปี ๑๙๑๗ พวกนี้ก็ถูกทำลายรวมทั้งพวกพระในรุสเซียก็ถูกกวาดล้างลงด้วย ภายหลังจากคอมมิวนิสต์ได้ยึดอำนาจได้แล้ว ๒๔ ปี ต่อมารุสเซียก็เริ่มฟื้นตัว พวกชนชั้นบัญญาชนของรุสเซีย ได้ประกาศตนเป็นตัวแทนของชนชั้นกรรมกรอุตสาหกรรม พวกบอลเชวิคได้นำการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในรุสเซีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังปี ๑๙๒๘ การอุตสาหกรรมภายใต้การควบคุมของรัฐขยายตัวออกไปอย่างมากมาย และจำนวนประชากรที่รับจ้างทำงานอุตสาหกรรมก็เพิ่งขึ้นเกือบ ๕๐%

พวกชาวนาตกเป็นเหยื่อของระบบทาสมาตลอดจนกระทั่ง ปี ๑๘๖๑ และตกอยู่ในควบคุมของคอมมูนจนกระทั่งถึงปี ๑๙๐๖ แต่ภายใต้ระบบบอลเชวิค อาชีพเกษตรกรรมถูกจัดให้เป็นระบบนารวม และชาวนาที่มีทรัพย์สินส่วนตัวมานานก็ถูกบีบคั้นอย่างหนัก

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมเหล่านี้ไม่สามารถประสบความสำเร็จได้โดยปราศจากความขัดแย้งภายใน พวกบอลเชวิคต้องวางแผนการณ์อย่างลับ ๆ เพื่อยึดอำนาจรัฐเป็นเวลาหลายปีกว่าจะพบกับความสำเร็จ พรรคคอมมิวนิสต์ ตำรวจลับ และกองทัพได้กลายเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้รัฐมีอำนาจเผด็จการ

องค์การมาร์กซิสต์ องค์การแรกของรุสเซียตั้งขึ้นในต่างประเทศเมื่อปี ๑๘๘๓ โดย จอร์จ เพลกานอฟ และ เวรา ซาซูลิช และ คูทช์ เรียกตัวเองว่า "องค์การปลดปล่อยแรงงาน" (Emancipation of labour) องค์การนี้ได้แปลงานเขียนของมาร์ก และ เองเกิลส์ ออกเป็นภาษารุสเซียยืนยันว่าการสร้างอุตสาหกรรมของรุสเซีย จะก่อให้เกิดการปฏิวัติโดยชนชั้นกรรมาชีพไม่ช้า องค์การนี้ยึดความสำคัญด้านปฏิวัติของพวกชาวนา และสนับสนุนให้มีการรวมกำลังกันระหว่างชนชั้นกลางหัวเสรีนิยมกับชนชั้นคนงาน เพื่อก่อให้เกิดการปฏิวัติสถาปนาระบอบประชาธิปไตยแบบผู้แทนและคณะรัฐธรรมนูญของชนชั้นกลาง

กลุ่มมาร์กซิสต์ ที่เกิดขึ้นในศูนย์ชุมนุมต่าง ๆ ของรุสเซียระหว่าง ปี ๑๘๘๓–๑๘๙๔ รวมทั้งกลุ่มที่เกิดขึ้นในปี ๑๘๙๕ ในเมืองเซ็นต์ บีเตอร์สเบิร์ก โดยมี เลนิน เป็นหัวหน้าระหว่างระยะเวลาเดียวกันสตาลินเป็นตัวตั้งตัวตีเมืองไทฟลิส และ คอเคซัส ส่วนทรอตสกี้ได้เป็นตัวตั้งตัวตีสำคัญทางการเมืองอีกสองสามปีต่อมาที่ เซ็นต์ บีเตอร์สเบิร์ก ในปี ๑๘๙๘ บรรดาผู้แทนของบางกลุ่มเหล่านี้ได้เปิดการประชุมในเมืองมิงสก์ มีคน ๙ คน ร่วมเข้าประชุมและได้ออกคำประกาศก่อตั้งพรรคสังคมประชาธิปไตยรุสเซีย (Russian Social Democratic Party) แม้ว่าจะไม่ได้มีการตั้งพรรคและประกาศโครงการจริง ๆ ก็ตาม แต่พื้นฐานก็ได้ถูกปูขึ้นสำหรับการจัดองค์การและก่อกวนทางการเมืองของกลุ่มมาร์กซิสต์

ในการประชุมครั้งที่ ๒ ของพรรคสังคมประชาธิปไตยของรุสเซีย ซึ่งทำกันเป็นครั้งแรกในกรุงบรัสเซลส์ และหลังจากนั้นในกรุงลอนดอนเมื่อปี ๑๙๓๐ โดยมีทั้งเลนินและทรอตสกี้เป็นผู้แทนเข้าร่วมประชุม พรรคได้แตกแยกออกเป็นสองฝ่ายในปัญหาเกี่ยวกับการรับสมาชิก การจัดระเบียบองค์การ และการปฏิบัติการ เพราะเหตุที่เลนินได้จัดการจนได้เสียงข้างมาก เนื่องจากเทคนิคทางระเบียบวิธีประชุม กลุ่มที่เลนินเป็นผู้นำจึงถูกเรียกว่า บอลเชวิค (Bolsheviks) (ฝ่ายข้างมาก) ซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้ามกับ เมนเชวิค (Mensheviks) (ฝ่ายข้างน้อย)

เลนินได้เสนอแนวโดยอาศัยหลักการตามที่ปรากฏในงานเขียนของเขาเรื่อง "สิ่งที่พึงต้องกระทำ" (What is to be done) ซึ่งเพิ่งออกตีพิมพ์ในเนื้อหาของข้อเสนอ เลนินเรียกร้องให้มีการตั้งพรรคนอกสภาแห่งใหม่โดยสิ้นเชิง กล่าวคือเป็นการจัดที่มีมุ่งหมายไม่ใช่เพื่อเรียกคะแนนเสียงในการเลือกตั้งหากเพื่อยึดอำนาจในนามของชนคนงานและเพื่อสถาปนา

"เผด็จการแห่งชนชั้นกรรมาชีพ" พรรคเช่นว่านี้จะจำกัดอยู่เฉพาะในหมู่ชนชั้นนำอันเป็นแกนกำลังสำคัญประกอบด้วยนักปฏิวัติอาชีพ และตั้งขึ้นเพื่อการต่อสู้มากกว่าที่จะเป็นพรรคของมวลชนจำนวนมาก หลักนำของพรรคนี้คือ "หลักศูนย์อำนาจแบบประชาธิปไตย" ตามหลักนี้อำนาจของพรรคจะรวมอยู่ในมือของคณะกรรมการกลาง และภายในคณะกรรมการกลางเสียงข้างน้อยจะต้องยอมแก่ฝ่ายเสียงข้างมาก ตามทัศนะของเลนิน

การที่รัฐบาลโซเวียตรุสเซียสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๑ ได้ประสบความปราชัยในการทำสงครามกับเยอรมันก็ดี การดำเนินมาตรการใช้กำลังบังคับภายใน ความไร้สมรรถภาพและทุจริตของราชสำนัก ความไม่สามารถของซาร์ การจารกรรม การติดสินบน และการกบฏในระดับสูง ๆ ความเมื่อยล้าโดยทั่วไปจากการสงคราม ความระส่ำระสายของบรรดาชนชาติต่าง ๆ ตามพรมแดน ความชำรุดของระบบขนส่ง การขาดแคลนอาหารและนัดหยุดงานในเมืองต่าง ๆ ความเสื่อมทางจิตใจ การทิ้งหน้าที่ในแนวรบ และการขาดแคลนชาวนาในชนบทก่อให้เกิดความสิ้นหวังและเคืองแค้นถึงขีดสุดซึ่งระเบิดขึ้นเป็นการก่อความวุ่นวายรุนแรงในปี ค.ศ. ๑๙๑๗

ในขณะนั้น "กลุ่มก้าวหน้า" ในสภาซึ่งประกอบด้วยกลุ่มเสรีนิยมและกลุ่มสายกลางพากันเรียกร้องให้สภาได้มีอำนาจมากขึ้น เพื่อเรียกความมั่นใจของประเทศให้รัฐบาลได้กลับคืนมานั้น พระเจ้าซาร์ได้ปฏิเสธและยุบสภาเสีย พวกผู้นำสภาปฏิเสธไม่ยอมให้ถูกขังและได้พากันตั้งคณะกรรมการบริหารชั่วคราวขึ้นชุดหนึ่ง พระเจ้าซาร์ได้รับคำแนะนำให้สละราชบัลลังก์ให้แก่พระอนุชาของพระองค์ซึ่งก็ปฏิเสธไม่ยอมรับรู้ จึงเป็นอันว่าคณะกรรมการชั่วคราวของสภาจึงกลายเป็นรัฐบาลชั่วคราวไป และการปฏิวัติก็ได้เป็นสิ่งที่บรรลุผลขึ้น พวกบอลเชวิคมิได้มีส่วนโดยตรงใน "การโค่นระบอบซาร์" เพราะผู้นำของบอลเชวิคถูกเนรเทศหรือไม่ก็ถูกจำคุกในไซบีเรีย แม้ว่าคนเหล่านี้ในไม่ช้าก็ได้รับการปล่อยตัวกลับ โดยอาศัยการอภัยโทษทางการเมืองจากรัฐบาลชั่วคราว

ระหว่างวันแรกๆ ของการปฏิวัติ บรรดาสภาปฏิวัติท้องถิ่น (Soviet) ได้เกิดขึ้นทั่วประเทศรุสเซียทั้งหมู่บ้าน ในเมืองซึ่งแถวทหารต่างกับสภาปฏิวัติในปี ๑๙๐๕ ซึ่งจำกัดเฉพาะคนงาน สภาปฏิวัติท้องถิ่นในปี ค.ศ. ๑๙๑๗ ยังรวมพวกทหารและชาวนาและเป็นเครื่องมือสะท้อนถึงอารมณ์ความรู้สึกปฏิวัติของประเทศอย่างถูกต้อง

ถึงแม้สภาปฏิวัติท้องถิ่น จะยอมรับของรัฐบาลชั่วคราวก็ตาม แต่การกลับมาสู่รุสเซียของเลนินในเดือนเมษายน ได้ก่อให้เกิดวิกฤตการณ์ประทุขึ้น ณ. สถานีฟินแลนด์ เมืองเปโตรกราด เมื่อได้พบกับหัวหน้าผู้แทนจากรัฐบาลชั่วคราวซึ่งขอให้เขาเข้าร่วมในรัฐบาล เลนินกลับประกาศ "ข้อแถลงเดือนเมษายน" อันมีชื่อเสียงประณามรัฐบาลชั่วคราว และเรียกร้องให้โค่นรัฐบาลชั่วคราวและแปรรูป "การปฏิวัติประชาธิปไตยชนชั้นกลาง" ให้เป็นการจลาจล "ชนชั้นกรรมาชีพ" การท้าทายของเลนินก่อให้เกิดความไม่พอใจอย่างยิ่งในหมู่ผู้สนับสนุนของเขาเองในนครหลวงรวมทั้งสตาลิน ซึ่งได้เคยเขียนสนับสนุนรัฐบาลชั่วคราวในปราฟดา หนังสือพิมพ์ของบอลเชวิค เลนินได้เรียกร้องให้มีการปฏิรูปที่ดินด่วน และให้รุสเซียถอนตัวออกจากสงคราม "จักรวรรดินิยม" ในทันทีที "ที่ดิน, สันติภาพ, และขนมปัง" กลายเป็นโครงการทางสังคม และ "อำนาจทั้งปวงจงเป็นของโซเวียต" กลายเป็นจุดมุ่งหมายทางการเมืองของเลนิน เลนินให้การยอมรับโซเวียตเป็นสถาบันและองค์กรในอนาคตของ "เผด็จการแห่งชนกรรมาชีพ" และกำชับให้พวกบอลเชวิคเข้าแทรกซึมและเอาชนะใจโซเวียตเหล่านั้น

โครงการของบอลเชวิคเกี่ยวกับที่ดินสำหรับชาวนา ขนมปังสำหรับคนงาน และสันติภาพสำหรับทหาร จี้ตรงจุดที่ได้รับการสนองตอบในหมู่ประชาชน ความมุ่งมั่นของรัฐบาลชั่วคราวในอันที่จะดำเนินสงครามต่อไป แม้จะเป็นที่นิยมชมชอบบรรดาพันธมิตรของรุสเซีย แต่ก็กลายเป็นสิ่งที่ขาดความนิยมยิ่ง ๆ ขึ้นในประเทศ ทัศนะอันคลุมเครือของรัฐบาลชั่วคราวเกี่ยวกับการปฏิรูปที่ดินยังทำให้เกิดการหวาดระแวงของพวกชาวนาซึ่งกำลังทำการยึดทรัพย์สินของเจ้าของที่ดินกันอยู่แล้วและต้องการให้การยึดของตนได้การรับรองของกฎหมาย

กลุ่มบอลเชวิคซึ่งเริ่มการปฏิบัติงานของตนขึ้น โดยส่งเสริมให้พวกทหารละทิ้งหน้าที่ให้พวกคนงานนัดหยุดงาน และให้พวกชาวนายึดที่ดิน ในเดือนกรกฎาคม เลนินได้เข้ามามีส่วนโดยทางอ้อมในการจลาจลที่ก่อขึ้นโดยพวกทหารและคนงานซึ่งอ่อนวินัยและหิวโหยในเมืองเปโตรกราด และได้มีการออกคำสั่งให้จับเลนิน เขาหนีไปฟินแลนด์ และกระทำการสั่งงานจากที่นั่นชั่วคราว ยุทธวิธีของพวกบอลเชวิคคือ เพื่อใช้สภาปฏิวัติท้องถิ่นที่อยู่ภายใต้การควบคุมของบอลเชวิค และเพื่อโค่นรัฐบาลชั่วคราว ขณะนั้นเคอเรนสกี้เป็นนายกรัฐมนตรีของรัฐบาลชั่วคราว

ในเดือนสิงหาคม ๑๙๑๗ นายพลคอร์นิลอฟผู้บัญชาการทัพรุสเซียเรียกร้องให้ยุบเลิกโซเวียต และพยายามจะโค่นโซเวียตและรัฐบาลเพื่อสนับสนุนเผด็จการฝ่ายขวา เคอเรนสกี้มีกองทัพที่ไว้ใจได้เพียงเล็กน้อย และจำต้องขอให้กองทหารรักษาการณ์แดง (Red Guards) ของเลนินช่วยตนปราบปรามรัฐประหารของพวกทหารที่เมืองเปโตรกราด และบรรดาโซเวียตในมอสโคว์ให้ตกเป็นของฝ่ายบอลเชวิคแล้ว เลนินก็รู้ว่าเวลากำลังเข้ามาใกล้อย่างรวดเร็วที่บอลเชวิคจะสามารถทำการเรียกร้องอำนาจได้

เคอเรนสกี้พยายามที่จะเบี่ยงบ่ายสิ่งที่ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้โดยเสนอให้มีการปฏิรูปได้มากยิ่งขึ้น ได้มีกลุ่มพวกสังคมนิยม และเมนเชวิคเข้ามาอยู่ในรัฐบาลได้มีการประกาศตั้งสาธารณรัฐชั่วคราวขึ้น บรรดาองค์การและกลุ่มต่อต้านถูกสั่งยุบเลิก พวกนักการเมืองฝ่ายซ้ายได้รับการปลดปล่อยและประการสุดท้ายสภาเองได้ถูกยุบไป การเลือกตั้งใหม่ได้กำหนดจะกระทำกันในเดือนพฤศจิกายน เพื่อเลือกตั้งสภาร่างรัฐธรรมนูญ แต่แล้วพอค่ำวันที่ ๖–๗ พฤศจิกายน เลนินได้ส่งกองทหารรักษาการณ์แดงเข้าล้อมที่ทำการรัฐบาลทั้งหมด และจับกุมพวกสมาชิกของรัฐบาลชั่วคราว เคอเรนสกี้เท่านั้นที่เล็ดลอดไปได้

รัฐบาลชั่วคราวได้ถูกยุบไป และเลนินได้ประกาศว่าอำนาจทั้งปวงตกเป็นของโซเวียต และคณะกรรมการบริหารของโซเวียตแล้ว "สภามนตรีของประชาชน" (Council of People's Commissions) ได้ก่อตั้งขึ้น ซึ่งมีเลนินเป็นประธาน มีทรอตสกี้เป็นกรรมการว่าการต่างประเทศและสตาลินเป็นกรรมการว่าการสัญชาติ และสาธารณรัฐโซเวียตก็ได้ถือกำเนิดขึ้น เฉพาะฝ่ายซ้ายของพวกปฏิวัติสังคมเท่านั้น ที่สนับสนุนบอลเชวิค

๒. การปฏิวัติในปี ๑๙๑๗

รุสเซียเกิดวิกฤติการณ์ภายในเมื่อปี ๑๙๑๔ ประเทศรุสเซียต้องเผชิญหน้ากับสงครามโลกครั้งที่ ๑ สภาดูมา (Duma) สนับสนุนการทำสงครามกับเยอรมัน พรรคการเมืองฝ่ายซ้าย ได้แก่พรรคปฏิวัติสังคม (Social Revolutionaries) และพรรคสังคมประชาธิปไตย (Social Democrats) ของพวกมาร์กซิสต์ ก็เสนอความช่วยเหลือในการป้องกันชาติก่อนหน้าปี ๑๙๑๗ ชาวรุสเซียมากกว่า ๑๕ ล้านคนถูกเกณฑ์เป็นทหารในกองทัพ ทหารรุสเซียต้องประสพกับความทุกข์ยากในการสู้รบในการสงครามมาก ก่อนหน้าจะถึงกลางปี ๑๙๑๕ ฝ่ายซ้ายและฝ่ายเป็นกลางในสภาดูมาเร่งเร้าให้มีการปฏิรูป เช่นยุติการแบ่งแยกเพื่อ

ต่อต้านพวกชนกลุ่มน้อย และการเพิ่มอำนาจให้กับสมัชชาท้องถิ่น (local assemblies) พระจักรพรรดินี อเล็กซานดรา ได้ต่อต้านมาตรการดังกล่าวและสนับสนุนให้ซาร์นิโคลัสที่ ๒ ปกครองแบบอัตตาธิปไตยต่อไป เมื่อนิโคลัสที่ ๒ เสด็จไปบัญชาการทัพในสนามรบด้วยพระองค์เอง พระนางอเล็กซานดราก็ดูแลราชสำนักด้วยพระองค์เอง อำนาจสูงสุดของพระนางก็หมายถึงอำนาจสูงสุดของรัสปูตินด้วย

ทั้งพระจักรพรรดินีและรัสปูตินต่างก็ร่วมมือกันสร้างความเดือดร้อนให้กับประชาชนมากขึ้น จนก่อการสไตร์ค์ รัสปูตินถูกวางยาพิษ ถูกยิงหลายครั้ง และจมน้ำตาย เนื่องจากพวกสายกลางในสภาดูมาได้เตือนบ่อยครั้งว่า รัฐบาลจะต้องเตรียมตัวเผชิญกับการปฏิวัติเพราะความล้มเหลวในการจัดตั้งกระทรวงต่าง ๆ ขึ้นมารับผิดชอบงานบริหาร

๒.๑ *การปฏิวัติในเดือนมีนาคม*

ในวันที่ ๘ มีนาคมเกิดการจลาจลและการก่อการสไตร์ค์เพื่อเรียกร้องขนมปังในเมืองหลวง และอีก ๔ วันต่อมาราชวงศ์โรมานอฟซึ่งปกครองรุสเซียมาตั้งแต่ปี ๑๖๑๓ ก็สิ้นสุดลง ถึงกระนั้นก็ตามการปฏิวัติในเดือนมีนาคม ๑๙๑๗ ก็ปราศจากผู้นำ เป็นไปโดยไม่มีผู้ใดกระตุ้น และเร้นลับ ความจริงแล้วพวกผู้นำบอลเชวิคถูกเนรเทศไปอยู่ต่างประเทศและถูกคุมขังอยู่ในไซบีเรีย องค์ประกอบที่ขาดในการล้มระบบซาร์ ก็คือการทรยศของทหารที่ประจำอยู่ที่เมืองเปโตรกราด (เซ็นต์ บีเตอร์สเบิร์ก) ความไร้ประสิทธิภาพได้นำไปสู่การขาดแคลนอาหารในเมืองหลวงถึงแม้ว่าความอดหยากจริง ๆ จะไม่ได้เริ่มต้นที่เมืองหลวงก็ตาม เมื่อซาร์สั่งให้กองทหารยิงกรรมกรที่ก่อการสไตร์คมีทหารบางคนเท่านั้นที่ปฏิบัติตาม และในวันที่ ๑๒ มีนาคม พวกกองทหารก็หันไปเข้าด้วยกับพวกกรรมกรและเริ่มฆ่าพันตำรวจกระเจิงไป ก่อนหน้าจะถึงวันที่ ๑๔ มีนาคม เมื่อซาร์ตัดสินใจแต่งตั้งรัฐมนตรีที่มีความรับผิดชอบมันก็สายเกินไป รัฐบาลต้องล้มคว่ำ กองทหารหันไปเข้ากับพวกกบฏ

สภาปฏิวัติท้องถิ่น (Soviet) ของพวกกรรมกรและทหารได้เอาแบบอย่างมาจากสภาปฏิวัติท้องถิ่นของกรรมกรเมื่อปี ๑๙๐๕ แต่ในคอนนี้รวมเอาทหารเข้าไปด้วยประกอบด้วยฝ่ายซ้ายที่หลุดออกมาจากคุกโดยฝูงชนที่บ้าคลั่งได้พังทะลายคุก โซเวียตได้จัดตั้งหน่วยทหารของพวกกรรมกร จัดตั้งหน่วยละเบียงสัมภาระ และออกหนังสือพิมพ์ คณะกรรมการบริหาร ๑๘ คน ได้กลายมาเป็นผู้วางนโยบายในการปฏิวัติ โซเวียตได้จัดตั้งกองบัญชาการ

ของตนขึ้นมา บรรดาผู้นำของโซเวียตที่เป็นมาร์กซิสต์ยังเชื่อในความจำเป็นของการปฏิวัติโดยชนชั้นกลาง และไม่ถือว่าโซเวียตเป็นองคาพยพ (organ) ของอำนาจ พวกเขาต้องการสร้างรัฐบาลชั่วคราว ซึ่งพวกเขาไม่ได้มีส่วนร่วมด้วย แต่จะให้การสนับสนุนโดยขอบเขตจำกัด พวกเขาได้เข้าไปอยู่ในสภาดูมาและเรียกร้องขอเป็นผู้นำในสภา ดังนั้นสภาดูมา ซึ่งมาจากการเลือกตั้งโดยขอบเขตอันจำกัด ก็ถูกพวกโซเวียตบังคับให้ยกตำแหน่งหัวหน้าคณะปฏิวัติให้

การเจรจาระหว่างสภาปฏิวัติ กับสภาดูมาได้นำไปสู่การจัดตั้งรัฐบาลชั่วคราว เนื่องจากสภาโซเวียตและสภาดูมามีจุดประสงค์ทางด้านสังคมและเศรษฐกิจต่างกันอย่างกว้างขวางทั้ง ๒ ฝ่ายจึงตกลงที่จะให้มีเสรีภาพทางการเมืองในทันที และเรียกร้องที่จะมีสมัชชาร่างรัฐธรรมนูญ เพื่อจะได้วางรูปแบบของการปกครองในอนาคต รัฐบาลชั่วคราวประกอบด้วยพวกประชาธิปไตยภายใต้ระบอบรัฐธรรมนูญ (Kadets) และพวกสายกลางอื่น ๆ ซึ่งมีเจ้าชายละวอฟ (Lvov) นักเสรีนิยมเป็นหัวหน้า เจ้าชายละวอฟนี้เคยเป็นประธานของสมัชชาส่วนท้องถิ่น (Zenstors) และสภากาชาดมาก่อน รวมทั้งสมาชิกหัวรุนแรงของสภาโซเวียต เอเล็กซานเดอร์ เกอเรนสกี้ (Alexander Kerensky) รัฐมนตรีกระทรวงยุติธรรม นักกฎหมายแรงงานที่ฉลาด และสมาชิกของสภาดูมาด้วย เขายอมรับเนื่องด้วยเข้าใจว่าสมาชิกของสภาโซเวียตจะไม่ทำเช่นนั้น

หลังจากได้มีความพยายามที่จะรักษาราชวงศ์ให้ยืนยาวต่อไปด้วยการมอบราชสมบัติให้กับพระอนุชาปกครองแทน ซาร์นิโคลัสที่ ๒ ก็สละราชสมบัติ และพระอนุชาของพระองค์ก็ไม่ทรงรับตำแหน่งซาร์องค์ต่อไป เพราะประชาชนพากันเกลียดชังราชวงศ์มาก ภายใต้การกดดันของสภาโซเวียต รัฐบาลชั่วคราว (Provincial Government) จึงได้จับกุมซาร์นิโคลัสที่ ๒ และพระราชินีในวันที่ ๒๐ มีนาคม ดังนั้นสภาดูมาก็ยอมรับอำนาจที่ได้รับมอบโดยการปฏิวัติ

๒๒ รัฐบาลชั่วคราว

รัฐบาลชั่วคราวนั้นมักจะเชื่อกันว่าจะต้องประสพความล้มเหลวในที่สุด แต่การตัดสินทางประวัติศาสตร์จะต้องพิจารณาดูความยุ่งยากที่กำลังเผชิญหน้ารัฐบาลในขณะนั้นด้วย พวกสายกลางของรุสเซียไม่มีประสพการณ์ในการใช้อำนาจ พวกเขาถูกแบ่งแยกจากชนชั้น

ที่ต่ำกว่าด้วยช่องว่างทางวัฒนธรรม โอกาสที่จะปกครองของพวกเขา เกิดขึ้นท่ามกลางสงครามที่น่ากลัวซึ่งพวกเขารู้สึกว่าจะต้องพบกับมันในการเสริมสร้างรุสเซียให้เป็นประชาธิปไตยและเจริญมั่งคั่งขึ้นใหม่

อย่างไรก็ตาม สภาโซเวียตซึ่งเป็นผู้ครอบครองเครื่องมือการใช้อำนาจส่วนมากเอาไว้ ได้ปฏิเสธที่จะรับผิดชอบใด ๆ กรรมกรและทหารในเมืองหลวงสนับสนุนสภาโซเวียตในขณะที่ในจังหวัดต่าง ๆ ผู้ว่าราชการคนใหม่ที่ได้รับการแต่งตั้งจากรัฐบาลชั่วคราวไม่มีอาวุธนอกจากการต่อต้านสภาโซเวียตซึ่งขยายเพิ่มมากขึ้นทุกที ในขณะนี้เป็นที่กล่าวขวัญกันว่ารัฐบาลชั่วคราวประสพความล้มเหลวในการยับยั้งการปฏิวัติ เพราะปราศจากเครื่องมือที่จะทำเช่นนั้น เช่น กองทหารในบ้อมที่เมืองเปโตรกราด ด้วยการตกลงกับสภาโซเวียต ไม่สามารถเคลื่อนย้ายหรือปลดอาวุธได้

เรื่องสำคัญ ๒ เรื่องที่กำลังเผชิญหน้ารัฐบาลชั่วคราว คือความไม่พอใจเกี่ยวกับการแบ่งบันที่ดิน และสงครามที่ยืดเยื้อต่อเนื่อง ชาวนาต้องการที่ดินทำกินในทันที อย่างไรก็ตามรัฐบาลท้องถิ่นต้องตัดสินใจเรื่องนี้โดยคำนึงถึงเสรีภาพและกฎหมายเป็นหลักไม่สามารถจะทำอะไรที่รุนแรงและผิดกฎเกณฑ์ได้ และปฏิเสธที่จะคัดค้านการยึดที่ดินของชาวนา เนื่องจากความไม่เป็นระเบียบในชนบทเพิ่มมากขึ้นทุกที รัฐบาลชั่วคราวได้แต่งตั้งเจ้าหน้าที่ขึ้นมารวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ ซึ่งจะได้เป็นรากฐานในการออกกฎหมายจัดสรรที่ดินในอนาคต การกระทำเช่นนี้จึงไม่ทันต่อความฉุกเฉินที่กำลังจะเกิดขึ้น

เช่นเดียวกับสงครามที่กำลังดำเนินอยู่ สมาชิกของรัฐบาลรู้สึกว่าการผูกพันกับพันธมิตรเกี่ยวกับการที่จะไม่แยกไปทำสัญญาสันติภาพกับเยอรมนนั้นเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้ อย่างไรก็ตามส่วนใหญ่ก็ยังหวังว่ารุสเซียอาจจะชนะและได้รับดินแดนต่างๆ เป็นการตอบแทนตามที่พันธมิตรได้สัญญาไว้ แต่สภาโซเวียตก็ทำลายวินัยของกองทัพในแนวหน้าด้วยการออก "คำประกาศของสิทธิของทหาร" ซึ่งเป็นการยุติอำนาจของนายทหารที่มีต่อทหารสมัครทั้งหลาย ถึงแม้ว่าสภาโซเวียตจะได้คัดค้านรัฐบาลมิให้ดำเนินสงครามต่อไป แต่สภาโซเวียตก็ไม่สนับสนุนให้มีการแยกตัวไปทำสัญญาสันติภาพ แม้แต่พวกบอลเชวิคที่เป็นสมาชิกของสภาโซเวียต ที่เดินทางกลับเข้ามาหลังจากถูกเนรเทศไปอยู่ต่างประเทศ ก็ยังสนับสนุนให้รุสเซียมีส่วนร่วมในการเจรจาสันติภาพทั่วไปซึ่งพวกเขาหวังว่าจะเริ่มต้นในทันทีทันใด

๒.๓ *เลนินกับลัทธิบอลเชวิค*

พวกบอลเชวิคคนสำคัญที่กลับมาจากต่างประเทศคือ เลนิน ชื่อจริงของเขาก็คือ วลาดิมีร์ อิลิช ยูเลียนอฟ (Vladimir Ilyich Ulianov) บิดารับราชการและเป็นพวกบัญญาชน เลนินได้เข้าร่วมการปฏิวัติในปลายศตวรรษที่ ๑๙๐ และมีบทบาทสำคัญในตอนต้น ๆ ของพรรคสังคมประชาธิปไตย ในฐานะผู้นำของพวกบอลเชวิคในพรรค เขาได้กลับมาจากต่างประเทศในปี ๑๙๐๕ แต่เขาก็ต้องออกจากรุสเซียอีกในปี ๑๙๐๘ และจนกระทั่งปี ๑๙๑๗ จึงได้กลับคืนรุสเซียอีกครั้งหนึ่ง

เมื่อข่าวการปฏิวัติในเดือนมีนาคม มาถึงเลนินในสวิสเซอร์แลนด์ เขาพยายามที่จะกลับบ้านเกิด ในที่สุดโดยผ่านทางพรรคสังคมประชาธิปไตยของสวิส เขาสามารถติดต่อกับเสนาธิการทหารของเยอรมัน ซึ่งรู้สึกว่าจะเป็นผลดีต่อเยอรมัน ถ้าเลนินกลับเข้ารุสเซีย เพราะเลนินก็ต้องการยุติสงครามกับเยอรมัน ดังนั้นทหารเยอรมันจึงช่วยพาเลนินออกจากสวิสข้ามเยอรมันไปยังทะเลบอลติค เขาได้มาถึงเปโตรกราดในวันที่ ๑๖ เมษายน ๑๙๑๗

พรรคสังคมประชาธิปไตยยอมรับว่าระบอบสาธารณรัฐที่มีรัฐสภาของพวกชนชั้นกลาง ยังมีความจำเป็นสำหรับเป็นพื้นฐานของการปฏิวัติของพวกสังคมนิยม ด้วยเหตุนี้พวกสังคมประชาธิปไตยก็เลยได้รับการเตรียมตัว เพื่อจะได้ช่วยให้รุสเซียเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมนายทุน ถึงแม้ว่าจะเชื่อว่าพวกนายทุนชนชั้นกลางก็อาจจะเลวเท่า ๆ กับระบบซาร์และพวกเจ้าที่ดินทั้งหลาย หรือมวลชนอาจจะหันไปยอมรับระบบนายทุนก็ตาม พวกเขารักที่จะสร้างสรรค์ระบอบสาธารณรัฐประชาธิปไตย ในขณะเดียวกันก็เชื่อว่าเสรีภาพทางการเมืองที่สมบูรณ์คือความสำคัญสำหรับการขึ้นสู่อำนาจของพวกเขาในอนาคต เนื่องจากการขยายตัวของพวกมาร์กซิสต์เหนือชนชั้นกรรมกร อุตสาหกรรมประดุจกับการหมุนของกงล้อเพื่อการปฏิวัติ เลนินยอมรับว่าในรุสเซียซึ่งพวกชนชั้นกรรมาชีพมีอยู่เพียง ๑ เปอร์เซนต์ของประชากรทั้งหมดเท่านั้นที่ยอมรับลัทธิมาร์ก ดังนั้นพรรคสังคมประชาธิปไตยจะต้องหาพันธมิตรอื่น ๆ ด้วย[๖]

ในการปฏิวัติเมื่อปี ๑๙๐๕ เขาเริ่มต้นเรียกร้องให้พรรคสังคมประชาธิปไตยเป็นพันธมิตรกับพวกบอลเชวิค เพื่อจุดมุ่งหมายที่จะแสวงหาการสนับสนุนจากพวกชาวนา เมื่อพันธมิตรได้ทำให้จุดมุ่งหมายของพวกบอลเชวิคสำเร็จ พวกสังคมประชาธิปไตยก็ถูกทำลาย

เลนินได้เรียกร้องในปี ๑๙๐๕ และในปีต่อ ๆ มา ให้เลิกระบอบสาธารณรัฐประชาธิปไตยของชนชั้นกลางเสียโดยหันไปสร้างรัฐเผด็จการประชาธิปไตยปฏิวัติของกรรมกรและชาวนาแทน อย่างไรก็ตาม เลนินยังไม่ได้รับการยอมรับจากพวกบอลเชวิคส่วนใหญ่ พวกนี้เห็นด้วยกับพวกเมนเชวิค ที่ว่าการปฏิวัติของชนชั้นกลางและประชาธิปไตยแบบมีรัฐสภายังเป็นก้าวแรกที่จำเป็นที่จะนำไปสู่ความสำเร็จ

เพราะว่าเลนินไม่ไว้ใจมวลชนที่จะทำการปฏิวัติ เขาชอบเผด็จการของพรรคบอลเชวิคเหนือชนชั้นกรรมกร เขาชอบระบบเผด็จการของพวกบัญญาชนกลุ่มน้อยที่มีอยู่เหนือพรรคบอลเชวิค และในท้ายที่สุด เนื่องจากเขาไม่ไว้ใจในความคิดเห็นของผู้อื่นเลย นอกจากตัวเขาคนเดียว เขาก็ยังชอบที่จะให้ตัวเขาเองเป็นเผด็จการเหนือพวกบัญญาชนอีกด้วย ผู้นำของรุสเซียในอนาคตอีกผู้หนึ่งที่เป็นคนฉลาดหลักแหลม ชื่อ ลีออง ทรอตสกี้ (Leon Trotsky) ได้กล่าวเตือนว่าความคิดเกี่ยวกับคน ๆ เดียวใช้อำนาจเผด็จการเป็นทัศนะของเลนินนั่นเอง[๓]

ทรอตสกี้ไม่ได้รับการยอมรับทั้งพวกเมนเชวิคและบอลเชวิค พวกชนชั้นกลางในรุสเซียตามความคิดของเขาเห็นว่าอ่อนแอ จนกระทั่งชนชั้นกรรมาชีพสามารถขยายการปฏิวัติของพวกสังคมนิยมและชนชั้นกลางเข้าด้วยกันได้ หลังจากชนชั้นกรรมาชีพได้ช่วยเหลือให้ชนชั้นกลางประสพความสำเร็จในการปฏิวัติแล้ว เขาเห็นว่าพวกกรรมกรจะสามารถเข้ายึดอำนาจได้ในเวลาต่อเนื่องกันไป พวกกรรมกรจะสามารถโอนกิจการอุตสาหกรรมเป็นของรัฐและจัดเกษตรกรรมเป็นแบบนารวมถึงแม้ว่าการแทรกแซงจากต่างประเทศและสงครามกลางเมืองจะต้องเกิดขึ้นอย่างไม่ต้องสงสัย แต่กรรมกรรุสเซียก็คงจะร่วมกับชนชั้นกรรมาชีพในประเทศอื่น ๆ ได้ไม่ช้าเพื่อก่อการปฏิวัติในประเทศนั้น ๆ

เลนินเกือบสิ้นหวังเมื่อพรรคสังคมนิยมอื่น ๆ ของยุโรปได้หันไปร่วมมือกับรัฐบาลของพวกเขาในปี ๑๙๑๔ และสนับสนุนการทำสงคราม สำหรับเขาเห็นว่าสิ่งนี้หมายถึงการสิ้นสุดของระบบสังคมนิยมระหว่างชาติครั้งที่สอง เพราะว่าพรรคสังคมประชาธิปไตยได้ปฏิเสธที่จะยอมรับว่าสงครามก็คือจักรวรรดินิยมของชนชั้นกลาง เลนินเป็นผู้ที่มีทั้งสติปัญญาและไหวพริบฉลาดหลักแหลม เขาสามารถตัดสินใจในสิ่งที่เป็นไปได้ทางการเมืองจากสถานการณ์แวดล้อมที่อำนวยประโยชน์ให้ได้เสมอ ๆ และเขาก็กล้าจะเสี่ยงในการเล่นเกมพนันกับ

มัน แม้แต่ก่อนหน้าที่เขาจะกลับคืนสู่รุสเซียในเดือนเมษายน ๑๙๑๗ เขาก็ต้องเผชิญกับความยากลำบากต่อการที่จะเผชิญหน้ากับรัฐบาลชั่วคราว และเขาได้พิจารณาเห็นว่ามวลชนควรจะเข้าไปมีบทบาทที่สำคัญ ทันทีที่เขามาถึง เขาได้เรียกร้องให้มีการปฏิวัติทั่วโลกด้วยการประกาศว่ามันถึงเวลาแห่งการสิ้นสุดของจักรวรรดินิยม ระบบทุนนิยมได้มาถึงขั้นสุดท้ายแล้ว เขาไม่สนใจว่าพวกบอลเชวิคและเมนเชวิคจะอยู่ในฐานะอะไรมาก่อน แต่ในขณะนั้นเขาได้เรียกร้องให้ทุกฝ่ายมอบอำนาจทั้งหมดให้กับสภาปฏิวัติท้องถิ่น (soviet)

เกือบจะไม่มีใครเลย นอกจากเลนินที่รู้สึกว่า สภาปฏิวัติที่ได้รับการจัดตั้งขึ้นมาสามารถจะปกครองประเทศได้ และรู้สึกว่าสงครามจะนำมาซึ่งความยุ่งยากของโลกทุนนิยม ในเดือนเมษายน ปี ๑๙๑๗ เลนินไม่เพียงแต่เรียกร้องให้มีการยกเลิกรัฐบาลชั่วคราวและจัดตั้งสาธารณรัฐโซเวียตเท่านั้น แต่ให้มีการยึดทรัพย์ของฐานันดรต่าง ๆ โอนที่ดินเป็นของรัฐ ยกเลิกกองทัพ ข้าราชการ และตำรวจ[๙] ข้อเรียกร้องเหล่านี้ได้เร่งเร้าอารมณ์ของประชาชนให้ลุกฮือขึ้นมา ในขณะที่รัฐบาลชั่วคราวกำลังปฏิรูปบ้านเมืองโดยวิถีทางของกฎหมายด้วยความสงบ

๒.๔ *การปฏิวัติในเดือนพฤศจิกายน*

ในช่วงเวลาระหว่างเดือนมีนาคมถึงเดือนพฤศจิกายน ๑๙๑๗ ก่อนหน้าที่พวกบอลเชวิคจะก้าวขึ้นสู่อำนาจ เราอาจจะแบ่งช่วงเวลาออกเป็น ๓ ช่วงตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น กล่าวคือ ช่วงแรกระหว่างเดือนมีนาคมถึงเดือนกรกฎาคม เป็นช่วงที่การปฏิวัติกำลังถดถอยลงไปทุกที ช่วงที่ ๒ เป็นช่วงที่ปฏิกริยาโต้ตอบยังไม่รุนแรง เป็นช่วงระหว่างเดือนกรกฎาคมถึงเดือนกันยายน ช่วงสุดท้ายเป็นช่วงที่กระแสของการปฏิวัติกำลังสุกงอม จากเดือนกันยายนจนกระทั่งระเบิดขึ้นในเดือนพฤศจิกายน

ในช่วงแรก รัฐบาลต้องเผชิญกับวิกฤติการณ์ต่าง ๆ เพราะว่าคณะรัฐมนตรีต้องการให้รุสเซียทำสงครามเพื่อผนวกเอาช่องแคบบอสฟอรัสกับดาร์ดะเนลส์เข้ากับรุสเซีย ในขณะที่สภาปฏิวัติท้องถิ่นต้องการสันติภาพโดยไม่มีการผนวกดินแดนใด ๆ ทั้งสิ้น รัฐมนตรีสงครามของรุสเซีย คือ เกอเรนสกี้ (Kerensky) ยืนยันที่จะดำเนินนโยบายสงครามต่อไปโดยลืมคิดไปว่าทหารในกองทัพตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของความคิดของพวกบอลเชวิค จนไม่สามารถจะสร้างวินัยในการรบได้ต่อไปอีกแล้ว คำสั่งที่ให้ทหารทำการรุกโจมตีในวันที่ ๑

กรกฎาคม ได้รับการปฏิเสธจากทหารในกองทัพ ทหารพากันละทิ้งหน่วย และรีบกลับไปบ้านเกิดของตนเองเพื่อยึดครองที่ดินเป็นของตน พวกข้าราชการที่เป็นชาวอูเครนไม่ยอมให้ความร่วมมือกับรัฐบาล สภาปฏิวัติท้องถิ่นตกอยู่ในกำมือของพวกบอลเชวิคมากขึ้นทุกที ในขณะที่เลนินและทร็อตสกี้(Trotsky) กำลังดำเนินงานเพื่อการจัดตั้งอย่างปราศจากความเหน็ดเหนื่อย ถึงแม้ว่าการประชุมของสภาปฏิวัติท้องถิ่นเมื่อเดือนมิถุนายน ที่เมืองเปโตรกราด จะมีพวกบอลเชวิคน้อยกว่า ๑๐ % ของสมาชิกที่เข้าประชุมทั้งหมดก็ตาม แต่คำขวัญของพวกบอลเชวิคที่ประกอบด้วย สันติภาพ ขนมปัง และเสรีภาพ ก็ได้รับการสนับสนุนอย่างท่วมท้น

ถึงกระนั้นก็ตามการปะทะกันด้วยกำลังอาวุธโดยพวกกองทหารซึ่งยอมรับคำขวัญของพวกบอลเชวิค ทำให้ต้องจัดตั้งสภาปฏิวัติขึ้นในเปโตรกราดอย่างไม่ตั้งใจและไม่สามารถจะอ้างถึงอำนาจใด ๆ ได้ ขณะที่ฝูงชนกำลังตะโกนก้องอยู่ภายนอก สภาปฏิวัติท้องถิ่นได้อภิปรายปัญหาต่าง ๆ ถึง ๒ อาทิตย์ และเห็นว่าจะต้องรักษาอำนาจของรัฐบาลท้องถิ่นในขณะนั้นเอาไว้ กองทหารที่ยังคงจงรักภักดีต่อสภาปฏิวัติท้องถิ่น ได้ปกป้องสภาปฏิวัติจากพวกกรรมกรที่ต่อต้าน รัฐบาลได้ประกาศว่า เลนินเป็นสายลับของเยอรมัน ในขณะที่คนของรัฐบาลบุกเข้าโจมตีสำนักงานหนังสือพิมพ์พราฟดา (Pravda) ซึ่งเป็นกระบอกเสียงของพวกบอลเชวิค เลนินต้องหลบหนีไปซ่อนตัวอย่างลับ ๆ เพราะรู้ตัวดีว่ากำลังสนับสนุนในท้องถิ่นต่าง ๆ ยังไม่มากพอ

ในขณะนี้เกอเรนสกี้ได้เป็นนายกรัฐมนตรี รัฐบาลต้องขบปัญญาหนักเกี่ยวกับชาวอูเครน แต่ไม่สามารถให้ประชาชนตัดสินใจได้ทั้งเรื่องที่ดินและสันติภาพ นายพลคอร์นิลอฟ (Kornilov) ซึ่งเกอเรนสกี้ประกาศแต่งตั้งให้เป็นผู้บัญชาการกองทัพคนใหม่ ได้กลายเป็นความหวังของพวกอนุรักษ์นิยม และในเดือนสิงหาคมเขาก็วางแผนทำรัฐประหาร เพื่อทำลายล้างสภาปฏิวัติท้องถิ่น เขามีทัศนคติที่ไม่แน่นอนต่อรัฐบาลชั่วคราว อย่างไรก็ตามแผนการของเขาก็ล้มเหลว เพราะว่าพวกกรรมกรรถไฟและโทรเลขได้ขัดขวางความเคลื่อนไหวของเขา และเพราะว่ากองทัพไม่ปฏิบัติตามคำสั่งของเขา พวกบอลเชวิคได้ประกาศคำขวัญออกมาว่า "เราจะต่อสู้กับคอร์นิลอฟ แต่จะไม่สนับสนุนเกอเรนสกี้"[๕] พร้อมกันนั้นก็เตรียมการป้องกันเปโตรกราด ก่อนหน้าจะถึงวันที่ ๑๔ กันยายน คอร์นิลอฟก็ถูกจับกุมตัวไว้ได้ การกระทำของพวกฝ่ายขวากลับเป็นผลดีต่อพวกบอลเชวิคเป็นอย่างมาก และนับเป็น

ครั้งแรกที่พวกบอลเชวิคเริ่มมีอิทธิพลอย่างแท้จริงในเปโตรกราดและมอสโคว์

การกระทำของคอร์นิลอฟทำให้กองทัพเกิดการปฏิวัติไปทั่ว ในขณะที่ชาวนาปฏิเสธที่จะจ่ายค่าเช่า นำสัตว์ของตนไปเลี้ยงในทุ่งหญ้าของพวกเจ้าที่ดินทั้งหลาย และเผาบ้านของพวกเจ้าที่ดินรวมทั้งฆ่าพันเจ้าของบ้านถึงแก่ความตายอยู่นั้นเอง ทหารก็ลุกขึ้นจับผู้บังคับบัญชาของตนเองฆ่า ไม่มีใครสนใจการปฏิรูปที่อาศัยวิถีทางของกฎหมาย และอย่างมีระเบียบ พวกชาวนาไม่สามารถจะมั่นใจ ได้ว่าพวกชนชั้นสูงจะเป็นเจ้าของที่ดินน้อยกว่า $\frac{1}{4}$ ของที่ดินทั้งหมด แต่เกรงว่าจะครอบครองที่ดินมากเท่ากับชาวนา ในขณะที่ความไม่เป็นระเบียบปะทุขึ้นในชนบททั่วไปนั้น พวกบอลเชวิคก็ถือโอกาสขยายอิทธิพลเข้าไปในสภาปฏิวัติในเขตเมืองต่าง ๆ

เลนินได้กลับคืนสู่เปโตรกราดในวันที่ ๒๐ ตุลาคม ในไม่ช้าพวกบอลเชวิคก็สามารถควบคุมคณะกรรมการปฏิวัติฝ่ายทหารได้ และช่วยป้องกันเปโตรกราดให้พ้นจากการรุกโจมตีของเยอรมัน โดยมีทรอตสกี้เป็นเสนาธิการทหารของการปฏิวัติ ในวันที่ ๔ พฤศจิกายน ทรอตสกี้ได้นัดชุมนุมมวลชนทั้งหมดเพื่อชี้แจง และในวันที่ ๗ พฤศจิกายน การปฏิวัติก็เริ่มขึ้น

ในนครเปโตรกราด การปฏิวัติได้ถูกวางแผนไว้เป็นอย่างดีและมีการนองเลือดเพียงเล็กน้อย เคอเรนสกี้หลบหนีไปโดยรถยนต์ของสถานทูตอเมริกัน คณะกรรมการปฏิวัติฝ่ายทหารในฐานะองค์การสำคัญของสภาปฏิวัติท้องถิ่นประจำเปโตรกราด ได้ควบคุมอำนาจ พรรคบอลเชวิคได้เรียกประชุมสภาปฏิวัติท้องถิ่นครั้งที่ ๒[๖] และเมื่อพวกเมนเชวิคและพวกฝ่ายขวาในพรรคสังคมประชาธิปไตยพากันเดินออกจากที่ประชุม ทรอตสกี้ได้กล่าวโจมตีว่าพวกนี้จะต้องถูกกวาดให้ตกไปจากเวทีประวัติศาสตร์ ด้วยการร่วมมือกับพวกฝ่ายซ้ายของพรรคสังคมประชาธิปไตย และการยอมรับโครงการเกี่ยวกับที่ดินของพวกเขา เลนินประกาศยกเลิกกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของพวกเจ้าที่ดินทั้งหมดและส่งมอบทรัพย์สิน ที่ดินให้กับคณะกรรมการที่ดินส่วนท้องถิ่น และสภาปฏิวัติท้องถิ่นของชาวนาที่เลือกตั้งขึ้นมา ถึงแม้ว่าเลนินจะไม่รับรองระบบการเป็นเจ้าของส่วนตัวเล็ก ๆ น้อย ๆ เขาก็ยอมรับผลประโยชน์ทางด้านจิตวิทยาซึ่งการยอมรับโครงการของพรรคสังคมประชาธิปไตยจะทำให้เขาได้กำไร เขาเร่งเร้าให้มีการเซ็นสัญญาสันติภาพทันทีโดยปราศจากการผนวกดินแดน หรือเรียกร้องค่าปฏิกรรม

สงครามใด ๆ และให้เรียกร้องความช่วยเหลือจากพวกกรรมกรเยอรมัน ฝรั่งเศส และอังกฤษ ให้การสนับสนุนต่อข้อเรียกร้องของเขา ในที่สุดได้มีการเลือกตั้งคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ ซึ่งมีชื่อเรียกว่า "สภามนตรีของประชาชน" (Council of People's Commissars) โดยมีเลนินเป็นประธาน[๗] และทรอตสกี้เป็นรัฐมนตรีต่างประเทศ และมีโจเซฟ สตาลิน (Joseph Stalin) เป็นรัฐมนตรีสัญชาติ (Commissar of Nationalities)

ภายนอกกรุงเปโตรกราด การปฏิวัติเคลื่อนไหวไปอย่างเชื่องช้า ในกรุงมอสโคว์มีการต่อสู้กันตามท้องถนนอย่างประปรายระหว่างพวกบอลเชวิค และพวกต่อต้านบอลเชวิค ในเมืองอุตสาหกรรมการต่อสู้ได้ดำเนินไปอย่างรวดเร็วมากกว่าเมือง ที่มิใช่เป็นศูนย์กลางของการอุตสาหกรรม ส่วนมากของไซบีเรียและเอเชียกลางพวกบอลเชวิคประสบชัยชนะ แต่ในนครไทฟลิส (Tiflis) เมืองหลวงของจอร์เจีย (Georgia) ได้ร่วมมือกับพวกเมนเชวิค และได้ผ่านมติที่ประชุมเรียกร้องให้จัดตั้งสมัชชาเพื่อร่างรัฐธรรมนูญ และดำเนินสงครามกับเยอรมันต่อไป เหตุผลที่ทำให้พวกบอลเชวิคประสบผลสำเร็จอย่างราบรื่นและรวดเร็วก็คือ กองทหารในจังหวัดต่าง ๆ ต่อต้านสงครามและยินยอมเป็นพันธมิตรกับพวกกรรมกรด้วยความเต็มใจ คณะกรรมการปฏิวัติฝ่ายทหารประจำท้องถิ่นได้รับการจัดตั้งขึ้นมาทุกแห่งให้มากที่สุด และจัดให้มีการเลือกตั้งสภาปฏิวัติท้องถิ่นใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นโดยธรรมชาติ ในตอนแรก ๆ ก็มีความยุ่งยากสับสนอยู่บ้าง แต่ก็มีการต่อต้านต่อระบบใหม่เพียงเล็กน้อย ที่เมืองรอสตอฟ (Rostov) บนฝั่งแม่น้ำดอน (Don) ใกล้ ๆ กับทะเลอาซอฟ (Azov) ได้กลายเป็นศูนย์กลางของการต่อต้าน ในขณะที่คอร์นิลอฟและนายพลคนอื่น ๆ ร่วมกันกับนักการเมืองชั้นนำของสภาดูมาเตรียมการกันอยู่ที่นั่น

ชัยชนะในการปฏิวัติ ไม่ได้หมายความว่าประชาชนรุสเซีย จะหันไปนับถือลัทธิบอลเชวิค แต่เลนินฉลาดพอที่จะรู้ถึงอารมณ์และความรู้สึกของประชาชน เลนินได้ให้คำขวัญของพวกบอลเชวิคในลักษณะที่สอดคล้องกับความต้องการของประชาชนถึงแม้บางคำขวัญนั้นจะไม่สอดคล้องกับอุดมการของพวกบอลเชวิคก็ตาม ความจริงแล้วชาวรุสเซียต่อต้านพวกบอลเชวิค เมื่อพวกบอลเชวิคประสบชัยชนะ ความหวังเกี่ยวกับประชาธิปไตย เสรีภาพของหนังสือพิมพ์ และเสรีภาพอื่น ๆ ก็อันตรธานหายไปสิ้น

๒.๕ *สมัชชาร่างรัฐธรรมนูญ*

เป็นเรื่องที่น่าสนใจ ที่พวกบอลเชวิคอนุญาตให้มีการเลือกตั้งสมัชชาร่างรัฐธรรมนูญ[๕] เลนินไม่เคยเห็นประโยชน์ของการเลือกตั้งสมาชิกสภา ในแบบประชาธิปไตยเช่นนี้ เพราะเขาถือว่า เป็นปมด้อยของสภาปฏิวัติท้องถิ่น ถึงกระนั้นก็ตามอาจจะเป็นเพราะว่าเขาได้กล่าวถูกรัฐบาลชั่วคราวมานานที่ล่าช้าต่อการที่จะให้มีการเลือกตั้ง เขาจึงดูเหมือนว่ามีความรู้สึกว่าถูกบังคับให้ยอมรับสภาดังกล่าว นับว่าเป็นครั้งแรกและครั้งสุดท้ายในประวัติศาสตร์ของชาวรุสเซีย ที่มีการเลือกตั้งเสรีภายใต้สิทธิการออกเสียงเลือกตั้งที่เป็นสากล (universal suffrage) เลนินเองก็ยอมรับในฐานะของรูปแบบที่แท้จริงของการแสดงให้เห็นว่าพวกบอลเชวิคได้รับคะแนนเสียง ๑ ใน ๔ ของจำนวนผู้ออกเสียงทั้งหมด พรรคสังคมนิยมอื่น ๆ โดยเฉพาะที่สำคัญคือพรรคสังคมประชาธิปไตยได้ ๖๒% เป็นที่หวังว่าเสียงของพวกบอลเชวิคจะมาอย่างท่วมทันตามหัวเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในมอสโคว์ และเปโตรกราด ในขณะที่พรรคสังคมประชาธิปไตยจะได้รับเสียงสนับสนุนส่วนใหญ่ในชนบท

เลนินอนุญาตให้สมัชชาร่างรัฐธรรมนูญพบกันได้เพียงครั้งเดียวในวันที่ ๑๘ มกราคม ๑๙๑๘ ในวันรุ่งขึ้นเขาได้ออกคำสั่งยกเลิก และส่งทหารพร้อมอาวุธไปควบคุมมิให้มีการประชุมกันอีก พวกต่อต้านบอลเชวิคเป็นเสียงส่วนใหญ่ในสภาต่างพากันโกรธแค้นต่อพฤติการณ์ที่ขัดขวางกับเจตนารมย์ของประชาชนมาก แต่ก็ไม่มีความรุนแรงเกิดขึ้น เหตุที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่าพวกบอลเชวิค ได้ดำเนินการไปตามความสนใจของประชาชนส่วนมากที่ต้องการสันติภาพที่กินทำกิน[๖] และยกประการหนึ่งก็เพราะว่ามวลชนชาวรุสเซียขาดประเพณีระบบรัฐสภา ที่เป็นประชาธิปไตยมาก่อน

ถึงแม้ว่า ในหลายปีที่พวกบัญญาชน และพวกเสรีนิยมจะเคลื่อนไหวที่จะจัดตั้งสมัชชาประชาชนดังที่กล่าวแล้วข้างต้นก็ตาม แต่รุสเซียไม่มีชนชั้นกลางมากพอ ไม่มีผู้รู้หนังสือมากนัก ไม่มีประเพณีการอภิปรายโต้เถียง และไม่มีการนับถือสิทธิ์ส่วนบุคคลซึ่งถือกันว่าเป็นส่วนสำคัญของระบบรัฐธรรมนูญ ถึงกระนั้นก็ตามเป็น ที่แน่นอนแล้วว่าจะไม่มีโอกาสมีการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญในรุสเซียในปี ๑๙๑๗-๑๙๑๘

๓. สงครามลัทธิ

ในช่วงแรกของประวัติศาสตร์โซเวียต ซึ่งเริ่มต้นจากตอนสิ้นสุดปี ๑๙๑๗ ไปถึงตอนสิ้นสุดปี ๑๙๒๐ ถูกเรียกว่าเป็น "ยุคทำสงครามลัทธิคอมมิวนิสต์" หรือ "ยุคของ

ลัทธิคอมมิวนิสต์ทหาร" มันหมายถึงบรรยากาศที่สำคัญของยุคที่ต้องพิจารณาโดยเหตุการณ์ทางทหารสงครามกลางเมืองได้เกิดขึ้น และต่างประเทศเข้าแทรกแซงเหตุการณ์ในรุสเซีย ยุคนี้เป็นยุคของนักการทหาร เช่นเดียวกับยุคลัทธิคอมมิวนิสต์ทหาร สัญญลักษณ์ก็คือการเปลี่ยนชื่อจากพรรคบอลเชวิคเป็นพรรคคอมมิวนิสต์เมื่อปี ๑๙๑๘ ในเวลาเดียวกันเมืองหลวงก็เปลี่ยนจากเปโตรกราดไปเป็นมอสโคว์

จากการประสบชัยชนะในรุสเซีย พวกบอลเชวิคเชื่อมั่นว่าการปฏิวัติโลกกำลังจะเริ่มขึ้นแล้ว ประเทศแรกควรจะเป็นเยอรมันนี แต่จะขยายตัวไปยังอังกฤษและสหรัฐ ทัศนะเช่นนี้ทำให้พวกบอลเชวิครีบเร่งสร้างรัฐสังคมนิยมในรุสเซีย และมีทัศนคติที่เป็นเหตุเป็นผลต่อกิจการระหว่างประเทศ เนื่องจากพวกเขาหวังว่าความสัมพันธ์กับรัฐนายทุนทั้งหลายควรจะเป็นเพียงชั่วคราวเท่านั้น ถึงแม้ว่าบทบาทของรัฐบาลรุสเซียระหว่างช่วงเวลาเหล่านี้จะได้รับการพูดถึงในลักษณะของการแก้ตัวว่าเป็นมาตรการเร่งด่วน นี่ก็เป็นความจริงส่วนหนึ่งเท่านั้น ส่วนมากการตัดสินใจใด ๆ ที่กระทำภายใต้อำนาจทหารถูกถือว่าเป็นการนำไปสู่สังคมใหม่

สภาการเศรษฐกิจสูงสุดได้แนะนำให้ยึดกิจการอุตสาหกรรมเป็นของรัฐ น้ำตาลและน้ำมันปิโตรเลียมมาอันดับแรก และในเดือนมิถุนายนปี ๑๙๑๘ เหมืองแร่ กิจการโลหะและสิ่งถักทอต่าง ๆ ถูกโอนเป็นของรัฐ ก่อนถึงปี ๑๙๒๐ การลงทุนใด ๆ ที่จะต้องใช้แรงงานของคนงานมากกว่า ๑๐ คน จะต้องให้รัฐเข้าควบคุม รัฐจะต้องจัดระบบของการแลกเปลี่ยนที่จะเข้าไปแทนที่ตลาดเสรี การค้าภายในถือว่าผิดกฎหมาย เพียงแต่คณะกรรมการอาหารของรัฐบาลเท่านั้นที่สามารถซื้อขายได้ เงินจะไม่ปรากฏให้เห็นในฐานะที่รัฐเป็นผู้ดูแลการแจกจ่ายและการผลิต รัฐบาลยึดธนาคารทั้งหมด ยกเลิกหนี้สินที่ทำไว้กับต่างประเทศในสมัยพระเจ้าซาร์ และผลก็คือกำจัดการออมออกไปสิ้น องค์การศาสนาและรัฐถูกแยกออกจากกัน ผู้พิพากษาถูกถอดและแทนที่ โดยผู้ที่ได้รับแต่งตั้งจากสภาปฏิวัติประจำท้องถิ่น

รัฐบาลจัดแจงปลุกระดมชาวนาที่ยากจนให้ต่อสู้กับชาวนาที่ร่ำรวย หรือมีฐานะดีกว่า ซึ่งเรียกว่าพวกคูลัค (kulaks)[๑๐] โดยการจัดตั้งสหภาพของความหิวโหยต่อสู้กับพวกที่กินอิ่มกินเต็มทั้งปวง การยุแยกให้เกิดความเกลียดชังระหว่างชนชั้นจะเร่งเร้าให้เกิดสงครามกลางเมืองในชนบท ต้องพึงจดจำไว้ด้วยว่า โดยมาตรฐานของชาวยุโรปตะวันตกแล้ว พวก

คุลักชาวรัสเซียยากจนมาก รัฐบาลประกาศจัดตั้งตำรวจลับที่เรียกว่า "เชกา" (Cheka)** เป็นครั้งแรก ในเดือนธันวาคม ๑๙๑๗ เพียงสองสามอาทิตย์ภายหลังการปฏิวัติและก่อนหน้าที่จะมีการแทรกแซงจากต่างประเทศเป็นเวลานาน ความเหี้ยมโหดได้กลายเป็นอาวุธในสงครามกลางเมืองไปแล้ว

ก่อนหน้าที่รัฐบาลคอมมิวนิสต์จะสามารถปฏิบัติหน้าที่ได้บริบูรณ์นั้น สันติภาพนับว่าเป็นสิ่งจำเป็น การเจรจาระหว่างรุสเซียกับเยอรมันและยอสเตรีย–ฮังการี ที่เมืองเบรส–ลิตอฟสค์ (Brest Litovsk) ได้ดำเนินไปในปี ๑๙๑๘ รุสเซียหวังว่าการปฏิวัติจะระเบิดขึ้นในเยอรมัน และเยอรมันก็ต้องการดินแดนเพิ่มมากขึ้น ในที่สุดวันที่ ๓ มีนาคม ๑๙๑๘ รุสเซีย ได้ลงนามในสัญญาสันติภาพที่เบรสต์–ลิตอฟสค์** ซึ่งจะแยกรัฐอูเครนแถบทะเลบอลติค พีนแลนด์ และคอเคเซียบางส่วนออกไป ดินแดนดังกล่าวมีประชากรจำนวน $\frac{1}{3}$ ของประชากรรุสเซียทั้งหมด เป็นแหล่งแร่เหล็กประมาณ ๘๐% และถ่านหินประมาณ ๙๐% พวกคอมมิวนิสต์ส่วนมากต่างพากันลาออกมากกว่าจะยอมรับสันติภาพ และพวกฝ่ายซ้ายของพรรคสังคมประชาธิปไตยก็แยกตัวออกไปจากรัฐบาล พวกเยอรมันได้เข้าไปย่ำยีรัฐอูเครนและแหลมไครเมีย ตลอดจนได้สถาปนาระบอบเจ้าที่ดินอันทรงอำนาจขึ้นต่อต้านอีกด้วย พวกฝ่ายขวาซึ่งได้รับการสนับสนุนจากเยอรมันได้ ได้ยุติความเคลื่อนไหวของพวกคอมมิวนิสต์ในพีนแลนด์ พวกบอลเชวิคต้องเผชิญกับปัญหารอบด้านทั้งการที่จะต้องทำให้การปฏิวัติบรรลุเป้าหมายที่วางไว้กับปัญหาที่เกิดจากการต่อต้านการปฏิวัติที่มาจากทั้งในประเทศและต่างประเทศ กองทัพแดงภายใต้การนำของทร็อตสกี้ได้พยายามต่อสู้ป้องกันระบบใหม่ของรุสเซียเป็นสามารถ

๔. สหภาพแห่งสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียต

ในตอนปลายปี ๑๙๒๒ ขณะที่การต่อต้านการปฏิวัติดำเนินไปทั้งภายในและภายนอกประเทศ ผู้นำคอมมิวนิสต์ทั้งหลายก็จัดตั้งสหภาพแห่งสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียต (The Union of Soviet Republic)*** สหภาพโซเวียตประกอบด้วยหน่วยที่เป็นรูปสหพันธ์ ๔ หน่วยด้วยกัน คือ สาธารณรัฐสังคมนิยมสหภาพโซเวียต สาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียตรุสเซียขาว สาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียตอูเครน และสาธารณรัฐสังคมนิยมทรานคอเคเซียก่อนหน้าปี ๑๙๓๙ ได้มีการเพิ่มจำนวนสาธารณรัฐโซเวียตในรูปสหพันธ์เป็น ๑๑ หน่วย ซึ่ง

ชนะขั้นสุดท้ายในปี ๑๙๔๐ ทำให้รุสเซียประกอบไปด้วยสาธารณรัฐ ๑๖ แห่ง มีประชากรรวมกันเกือบ ๒๐๐ ล้านคน โครงสร้างการปกครองแบบสหพันธ์และคอมมิวนิสต์ตามที่เลนินกำหนดเอาไว้ จุดประสงค์ขั้นสุดท้ายคือการสร้างสังคมที่ปราศจากชนชั้นที่บั่นจัยสำคัญในการผลิตและการจำแนกแจกจ่ายผลผลิตจะแบ่งปันกันในหมู่ประชาชน แผนการของพวกคอมมิวนิสต์รุสเซียก็คือ การสร้างสาธารณรัฐสังคมนิยมสหพันธ์โซเวียตแห่งโลกและระหว่างประเทศ

๔.๑ *ระบบสหพันธ์ในสหภาพโซเวียต*

ผู้วางแผนงานของสหภาพโซเวียตได้ยอมรับ หลักการสหพันธ์เพื่อที่จะผสมผสานเชื้อชาติต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในประเทศถึง ๕๐ เชื้อชาติเข้าด้วยกัน แผนการดังกล่าวนี้ขัดแย้งกับนโยบายของรุสเซียสมัย พระเจ้าซาร์ที่ถือว่า เชื้อชาติรุสเซีย เท่านั้นที่ อยู่เหนือกว่า เชื้อชาติอื่น ๆ ในรุสเซียระบอบใหม่เร่งเร้าให้เสริมสร้างคุณลักษณะแห่งชาติขึ้นเพื่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เช่น ภาษา วรรณคดี และเครื่องแต่งกาย ระบบโรงเรียนก็ยอมรับวัฒนธรรมแห่งชาติ พวกเชื้อชาติต่าง ๆ ก็ได้รับอนุญาตให้บริหารกิจการภายในกันเอง โดยขึ้นอยู่กับขนาดของกลุ่มเชื้อชาติและท้องถิ่นของตน เนื่องจากสาธารณรัฐสังคมนิยมสหพันธ์โซเวียตรุสเซีย มีพลเมืองและดินแดนมากกว่าครึ่งหนึ่งของสหภาพโซเวียตทั้งหมด จึงมีอิทธิพลเหนือชนกลุ่มน้อยต่าง ๆ มาก ถึงกระนั้นก็ตามชนกลุ่มน้อยเหล่านั้นก็พึงพอใจกับสิ่งที่พวกเขาได้รับ และนักสังเกตการณ์ส่วนมากก็มักจะอ้างว่าโครงสร้างในรูปสหพันธ์พร้อมกับการยอมรับชาตินิยมทางด้านวัฒนธรรมก็นับเป็นสิ่ง หนึ่งในการ ทดลองที่ ประสพผล สำเร็จเป็น อย่างมากของพวกคอมมิวนิสต์

๔.๒ *รัฐบาลโซเวียต และพรรคคอมมิวนิสต์*

การอภิปรายใด ๆ ของรัฐบาลแห่งสหภาพโซเวียตปราศจากความหมายนอกจากบทบาทของพรรคคอมมิวนิสต์เท่านั้นที่จะได้รับการพิจารณา ในทางราชการรัฐและพรรคแยกออกจากกัน ในความเป็นจริงแล้วรัฐเปรียบได้กับบริษัทสมัยใหม่ ซึ่งพรรค (มีเพียงพรรคเดียว) เล่นบทบาทของผู้เป็นเจ้าของบริษัท รัฐธรรมนูญของรุสเซียก็คือ พรรคคอมมิวนิสต์นั่นเอง

๔.๓ *ทฤษฎีเกี่ยวกับรัฐธรรมนูญและการปฏิบัติ* (๑๙๑๘—๑๙๒๔)

เลนินถือว่ารัฐคือเครื่องมือในการควบคุมชนชั้น เนื่องจากเลนินคิดถึงรัฐในแง่ของอำนาจ มันจึงทำให้อำนาจของรัฐใหม่ของรัฐเซียถูกใช้ไปเป็นเครื่องมือทำลายการควบคุมของชนชั้นกลาง ชนชั้นซึ่งเลนินเชื่อว่าจะต้องถูกทำลายให้หมดไปก่อนหน้าที่ระบบเผด็จของชนชั้นกรรมาชีพจะได้รับการยอมรับ รัฐธรรมนูญของรุสเซียฉบับปี ๑๙๑๘ ซึ่งได้ประยุกต์ให้รุสเซียเป็นสาธารณรัฐสังคมนิยมสหพันธ์โซเวียตรุสเซีย ก่อนที่จะมีการจัดตั้งสหภาพสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียตในปี ๑๙๒๒ มีจุดมุ่งหมายที่จะทำลายอิทธิพลของชนชั้นกลางโดยผ่าน "เผด็จการของชนชั้นกรรมาชีพทั้งในชนบทและในเมืองตลอดจนชาวนาที่ยากจน"[๑๔] บุคคลที่หาประโยชน์ด้วยการแสวงหากำไรจากผู้อื่น เช่น เซลส์แมน พ่อค้าขายส่ง พระฯลฯ เป็นต้น ถูกถอนสิทธิในการเลือกตั้ง การออกเสียงเลือกตั้งจะดำเนินไปด้วยการยกมือ และเสียงของกรรมกรในเมืองในการเลือกผู้แทนจะเป็นอัตราส่วน ๒ : ๑ ของเสียงของชาวนา ที่ประชุมสหภาพโซเวียตจะมีสมาชิกที่ได้รับเลือก ๕๐๐ คน มีทั้งระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด โดยที่ประชุมดังกล่าวมีหน้าที่พิจารณานโยบายทั่วไปและเลือกคณะกรรมาธิการบริหารกลางของสหภาพซึ่งเรียกว่า "สภาคณะมนตรีแห่งประชาชน" (Council of People's Commissars) สภาแห่งนี้มีหน้าที่เป็นผู้บริหารหรือคณะรัฐมนตรี ลักษณะที่แตกต่างไปจากรัฐธรรมนูญปี ๑๙๑๘ ก็คือ รัฐธรรมนูญฉบับนี้ รัฐถูกควบคุมโดยชนชั้นกรรมาชีพเท่านั้น มีการเลือกผู้แทนโดยทางอ้อม และรวมอำนาจบริหาร นิติบัญญัติ และตุลาการ เข้าด้วยกัน ซึ่งแตกต่างกับการแยกอำนาจของฝ่ายตะวันตก[๑๕]

๔.๔ *พรรคคอมมิวนิสต์*

กิจการของรัฐทุกระดับ พรรคคอมมิวนิสต์จะควบคุมการแต่งตั้งและนโยบายทั้งหมด เลนินได้กล่าวว่า "ไม่มีปัญหาเกี่ยวกับการจัดตั้งหรือทางการเมืองที่สำคัญ ๆ ใด ๆ ที่จะได้รับการพิจารณาตัดสินโดยปราศจากการชี้นำของคณะกรรมการกลางของพรรคคอมมิวนิสต์ พรรคถูกจัดตั้งขึ้นมาเหมือนกองทัพ กรรมการกลางของพรรค ซึ่งประกอบด้วยผู้มีความสามารถระดับสูงไม่เกิน ๑๙ คน เป็นแหล่งกำเนิดของอำนาจ มีชื่อว่า กรมเลขาธิการ (Secretariat) ออร์กบูโร (Orgburo) และโพลิตบูโร[๑๖] (Politburo) ซึ่งทำหน้าที่วางนโยบายจากกรรมการกลางก็จะออกคำสั่งไปยังนายทหารระดับล่าง ๆ ต่อไป โพลิตบูโรจะทำหน้าที่ควบคุมคณะกรรมการกลาง ผู้นำคอมมิวนิสต์ยึดมั่นอยู่กับแนวความคิดของบอลเชวิคที่ว่า

สมาชิกพรรคควรจะถูกจำกัดให้เป็นเสียงข้างน้อยของพวกฝ่ายค้านผู้ซึ่งจะเป็นกองหน้าในการเดินไปสู่เผด็จการของชนชั้นกรรมาชีพ เลนินเห็นด้วยกับทัศนะเช่นกล่าวนี้ จนกระทั่งถึงปี ๑๙๔๐ สมาชิกพรรคไม่เกิน ๑$\frac{1}{2}$% ของจำนวนประชากรทั้งหมด อย่างไรก็ตามสมาชิกพรรคได้เพิ่มขึ้นจากจำนวน ๕๐,๐๐๐ คน เป็น ๑๕๐,๐๐๐ คน ในปี ๑๙๑๙ และเพิ่มเป็น ๖๐๐,๐๐๐ คน ในปี ๑๙๒๐

สมาชิกพรรคจำเป็นจะต้องรู้ถึงทัศนะความคิดของระบอบมาร์กซิสต์ ด้วยการคิดตามการเปลี่ยนแปลงการตีความเกี่ยวกับหลักเกณฑ์ที่ไม่มีข้อพิสูจน์ (dogma) ของคอมมิวนิสต์ และจะต้องสละเวลาและพลังงานเป็นจำนวนมากที่จะเข้าไปถึงต้นเหตุของการเปลี่ยนแปลง สมาชิกที่มีประสิทธิภาพสูงจะได้รับเลือกจากองค์การยุวชนซึ่งเริ่มต้นการผึกหัดเด็กหนุ่มอายุ ๑๘ ปี และปล่อยให้พวกที่ถึงขั้นได้รับปริญญาชนิดดีที่สุดเข้าไปสู่พรรคได้เมื่อพวกเขาอายุได้ ๒๓ ปี สมาชิกภายในพรรคมักจะถูกทดสอบอยู่บ่อย ๆ ผู้ที่มีความรู้อ่อนจะถูกลบชื่อจากการเป็นสมาชิกพรรค ผู้ที่ไม่ซื่อสัตย์จะถูกกวาดล้างออกไป หน่วยป้องกันระเบียบวินัยของพรรคและสอดส่องพลเมืองโดยทั่ว ๆ ไปได้แก่หน่วย "เชกา" ซึ่งต่อมาได้กลายมาเป็นหน่วย "โอ. จี. พี. ยู" (O. G. P. U.) หน่วย "เอ็น. เค. วี. ดี." (N. K. V. D.) และหน่วย "เอ็ม. วี. ดี." (M. V. D.) ทั้งหมดล้วนทำหน้าที่เป็น "ตำรวจการเมือง" ทั้งสิ้น[๑๕] เสรีภาพในการอภิปรายโต้เถียงจะมีกันในระหว่างสมาชิกพรรค จนกระทั่งพรรคได้วางออกมาเป็นนโยบายอย่างเป็นทางการ อย่างไรก็ตามการอภิปรายเช่นนี้จะบังเกิดขึ้นภายในกรอบของความคิดตามแนวทางของลัทธิมาร์กซิสต์เท่านั้น เมื่อมีการกำหนดออกมาเป็นนโยบายแล้วสมาชิกจะวิพากษ์วิจารณ์โดยเปิดเผยอีกต่อไปไม่ได้

๔.๕ นโยบายเศรษฐกิจใหม่ (๑๙๒๑–๑๙๒๗)

ตามทฤษฎีมาร์กซิสต์ เผด็จการแห่งชนชั้นกรรมาชีพและการควบคุมการผลิตและการจำแนกแจกจ่ายของรัฐจะนำไปสู่มาตรฐานการดำรงชีวิตที่สูงขึ้น ในรุสเซียก่อนจะถึงปี ๑๙๒๑ อันเป็นปีที่ทฤษฎีกำลังดำเนินไปในมุมกลับ ผลผลิตอุตสาหกรรมตกต่ำลงเป็น ๒๐% ของผลิตผลปี ๑๙๑๓ การเก็บเกี่ยวในไร่นาเป็น ๔๐% ของปี ๑๙๑๓ คำอธิบายก็คือมิใช่เพราะความคิดของทฤษฎีมาร์กซิสต์แต่เป็นเพราะว่าประเทศต้องทำสงครามติดต่อกันมาถึง ๘ ปี รวมทั้งการปฏิวัติ การต่อต้านปฏิวัติ และการนองเลือด การทำลายล้างก็คือระเบียบ

แบบแผนของวันเวลาเหล่านั้น ราคาสินค้าในปี ๑๙๑๓ ได้เพิ่มขึ้นเป็น ๓ เท่าในปี ๑๙๑๗ และในปี ๑๙๒๑ เพิ่มขึ้นเป็น ๑๒ เท่า บางทีก็มีผู้คนจำนวนถึง ๕ ล้านคนที่อดหยากจนถึงตายระหว่างการเกิดความแห้งแล้งในปี ๑๙๒๐ และ ๑๙๒๑ ความสูญเสียเหล่านี้ไม่สามารถจะโทษว่าเป็นเพราะระบบเผด็จการคอมมิวนิสต์ได้ อย่างไรก็ตามผลิตผลทางด้านเกษตรที่เป็นส่วนเกินของชาวนาได้ถูกนำไปจากพวกเขา และมิได้ถูกนำไปแลกเปลี่ยนกับผลผลิตทางด้านอุตสาหกรรมเป็นเวลานาน เขาผลิตเพียงเพื่อตัวเองเท่านั้น ดังนั้นมันก็เป็นสาเหตุของความยากลำบากในหมู่ประชากรที่อยู่ในเมือง ยกเว้นรัฐบาลจะสามารถจัดหาอาหารที่จำเป็นให้ได้ เลนินและคณะของเขาได้วางกฎเกณฑ์เกี่ยวกับแผนการทางเศรษฐกิจและสังคมในระหว่าง๕ปีแรก ซึ่งเป็นยุคทำสงครามลัทธิคอมมิวนิสต์เป็นแผนการระยะสั้น ๆ ไม่ใช่แผนการล่วงหน้าระยะยาว ที่ใดก็ตามถ้าเป็นไปได้พวกเขาจะโอนทรัพย์สินเข้าเป็นของรัฐ แต่ไม่ได้มีแผนการแห่งชาติที่เป็นระบบเข้าไปแทนที่ระบบทุนนิยมที่ถูกล้มไปแต่ประการใด ความไม่พอใจของชาวนาและการแข็งข้อของทหารเรือในปี ๑๙๒๑ ได้บีบบังคับให้เลนินยอมรับนโยบายเศรษฐกิจใหม่

นโยบายเศรษฐกิจใหม่ยอมรับว่าลัทธิสังคมนิยมได้เคลื่อนเร็วเกินไป การค้าในส่วนของอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมยังล้าหลังอยู่ เลนินได้ยึดถือหลักที่เขาเรียกว่าถอยหลังไป ๑ ก้าว เพื่อที่จะก้าวไปข้างหน้า ๒ ก้าว รัฐไม่ได้ปล่อยมือ "การบังคับบัญชาระดับสูง" นั่นคือ การควบคุมอุตสาหกรรมหนัก ธนาคาร การค้าต่างประเทศ และการขนส่งแต่ก็ยินยอมให้เอกชนทำการค้าเพื่อแสวงหากำไรได้ ชาวนาได้รับการเร่งเร้าจากนโยบายเศรษฐกิจใหม่ทำการเพาะปลูกพืชผลมากขึ้นและขายผลผลิตส่วนเกินเพื่อหากำไรได้[๙] ชนชั้นกลางที่อยู่รอดมาจากยุคนองเลือดได้กลับไปดำเนินธุรกิจเดิมของตน ก่อนหน้าปี ๑๙๒๗ ผลผลิตทางด้านอุตสาหกรรมส่วนมาก (ไม่รวมทั้งถ่านหินและเหล็กกล้า) ได้มาถึงระดับการผลิตของปี ๑๙๑๓ เงินรูเบิลมีเสถียรภาพดี และความทุกข์ยากอันเกิดจากสงครามและการปฏิวัติได้ลดลงมาก สิ่งนี้หมายถึงว่าสหภาพโซเวียตได้มีสภาพที่ดีขึ้นกว่าสมัยซาร์เมื่อปี ๑๙๑๓ มันก็เป็นที่คาดหวังเหมือนกันว่าถ้าไม่มีสงครามและการปฏิวัติระบบซาร์ อาจจะทำการผลิตได้มากกว่าที่เคยผลิตในปี ๑๙๑๓ ก็ได้ เพื่อที่จะเพิ่มผลผลิตทางด้านการเกษตรและอุตสาหกรรม สหภาพโซเวียตจึงต้องการเครื่องจักรกลซึ่งเป็นการย้อนกลับไปหาเงินทุนเพื่อการลงทุน เนื่องจากทุน

จากต่างประเทศไม่ต้องการสนับสนุนสหภาพโซเวียตเพราะรังเกียจลัทธิคอมมิวนิสต์ โซเวียตก็วางแผนเพิ่มการส่งสินค้าออกของรุสเซีย เพื่อจะได้มีเงินตราต่างประเทศสำหรับสั่งซื้อสินค้าที่จำเป็นจากภายนอกเข้าประเทศได้เท่าที่จะทำได้[๑๙] นอกเหนือจากสิ่งอื่นใดทั้งหมด ระหว่างปี ๑๙๒๑–๑๙๒๘ เป็นเวลาของการหยุดพักเพื่อหายใจของผู้นำใหม่ซึ่งต้องการเวลาที่จะวางแผนสำหรับสังคมที่เป็นสังคมนิยมในอนาคต หลังจากที่ต้องวุ่นวายใจมากับการปฏิวัติ ช่วงเวลานี้เป็นช่วงเวลาแห่งการโต้เถียง และความไม่เห็นด้วยระหว่างผู้นำเกี่ยวกับแผนการในอนาคต

๔.๖ *การก้าวขึ้นสู่อำนาจของสตาลิน*

ข้อขัดแย้งต่าง ๆ ได้มาพร้อมกับการทดสอบครั้งใหม่ เพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจทางการเมืองภายในพรรคคอมมิวนิสต์ เมื่อเลนินถึงแก่กรรมในปี ๑๙๒๔ สตาลินและทรอตสกี้ต่างต่อสู้แย่งชิงอำนาจกันเพื่อเป็นใหญ่ในพรรค ถึงแม้ว่าอุดมการของคอมมิวนิสต์จะเรียกร้องให้กรรมกรทุกคนร่วมมือกันเพื่อผลประโยชน์ของชนชั้นกรรมาชีพ แต่สตาลินและทรอตสกี้ก็มิได้ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ดังกล่าว สตาลินนักปฏิวัติอาชีพซึ่งก้าวขึ้นมาจากนักโทษแห่งไซบีเรียในสมัยซาร์ได้ประสพชัยชนะเข้าดำรงตำแหน่งเป็นเลขาธิการพรรค ส่วนทรอตสกี้ก็ได้จัดตั้งกองทัพแดง ทั้งสองคนต้องการอำนาจภายในขอบเขตของลัทธิคอมมิวนิสต์ แต่เขาทั้งสองคนก็ต่างกันในเรื่องแนวนโยบาย สตาลินต้องการรวมกำลังทั้งมวลเพื่อการพัฒนาสหภาพโซเวียต เขาทำงานเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับฐานะของตนเองภายในพรรค ทรอตสกี้กล่าวประณามการประนีประนอมกับระบบทุนนิยมของชนชั้นกลางตามนโยบายเศรษฐกิจใหม่ เขารู้สึกว่าการปฏิเสธมิได้สูญเสียกลไกของตัวเอง และสูญเสียภาพพจน์ของตนเองในวงการคอมมิวนิสต์สากล เขาสนับสนุนให้ชนชั้นกรรมาชีพของโลกได้ใช้ความรุนแรงก้าวไปสู่การปฏิวัติโลก ในขณะที่สตาลินไม่กังวลในเรื่องเหล่านี้นอกจากเรื่องของโซเวียตเอง[๒๐] ภายในสหภาพโซเวียตทรอตสกี้ต้องการใช้ระบบสังคมนิยมให้ครอบคลุมเศรษฐกิจทุกอย่าง ตำแหน่งในทางปฏิบัติของสตาลินเป็นที่รู้จักดีกว่าในพรรค ในการประชุมพรรคคอมมิวนิสต์ของสหภาพทั้งหมดครั้งที่ ๑๕ ในปี ๑๙๒๗ ทรอตสกี้และผู้สนับสนุนถูกห้ามออกเสียง ถูกประณามว่าหันเหไปจากแนวทางของพรรคและถูกบังคับออกจากพรรค ทรอตสกี้กลายเป็นบุคคลต้องห้าม เขาได้เดินทางออกจากโซเวียตในปี ๑๙๒๙ ไปพำนักอยู่ในกรุงคอนสแตน-

ติโนเบิลและแถบสแกนดิเนเวียอยู่พักหนึ่ง หลังจากนั้นก็ไปดำรงชีวิตอยู่ในเม็กซิโก ทรอตสกี้ถูกฆาตรกรรมโดยคนของสตาลินในปี ๑๙๔๐ ที่เม็กซิโก

๕. แผนการ ๕ ปีแรก

นโยบายสำคัญอันดับแรกของสตาลินก็คือ การขยายแนวทางสังคมนิยมออกไปให้กว้างขวาง และการวางแผนหรือที่จะบรรลุเป้าหมายในการผลิตทางด้านอุตสาหกรรม และเกษตรกรรม นโยบายของเขาได้ปรากฏอยู่ในแผน ๕ ปีแรก ซึ่งเริ่มต้นในปี ๑๙๘๒ หัวใจของแผนการนี้ ก็คือความคิดที่ว่าชีวิตทางเศรษฐกิจของประเทศทั้งหมดจะต้องถูกทำเป็นแผนการในลักษณะเดียวกันกับที่ประเทศทุนนิยมตะวันตกทำกันก็คือมันต้องการวัตถุดิบ การผลิต ตลาด ราคา และผลกำไร อย่างไรก็ตามการผลิตทั้งหมดในสหภาพโซเวียตเป็นของรัฐโดยตรง ซึ่งจะจำแนกรายละเอียดไว้ในอีกแผนหนึ่งโดยเฉพาะ ในทางตรงกันข้ามการผลิตในประเทศทุนนิยมตะวันตกดำเนินไปในลักษณะการเปิดกว้างและแข่งขันกันอย่างยุติธรรมซึ่งผู้บริโภคสามารถจะตัดสินใจเลือกซื้อได้ตามความต้องการของตน มองกันอย่างกว้าง ๆ แผนการ ๕ ปีแรกของโซเวียตมุ่งที่จะเพิ่มผลผลิตทางด้านอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมโดยเร่งเร้าให้มีการใช้เทคนิคใหม่ ๆ และด้วยการเรียกร้องให้ชาวนาและกรรมกรใช้ความพยายามมากขึ้น[๒๐] ในเวลาเดียวกัน เพื่อที่จะทำให้ความพยายามเหล่านี้ได้สามารถขยายการส่งออกได้มากขึ้นเพื่อลดการขาดดุลย์การค้ากับต่างประเทศ ชาวรุสเซียก็ได้รับการขอร้องให้รัดเข็มขัดของตัวเองเพื่อประหยัดให้มากขึ้น เหตุผลของวิธีการเช่นนี้ก็อยู่ตรงที่ว่า สหภาพโซเวียตต้องการเงินทุนที่ยังขาดอยู่ สำหรับการพัฒนาประเทศและประเทศตะวันตกไม่เต็มใจจะให้กู้ยืม ดังนั้นโซเวียตก็เลยต้องขยายการผลิตให้มากขึ้นและบริโภคให้น้อยลง

ในการที่จะดำเนินการตามแผนนี้ในสังคม ที่ไม่ให้เอกชน ได้แสวงหากำไร จึงเป็นความจำเป็นสำหรับรัฐบาลที่จะต้อง ทำการปลุกระดมเร่งเร้า การผลิต ของ ประชาชาติ พวกกรรมกรจะถูกกวดขันให้มีระเบียบวินัย สตรีจะถูกนำไปใช้ในตลาดแรงงานซึ่งมีจำนวนมากขึ้น และกรรมกรธรรมดาจะได้รับการผึกให้เป็นกรรมกรที่มีฝีมือและความชำนาญสูงขึ้นก่อนจะถึงปี ๑๙๓๒ แผนการ ๕ ปีแรกได้รับการกล่าวขวัญว่าประสพผลสำเร็จ สหภาพโซเวียตได้สร้างโรงงานใหม่ ๆ ขึ้นอีก ๑๕๐๐ แห่งและผลผลิตได้เพิ่มจากเดิมเป็น ๒ เท่าตัว ถ่านหิน เหล็กหลอม (pig iron) และผลิตผลน้ำมันได้เพิ่มขึ้นเป็น ๑½ เท่า จากปี ๑๙๒๘ พลัง

งานไฟฟ้าได้เพิ่มขึ้น ๒½ เท่า ผลผลิตทางเครื่องยนต์เพิ่มขึ้น ๓๕ เท่า แต่โรงงานผลิตรถแทร็กเตอร์ได้ผลิตเกินไปจากปี ๑๙๒๘ ถึง ๕๐ เท่า

ทางด้านเกษตรกรรมก็มีบทบาทสำคัญในแผน ๕ ปีแรก ชาวนาโซเวียตได้รับการเรียกร้องให้เพิ่มผลผลิตให้มากขึ้นเพื่อให้พอเพียงกับจำนวนพลเมืองในเมืองที่กำลังเพิ่มสูงขึ้น ผลผลิตทางเกษตรก็เป็นสินค้าออกที่จะนำเงินทุนเข้าประเทศตามแผนการ ๕ ปีแรกด้วยเหมือนกัน นักวางแผนเศรษฐกิจของสตาลินได้วางแผนการผลิตและการจำหน่ายผลผลิตทางด้านเกษตรด้วยการยกเลิกการทำฟาร์มในที่ดินแปลงเล็ก ๆ ซึ่งไม่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจและหันมาใช้ระบบนารวมแทน ซึ่งสามารถจะใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์และเครื่องจักรกลเข้าช่วยได้อย่างเต็มที่ นารวมขนาดใหญ่จะเหมาะสมกับแผนการเศรษฐกิจทั้งหมดของโซเวียต ซึ่งจะยุ่งยากน้อยกว่าการทำนาแปลงเล็ก ๆ อย่างเป็นอิสระ มันอาจจะกล่าวได้ว่านโยบายเศรษฐกิจใหม่ (๑๙๒๑-๑๙๒๘) ได้อนุญาตให้ชาวนาได้ขายส่วนเกินของผลผลิตของตนเองเพื่อแสวงหากำไรได้บ้าง ก่อนจะถึงปี ๑๙๒๘ ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของแผนการ ๕ ปีแรก ที่ดินจำนวน ๙๘% ของที่ดินทั้งหมดยังถูกครอบครองโดยชาวนาอิสระ

ชาวนาซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินแปลงเล็ก ๆ และไม่อุดมสมบูรณ์มักจะยอมรับความช่วยเหลือและการใช้เครื่องจักรกลของรัฐ พวกเขาได้ดำเนินตามรูปแบบของระบบนารวม อย่างไรก็ตามพวกชาวนาอิสระที่ร่ำรวยที่เรียกว่าพวก คูลัค (Kulak) ก็ไม่พอใจที่รัฐเก็บภาษีเพิ่มขึ้นและเขาไปควบคุมพวกเขา พวกคูลัคส่วนใหญ่ปฏิเสธที่จะให้ความร่วมมือกับรัฐ พวกเขาได้พากันฆ่าสัตว์ของพวกเขาทิ้งเสีย และลดผลผลิตทางเกษตรให้น้อยลงด้วยการปลูกพืชผลให้น้อยลงในฤดูใบไม้ร่วงของปี ๑๙๒๙ และในฤดูใบไม้ผลิของปี ๖๙๒๙ และพากันคัดค้านระบบนารวมโดยทั่วไป[๓] พวกคูลัคนี้ทำให้สตาลินจำต้องตัดสินใจกวาดล้างในฐานะเป็นพวกชนชั้น พวกคูลัคจำนวนหมื่นถูกฆ่าตายและถูกส่งเข้าค่ายกรรมกร พวกคูลัคที่ตัดสินใจร่วมมือกับรัฐบาลตามแผนการ ๕ ปีแรกจะได้รับความช่วยเหลือจากรัฐในเรื่องการใช้รถแทร็กเตอร์ คำแนะนำและโควต้าผลผลิต ระหว่างปี ๑๙๒๙-๑๙๓๐ เป็นการต่อสู้กันอย่างดุเดือดระหว่างรัฐกับชาวนาที่ยังไม่ยอมแพ้ ก่อนหน้าจะถึงเดือนมีนาคม ๑๙๓๐ จำนวน ๕๕% ของเจ้าของบ้านที่เป็นชาวนาถูกรวมเข้าด้วยกัน แต่มาตรการขั้นสูงสุดของเจ้าหน้าที่ของรัฐได้รับการต่อต้านอย่างรุนแรงจากชาวนา ผู้นำของพรรครู้สึกว่า "พื้นฐานของรัฐ

โซเวียต คือพันธมิตรของชนชั้นแรงงานกับชาวนาอยู่ในห้วงอันตราย"[๒๔]

๖. แผนการ ๕ ปี ระยะที่ ๒ และ ๓

แผนการ ๕ ปีที่ ๒ ได้ขยายออกไปจากปี ๑๙๓๓–๑๙๓๗ และแผนการ ๕ ปี ระยะ ที่ ๓ เริ่มต้นในปี ๑๙๓๘ แต่แล้วก็ต้องพบกับสงครามโลกครั้งที่ ๒ หลังจากสงครามโลกครั้งที่ ๒ สงบลง แผนการ ๕ ปีระยะที่ ๔ ก็เริ่มต้นในปี ๑๙๔๖ โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะฟื้นฟูประเทศภายหลังสงครามและขยายผลผลิตให้เท่าทันสหรัฐ ที่สำคัญก็คือจุดมุ่งหมายของแผนการ ๕ ปีระยะที่ ๒ และ ๓ เป็นแบบเดียวกันกับแผน ๕ ปีแรก นั่นคือการขยายการผลิตทางด้านอุตสาหกรรมภายใต้การควบคุมของรัฐ แผนการ ๕ ปีระยะที่ ๒ และ ๓ ปรากฏว่าการขยายตัวทางด้านอุตสาหกรรมเริ่มช้าลง แผนการ ๕ ปีแรก การพัฒนาทางด้านอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น ๒๑% ในแต่ละปี ส่วนระยะที่ ๒ เพิ่มขึ้น ๑๖% ต่อปี และแผนที่ ๓ เพิ่มขึ้นปีละ ๑๒% จำนวน $\frac{1}{4}$ ของรายได้แห่งชาติจะเก็บไว้เพื่อการลงทุนในปี ๑๙๓๓ ในขณะที่ปี ๑๙๓๗ จะเก็บไว้ลงทุนจำนวน $\frac{1}{5}$ ของรายได้ทั้งหมด สิ่งนี้หมายถึงว่าผู้บริโภคของโซเวียตจะต้องแบ่งผลผลิตจากแรงงานส่วนใหญ่ของเขาให้กับรัฐ

๖.๑ *ระบบนารวม*

ระหว่างแผน ๕ ปี ครั้งที่ ๒ และ ๓ ผู้นำคอมมิวนิสต์ได้แก้ไขตัวเองจากความทุกข์ยากของความพยายามที่จะใช้ระบบนารวมในครั้งแรก การต่อต้านของชาวนาถูกระงับลงด้วยการอนุญาตให้ฟาร์มอิสระขนาดเล็กดำเนินไปได้ในระบบนารวม ชาวนาเหล่านี้ได้รับอนุญาตให้ขายหรือบริโภคผลผลิตจากที่ดินที่เพิ่มเข้ามาได้ นารวมจะได้รับอนุญาตให้ขายผลผลิตที่เหลือจากโควต้าที่แบ่งให้รัฐแล้วได้ รายได้จากการขายผลิตผลเหล่านี้จะกลายเป็นรายได้บวกเพิ่มเข้ามาสำหรับชาวนารวม[๒๕] กล่าวให้สั้นเข้าก็คือว่า ได้ใช้ความพยายามทุกวิถีทางที่จะทำให้คำขวัญของสตาลินที่ว่า "จะสร้างชาวนารวมให้ร่ำรวย" ให้เป็นความจริงให้ได้[๒๖] การใช้วิธีการผลิตตามแบบนารวม ในแผน ๕ ปีแรก ปรากฏว่าคุณภาพผลผลิตไม่สู้ดี เพราะขยายการผลิตมากเกินไป ถึงแม้ว่าจะมีการเพาะปลูกในที่ดินใหม่ ๆ อีกมากมาย แต่ปรากฏว่าเก็บเกี่ยวผลผลิตไม่ได้ สถานการณ์การผลิตระหว่างปี ๑๙๓๐–๑๙๓๒ ประสพความล้มเหลว ภายหลังจากนี้เริ่มมีการปรับปรุงเทคนิคการผลิต มีการใช้เครื่องจักรกลในไร่นา

และชาวนาก็เริ่มต้นรู้จักที่จะใช้ให้เป็นประโยชน์ ก่อนหน้าจะถึงปี ๑๙๓๐ พวกคูลัคไม่ปรากฏตัวขึ้นอีก ที่ดินที่ใช้ในการเกษตรจำนวน ๙๙% ในสหภาพโซเวียตได้หันไปใช้ระบบนารวมจนหมด

๖.๒ *ความสัมพันธ์ระหว่างความเจริญเติบโตทางด้านอุตสาหกรรมและมูลค่า*

ก่อนหน้าจะถึงปี ๑๙๓๙ เมื่อสงครามโลกครั้งที่ ๒ ได้เริ่มต้นขึ้นนั้น โซเวียตผลิตเหล็กหลอมและเหล็กกล้าได้เป็นอันดับที่ ๓ รองจากสหรัฐ และเยอรมัน สหภาพโซเวียตผลิตได้น้อยกว่าที่สหรัฐผลิตเกินครึ่ง แต่ก็ยังนำหน้าอังกฤษ ส่วนการผลิตถ่านหินโซเวียตผลิตได้เป็นอันดับที่ ๔ ในการพิจารณาถึงความเข้มแข็งทางอุตสาหกรรมของโซเวียต จะต้องเข้าใจว่าเราต้องไม่พูดเรื่องคุณภาพ ผลผลิตในแผน ๕ ปีแรกและที่สองมีภาพไม่สู้ดีนัก แผนการ ๕ ปีที่ ๓ คุณภาพดีขึ้น แต่แผนการดังกล่าวก็ได้รับความกระทบกระเทือนจากภาวะสงครามโลกครั้งที่ ๒ มูลค่าสูงสุดของแผนการเหล่านี้ไม่สามารถจะคำนวนออกมาได้ พวกกรรมกรได้รับการกวดขันในเรื่องระเบียบวินัยมาก เพื่อการขยายการผลิตถ้าไม่สามารถก็จะต้องเปลี่ยนงาน ผู้ใดเหลวไหลจะถูกส่งเข้าไปอยู่ในค่ายกรรมกร[๒๗] รายได้ส่วนใหญ่ถูกทุ่มไปในกิจการอุตสาหกรรม โดยไม่ได้คำนึงถึงผู้บริโภค

ในการประเมินถึงความสำเร็จและความล้มเหลวของแผน ๕ ปีก่อนจะถึงปี ๑๙๓๓ นั้น ปัญหาทางด้านประวัติศาสตร์ของชาวรุสเซีย และปรัชญาของผู้นำคอมมิวนิสต์จะต้องนำมาประกอบการพิจารณาด้วย รุสเซียในระบอบซาร์ล้าหลังกว่าประเทศตะวันตกอื่น ๆ และคอมมิวนิสต์รุสเซียก็พยายามจะอุดช่องโหว่เหล่านี้ให้เร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้ หลังจากปี ๑๙๒๙ ไปแล้วได้มีความพยายามที่จะใช้วิธีการที่แตกต่างไปจากรูปแบบของระบบทุนนิยมที่ยอมรับกันในกลุ่มตะวันตก ภายใต้แผนการ ๕ ปีแรก กรรมกรอุตสาหกรรมมีงานทำเต็มที่ไม่ว่าเขาจะต้องการหรือไม่ก็ตาม และระหว่างศตวรรษที่เศรษฐกิจตกต่ำ (๑๙๒๙–๑๙๓๙) เองก็เป็นช่วงเวลาที่โลกตะวันตกกำลังประสพปัญหาคนว่างงาน

๗. รัฐธรรมนูญปี ๑๙๓๖

ในปี ๑๙๓๖ รัฐธรรมนูญฉบับที่ ๓ "ฉบับสตาลิน" ได้ย้ำถึงระบบเผด็จการของชนชั้นกรรมาชีพ การผูกขาดอำนาจของพรรคคอมมิวนิสต์ ขณะนี้สหภาพโซเวียตได้ขยายจาก ๔ สาธารณรัฐ เป็น ๑๑ สาธารณรัฐในสหภาพ รัฐธรรมนูญได้ระบุถึงการจัดการ

ปกครองในแต่ละสาธารณรัฐ เช่นเดียวกับการปกครองในรูปสหพันธ์ การปฏิบัติการเกี่ยวกับการเลือกตั้งได้รับการแก้ไขด้วยบทบัญญัติใหม่เพื่อการลงคะแนนลับ การเลือกตั้งโดยตรง และสิทธิการออกเสียงเลือกตั้งทั่วไปของผู้ที่มีอายุ ๑๘ บีบริบูรณ์ เสียงโหวตในเมืองมีน้ำหนักกว่าเสียงโหวตในชนบทไม่นาน การว่าจ้าง การว่างงาน การประกันสังคม และการศึกษาฟรี จะได้รับการค้ำประกันโดยกฎหมายที่ว่าด้วยสิทธิ ข้อความที่ปรากฏอยู่ในรัฐธรรมนูญทั้ง ๒ ฉบับแรก ที่สหภาพโซเวียตพิจารณาตัวเองว่าเป็นผู้เบิกทางของสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียตแห่งโลกได้ถูกยกเลิกไป สิ่งนี้ตรงกันกับที่สตาลินได้เน้นถึงระบอบสังคมนิยมในโซเวียตเองโดยไม่สนใจต่อการปฏิวัติโลกแต่ประการใด ผู้ที่วางโครงร่างได้พิจารณาว่าผลงานของพวกเขาเป็น "รัฐธรรมนูญที่เป็นประชาธิปไตยมากที่สุดในโลก"[๒๙] ด้วยเหตุนี้พวกเขาจึงหมายถึงว่าความสนใจของมวลชนซึ่งได้ถูกแทนโดยรัฐบาลของพรรคคอมมิวนิสต์ดีกว่าจะถูกแทนโดยรัฐบาลของผู้แทนประชาชนตามแบบตะวันตก ข้อกำหนดของระบอบประชาธิปไตยเช่นนี้แทบจะไม่มีใครยอมรับได้ในค่ายตะวันตก ซึ่งถือว่าระบบพรรคการเมืองพรรคเดียว และการปราศจากซึ่งสิทธิของความเป็นพลเมือง เช่น เสรีภาพในการพูด หนังสือพิมพ์ และการร่วมประชุม เป็นสิ่งที่ตรงข้ามกับระบอบประชาธิปไตย

๘. สังคมเผด็จการของโซเวียต

๘.๑ การศึกษา

วิธีการและจุดประสงค์ของการศึกษาของโซเวียตแตกต่างไปจากรุสเซียสมัยระบอบซาร์ ประการแรก ระบบโรงเรียนของโซเวียตต้องการผลิตฝนพวกเทคนิคเชียนที่ชำนาญงานจำนวนมาก รวมทั้งนักบริหารเพื่อเข้าไปแทนที่บุคคลที่ถูกปลดไปในสมัยปฏิวัติ และเพื่อพัฒนาคนให้ดำเนินกิจกรรมของรัฐใหม่ไปได้อย่างดี ประการที่สอง โรงเรียนและองค์การยุวชนจะถูกกำหนดให้เป็นสถาบันที่มีจุดมุ่งหมายผลิตผลอบรม ให้เด็ก นักเรียน ชาบซึ้ง ในอุดมการของระบอบคอมมิวนิสต์ ประการที่สาม โรงเรียนจะต้องเอาชนะความไม่รู้หนังสือของชาวรุสเซียให้ได้[๒๙] การที่จะบรรลุผลสำเร็จตามเป้าประสงค์ต่าง ๆ เหล่านี้ได้ระบบโรงเรียนของรัฐจะต้องถูกจัดตั้งขึ้นมา ในตอนแรกความคิดเก่าที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาที่เป็นแบบแผนได้ถูกยกเลิก โดยเปลี่ยนไปเป็นระบบโรงเรียนที่เด็ก ๆ สามารถจะมีเสรีภาพในการเลือกวิชาเรียนได้ ระหว่างปี ๑๙๒๓–๑๙๒๘ ผู้เข้าเรียนในชั้นประถมเพิ่มขึ้นจาก ๓ ล้านคน

เป็น ๑๒ ล้านคน หลังจากปี ๑๙๒๘ ไปแล้ว การกลับหันไปหาการศึกษาที่เป็นระบบได้เกิดผลดี และสิ่งอำนวยความสะดวกสำหรับโรงเรียนก็ขยายตัวออกไปมากขึ้น แผนการที่จะให้เด็ก ๆ ทุกคนอยู่ในโรงเรียนถึง ๗ ปีเต็ม และ ๑๐ ปีเต็ม สำหรับเด็กที่อาศัยอยู่ในเมืองได้ถูกกำหนดเป็นกฎเกณฑ์ออกมา แต่ไม่เป็นผลสำเร็จก่อนจะถึงปี ๑๙๓๙ อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้าจะถึงปี ๑๙๓๙ ประชาชนที่มีอายุเกินกว่า ๙ ขวบขึ้นไปรู้หนังสือถึง ๘๑% โดยหลังปี ๑๙๒๖ มีชาวรุสเซียรู้หนังสือไม่ถึง ๕๑% ในระหว่างที่ใช้แผนการ ๕ ปี ระยะที่ ๒ และ ๓ ได้มีการเน้นหนักการศึกษาทางด้านวิทยาศาสตร์ในสถาบันต่าง ๆ และมหาวิทยาลัย

ในโรงเรียนทั้งหมด เนื้อหาวิชาทั้งหมดจะอยู่ภายในกรอบของหลักการของลัทธิมาร์กซิสต์ และครูผู้สอนจะได้รับการคัดเลือกเป็นอย่างดี การหลีกเลี่ยงไปจากหลักเกณฑ์ของมาร์กซิสต์ในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ในประชาคมของผู้เรียนรู้ทั้งหลาย และในงานศิลปะต่าง ๆ จะส่งผลแห่งความหายนะต่อการดำเนินอาชีพของผู้ที่อยู่นอกลัทธิเหล่านั้น การขาดซึ่งความใจกว้างและการค้นคว้าอย่างเสรี ตลอดจนมีแนวโน้มที่จะตั้งสมมติฐานต่าง ๆ ให้อยู่ในกรอบของลัทธิมาร์กซิสต์ นับว่าเป็นจุดอ่อนของปรัชญาการศึกษาของโซเวียต

๘.๒ วัดและศาสนา

ผู้นำคอมมิวนิสต์ซึ่งเป็นพวกมาร์กซิสต์และนักวัตถุนิยมคัดค้านสิ่งที่พวกเขาเรียกว่านิยายปรัมปราของพวกชาวคริสต์ บรรดาวัดของชาวรุสเซียถูกถือว่าเป็นซากเดนของพวกชนชั้นกลางในระบอบซาร์ ทรัพย์สินของวัดจะถูกยึด โรงเรียนของวัดจะถูกปิด และวัดจะถูกแยกออกไปจากรัฐในแง่ของความเคารพนับถือทั้งหมด นโยบายเหล่านี้จะใช้กับศาสนาทุกศาสนาเหมือนกันหมด รวมทั้งศาสนาอิสลามและศาสนายิว ก่อนหน้าสงครามโลกครั้งที่ ๒ เสรีภาพในการนับถือศาสนาได้รับการยอมรับแต่ไม่สู้จะจริงจังมากนัก โดยความจริงแล้วรัฐพยายามต่อต้านศาสนา ดังเช่นในโรงเรียนเป็นต้น ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๒ เสรีภาพในการนับถือศาสนาปรากฏอยู่ตามวัดของชาวรุสเซีย ซึ่งวัดได้ถูกขอร้องให้ช่วยสนับสนุนความพยายามที่จะทำสงครามกับเยอรมัน ปรากฏว่ารัฐได้ยอมรับว่าศาสนาได้จัดหาเครื่องหย่อนใจสำหรับผู้ชายและผู้หญิงที่ต้องถูกขังอยู่ในห้วงเหวของการต่อสู้เพื่อความอยู่รอด

๘.๓ การกวาดล้างศัตรูทางการเมือง (๑๙๓๓–๑๙๓๘)

สืบเนื่องมาจากการขัดแย้งในหมู่ผู้นำของพรรคคอมมิวนิสต์ การกวาดล้างที่

รุนแรงจึงเกิดขึ้นภายในพรรค บรรดาผู้นำที่ยึดมั่นในลัทธิสตาลินถูกท้าทายจากฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวาของพรรค ถึงแม้ว่าทรอตสกี้จะไปพำนักอยู่ในแม็กซิโก แต่ความคิดของเขาที่ว่าสตาลินประนีประนอมต่อหลักการของการปฏิวัติยังมีคนเห็นด้วยอยู่เช่น ซิโนเวียฟ(Zinoviev) ราเดค (Radek) และคนอื่น ๆ อีก คนพวกนี้เป็นพวกฝ่ายซ้าย ส่วนพวกฝ่ายขวาก็มีบูคาริน (Bukharin) และรีกอฟ (Rykov) ได้พิจารณาเห็นว่าแผนการ ๕ ปีแรก และ "ระบบนารวมบังคับ" รุนแรงเกินไป ในตอนต้นปี ๑๙๓๓ สมาชิกจำนวน $\frac{1}{3}$ ของทั้งหมดในพรรคถูกขับไล่ออกไปเพราะเป็นพวก "ลัทธิเบี่ยงเบน" (deviationism)[๓๐] ในปีรุ่งขึ้น เพื่อนของสตาลินชื่อ คิรอฟ (Kirov) สมาชิกสภาพุลิตบูโร ถูกฆาตกรรม บรรดาผู้นำคนต่าง ๆ ของพรรคได้ทำการแก้แค้นด้วยการประหารผู้ต้องสงสัยมากกว่า ๑๐๐ คน สตาลินก้าวต่อไปเพื่อโจมตีฝ่ายตรงข้ามทันที ผู้ต้องสงสัยจากฝ่ายขวาและฝ่ายซ้ายถูกจำคุกและถูกสอบสวน (๑๙๓๗–๑๙๓๘) ในการสอบสวนเหล่านี้ผู้ที่ถูกกล่าวหาส่วนมากได้ให้การสารภาพรับผิดในศาลและถูกประหารชีวิต

๕. ข้อขัดแย้งในความคิดระหว่างสหภาพโซเวียตและกลุ่มประเทศตะวันตก

การปฏิวัติของชาวฝรั่งเศสและอเมริกันได้วางหลักการไว้ว่ามนุษย์จะต้องปกครองตนเอง มาร์กพูดถึงเผด็จการแห่งชนชั้นกรรมาชีพแต่ก็วาดภาพเอาไว้ว่าชนชั้นกรรมาชีพอาจจะรวมถึงพลเมืองทั้งหมดซึ่งหมายถึงว่าจะไม่ใช่เผด็จการที่แท้จริง ในสหภาพโซเวียต เผด็จการแห่งชนชั้นกรรมาชีพไม่เคยมีอะไรมากไปกว่าเผด็จการของพรรคคอมมิวนิสต์ อันที่จริงแล้วก็คือคนกลุ่มน้อยที่ประกอบกันขึ้นเป็นผู้นำของพรรคนั่นเอง สิ่งนี้จะนำไปสู่ระบบเบ็ดเสร็จนิยม (totalitarianism) ซึ่งรัฐบาลเป็นผู้ควบคุมทุกสิ่งทุกอย่างไปชั่วกัลปาวสาน เสรีภาพส่วนบุคคลในความหมายของโลกตะวันตกจะไม่เหลืออยู่เลย ความเคลื่อนไหวอย่างเสรีของบุคคลจะถูกจำกัดเช่นเดียวกับเสรีภาพในการพูด หนังสือพิมพ์ และการสมาคม การวิจัยและผลงานทางด้านศิลปะและวรรณกรรมจะต้องอยู่ในกรอบความคิดภายใต้ระบอบคอมมิวนิสต์ ประวัติศาสตร์ ถ้าได้รับการเซ็นเซอร์แล้ว และนำออกสู่สาธารณะจะต้องตีความอดีตในแนวทางซึ่งอ้างเหตุผลสนับสนุนระบอบปัจจุบัน ขณะที่ประเทศต่าง ๆ ในโลกตะวันตกเน้นในเรื่องเสรีภาพทางการเมือง สหภาพโซเวียตจะเน้นในเรื่องความมั่นคงทางเศรษฐกิจ[๓๑] มันอาจจะเป็นไปได้ในความจริงที่ว่ามวลชนในสหภาพโซเวียตผู้ซึ่งไม่มีประสพการณ์ในแนว

ทางประชาธิปไตยแบบโลกตะวันตกมีความวิตกกังวลต่อเรื่องกินมากกว่าเสรีภาพตามรัฐธรรมนูญ ข้อสรุปของโลกตะวันตกก็คือว่ามนุษย์จะจัดตั้งสถาบันต่าง ๆ ของเขาได้โดยเสรีภายในขอบข่ายของความเป็นประชาธิปไตยที่ยืดหยุ่นได้ แต่มาร์กได้อ้างถึงหลักเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์อันหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยเชื่อว่าอนาคตจะมาถึงด้วยการต่อสู้ทางชนชั้น ซึ่งจะนำไปสู่เผด็จการแห่งชนชั้นกรรมาชีพ และจะเป็นสังคมที่ปราศจากชนชั้นในที่สุด

๕.๑ *แรงกระทบของโซเวียตที่มีต่อโลก*

เป็นเวลาหลายเดือนภายหลังการปฏิวัติของพวกบอลเชวิค มหาอำนาจของโลกตะวันตกหวังว่าพวกคอมมิวนิสต์ คงจะสูญอำนาจการควบคุมให้พวกต่อต้านการปฏิวัติชาวรุสเซีย ส่วนพวกคอมมิวนิสต์รุสเซียก็เชื่อว่าประชาชนที่เบื่อหน่ายสงครามของยุโรปจะลุกขึ้นมาจัดตั้งระบบเผด็จการของชนชั้นกรรมาชีพ ไม่มีความคาดหวังใดถูกต้องสักอย่างเดียว การจัดตั้งองค์การคอมมิวนิสต์สากล (Comintern) เมื่อเดือนมีนาคม ๑๙๑๙ พวกคอมมิวนิสต์ ก็หวังว่าโลกจะต้องเกิดการปฏิวัติ องค์การโคมินเทิร์นได้ให้การสนับสนุนพวกคอมมิวนิสต์ให้ลุกขึ้นมาปฏิวัติทั้งในเยอรมัน อังการี และที่อื่น ๆ แต่ปราศจากผลสำเร็จในช่วงหลังสงคราม เนื่องจากผู้นำขององค์การคอมมิวนิสต์สากลล้วนแล้วแต่เป็นผู้นำพรรคคอมมิวนิสต์รุสเซีย มันจึงกลายเป็นองค์การกึ่งราชการของโซเวียต ซึ่งมวลชนทั่วโลกจะต้องเข้ามาร่วมด้วย ดังนั้นพรรคคอมมิวนิสต์ในประเทศตะวันตกทั้งหลาย ซึ่งต้องยึดถือระเบียบปฏิบัติจากองค์การคอมมิวนิสต์สากลในมอสโคว์ จึงมักประสบปัญหาที่เกี่ยวโยงมาถึงแนวทางของพรรคโดยธรรมชาติแล้วการแทรกซึมของอิทธิพลของโซเวียตภายในประเทศฝรั่งเศส และเยอรมันได้ก่อให้เกิดปฏิกริยาจากชาวฝรั่งเศสและเยอรมัน ที่มิใช่คอมมิวนิสต์ พวกเขาไม่พอใจที่อิทธิพลของโซเวียตแทรกซึมเข้าไปในรัฐสภา และสหภาพแรงงาน เนื่องจากองค์การคอมมิวนิสต์สากลซึ่งถูกครอบงำโดยโซเวียตได้ยืนยัน ที่จะเป็นผู้วางระเบียบต่าง ๆ กับพรรคคอมมิวนิสต์ทั่วโลก พรรคคอมมิวนิสต์เหล่านั้นจึงพบว่ามันยากที่จะชักจูงคนหนุ่มสาวในยุโรปตะวันตกที่มีความคิดเป็นอิสระให้หันมาสนใจได้ ในตอนกลางยุโรป แหลมบอลข่าน และตะวันออกไกล ปรากฏว่าสามารถเรียกร้องให้คนหนุ่มสาวหันมาสนใจได้ เพราะว่าในดินแดนที่ด้อยพัฒนาและคนไม่รู้หนังสือเหล่านี้ความมั่นคงทางเศรษฐกิจสำคัญกว่าเสรีภาพทางการเมือง[๒๖]

๕.๒ *กลยุทธ์ขององค์การคอมมิวนิสต์สากล*

ตราบจนกระทั่งการพ่ายแพ้ของทรอตสกี้ต่อสตาลิน องค์การโคมินเทิร์นได้ออกคำสั่งให้พรรคคอมมิวนิสต์ทั่วโลกทำงานเพื่อการปฏิวัติโดยไม่ต้อง ปะนีปะนอมกับพวกชนชั้นกลางหรือความสนใจของพวกสังคมนิยม โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกคอมมิวนิสต์เกลียดพวกสังคมนิยมและเพราะว่าพวกสังคมนิยมเป็นคู่แข่งที่เข้มแข็งในการได้รับการสนับสนุนจากพวกกรรมกร ดังนั้นในหนังสือของพวกคอมมิวนิสต์จึงถือว่านักสังคมนิยมชั่วร้ายและอันตรายยิ่งกว่าพวกนายทุน ทัศนคติเช่นนี้ได้เปลี่ยนไป เมื่อสตาลินหันกลับไปมุ่งเรื่องระบบสังคมนิยมในโซเวียตและล้มเลิกความคิดที่จะปฏิวัติโลก องค์ประกอบอีกอย่างหนึ่งซึ่งกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็คือ การอุบัติขึ้นมาของลัทธิฟาสซิสต์ (Fascism) ซึ่งเป็นปฏิกริยาต่อต้านกับกลยุทธ์ขององค์การโคมินเทิร์น สตาลินมีความเข้าใจมาตั้งแต่แรกแล้วว่า พรรคนาซีเยอรมันเป็นอันตรายต่อองค์การคอมมิวนิสต์สากล และก่อนหน้าปี ๑๙๓๙ องค์การโคมินเทิร์นได้สนับสนุนให้พรรคคอมมิวนิสต์ชาติต่าง ๆ เช่น พรรคคอมมิวนิสต์ฝรั่งเศส จัดตั้งแนวร่วมประชาชน (popular front) กับพรรคสังคมนิยมต่อต้านระบอบฟาสซิสต์ ดังนั้นพวกฟาสซิสต์จึงเป็นตัวบีศาจร้ายแทนพวกสังคมนิยมในคำศัพท์ของพวกโคมินเทิร์นแนวทางใหม่เช่นนี้ได้ดำเนินติดต่อกันไปจนถึงปี ๑๙๔๓ เมื่อฮิตเลอร์และสตาลินได้ตกลงทำสัญญาไม่รุกรานกันเมื่อใกล้จะเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๒ ดังนั้นองค์การโคมินเทิร์น จึงออกคำสั่งให้พรรคคอมมิวนิสต์ทั่วโลกรับรองมิตรภาพ ระหว่างเยอรมันกับรุสเซีย และประณามลัทธิจักรวรรดินิยมของฝรั่งเศสและอังกฤษ ทั้งหมดนี้ได้เปลี่ยนแปลงอีกครั้งหนึ่งในเดือนมิถุนายน ๑๙๔๑ เมื่อเยอรมันได้ส่งกองทัพบุกรุสเซีย หลังจากนั้นองค์การโคมินเทิร์นก็ประกาศพวกฟาสซิสต์คือบีศาจอันชั่วร้ายที่สุด ในปี ๑๙๔๓ เมื่ออังกฤษ สหรัฐ และสหภาพโซเวียตได้รวมกลุ่มกันต่อสู้กับพวกนาซีเยอรมัน องค์การโคมินเทิร์นก็ถูกยกเลิกไป ก่อนหน้าจะถึงปี ๑๙๔๗ เมื่อปรากฏแน่ชัดว่ากลุ่มพันธมิตร ที่ร่วมกันทำสงครามตกลงกันไม่ได้ในเรื่องสันติภาพ องค์การโคมินเทิร์นก็ปรากฏตัวขึ้นอีกในรูปขององค์การโคมินฟอร์ม (Cominform) หรือที่เรียกว่า "สำนักข่าวสารคอมมิวนิสต์" (the Communist Information Bureau) ก่อนหน้าจะถึงกลางศตวรรษที่ ๒๐ จุดมุ่งหมายของคอมมิวนิสต์เมื่อตอนเริ่มต้นที่มุ่งปฏิวัติโลกและกลยุทธ์ที่ไม่ยอมประนีประนอมกับระบอบสังคมนิยมของชนชั้นกลางดูเหมือนว่าจะหวนกลับคืนมาอีก

เชิงอรรถ

๑. Crane Binton and Other, *Modern Civilzation.* p. 624
๒. *Ibid.* p. 624
๓. *Ibid.* p. 626
๔. *Ibid.* p. 602
๕. *Ibid.* p. 627
๖. H. Stuart Hughes, *Contemporary Europe :* A History p. 87
๗. Crane Brinton and Other *Op. Cit.* p. 628
๘. H. Stuart Hughes *Op. Cit.* p. 98
๙. John Lawrence, *A History of Russia* p. 222
๑๐. Ciane Brinton and Other, *Op. Cit.* p. 630
๑๑. Richard M, Brace, *The making of the Modern world* p. 729
๑๒. H. Stuart Hughes, *Op Cit.* p. 70
๑๓. Richard M, Brace, *Op. Cit.* p, 730
๑๔. *Ibid.* p. 731
๑๕. *Ibid*, p. 732
๑๖. *Ibid.* p. 733
๑๗. John Lawrence *Op. Cit.* p. 250
๑๘. *Ibid* p. 254
๑๙. Richard M, Brace. *Op. cit.* p. 733
๒๐. H. Stuart Hughes. *Op. Cit* pp. 247–248
๒๑. Crane Brinton and Other, *Op. Cit.* p. 607
๒๒. Richard M. Brace. *Op. Cit*, p. 734
๒๓. Stewart C. Easton, *Op. Cit.* p. 51
๒๔. Richard M. Brace, *Op. Cit*, p. 375
๒๕. Stewart C. Easton, *World Since* 1918 pp. 51–52
๒๖. Richard M. Brace, *Op. Cit.* p. 737
๒๗. *Ibid* p. 738
๒๘. *Ibid* p. 739
๒๙. *Ibid* p. 739
๓๐. *Ibid* p. 740
๓๑. *Ibid* p. 741
๓๒. Crane Brinton and Other, *Op. Cit.* pp. 651–653

บรรณานุกรม

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑ โรงพิมพ์คุรุสภา พระนคร ๒๕๐๕

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๒ โรงพิมพ์คุรุสภา พระนคร ๒๕๐๕

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๓ โรงพิมพ์คุรุสภา พระนคร ๒๕๐๕

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔ โรงพิมพ์คุรุสภา พระนคร ๒๕๐๕

กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ โรงพิมพ์คุรุสภา พระนคร ๒๕๐๕

กมล ทองธรรมชาติ *วิวัฒนาการของระบบรัฐธรรมนูญไทย* บรรณกิจเทรดดิ้ง กทม. ๒๕๒๐

การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า หนังสือทางพระราชไมตรี ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพรการพิมพ์ พระนคร ๒๕๑๒

เกียรติชัย พงศ์พาณิชย์ *ปฏิวัติ ๒๔๗๕* แพร่พิทยา พระนคร ๒๕๑๔

เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา *สภาพการค้าของไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕–๒๓๙๘* ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. ๒๕๒๓

ขจร สุขพานิช *ฐานันดรไพร่* ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ กทม. พ.ศ. ๒๕๑๙

_____*ประวัติศาสตร์ไทย* พ.ศ. ๑๖๐๐–๒๓๑๐ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร กทม. พ.ศ. ๒๕๒๑

คึกฤทธิ์ ปราโมช มรว. *สถาบันพระมหากษัตริย์* มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ๒๕๑๘

_____*พื้นฐานทางวัฒนธรรมไทย* โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กทม. ๒๕๑๔

_____*พระพุทธศาสนา* อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายพิง กำเนิดรัตน์ ณ. เมรุ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันพุทธที่ ๖ มีนาคม ๒๕๑๗

จดหมายเหตุของสภาเผยแพร่พาณิชย์ เล่ม ๓

จดหมายเหตุแห่งชาติ กอง *เอกสารรัชกาลที่ ๕ ค. ๑๑๕* เรื่องการจัดราชการกระทรวงพระคลัง พระราชบัญญัติหอรัษฎากรพิพัฒน์

_____*เอกสารรัชกาลที่ ๕ ค. ๑๔/๒๗* เรื่องพระราชบัญญัติเพิ่มเติม

_____*เอกสารรัชกาลที่ ๕* ช. ๒/๑๖ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นชัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓

_____*เอกสารรัชกาลที่ ๖* ค. ๘.๒/๑๘ รายงานงบประมาณประจำปี พ.ศ. ๒๔๖๖ ของพระองค์เจ้าศุภโยคเกษมที่ ๒๒๗/๒๓๗๒๔ วันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

_____*เอกสารรัชกาลที่ ๖* ค. ๘.๓/๒ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระองค์เจ้าศุภโยคเกษมที่ ๑/๓ วันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕

_____*เอกสารรัชกาลที่ ๖* ค. ๑๔/๓ พระองค์เจ้าศุภโยคเกษมกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ ๑๗๔/๑๗๕๗๒ วันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖

_____*เอกสารรัชกาลที่ ๖* บ. ๓.๑๐/๑.๒๒ เรื่องรวม (เสือป่า) การเงิน

_____*เอกสารรัชกาลที่ ๗* ค. ๑๖-๑/๑-๑๓ เล่ม ๑-๒ บำเหน็จบำนาญข้าราชการ ตรวจคุลยภาพ ๑๓ เมษายน ๒๔๖๙-๒๙ พฤศจิกายน ๒๔๗๒

จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ๑: (๓) ๒๕๑๖

จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ๒: (๒) ๒๕๑๘

จุลจักรพงษ์ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า *ภาวัวร์* คลังวิทยา พระนคร ๒๕๐๕

_____*เจ้าชีวิต* คลังวิทยา พระนคร ๒๕๐๕

_____*เกิดวังปารุสก์* เล่ม ๒ คลังวิทยา พระนคร ๒๕๑๑

จอห์น ครอว์ฟอร์ด *เอกสารของครอว์ฟอร์ด* (แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ) โรงพิมพ์กรมศาสนา พระนคร ๒๕๑๕

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (และคณะ) *เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย* สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ กทม. ๒๕๒๔

ชัยอนันต์ สมุทวานิช *ความคิดทางการเมืองการปกครองไทยสมัยโบราณ* คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กทม. ๒๕๒๐

_____*แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย* โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย พระนคร ๒๕๑๓

ชาญชัย รัตนวิบูลย์ *บทบาทของอภิรัฐมนตรีสภาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว* ปริญญานิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต มศว. ประสานมิตร กทม. ๒๕๑๙

ญาณสังวร สมเด็จพระ *ธรรโมวาท* เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ล. เดช สนิทวงศ์ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๗ ธันวาคม ๒๕๑๘

คำรงราชานุภาพ สมเด็จกรมพระยา *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๕)* องค์การค้าคุรุสภา พระนคร ๒๕๐๔

_____*ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ* (เล่มจบ) คลังวิทยา กทม. ๒๕๐๗

_____*อธิบายตำนานภาษิอากรและตำนานภาษีบางอย่าง* โรงพิมพ์อักษรสาส์น พระนคร ๒๕๑๒

ทิพากรวงศ์ เจ้าพระยา *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๓)* คลังวิทยา พระนคร ๒๕๐๖

_____*พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ ๔)* คลังวิทยา ๒๕๐๖

ธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัย *ประวัติศาสตร์และการเมือง* โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พระนคร ๒๕๑๖

นิตยา มาพึ่งพงศ์ *พื้นฐานทางเศรษฐกิจของไทย* โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พระนคร ๒๕๑๗

ประมาณ อดิเรกสาร พล.ต. *บันทึกความจำเมื่อข้าพเจ้าเป็นหัวหน้าพรรค* จัดพิมพ์โดยพรรคชาติไทย กทม. ๒๕๒๐

ประยูร ภมรมนตรี พล.ท. "การเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕" *เรื่องแรกประชาธิปไตย* สมาคมนักข่าวแห่งประเทศไทย พระนคร ๒๕๑๖

ประวัติศาสตร์รัฐธรรมนูญแห่งพระราชอาณาจักรไทย พ.ศ. ๒๔๗๕–๒๕๑๕ สำนักพิมพ์สยามจดหมายเหตุ ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์

ปาลเลอกัวซ์ *เล่าเรื่องเมืองสยาม* สำนักพิมพ์ก้าวหน้า พระนคร ๒๕๐๖

บียะฉัตร บีตะวรรณ *การยกเลิกระบบไพร่ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว* พ.ศ. ๒๔๑๑–๒๔๕๓ ปริญญานิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต มศว. ประสานมิตร กทม. ๒๕๒๑

ปรีดี พนมยงค์ *บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบบประชาธิปไตย* โรงพิมพ์กิติเวชช์ พระนคร ๒๕๑๕

ไพฑูรย์ สายสว่าง *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา* เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยครั้งที่ ๒ ๗ กรกฎาคม ๒๕๒๒

พลกุล อังกินันทน์ *บทบาทของชาวจีนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ปริญญา นิพนธ์ การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา ๒๕๑๔

พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม *บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย* (๒๔๗๕–๒๔๘๘) ไทยวัฒนาพานิช กทม. ๒๕๒๐

พรเพ็ญ ยั่นตระกูล *การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว* วิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กทม. ๒๕๑๗

พิทยลาภพฤฒิยากร พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น *ชุมนุมพระนิพนธ์* สมาคมสังคมศาสตร์ แห่งประเทศไทย พระนคร ๒๕๐๗

พิสุจน์พาณิชย์ลักษณ์ หลวง *มหารัฐภาธิเบนทร์* พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิง ม.ร.ว. อรุณ วรพงศ์พิพัฒน์ ๒๔๘๑

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๑๑ (กำแหง ภริดานนท์ รวบรวม) อักษรบัณฑิต กทม. ๒๕๒๒

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๘

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๐

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๔๐ ภาค ๒ แผนกฤษฎีกา

เหรียญ ศรีจันทร์ ร.ต. "เรื่องปฏิวัติครั้งแรกของไทย" ใน *เหรียญรำลึก* ที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพ ร.ต. เหรียญ ศรีจันทร์ ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม ๖ พฤศจิกายน ๒๕๑๔

ลา ลูแบร์ เดอะ *จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์* เล่ม ๑ (สันต์ ท. โกมลบุตร แปล) สำนักพิมพ์ก้าวหน้า กทม. ๒๕๒๐

ลิขิต ธีระเวคิน (บรรณาธิการ) *การพัฒนาการเมืองไทย* แพร่พิทยา กทม. ๒๕๑๙

ลิไท พญา ไตรภูมิพระร่วง คลังวิทยา พระนคร ๒๕๑๕

วงษานุประพันธ์ เจ้าพระยา *ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ* โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนคร พระนคร ๒๔๘๔

วารสารธรรมศาสตร์ ๔ : (๓) ก.พ–พ.ศ. ๒๕๑๘

วารสารธรรมศาสตร์ ๕ : (๒) ต.ค. ๒๕๑๘–มค. ๒๕๑๙

วารสารสังคมศาสตร์ ๑๕ : (๒) เมย.–มิย, ๒๕๒๑

วอลเตอร์ เอฟ เวลลา *แผ่นดินพระนั่งเกล้า* (พอ. นิจ ทองโสภิต แปล) โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ แห่งประเทศไทย พระนคร พ.ศ. ๒๕๑๔

วิชัย เสวะมาตย์ *การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ กทม. ๒๕๑๙

ศิลปากร กรม *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ กรุงสุโขทัย* พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระราชประสิทธิคุณ ๘ เมษายน ๒๕๑๕

_____*คำบรรยายสัมมนาโบราณคดีสมัยสุโขทัย* ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร พระนคร ๒๕๐๗

_____*พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา* (เล่ม ๑) สำนักพิมพ์คลังวิทยา กทม. ๒๕๑๖

_____*พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา* (เล่ม ๒) สำนักพิมพ์คลังวิทยา กทม. ๒๕๑๖

_____*ประชุมพงศาวดารภาคที่* ๒๗ โรงพิมพ์คุรุสภา พระนคร ๒๕๑๑

_____*ประชุมพงศาวดารภาคที่* ๕๐ โรงพิมพ์คุรุสภา พระนคร ๒๕๑๑

_____*ประชุมประกาศรัชกาลที่* ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔–๒๔๐๔ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระมหาโพธิวงศาจารย์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๕๑๑

_____*คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดาวกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์* สำนักพิมพ์คลังวิทยา พระนคร ๒๕๑๕

_____*พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด)* สำนักพิมพ์คลังวิทยา พระนคร ๒๕๐๗

_____*ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต* อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยโทลิ้ม ตรุศบรรจง ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร วันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๑

สงวน อั๊นคง *สิ่งแรกในเมืองไทย* แพร่พิทยา พระนคร ๒๕๐๒

สรรค์ รังสฤษฎ์ *วิวัฒนาการแห่งสังคมสยาม* รุ่งเรืองสมัยการพิมพ์ กทม. ๒๕๒๒

สมสมัย ศรีศูทรพรรณ *โฉมหน้าศักดินาไทย* ชมรมหนังสือแสงตะวัน พระนคร ๒๕๐๗

สมบัติ จันทรวงศ์ และรังสรรค์ ธนะพรพันธ์ *รักเมืองไทย* โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช กทม. ๒๕๑๙

สมคิด ศรีสิงห์ *การบริหารภาษีอากรในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น* ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ๒๕๑๕

สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์ *การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ๒๕๑๕

สรรพากร กรม *รายงานฉบับที่ของพระยาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยะศิริ) ผู้แทนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยกราบบังคมทูลต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว* พ.ศ. ๒๔๗๕ (ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์)

สิทธิสยามการ หลวง *สัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างสยามกับต่างประเทศ* ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงสิทธิสยามการ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๐ พฤษภาคม ๒๕๐๖

สุนทรี อาสะไวย์ *บทบาทของรัฐบาลและเอกชนในการพัฒนา : พิจารณาเฉพาะกรณีประวัติโครงการรังสิต* พ.ศ. ๒๔๓๑–๒๔๗๕ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ กทม. ๒๕๒๑

สุนันท์ ไชยเมล์ *สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มศว. ประสานมิตร กทม. ๒๕๒๔

เสนานุวงศ์ภักดี ขุน *ประวัติและผลงานของพระยารัษฎานุประดิษฐ์* ไทยวัฒนาพานิช พระนคร ๒๕๐๓

อัมมาร์ สยามวาลา *คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทยตอนพื้นฐานทางเศรษฐกิจ* โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๕๑๖

แอ็บบ็อต โลว์ มอฟแฟ็ต (พ.อ. นิจ ทองโสภิต แปล) *แผ่นดินพระจอมเกล้า* โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย กทม. ๒๕๒๐

อคิน รพีพัฒน์ มรว. *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์* : พ.ศ. ๒๓๒๕–๒๔๑๖ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ กทม. ๒๕๑๙

Bhattacharjee, Arun. *A History of Europe.* (1789–1945). Sterling Publishers Private Limited New Delhi 1982.

———*A History of Europe* (1453–1789). Sterling Publishers Private Limited New Delhi 1982.

Blum Jerome. Cameron Rondo. Barnes, Thomas G. *The European World*, Little Browm and Company Boston 1966.

Brace, Richard M. *The Making of The Modern World.* Rinchart & Company Inc, New York 1955.

Brinton Crane, Christopher John B. and Wolf, Robert Lee, *Modern Civilization*, Englewood Cliffs, New Jersey Prentice–Hall, Inc 1957.

———*Civilization in the West* Prentice–Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey Prentice–Hall, Inc, 1957.

———*A History of Cilivization*, Prentice–Hall, Inc, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice–Hall, Inc, 1967.

Black, Cyril Edwin, *Twenteith Century Europe*, a history Alfred A. Kropfo : New York 1956.

Easton Stewart C, *World Since* 1918. Barns & Noble, Inc, 1966.

Hughes H. Stuart, *Contemporary Europe* : A History Prentice Hall Inc, Englewood Cliffs. New York 1961.

Ingram James C, *Economic Change in Thailand Since* 1850–1970 Oxford University Press, 1971.

Lawrence John, *A History of Russia.* The New American Library 1969.

Ministry of Finance, Thailand, *Report of Financial Advisor on the Budget of the Kingdom of Siam for the Year B.E. 2456.*

Schevill, Ferdinand. *A History of Europe from the Reformation to the Present Day.* Harcourt, Brace and Company. New York. 1951

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์แสงรุ้งการพิมพ์
๓๘๘/๔ ตรอกมาตานุสรณ์ ถนนนวา กรุงเทพมหานคร
นายกิตติ สิทธิจินดาโชค ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา ๒๕๒๖
โทร. ๒๘๙-๑๒๖๐